

ЭРНЭСТ ХЕМИНГУЭЙ

СКАРБЫ СУСВЕТНАЙ
ЛИТАРАТУРЫ

ЭРНЭСТ ХЕМИНГУЭЙ

ПА КИМ ЗВОНІЦЬ ЗВОН

Раман

З англійскай

Мінск

«Мастацкая літаратура»

1991

ББК 84.7США
Х37

СЕРЫЯ ЗАСНАВАНА ў 1989 г.

Пераклад зроблены з выдання:
Hemingway Ernest. For Whom the Bell Tolls.—
New York: Charles Scribner's Sons, 1940.— р. 471.

Один из крупнейших мастеров американской прозы XX столетия Э. Хемингуэй (1899—1961) в лучшем своем романе описывает последние 48 часов жизни Роберта Джордана, американца-интербригадовца, посланного республиканским командованием в партизанский отряд с заданием взорвать мост до наступления республиканской армии.

X $\frac{470300000-062}{M 302(03)-91}$ 170-91

ISBN 5-340-00741-3 (беларус.)

© Пераклад. Прадмова. Каментары. В. К. Небышынец, 1991

СКАРБЫ СУСВЕТНОЙ ЛІТАРАТУРЫ

СКАРБЫ СУСВЕТНАЙ ЛІТАРАТУРЫ

РЭДАКЦЫЙНАЯ КАЛЕГІЯ:

Андраюк С. А., Брыль І. А., Бутэвіч А. І.,
Быкаў В. У., Вярцінскі А. І., Ганчароў М. І.,
Гілевіч Н. С., Грышановіч В. М., Дзялец М. І.,
Каваленка В. А., Максім Лужанін (Каратай А. А.),
Мальдзіс А. І., Навуменка І. Я., Сачанка Б. І.,
Максім Танк (Скурко Я. І.), Шамякін І. П.,
Шаранговіч Г. А.

*Пераклад
з англійскай мовы,
прадмова і каментары
Вадзіма Небышынца*

ЭРНЭСТ ХЕМИНГУЭЙ (1899—1961)

*Цярні, пара прывыкнуць.
Кожны з нас радзіўся з пла-
чам, наглытаўся слёз, не
паспытаўшы малака. Дык слу-
хай, скажу табе ўсю праўду.*

*Уільям Шэкспір.
«Кароль Лір».
Пер. Юркі Гаўрука*

*Чалавек не на тое нарадзіў-
ся, каб цярпець паражэнне.*

*Эрнэст Хемінгуэй.
«Стары і мора»*

Эрнэст Мілер Хемінгуэй (1899—1961) выказаў сваё ра-
зуменне суадносін традыцый і наватарства ў мастацкай творчасці:
«Любое мастацтва ствараецца толькі буйнымі майстрамі. Па-за іх
творчасцю няма нічога, і ўсе кірункі ў мастацтве служаць толькі
для класіфікацыі няздатных паслядоўнікаў. Калі з'яўляецца сапраўдны мастак, вялікі майстар, ён бярэ ўсё тое, што было дасягну-
та і адкрыта ў яго мастацтве да яго, і з такой хуткасцю ўспры-
мае патрэбнае яму і адкідае непатрэбнае, нібыта ён нарадзіўся
ўзброены ведамі, інакш нельга ўявіць сабе, каб чалавек мог імг-
ненна авалодаць мудрасцю, на якую просты смяротны змарнаваў
бы ўсё жыццё, а потым вялікі мастак ідзе далей таго, што было
зроблена раней, і стварае сваё, новае»¹. Такімі духоўнымі арыен-
цірамі і настаўнікамі былі для Хемінгуэя яго суайчыннікі М.
Твэн, Г. Джэймс і С. Крэйн, французы Стэндаль, Г. Флабэр і Гі
дэ Мапасан, рускія пісьменнікі Л. Талстой, Ф. Дастаеўскі, І. Тур-
генеў, А. Чэхаў. Абапіраючыся на рэалістычныя і гуманістычныя
традыцыі сваіх вялікіх папярэднікаў, Э. Хемінгуэй выпрацаваў
сваю адметную творчую манеру, якая зрабілася адным з вызна-
чальных стыляў ХХ стагоддзя. Трапна і вобразна абмаляваў
асаблівасці творчага почырку Э. Хемінгуэя савецкі крытык і пе-
ракладчык Іван Кашкін: «Дакладна і ясна, вачыма паляўнічага

¹ Хемингуэй Э. Избр. произв.: В 2 т. М., 1959. Т. 2.
С. 186.

і салдата, ён бачыць вонкавы свет, рэчы і дзеянні і б'е іх на ляту, ударам кароткім і прамым (corto e derecho), што наносіцца імкліва і дакладна, як належыць яго любімым тарэра. У яго чыста мускульнае ўспрыманне свету, які ён адчувае, як цяжар стронгі на канцы лёскі»¹.

Некаторыя даследчыкі часта перабольшваюць уплыў пісьменнікаў — сучаснікаў Хемінгуэя — на станаўленне яго стылю на пачатку творчасці — Гертруды Стайн, Шэрвуда Андэрсана, Скота Фіцджэральда, Эзры Паўнда і Джэймса Джойса. Усе яны далі, безумоўна, сяброўскую падтрымку маладому пісьменніку, дапамаглі зрабіць першыя крокі ў літаратуры, спрыялі надрукаванню яго твораў у авангардысцкіх часопісах Парыжа 20-х гадоў, выданню яго першых кніг. Пазней ён аддаў ім даніну ўдзячнасці ў надрукаванай пасмяротна кнізе мемуараў «Свята, якое заўсёды з намі» (1964). Але ён катэгарычна адмаўляў іх уплыў на сваю творчасць. Больш таго, у 1926 годзе ён напісаў аповесць «Веснавыя воды» — своеасаблівую дэкларацыю літаратурнай незалежнасці, у якой спарадыраваў стылёвыя асаблівасці Ш. Андэрсана і Г. Стайн. Сваю арыгінальную творчую манеру Хемінгуэй адшліфаваў, выпрацаваў незалежна і самастойна, пачынаючы з удзелу ў школьных выданнях «Трапецыя» і «Скрыжаль», а потым працуючы рэпарцёрам у газеце «Стар» у горадзе Канзас-Сіці і пазней — карэспандэнтам канадскага штотыднёвіка «Таронта Стар Уіклі». Магчыма, вучнёўскія літаратурныя вопыты Хемінгуэя засталіся ў тым чамадане з рукапісамі, які згубіла яго жонка на Ліёнскім вакзале ў Парыжы.

Вызначальную ролю ў творчай біяграфіі Э. Хемінгуэя адыграла першая сусветная вайна, у якой ён браў удзел добраахвотнікам і быў цяжка паранены ў чэрвені 1918 года на італа-аўстрыйскім фронце. У ранніх творах — зб. «Тры апавяданні і дзесяць вершаў» (1923), зб. апавяданняў «У наш час» (1924, другое пашыранае выд. 1925), рамане «І ўзыходзіць сонца» (1926, беларускі пераклад Ю. Гаўрука, 1976) — ён выступіў ад імя так званай «страчанага пакалення», лёс якога быў скалечаны сусветнай імперыялістычнай бойняй. Э. Хемінгуэй асабліва падкрэсліваў значэнне ваеннага вопыту для пісьменнікаў: «Вайна адна з самых важных тэм, і прытым такая, калі цяжэй за ўсё пісаць праўдзіва, і пісьменнікі, якія не бачылі вайны, ад зайздрасці імкнуцца пераканаць і сябе, і іншых, што тэма гэтая нязначная, ці ненатуральная, ці хваравітая, у той час, як на самой справе ім проста не давялося перажыць тое, чаго нічым нельга кампенсаваць»².

Як тут не прыгадаць тыя цяжасці і перашкоды, якія ставіліся ў недалёкія «застойныя» гады перад Васілём Быкавым і іншымі савецкімі пісьменнікамі, якія імкнуліся сказаць сваё выпактаванае праўдзівае слова пра вайну і якім амаль тымі самымі

¹ Кашкин И. Эрнест Хемингуэй // Хемингуэй Э. Избр. произв.: В 2 т. М., 1959. Т. 1. С. 24—25.

² Хемингуэй Э. Избр. произв. Т. 2. С. 252.

словамі кідаліся папрокі за хваравітую цікавасць да «акопнай праўды». І, безумоўна, яны адчувалі духоўную падтрымку Э. Хемінгуэя, калі той сцвярджаў: «Задача пісьменніка нязменная. Сам ён змяняецца, але задача яго застаецца тая самая. Яна заўсёды ў тым, каб пісаць праўдзіва, і, зразумеўшы, у чым праўда, выказаць яе так, каб яна ўвайшла ў свядомасць чытача часткай яго асабістага вопыту»¹.

Пісьменнікі «страчанага пакалення» сапраўды «нарадзіліся з плачам» і «наглыталіся слёз». Многія з іх не вытрымалі гэтага першага жорсткага сутыкнення з тымі суровымі выпрабаваннямі, на якія так багата было наша стагоддзе. Хемінгуэй выстаў і мужа сустрэў гэты першы акт сусветнай трагедыі XX стагоддзя з адкрытымі вачыма: ужо ў першых яго творах хваробы часу былі адлюстраваны духоўна здаровым мастацтвам, бо заўсёды, паводле прызнання самога пісьменніка, для яго пастаянным камертонам былі вялікія трагедыі У. Шэкспіра і асабліва «Кароль Лір», якога ён перачытваў штогод. І сапраўды, распрацоўка вечных тэм каханья, смерці, сэнсу жыцця і іншых збліжае Хемінгуэя з Шэкспірам, надае яго творам неабходную глыбіню і перспектыву і яго лірычным героям — alter ego аўтара — Ніку Адамсу (зб. аповяданняў «У наш час») і Джэймсу Барнсу (раман «І ўзыходзіць сонца») — той «маральны кодэкс», які дапамагае ім захаваць веру ў чалавека, выжыць у самых жорсткіх абставінах.

У рамане «Бывай, зброя!» (1929) Хемінгуэй выкрыў вытокі той духоўнай трагедыі, якую ён абмаляваў у сваіх першых творах. У вобразе галоўнага героя рамана лейтэнанта Фрэдэрыка Генры найбольш поўна выявіўся асабісты ваенны вопыт аўтара, шмат аўтабіяграфічнага ёсць і ў трагічным, абпаленым вайной каханні героя да Кэтрын Барклі, — усё гэта надае раману асаблівую пранікнёную лірычную танальнасць. І зусім натуральна ўспрымаецца паралель з вядомай трагедыяй Шэкспіра, што зрабіў савецкі даследчык І. Кашкін, ацэньваючы раман «Бывай, зброя!»: «Аповесць пра сучасных Рамэо і Джульету змешчана ў раму не сямейнай радавой сваркі, а ў горан усёзнішчальнай вайны»².

Трагічнае ўспрымання свету дасягае ў гэтым рамане Хемінгуэя свайго апагея, шчыра і моцна гучыць праклён пісьменніка-гуманіста, звернуты да ўсяго свету: «Калі людзі столькі мужнасці прыносяць у гэты свет, свет павінен забіць іх, каб зламаць, і таму ён іх і забівае. Свет ламае кожнага, і многія потым толькі мацнейшыя на зломе. Але тых, хто не хоча зламацца, ён забівае. Ён забівае самых добрых, і самых пяшчотных, і самых храбрых без разбору. А калі ты ні з тых, ні з другіх, ані з трэціх, можаш быць упэўнены, што і цябе заб'юць, толькі без асаблівай спешкі»³.

¹ Хемингуэй Э. Избр. произв. Т. 2. С. 552.

² Кашкин И. Эрнест Хемингуэй. М., 1966. С. 96.

³ Хемингуэй Э. Избр. произв. Т. 1. С. 355.

Пазней, у прадмове да выдання 1948 года, Хемінгуэй знайшоў больш канкрэтны адрасат свайго праклёну: «Аўтар гэтай кнігі прыйшоў да свядомага пераканання, што тыя, хто змагаюцца на вайне, самыя цудоўныя людзі, і чым бліжэй да перадавой, тым больш выдатных людзей там сустрэнеш; затое тыя, хто пачынае, распальвае і вядзе вайну, — свінні, якія дбаюць толькі пра эканамічную канкурэнцыю і пра тое, што на гэтым можна пажывіцца. Я лічу, што ўсе, хто нажываецца на вайне і хто спрыяе яе распальванню, павінны быць расстраляны ў першы ж дзень ваенных дзеянняў даверанымі прадстаўнікамі сумленных грамадзян сваёй краіны, якіх яны пасылаюць ваяваць. Аўтар гэтай кнігі з радасцю ўзяў бы на сябе місію арганізаваць такі расстрэл, калі б тыя, хто пойдзе ваяваць, афіцыйна даручылі яму гэта»¹. Хто ведае, колькі ваенных авантур можна было б пазбегнуць, колькі незлічонаных мільёнаў і мільёнаў чалавечых жыццяў можна было б выратаваць, калі б чалавецтва прыслухалася і здзейсніла гэту мудрую парадку Хемінгуэя. І калі б так проста можна было вырашыць гэта!

Усе даследчыкі пагаджаюцца на тым, што ў першай палове 30-х гадоў Э. Хемінгуэй перажывае глыбокі творчы крызіс. У той час ён выдае дзве кнігі нарысаў — «Смерць папалудні» (1932) і «Зялёныя ўзгоркі Афрыкі» (1935); першая прысвечана бою быкоў у Іспаніі, а другая апавядае пра паляванне на буйных жывёл, аднак каштоўнасць іх не толькі ў майстэрскіх апісаннях карыды ці паляўнічых прыгод аўтара ў джунглях Афрыкі. У іх Хемінгуэй падсумоўвае перажытае і фармулюе даволі стройную сістэму маральна-этычных поглядаў, якія пазней будуць развіты ў яго далейшых творах. Сам аўтар дае цвярозую ацэнку таго перыяду ў сваёй творчасці: «Самае галоўнае — жыць і працаваць сумлена; назіраць, слухаць, вучыцца і разумець; і пісаць пра тое, што вывучыў як мае быць, не раней гэтага, але і не надта доўга пасля. Хай тыя, хто хоча, ратуюць свет, — калі яны бачаць яго ясна і як адзінае цэлае. Тады ў любой частцы яго, калі яна паказана праўдзіва, будзе адлюстраваны ўвесь свет. Самае важнае — працаваць і навучыцца гэтаму. Не. Гэта яшчэ не сапраўдная кніга, але нешта трэба было сказаць. Трэба было сказаць пра некаторыя істотныя і простыя рэчы»². Гэтыя словы можна аднесці не толькі да «Смерці папалудні», але і да «Зялёных узгоркаў Афрыкі». Хоць шэраг істотных і простых рэчаў ён выказаў у гэтых творах. У прыватнасці, свой погляд на мастацтва літаратуры: «Добры пісьменнік павінен па магчымасці ведаць усё. Зразумела, так не бывае. Калі пісьменнік вельмі таленавіты, здаецца, што ён надзелены ад нараджэння толькі здольнасцю набываць веды без усядомленых намаганняў і з меншым выдаткам часу, чым іншыя людзі, і апроч таго — уменнем прымаць ці адхіляць тое, што ўжо замацавана як веды. Ёсць рэчы, якім нельга навучыцца хутка, і ў такіх выпадках мы дорага плацім за навучанне, бо час — адзіны

¹ Хемингуэй Э. Избр. произв. Т. 1. С. 493.

² Тамсама. Т. 2. С. 194.

наш набытак. Гэта самыя простыя рэчы, і на вывучэнне іх мар-
нуецца ўсё наша жыццё, а таму тыя драбніцы новага, якія кожны
чалавек здабывае з жыцця, каштоўныя, і гэта адзіная спадчына,
якая застаецца пасля нас. Кожная праўдзiва напісаная кніга —
гэта ўклад у агульны фонд ведаў, дадзены пісьменніку, што пры-
ходзіць на змену, але і гэты пісьменнік, у сваю чаргу, павінен
унесці пэўную долю свайго вопыту, каб асэнсаваць і засвоіць усё
тое, што належыць яму па праве спадчыны, — і ісці далей. Калі
пісьменнік добра ведае тое, пра што піша, ён можа выкінуць
шмат з таго, што ведае, і калі ён піша, ён можа выкінуць шмат
з таго, што ведае, і калі ён піша праўдзiва, чытач адчуе ўсё пра-
пушчанае гэтаксама моцна, нібыта пісьменнік сказаў пра гэта.
Веліч руху айсберга ў тым, што ён толькі на адну восьмую частку
ўзвышаецца над паверхняй вады»¹.

Выхадам з творчага крызісу былі дзве, створаныя ў
1936 годзе, навелы — «Нядоўгае шчасце Фрэнсіса Макобера»
і «Снягі Кіліманджара», якія выкрываюць тлятворную ўладу гро-
шай, багацця. Сацыяльна-крытычныя матывы ўзмацняюцца ў ра-
мане «Мець і не мець» (1937), дзе ўпершыню ў творчасці Хемін-
гуэя галоўным героем выступае прадстаўнік сацыяльных нізоў —
просты рыбак Генры Морган, які, каб пракарміць сям'ю, мусіў
быць зрабіцца кантрабандыстам, злачынцам і, нарэшце, забойцам:
сумленнай працай не пражывеш у свеце, дзе ўлада належыць
багатым паразітам. Цаной жыцця Генры Морган спасцігае
ісціну: «Чалавек адзін не можа... нічога» — у гэтых словах героя
выказана выпактаваная думка самога аўтара пра неабходнасць
аб'яднання сумленных людзей для барацьбы з сацыяльным
злом.

Яшчэ ў 1923 годзе ў карэспандэнцыі «Фашысцкі дыктатар»,
зmeshчанай у канадскай газеце «Таронта Дэйлі Стар», Хемінгуэй
здолеў разгледзец злавесную фігуру «найвялікшага шарлатана
Еўропы» і папярэдзіць пра небяспеку яго прыходу да ўлады
ў Італіі: «Удумайцеся ў кампраміс паміж працай і капіталам, якім
з'яўляецца фашызм, і згадайце гісторыю падобных кампрамісаў...
А Мусаліні не дурань і выдатны арганізатар»². І прадбачанне
маладога журналіста здзейснілася: першай вялікай акцыяй між-
народнага фашызму быў напад войск Мусаліні і Гітлера на рэс-
публіканскую Іспанію ў 1936 годзе. Адразу ж Хемінгуэй выступіў
у падтрымку гераічнай барацьбы іспанскага народа, арганізаваў
на свае сродкі пасылку ў Іспанію санітарных машын рэспублі-
канскай арміі і неўзабаве выехаў туды сам. З палымяным публі-
цыстычным нападам пісьменнік-гуманіст паставіў фашызм да ган-
небнага слупа гісторыі, выкрыў яго звярынае аблічча: «Ёсць
толькі адзіная палітычная сістэма, якая не можа нарадзіць до-
брых пісьменнікаў, і сістэма гэтая — фашызм. Таму што фа-
шызм — гэта хлусня, якую вымаўляюць бандыты. Пісьменнік, які
не здольны хлусіць, не можа жыць і працаваць пры фашызме.

¹ Хемінгуэй Э. Избр. произв. Т. 2. С. 188.

² Хемінгуэй Э. Избранное. М., 1986. С. 69—70.

Фашызм — хлусня, і таму ён асуджаны на літаратурную бясплённасць. І ён пойдзе ў нябыт, і ў яго не будзе гісторыі, апроч крывавай гісторыі забойстваў...»¹ Хемінгуэй карэнным чынам пераглядае свае погляды на вайну: «Калі людзі змагаюцца за вызваленне сваёй радзімы ад замежных захопнікаў, і калі гэтыя людзі — твае сябры, і новыя сябры і даўнейшыя, і ты ведаеш, як на іх напалі і як яны змагаюцца, спачатку зусім без зброі, то, гледзячы на іх жыццё, і барацьбу, і смерць, пачынаеш разумець, што ёсць рэчы і горшыя за вайну. Баязлівасць горшая, здрада горшая, эгаізм горшы»².

Сваю пазіцыю Хемінгуэй вызначыў ясна і проста: «Няхай, хто хоча, ставіць на Франка, ці Мусаліні, ці на Гітлера. Я раблю стаўку на Іпаліта»³. Ён узяў бок іспанскага народа.

Нацыянальна-рэвалюцыйная вайна ў Іспаніі выклікала творчы ўздых у Хемінгуэя — у 1938 годзе ён надрукаваў п'есу «Пятая калона», кінасцэнарыі «Іспанская зямля», цыкл апавяданняў і нарысаў, сярод якіх былі такія шэдэўры, як «Мадрыдскія шафёры», «Стары ля моста» і «Матылёк і танк». Апошнюю навелу Дж. Стэйнбек назваў «лепшым апавяданнем усіх часоў».

Паражэнне Іспанскай рэспублікі было з вялікім болем успрынята Хемінгуэем, але ён разумее, што гэтая бітва з фашызмам — толькі пачатак, наперадзе чакаюць новыя войны, якія вырашаць лёс усіх людзей на зямлі. Прадбачачы хуткі пачатак другой сусветнай вайны, Хемінгуэй спяшаўся падсумаваць вынікі першага вялікага змагання з фашызмам і ўжо 1 сакавіка 1939 года пачаў працаваць над раманам «Па кім звоніць звон», рукапіс быў падрыхтаваны да друку ў канцы ліпеня наступнага года, а ў кастрычніку 1940-га кніга выйшла ў свет. Хемінгуэй зараз ужо добра бачыў усю карціну таго, што адбываецца ў свеце, а галоўным у той час было змаганне з фашызмам, таму ў невяліччай частцы гэтай карціны — баявых дзеяннях маленькага атрада іспанскіх партызан на працягу трох дзён — ён здолеў выказаць істотныя моманты ўсенароднай вайны з сусветным фашызмам. «Адным з найвялікшых і найцудоўнейшых твораў мастацтва XX стагоддзя» назваў лірычную эпапею «Па кім звоніць звон» У. Дняпроў: «Калі мы чытаем «Па кім звоніць звон», мы паўсюль адчуваем радасць мастака, які поўнасцю авалодаў сваёй творчай сілай і рухаецца з надзвычайнай — нават для такога майстра — шырынёй і свабодай. З кожнай старонкай шкада развітвацца. Кожны радок прыносіць асалоду»⁴.

Галоўны герой рамана Роберт Джордан, шмат у чым блізкі да самога аўтара, выказвае філасофска-этычныя і палітычныя пазіцыі Хемінгуэя. Падчас нацыянальна-вызваленчай вайны ў Іспаніі

¹ Хемингуэй Э. Избр. произв. Т. 2. С. 552.

² Тамсама. С. 553.

³ Тамсама. С. 564.

⁴ Днепров В. Черты романа XX века. М.— Л., 1965. С. 67—68.

1936—1939 гадоў найбольшую сімпатыю з усіх партый выклікалі ў яго камуністы, якія, на яго думку, былі адзінай партыяй, што можа ўзняць і арганізаваць народ на барацьбу з фашызмам. «На час вайны, — сцвярджае ў адным з унутраных маналогаў герой рамана, — ён падначаліў сябе камуністычнай дысцыпліне. Тут, у Іспаніі, камуністы паказалі найлепшую дысцыпліну і самы цвярозы і найразумнейшы падыход да вядзення вайны. Ён прыняў іх дысцыпліну на гэты час, таму што гэта была адзіная партыя, чыю праграму і дысцыпліну ён мог паважаць». Тым не менш Роберт Джордан, як і аўтар, непарушна і паслядоўна захоўвае незалежнасць уласнай думкі і самастойнасць унутранай пазіцыі, асабістых ацэнак таго, што адбываецца наўкол: «Ён браў удзел у вайне і, пакуль яна ішла, аддаваў ёй усе свае сілы, захоўваючы непяхісную вернасць абавязку. Але розуму свайго і здольнасці сваёй усё бачыць і чуць ён не аддаваў нікому». Вузкакласавы, дагматычна партыйны падыход да рэчаіснасці быў чужы герою рамана і самому Хемінгуэю: «Ты не сапраўдны марксіст, і ты гэта ведаеш. Ты проста верыш у Свабоду, Роўнасць і Братэрства. Ты верыш у Жыццё, Свабоду і Права на Шчасце». Такая незалежнасць дапамагала бачыць аб'ектыўную карціну ў кіраўніцтве рэспубліканскай Іспаніі: «Я веру ў Рэспубліку як спосаб кіравання краінай, але Рэспубліка павінна пазбавіцца ўсёй гэтай зграі канкрадаў, якая завяла яе ў тупік. Хіба можна знайсці яшчэ адзін такі народ, правадззя якога былі б такімі яго заклятымі ворагамі, як тут? «Ворагі народа». Гэта выраз, — засцерагае тут жа Роберт Джордан, прынамсі, і сам аўтар, — без якога можна абысціся. Хадзячы выраз, які не варта ўжываць».

Асабліваю актуальнасць набывае ў наш час пастаноўка Хемінгуэем у рамане «Па кім звоніць звон» пытання пра межы дапушчальнай, апраўданай жорсткасці ў рэвалюцыі. Яшчэ ў «Смерці папалудні» ён сфармуляваў вельмі просты этычны пастулат: «маральна тое, пасля чаго пачуваеш сябе добра, і амаральна тое, пасля чаго пачуваеш сябе блага». У рамане «Па кім звоніць звон» стары Ансельма з пачуццём прыемнага гонару прыгадвае, як забіў калісці мядзведзя наградвесні на горным схіле, і адразу ж зазначае: «Але калі заб'еш чалавека, такога самага, як і ты, нічога прыемнага на душы не застаецца. Я думаю, што забіваць людзей — грэх. Нават калі гэта фашысты, якіх мы павінны знішчаць». Вуснамі старога іспанскага селяніна Хемінгуэй выказвае мудры народны погляд на рэвалюцыю: «Я не забіў бы нават епіскапа. Я не забіваў бы наогул ніводнага гаспадара-ўласніка. Я толькі прымусіў бы іх працаваць дзень пры дні, усё жыццё, як шчыруем мы на полі ці ў гарах, на лесанарыхтоўках. Каб яны ўсвядомілі, дзеля чаго народжаны чалавек. Хай спяць там, дзе мы спім. Хай ядуць тое, што мы ядзім. А самае галоўнае — хай працуюць. Гэта будзе ім добрая навука». А на заўвагу Роберта Джордана: «А яны выжывуць, ачуняюць і сядуць табе на шыю», — Ансельма адказаў: «Але ж і забіваць іх няма ніякай карысці. Зусім знішчыць іх немагчыма, бо з іхняга семені зноў вырастуць маладыя, з яшчэ большай нянавісцю. Ад турмы таксама

няма ніякай карысці. У турме нянавісьць толькі ўзмацняецца». Хемінгуэй выказвае слушнае папярэджанне супраць эскалацыі нянавісьці ў грамадстве: жорсткасьць спараджае жорсткасьць, насілле — насілле. Тым не менш, каб выйграць вайну з фашызмам, без забойства, на жаль, не абыдзешся. Хемінгуэй лічыць жорсткасьць Гольца і Джордана, Каркава і Лістэра — жорсткасьцю апраўданай і неабходнай, у аснове якой — рэвалюцыйная гуманістычная ідэя, затое бессэнсоўнае забойства Паблам фалангістаў падчас рэвалюцыйных падзей у яго родным мястэчку, пра якія расказала Пілар, — залішняя жорсткасьць, якую нельга апраўдаць, як і здзекі фашыстаў над бацькамі Марыі і самой дзяўчынай. Вострасатырычна, з'едліва выкрывае Хемінгуэй у рамане камісар Інтэрнацыянальных брыгад Марці. Р. Арлова сведчыць, як успрымаўся гэты вобраз савецкімі чытачамі, якім пашчасціла прачытаць раман Хемінгуэя ў 50-я гады ў рукапісе, які быў забаронены для друку і ўпершыню выпушчаны ў свет толькі ў 1968 годзе з купюрамі: «Уражвала перш за ўсё тое, што ўчынкі Марці ў рамане і ўчынкі Сталіна, выкладзеныя ў закрытым дакладзе Хрушчова на XX з'ездзе, супадалі нават у дэталях. Хрушчоў казаў, што Сталін торкаў алоўкам у глобус, вызначаючы рух дывізіі, арміі, франтоў. Якраз так рабіў у рамане камісар Інтэрнацыянальных брыгад. І загадваў расстрэльваць жорстка і бязгледзьда — як загадваў Сталін. І любіў забіваць — як любіў Сталін. Нашыя адносіны да Сталіна і Марці былі аднолькавыя: пухліна, нарасьць. Знішчыць нарасьць — і застануцца чыстыя Інтэрбрыгады, чыстая Іспанская рэспубліка, а ў нас — ачышчальная савецкая ўлада... Маіх сяброў у сярэдзіне 50-х, пасля XX з'езда, перш за ўсё ўражвалі карціны бюракратычнага перараджэння рэвалюцыі. Тады гэтую кнігу многія прачыталі як мастацкае ўвасабленне таго, пра што гаварылі ледзь не ўсе мы: пра сродкі і мэты, пра злачынствы і хлусню, пра тыранаў і маньякаў, у якіх ператварыліся ўчорашнія рэвалюцыянеры. Пачынаючы ўсведамляць, што мы былі ў палоне лжывай, бесчалавечнай ідэалогіі, што мы доўга былі ашуканымі і ашуквалі самі, мы настойліва дамагаліся іншай сістэмы вераванняў, якая абавязкова мела маральныя вытокі. Падчас гэтага вострага пакутлівага крызісу многія з нас звярталіся да рамана Хемінгуэя. А што тычыцца расказу Пілар пра забойствы фалангістаў рэспубліканцамі, ці Марці, які расстрэльваў сваіх, ці штабной блытаніны, якая ўрэшце асудзіла на пагібель і Роберта Джордана, і рэспубліку ў Іспаніі, — дык ці не такое чынілася на архіпелагу ГУЛАГ ці ў нас на пачатку вайны? Ці такія яшчэ выпрабаванні выпалі на долю нашага народа?»¹

Раман «Па кім звоніць звон» — глыбокі, шматпланавы твор: напоўненае паэзіяй і пранікнёным лірызмам апавяданне пра каханне Роберта Джордана і Марыі, прасякнутая высокім гераічным пафасам сцэна пагібелі Эль Сорда і яго атрада, жорсткі натуралістычны расказ Пілар пра зверскае забойства фалангістаў

¹ Орлова Р. Русская судьба Хемингуэя // Вопросы литературы. 1989. № 6. С. 100—101.

і, нарэшце, трагічная самаахвярная смерць Роберта Джордана дзеля выратавання сваіх сяброў-партызан і сваёй каханай Марыі. Раман пра рэвалюцыю і грамадзянскую вайну адначасова з'яўляецца высокай паэмай пра каханне і аптымістычнай трагедыяй, прасякнутай непахіснай верай у канчатковую перамогу сіл добра і чалавечнасці.

Падчас другой сусветнай вайны Хемінгуэй працягвае сваю барацьбу з фашызмам. На сваім катэры «Пілар» ён палюе ў моры за нямецкімі падводнымі лодкамі, пад канец вайны ў якасці ваеннага карэспандэнта ўдзельнічае ў высадцы дэсанта саюзнікаў антыгітлераўскай кааліцыі ў Нармандыі, змагаецца з фашысцкімі войскамі ў Францыі і Германіі.

У 1950 годзе выйшаў раман Хемінгуэя «За ракой, у засені дрэў», лірычным героем якога палкоўнік Кантуэл — ветэран дзвюх войнаў — падводзіць бязрадасныя вынікі свайго жыцця, кідае горкі папрок тагачасным кіраўнікам ЗША: «Цяпер намі кіруюць падонкі. Каламуць, нахшталт той, што застаецца на дне піўнога кувля, куды прастытуткі накідалі акуркаў»¹. Кантуэл выказвае глыбокае расчараванне вынікамі другой сусветнай вайны, калі зноў палітыкі ЗША вышукваюць новых ворагаў — рускіх: «Гавораць, гэта наш будучы вораг. Так што мне як салдату, можа, давядзецца з імі ваяваць. Але асабіста мне яны вельмі падабаюцца, я не ведаю народа больш высакароднага, народа, які болей падобны на нас»².

Апошнім творам, надрукаваным пры жыцці Э. Хемінгуэя, была філасофская аповесць-прытча «Стары і мора» (1952), адзначаная Нобелеўскай прэміяй 1954 года, — сапраўды лебядзіная песня пісьменніка-гуманіста, эпілог той вялікай кнігі, якую пісаў ён усё жыццё, высокі гімн мужнасці і стойкасці чалавека. Рыбак Сант'яга — «скрозь высмактаны горам стары», падобны на шэкспіраўскага Ліра — любімага героя Хемінгуэя — выказвае выніковую філасофскую ісціну: «Чалавек не на тое нарадзіўся, каб цяпець паражэнне... Чалавек можна знішчыць, але яго нельга перамагчы»³. Гэтыя словы падсумоўваюць і жыццё, і творчы шлях самога Хемінгуэя. Апошнія гады ён шмат хварэў — даліся ў знакі старыя ваенныя раны, вынікі аўтамабільных і авіяцыйных катастроф, у якія неаднаразова ён трапляў. Але пісьменнік не здаваўся, працягваў пісаць сваю галоўную кнігу, якая заўсёды была для яго наперадзе: пасмяротна выйшлі падрыхтаваныя сябрамі па рукапісах раманы «Выспы ў акіяне» (1970) і «Райскі сад» (1986).

Усё сваё творчае жыццё Э. Хемінгуэй заставаўся верным тым высокім крытэрыям мастацтва, якія ён сам сабе вызначыў:

«Па-першае, трэба мець талент, вялікі талент. Такі, як у Кіплінга. Потым самадысцыпліна. Самадысцыпліна Флабэра. Потым

¹ Хемінгуэй Э. Собр. соч.: В 4 т. М., 1968. Т. 4. С. 163.

² Тамсама. С. 55.

³ Хемінгуэй Э. Избр. произв. Т. 2. С. 622.

трэба мець яснае ўяўленне пра тое, якой гэта проза можа быць, і трэба мець сумленне, такое ж абсалютна нязменнаяе, як метр-эталон у Парыжы, каб пазбегнуць падробкі. Потым ад пісьменніка патрабуюцца інтэлект і бескарыслінасць, а самае галоўнае — уменне выжыць»¹.

Не хапіла галоўнага — жыцця. Але лепшым творам Эрнэста Хемінгуэя — класіка XX стагоддзя — належыць бессмяротнасць.

Ва дзім Небышынец

¹ Хемингуэй Э. Избр. произв. Т. 2. С. 251.

ПА КІМ ЗВОНІЦЬ ЗВОН

ГЭТАЯ КНИГА ПРЫСВЕЧАНА
МАРЦЕ ГЕЛЬХАРН

Ніводзін чалавек не існуе самотна, як Востраў, сам па сабе; кожны чалавек — часцінка Мацерыка, частка сушы; калі Мора змывае хоць бы адзіны Уцёс, меншае Еўропа, тое самае калі знікае які-небудзь Мыс, тое самае — калі разбураецца Замак тваіх сяброў ці твой; смерць кожнага чалавека памяншае мяне, бо я — адно цэлае з усім Чалавецтвам. І таму ніколі не пытайся, па кім звоніць звон. Ён звоніць па табе.

ДЖОН ДОН

РАЗДЗЕЛ ПЕРШЫ

Ён ляжаў ніцма на ўсланай карычневай сасновай ігліцай лясной зямлі, уткнуўшыся падбароддзем у перакрыжаваныя рукі, а высока над ім у вяршалінах хвой шумеў вецер. Схіл гары ў гэтым месцы быў не надта пакаты, але ніжэй стромка абрываўся, і было відаць цёмную завіліну шашы, што цягнулася ўздоўж горнай цясніны. Побач з шашой бегла рачулка, а на яе беразе далёка ў самым канцы цясніны ён бачыў тартак, і ў яркіх промнях летняга сонца бялеў струмень вады, які пераліваўся цераз грэблю.

— Гэта той самы тартак?

— Але.

— Нешта я яго не памятаю.

— Бо яго збудаваці неўзабаве пасля таго, як ты там быў. Стары тартак ніжэй, за перавалам.

Ён разгарнуў на зямлі вайсковую карту і пачаў уважліва яе вывучаць. Стары глядзеў з-за яго пляча. Гэта быў прысадзісты, каржакаваты дзядок, апрануты ў чорную сялянскую кашулю і шэрыя дамацканыя порткі, на нагах у яго былі сандалі на вераўчанай падэшве. Стары яшчэ не перавёў дых пасля пад'ёму на гару, а яго рука спачывала на адным з двух цяжкіх рукакоў, што яны прыцягнулі з сабой.

— Бадай, адсюль моста не ўбачыш?

— Не,— адказаў стары.— Мясцовасць тут раўнінная, і рака цячэ павольна. А вось ніжэй, дзе дарога хаваецца за дрэвы, адразу пачынаецца вузкая цясніна...

— Памятаю.

— Акурат цераз гэтую цясіну і перакінуты мост.

— А дзе іх пасты?

— Адзін пост на гэтым тартаку, які ты бачыш.

Малады чалавек, які вывучаў наваколле, выцягнуў бінокль з кішэні злінялай фланелевай кашулі колеру хакі, працёр насоўкай лінзы акулераў і падкруціў іх, пакуль аб-

рысы тартака не зрабіліся выразнымі, і ён убачыў каля ўвахода ў лесапільную драўляную лаўку, вялізную кучу пiлавiння, што ўздымалася з-за адчыненай павецi, дзе была цыркулярная пiла, і латак, па якім бярэвёны пускаліся па схiле другога берага ракі. У бiнокль было відаць цiхую і павольную плынь ракі, пасму вадаспада на грэблi і дробныя пырскi ў паветры.

— Вартавога няма.

— З коміна iдзе дым,— сказаў стары.— I бялізна развешана на вяроўцы.

— Гэта я ўсё бачу, але нiдзе не відаць нiводнага вартавога.

— Мабыць, ён схаваўся ў цень,— растлумачыў стары.— Зараз самая спёка. Сядзiць, пэўна, у халадку на тым баку, які нам адгэтуль не відаць.

— Магчыма. А дзе другi пост?

— За мостам, каля будкi дарожнага майстра, на пятым кіламетры.

— Колькi тут вартавых?— Ён паказаў на тартак.

— Чатыры салдаты і капрал.

— А на тым пасту?

— Там iх болей. Я высветлю.

— А на мосце?

— Заўсёды ўдвух. Па адным з кожнага боку.

— Нам спатрэбяцца людзi,— сказаў ён.— Колькi чалавек ты можаш прывесцi?

— Колькi спатрэбiцца,— сказаў стары.— Тут, у гарах, зараз шмат людзей.

— Колькi?

— Болей за сотню. Але ўсе яны раскiданы па маленькiх атрадах. Колькi табе трэба?

— Я скажу дакладна, калi мы агледзiм мост.

— Ты хочаш зрабiць гэта цяпер?

— Не. Зараз я хачу пайсцi туды, дзе можна да часу схаваць дынаміт. Я хацеў бы схаваць яго ў самым надзейным месцы і, калi магчыма, на адлегласцi не далей як паўгадзiны хады ад моста.

— Гэта зрабiць проста,— сказаў стары.— Ад таго месца, куды мы пойдзем, можна хутка сысцi напраткi да моста. Але каб туды дабрацца, нам спатрэбяцца сiлы. Ты не галодны?

— Галодны,— сказаў малады чалавек.— Але мы падсiлкуемся пазней. Як тваё iмя? Я забыў.— Ён адразу зазначыў сабе, што гэта блagі знак — забыць iмя старога.

— Ансельма,— сказаў стары.— Мяне завуць Ансельма, я з Барка-дэ-Авілы. Давай дапамагу табе падняць рукзак.

Малады чалавек — ён быў высокі і хударлявы, з выгаралымі ад сонца, светлымі валасамі, апрануты ў злінялую фланелевую кашулю, сялянскія порткі, і на нагах у яго былі сандалі на вераўчанай падэшве — нахіліўся, прасунуў руку праз раменную лямку і ўзваліў цяжкі рукзак на плечы. Кашуля на спіне яшчэ не высахла ад поту.

— Я гатовы,— сказаў ён.— Як мы пойдзем?

— Угору,— сказаў Ансельма.

Сагнутыя цяжарам рукзакоў, абліваючыся потам, яны ўпарта караскаліся па зарослым хвойнікам схіле гары. Малады чалавек не бачыў ніякай сцежкі пад нагамі, але яны ўсё ўздымаліся і ўздымаліся ўгору, то напрасткі, то крыху ў абыход, і нарэшце апынуліся каля нешырокага ручая, але стары не прыпыніўся, а рушыў далей уздоўж яго камяністага рэчышча. Цяпер пад'ём зрабіўся больш стромы і таму цяжкі. Ручай абарваўся раптоўна каля падножжа гладкай гранітнай скалы, і стары спыніўся каля яе, каб пачакаць, пакуль спадарожнік падыдзе да яго.

— Ну, як ты?

— Добра,— сказаў малады чалавек. Ён абліваўся потам, і ад перанапружання пры пад'ёме ўгору сутарга зводзіла яму лыткі.

— Пачакай мяне тут. Я пайду наперад, каб папярэдзіць іх. З такой ношкай не надта прыемна трапіць пад абстрэл.

— Так, жарты небяспечныя,— сказаў малады чалавек.— А ці далёка яшчэ?

— Зусім блізка. Як цябе завуць?

— Раберта,— адказаў малады чалавек. Ён скінуў рукзак і асцярожна паставіў яго на зямлю паміж двух валуноў каля ручая.

— Дык вось, Раберта, пачакай мяне тут, а я прыйду па цябе.

— Добра,— сказаў малады чалавек.— Хіба ты мяркуеш сысці да моста гэтай дарогай?

— Не. Да моста мы пойдзем іншым шляхам. Ён не такі цяжкі і значна карацейшы.

— Я не хацеў бы хаваць усё гэта надта далёка ад моста.

— Сам пабачыш. Калі месца табе не падыдзе — знойдзем лепшае.

— Добра, пабачым,— сказаў малады чалавек.

Ён сеў каля рукзакоў і пачаў назіраць, як стары караскаецца на скалу. Уздымаўся стары спрытна, амаль не глядзячы, адшукваў зручны выступ, і малады чалавек зразумеў, што ён уздымаецца на гэтую скалу не ўпершыню. Але ж тыя, хто жыў наверх, былі вельмі асцярожныя: ніякай сцяжынкі да іх жытла не было відаць.

Малады чалавек, якога звалі Роберт Джордан, пакутаваў ад голаду, дый на яго душы не было спакою. Яму не раз ужо даводзілася галадаць.

Ён асаблівай трывогі звычайна не адчуваў, бо не надаваў увагі таму, што з ім можа здарыцца нешта благое, дый на сваім вопыце добра ведаў, як проста можна было існаваць у варожым тыле ў гэтай краіне. Рухацца ў тыле было проста, як і пераходзіць лінію фронту, калі маеш надзейнага павадыра. Толькі думкі пра тое, што можа з табою здарыцца, калі цябе захопяць у палон,— акурат гэта ўскладняе абставіны, ды яшчэ неабходнасць вырашаць, каму можна давяраць. Людзям, з якімі маеш справу ў варожым тыле, ты павінен ці давяраць поўнасцю, ці зусім не верыць нікому. Гэтае рашэнне залежыць цалкам ад цябе самога. Але цяпер гэта зусім яго не хвалявала. Выклікала трывогу нешта іншае.

Ансельма быў надзейны павадыр і выдатна арыентаваўся ў горнай мясцовасці. Роберт Джордан і сам быў неблагі хадох, але пасля сённяшняга пераходу — а яны ішлі з самага світанку — ён пераканаўся, што гэты дзядок мог загнаць яго да смерці. Дагэтуль Роберт Джордан давяраў Ансельму ва ўсім, але ж хто ведае, што яму наўме. Пакуль што не было магчымасці праверыць старога на справе, але, зрэшты, кожны сам павінен адказваць за сябе. Справа не ў тым, што яго надта турбаваў Ансельма, дый знішчэнне моста не ставіла перад ім большых праблем, чым любое іншае заданне, якое яму ўжо даводзілася выконваць раней. Яму было па сіле ўзарваць любы мост, і ён ужо ўзрываў масты ўсялякіх памераў і канструкцый. У рукзаках было дастаткова дынаміту і ўсяго неабходнага, каб знішчыць як мае быць гэты мост, нават калі б ён быў удвая большы, чым казаў Ансельма, і чым самому мост запомніўся, калі давялося пераходзіць яго ў 1933 годзе па дарозе ў Ла-Гранху, і чым было апісанне гэтага моста, якое зачытаў Гольц учора ўвечары ў адным з верхніх пакояў дома паблізу ад Эскарыала.

— Узарваць мост — гэта яшчэ не ўсё,— сказаў Гольц, водзячы кончыкам алоўка па вялікай карце. Яго паголеная, уся ў шнарах, галава блішчала пад лямпай.— Разумееце?

— Так, разумею.

— Далёка не ўсё. Проста ўзарваць мост — гэта правал.

— Так, таварыш генерал.

— Узарваць мост акурат у дакладна вызначаны час на самым пачатку атакі — вось што трэба зрабіць. Вы разумеце? Менавіта так трэба зрабіць, і гэтага мы патрабуем ад вас.

Гольц зірнуў на аловак і пастукаў ім па зубах.

Роберт Джордан нічога не сказаў.

— Менавіта так трэба зрабіць, і гэтага мы патрабуем ад вас, — паўтарыў Гольц, кінуўшы погляд на яго, і пахітаў галавою. Зараз ён пастукваў алоўкам па карце. — Менавіта так зрабіў бы асабіста я. І менавіта на гэта нам цяжка разлічваць.

— Чаму, таварыш генерал?

— Чаму? — сярдзіта перапытаў Гольц. — Вы ж бачылі шмат атак і яшчэ пытаецеся чаму. Дзе гарантыя, што мае загады не будуць зменены? Дзе гарантыя, што атака не будзе адкладзена на другі час? Дзе гарантыя, што яна пачнецца хоць бы праз шэсць гадзін пасля прызначанага тэрміну, і ці пачнецца яна ўвогуле? Ці ж было калі так, каб якая-небудзь атака праходзіла, як прадугледжана загадамі?

— Гэтая атака пачнецца своєчасова, бо вы кіруеце ёю, — зазначыў Роберт Джордан.

— Я ніколі не кірую атакамі, — сказаў Гольц. — Я ажыццяўляю іх. Але яны заўсёды выходзяць з-пад майго кантролю. Артылерыя мне не падначалена. Я толькі прашу артылерыйскай падтрымкі. Але мне ніколі не даюць таго, што я прашу, нават калі ёсць магчымасць задаволіць мае просьбы. Аднак гэта яшчэ не ўсё. Ёсць яшчэ і шмат чаго іншага. Вы ведаеце, што гэта за людзі. Няма патрэбы корпацца ў дэталях. Заўсёды нехта ўблытаецца недарэчы. Цяпер, спадзяюся, вы зразумелі?

— Дык усё-такі калі ж мост павінен быць узарваны? — спытаў Роберт Джордан.

— Калі пачнецца атака. Як толькі пачнецца атака, не раней. Для таго, каб падмацаванні не прайшлі па гэтай дарозе, — ён паказаў алоўкам. — Я павінен ведаць, што па гэтай дарозе нічога болей не пройдзе.

— А калі пачнецца атака?

— Зараз скажу. Аднак дзень і час атакі будуць вызначаны толькі прыблізна. Вы павінны быць падрыхтаваны да гэтага часу. Але знішчыце мост толькі пасля пачатку атакі. Разумеце? — Ён паказаў алоўкам. — Вось гэта адзіны

шлях, па якім могуць падкінуць падмацаванні. Гэта адзіны шлях, па якім могуць прайсці танкі, артылерыя ці які-небудзь грузавік да цясніны, дзе я буду атакаваць. Я павінен быць упэўненым, што мост знішчаны. Не раней, бо яго можна адрамантаваць, калі атаку давядзецца адкласці. Ні ў якім разе не раней. Мост павінен быць узарваны, калі атака пачнецца, і я павінен ведаць, што яго няма. Там усяго два вартавыя. Чалавек, які пойдзе з вамі, толькі што прыйшоў адтуль. Кажуць, што ён надзейны чалавек. Вы пабачыце самі. У яго ёсць людзі ў гарах. Возьмеце столькі людзей, колькі вам спатрэбіцца для справы. Возьмеце як мага менш людзей, але каб іх хапала. Я не павінен вам пра ўсё гэта напамінаць.

— Але ўсё-такі як мне вызначыць пачатак атакі?

— У ёй возьме ўдзел цэлая дывізія. Будзе праведзена паветраная падрыхтоўка. Спадзяюся, што вы не хварэеце на глухату.

— Значыць, калі я пачую, як самалёты кідаюць бомбы,— атака пачалася?

— Не заўсёды так здараецца,— сказаў Гольц і пахітаў галавою.— Але ў дадзеным выпадку акурат так яно і будзе, бо гэтую атаку планую я.

— Разумею,— сказаў Роберт Джордан.— Але ўсё гэта мне не надта падабаецца.

— Мне гэта таксама не даспадобы. Калі вы не хочаце брацца за гэтую справу, гаварыце адразу. Калі вы адчуваеце, што не здолееце выканаць заданне, кажыце адразу.

— Я яго выканаю,— сказаў Роберт Джордан.— Я яго выканаю як належыць.

— Вось і ўсё, што я павінен ведаць,— сказаў Гольц.— Што нічога не пройдзе па тым мосце. Абсалютна нічога.

— Разумею.

— Мне не надта прыемна прасіць людзей выканаць такое заданне і пры такіх умовах,— працягваў Гольц.— Я не змог бы загадаць вам выканаць яго. Я разумею, якой рызыцы падваргаю вас сваімі ўмовамі. Я намагаўся растлумачыць вам усё так дэтальна, каб вы зразумелі і ўсвядомілі ўсе магчымыя цяжкасці і ўсю важнасць гэтага задання.

— А як жа вы будзеце наступаць на Ла-Гранху, калі мост будзе знішчаны?

— Мы папярэдне добра падрыхтуемся, каб адрамантаваць мост, як толькі захопім цясніну. Гэта вельмі складаная і надзвычайная аперацыя. Надзвычайная і складаная, як заўсёды. Чарговы шэдэўр Вісэнтэ Роха, гэтага няўдач-

лівага прафесара. Я кірую гэтым наступам, і, як заўсёды, ён ажыццяўляецца нязначнымі сіламі, без неабходных сродкаў. І тым не менш, нягледзячы на ўсё, я веру ў поспех гэтай аперацыі. І я больш упэўнены ў яе поспеху, чым звычайна. Але поспех яе будзе забяспечаны, калі мост будзе знішчаны. Мы можам захапіць Сеговію. Паглядзіце, я зараз пакажу вам, як мы ўсё гэта плануем. Бачыце? Мы будзем атакаваць не перавал. Ён застанецца ў нас у тыле. Там мы толькі замацуемся. Мы праройдем у наступ ніжэй. Глядзіце. Вось тут...

— Мне лепей не ведаць усяго гэтага,— сказаў Роберт Джордан.

— Слушна,— пагадзіўся Гольц.— Чым меншы багаж вы возьмеце з сабою за лінію фронту, тым лепей будзе для вас. Так?

— Я заўсёды лічу за лепшае не ведаць. Тады, што б там ні здарылася, ніхто не будзе мець падстаў абвінаваціць мяне ў здрадзе.

— Так, лепей не ведаць,— сказаў Гольц, паглядзіўшы лоб алоўкам.— Часам я і сам хацеў бы нічога не ведаць. Але тое, што вы павінны ведаць — пра мост, вы ведаеце?

— Так, гэта я ведаю.

— Я таксама ўпэўнены ў гэтым,— сказаў Гольц.— Ну, я не збіраюся гаварыць ніякіх прамоў. Давайце лепей вып'ем. Калі я многа гавару, мне заўсёды хочацца выпіць, таварыш Хордан. Ваша прозвішча смешна гучыць па-іспанску, таварыш Хордан.

— А як гучыць па-іспанску Гольц, таварыш генерал?

— Хоцэ,— сказаў Гольц і ўсмінуўся, вымаўляючы задняязычны гук «Х» глыбока ў горле, быццам кашлянуўшы ад прастуды.— Хоцэ,— пракрактаў ён.— Камарада хенераль Хоцэ. Ведаў бы раней, калі збіраўся на вайну сюды, як вымаўляецца Гольц па-іспанску, выбраў бы сабе лепшае прозвішча. Уявіце сабе толькі — чалавека прызначылі камандаваць дывізіяй, ён мае магчымасць выбраць якое хочаш прозвішча, а выбірае Хоцэ. Хенераль Хоцэ. Але цяпер ужо позна мяняць. Як вам падабаецца партызанская вайна?— Гэта быў рускі тэрмін для абазначэння баявых дзеянняў у тыле ворага.

— Вельмі падабаецца,— адказаў Роберт Джордан. Ён усмінуўся.— Увесь час на свежым паветры — вельмі карысна для здароўя.

— Мне таксама гэта падабалася, калі я быў у вашым веку,— сказаў Гольц.— Кажуць, вы надта добра навучыліся знішчаць масты. Згодна з правіламі навукі. Але я толькі

чуў пра гэта. Мне не давялося бачыць вас у справе. Магчыма, гэта ўсё толькі чуткі. Скажыце, вы сапраўды добра ўзрываеце масты?— Ён ужо кпіў з Роберта Джордана.— Частуйцеся,— Гольц працягнуў яму келіх іспанскага брэндзі.— Вы сапраўды добра ўзрываеце масты?

— Здараецца.

— З гэтым мостам не павінна быць ніякіх здарэнняў. Але досыць ужо гаварыць пра гэты мост. Вы ўжо і так усё зразумелі. Мы дужа сур'ёзныя людзі, таму можам дазволіць сабе і пажартаваць. Відаць, вы пакінулі шмат прыгажунь за лініяй фронту?

— Ніводнай. На дзяўчат не хапае часу.

— Тут я з вамі не згодны. Чым больш неўладкаваная служба, тым больш неўладкаванае жыццё. Ваша служба неўладкаваная. І, акрамя таго, вам трэба пастрычыся: у вас занадта даўгія валасы.

— Гэта мая звычайная прычоска,— сказаў Роберт Джордан. Хораша б ён выглядаў, калі б яго галава была паголена, як у Гольца.— Апроч дзяўчат у мяне хапае турбот,— сказаў ён пахмурна і спытаў:— А якую форму я павінен насіць?

— Ніякай,— сказаў Гольц.— І прычоска ў вас неблагая. Я проста пажартаваў. Мы з вамі надта розныя людзі,— сказаў Гольц і зноў напоўніў келіхі.— Вы ніколі не думаеце пра дзяўчат. А я зусім ні пра што не думаю. Навошта мне думаць?

Адзін штабны афіцэр, які працаваў над картай, што была прымацавана да чарцёжнага стала, нешта сярдзіта прабурчаў на мове, якую Роберт Джордан не разумееў.

— Ат, адчапіся,— сказаў Гольц па-англійску.— Хачу жартаваць — і жартую. Я занадта сур'ёзны, таму маю права час ад часу і пажартаваць. Ну, дап'вайце і ідзіце. Вы ўсё зразумелі, так?

— Так,— адказаў Роберт Джордан.— Я ўсё зразумеў.

Яны паціснулі адзін аднаму рукі, ён аддаў чэсць і пайшоў да штабной машыны, дзе стары ўжо заснуў, чакаючы яго, і на гэтай машыне яны паехалі па дарозе на Гвадараму, прычым стары так і не прагнуўся, потым звярнулі на Новасерадскую шашу і дабраліся да альпінісцкай базы, дзе Роберт Джордан паспаў гадзіны тры перад тым, як яны рушылі далей пехатой.

Такім бачыў ён Гольца апошні раз, яго незвычайна белы твар, які ніколі не браў загар, ястрабіныя вочы, вялікі нос і тонкія губы, паголеную галаву, пакрытую маршчынамі і шнарамі.

Заўтра ноччу на шашы пад Эскарыалам пачнецца рух войскаў, пяхота ў цемры сядзе на грузавікі, што выцягнуцца доўгай чарадой: байцы з цяжкімі ранцамі і вінтоўкамі ўзлезуць на грузавікі, узводы кулямётчыкаў паставяць на грузавікі кулямёты, цыстэрны з палівам будуць закочаны на доўгія платформы транспарцёраў,— дывізія рушыць у начны паход, каб заняць зыходныя пазіцыі для атакі ў цясніне. Але ён не павінен думаць пра гэта. Гэта не яго справа. Гэта справа Гольца. У яго ёсць свая задача, і пра яе яму належыць думаць, і ён павінен усё прадугледзець, быць гатовым да любой нечаканасці і не трывожыцца ні пра што. Трывога не лепей за страх. Яна толькі ўскладняе справу.

Ён сядзеў каля ручая, глядзеў, як празрыстая вада бруіцца паміж камянямі, і раптам на тым беразе заўважыў густы параснік вадзянога крэсу. Ён перайшоў ручай, вырваў цэлы пук крэсу, памыў брудныя карэньчыкі ў празрыстым струмені, потым зноў сеў каля руказака жаваць чыстыя халодныя лісткі і хрусткія гаркаватыя сцёблы. Потым прысеў на кукішкі, перасунуў пісталет, які вісеў на поясе, за спіну, каб не замачыць яго, нагнуўся, абапёрся рукамі на валуны і напіўся з ручая. Вада была такая сцюдзёная, што ажно заламіла зубы.

Адштурхнуўся рукамі, падняўся, павярнуў галаву і ўбачыў, як вяртаецца стары. З ім ішоў яшчэ адзін чалавек, гэтаксама апрануты ў чорную сялянскую кашулю і цёмнашэрыя порткі — вопратка, якая лічылася амаль уніформай у гэтай правінцыі; на нагах яго былі вераўчаныя сандалі, а за плячыма — карабін. Ён быў без шапкі. Абодва пераскоквалі з каменя на камень, як горныя казлы.

Яны падышлі да яго, і Роберт Джордан падняўся на ногі.

— Salud, Camarada ¹,— сказаў ён чалавеку з карабінам і ўсміхнуўся.

— Salud,— адгукнуўся той пахмурна.

Роберт Джордан паглядзеў на буйны, зарослы шчэццю твар. Ён быў амаль што круглы, і галава была круглая, на кароткай шыі. Вочы былі маленькія і надта шырока пастаўленыя, і вушы маленькія, шчыльна прыціснутыя да галавы. Гэта быў даволі высокі мажны мужчына з вялікімі рукамі і нагамі. Нос у яго быў перабіты, а з кутка рота цераз усю сквіцу цягнуўся шнар, які не магла схаваць нават густая шчэць.

¹ Прывітанне, таварыш (*ісп.*).

Стары кіўнуў галавой на мужчыну і ўсміхнуўся.

— Ён тут гаспадар,— і яшчэ шырэй усміхнуўся, потым сагнуў рукі ў локцях, быццам паказваючы мускулы, і з паўнасмешлівым захапленнем паглядзеў на чалавека з карабінам.— Магутны мужчына.

— Відаць адразу,— сказаў Роберт Джордан і зноў усміхнуўся. Яму не падабаўся выгляд гэтага чалавека, і ў душы яму зусім не было весела.

— Ці ёсць у цябе якое пасведчанне?— спытаў чалавек з карабінам.

Роберт Джордан адшпіліў англійскую шпільку, выцягнуў з левай нагруднай кішэні сваёй фланелевай кашулі складзеную ўчацвёрта паперку і падаў яе чалавеку з карабінам; той разгарнуў паперку, агледзеў яе недаверліва і пакруціў у пальцах.

Ды ён жа не ўмее чытаць, зазначыў пра сябе Роберт Джордан.

— Зірні на пячатку,— сказаў ён.

Стары паказаў на пячатку, і чалавек з карабінам пачаў яе вывучаць, паварочваючы паперку ў сваіх пальцах.

— Што гэта за пячатка?

— Хіба ты ніколі не бачыў такой?

— Не.

— Іх тут дзве,— сказаў Роберт Джордан.— Адна з іх — СВР, Службы вайсковай разведкі. Другая — Генеральнага штаба.

— Так, акурат такую пячатку я раней бачыў. Аднак тут начальнік толькі я,— сказаў чалавек з карабінам пахмурна.— Што ў вас у рукаках?

— Дынаміт,— з гонарам адказаў стары.— Ноччу мы перайшлі лінію фронту і ўвесь дзень цягнулі гэтыя рукакі праз горы.

— Дынаміт мне спатрэбіцца,— сказаў чалавек з карабінам. Ён вярнуў дакумент Роберту Джордану і змераў яго поглядам.— Так. Дынаміт мне спатрэбіцца. Колькі вы яго мне прынеслі?

— Табе мы нічога не прынеслі,— спакойна адказаў Роберт Джордан.— Гэты дынаміт прызначаны для іншай мэты. Як цябе завуць?

— А навошта табе ведаць?

— Яго завуць Пабла,— сказаў стары.

Чалавек з карабінам акінуў пахмурным поглядам іх абодвух.

— Вось як. Я шмат добрага чуў пра цябе,— сказаў Роберт Джордан.

— Што ж ты пра мяне чуў?— спытаў Пабла.

— Мне казалі, што ты выдатны партызанскі камандзір, што ты адданы Рэспубліцы і даказваеш сваю адданасць справамі, што ты чалавек паважаны і смелы. Генеральны штаб даручыў мне перадаць табе прывітанне.

— Дзе ж ты чуў усё гэта?— спытаў Пабла. Роберт Джордан адзначыў сабе, што кампліменты не зрабілі на Пабла ніякага ўражання.

— Пра гэта гавораць ад Буітрага да Эскарыала,— скажаў ён, называючы ўсю мясцовасць па той бок фронту.

— Я нікога не ведаю ні ў Буітрага, ні ў Эскарыале,— адказаў Пабла.

— Па той бок гор зараз жыве шмат людзей, якія раней там не жылі. Адкуль ты родам?

— З Авілы. Што ты збіраешся рабіць з гэтым дынамітам?

— Знішчу мост.

— Які мост?

— Гэта ўжо мая справа.

— Калі ён знаходзіцца недзе паблізу, то гэта мая справа. Нельга ўзрываць масты паблізу ад таго месца, дзе жывеш. Жыць трэба ў адным месцы, а дзейнічаць у іншым. Я ведаю сваю справу. Той, хто застаўся жывы пасля года вайны, ведае сваю справу.

— А гэта мая справа,— сказаў Роберт Джордан.— Мы можам абмеркаваць яе разам. Ты дапаможаш дацягнуць гэтыя рукзакі?

— Не,— сказаў Пабла і адмоўна пакруціў галавой.

Стары раптам павярнуўся да яго і загаварыў хутка і злосна на дыялекце, які Роберт Джордан з цяжкасцю разумеў, як быццам чытаў твор Кеведа. Ансельма гаварыў на старажытнакасцільскай мове, і сэнс быў прыблізна такі: «Хіба ты не скаціна? Сапраўдная скаціна. Хіба ты не свіння? Сапраўдная свіння, ды яшчэ якая. Мазгаўня ў цябе ёсць? Не. Няма. Мы прыйшлі сюды для выканання справы найвялікшай важнасці, а табе толькі ў галаве, каб не зачэпілі тваю хату. Твая лісіная нара даражэй табе за інтарэсы ўсяго чалавецтва. Вышэй за інтарэсы твайго народа. А так і так і ператак твайго бацьку. Бяры рукзак!»

Пабла апусціў вочы долу.

— Кожны павінен рабіць тое, што яму па сіле, і рабіць так, як належыць,— сказаў ён.— Я жыву тут, а дзейнічаю за Сеговіяй. Калі ты ўсчыніш тут гвалт, нас выганяць з гэтых гор. Мы толькі таму і трымаемся ў гэтай мясцовасці, што нічога тут не робім. Гэта правіла лісіцы.

— Так,— з горыччу сказаў Ансельма.— Гэта правіла лісіцы, а нам патрэбен воўк.

— Хутчэй воўк я, чым ты,— сказаў Пабла, і Роберт Джордан адчуў з палёгкай, што ён панясе рукзак.

— Хе! Хе!— Ансельма паглядзеў на Пабла.— З цябе лепшы воўк, чым з мяне. Але мне ўжо шэсцьдзесят восем гадоў.

Ён сплюнуў і пакруціў галавою.

— Няўжо ты такі стары?— спытаў Роберт Джордан. Ён зразумеў, пакуль што ўсё скончылася дабром, і хацеў зменшыць напружанне.

— Шэсцьдзесят восем будзе ў ліпені.

— Калі мы наогул дажывём да ліпеня,— сказаў Пабла.— Давай ужо дапамагу табе цягнуць гэтую торбу,— сказаў ён Роберту Джордану.— Пакінь другую старому.— Цяпер ён гаварыў ужо не пахмурна, а неяк маркотна.— Ён хоць і стары, але дужы.

— Я сам панясу,— сказаў Роберт Джордан.

— Не,— запярэчыў стары.— Хай нясе гэты асілак.

— Я возьму,— сказаў Пабла, і ў ягонай пахмурнасці адчувалася адценне маркоты, якая непрыемна ўразіла Роберта Джордана. Ён ведаў гэтую маркоту, і зараз яна непакоіла яго.

— Тады дай мне карабін,— сказаў ён, і, калі Пабла працягнуў яму карабін, ён павесіў яго праз плячо, і яны ўсе разам рушылі ўгору, стары і Пабла крыху паперадзе. Яны караскаліся ўверх, падцягваліся, чапляючыся за выступы ў гранітнай скале, і нарэшце апынуліся на зялёнай прагаліне сярод лесу.

Яны абміналі краем гэтую зялёную палянку, і Роберт Джордан крочыў цяпер лёгка, не абцяжараны рукзаком, з прыемнасцю адчуваючы за плячыма шчыльна прыціснуты карабін замест няёмкага цяжару рукзака. Ён заўважыў, што трава на палянцы месцамі была павыскубаная, а ў зямлі засталіся сляды ад калочкаў канавязі. Ён убачыў таксама сцежку ў траве, па якой вадзілі коней да вадапою, і свежыя камякі конскага памёту. Ноччу яны водзяць сюды коней пасвіцца, а ўдзень хаваюць іх у лесе, падумаў ён. Цікава, ці багата коней у гэтага Пабла?

Ён прыгадаў, што Паблавы порткі выцёрты да бляску на каленках і з унутраных бакоў сцёгнаў,— гэта ён прыкмеціў адразу, не надаўшы таму асаблівай увагі. Цікава, ці ёсць у яго боты, ці ён ездзіць верхам у тых *alpargatas*¹,

¹ Сандалі на вераўчанай падэшве (*icn.*).

падумаў ён. У яго павінна быць адпаведная экіпіроўка. Але мне не даспадобы гэтая яго маркота, падумаў ён. Гэтая маркота надта паганая. Такая маркота звычайна находзіць, калі нехта збіраецца збегчы або здрадзіць. Гэта тая маркота, якая прыходзіць напярэдадні здрады.

Наперадзе, у лесе, куды сонечныя промні ледзьве прабіваліся скрозь густыя, шчыльныя вершаліны сосен, заіражаў конь, і потым паміж бурымі камлямі ён убачыў абгароджаныя вярхоўкай загоны для жывёлы. Коні павярнулі храпы да людзей, а пад дрэвам каля загона былі складзены сёдлы, накрытыя брызентам.

Калі яны падышлі бліжэй да загона, стары і Пабла спыніліся, і Роберт Джордан зразумеў, што яны чакаюць, каб ён выказаў захапленне конямі.

— Так, — сказаў ён. — Прыгожыя коні. — Ён павярнуўся да Пабла. — У цябе тут свая кавалерыя.

У вярочным заgone пасліся пяцёра коней: трое гнядых, адзін буланы і адзін пярэсты. Роберт Джордан спачатку акінуў поглядам усіх разам, потым агледзеў кожнага з іх уважліва. Пабла і Ансельма добра ведалі сапраўдную цану гэтым коням, і Пабла стаяў побач, ганарлівы і ўжо не такі маркотны, і з любоўю глядзеў на коней, а ў старога быў такі выгляд, быццам гэта ён асабіста зрабіў Роберту Джордану прыемны сюрпрыз.

— Ну як, падабаюцца? — спытаў ён.

— Усё гэта — мая здабыча, — сказаў Пабла, і Роберту Джордану было прыемна пачуць у ягоным голасе гонар.

— Вось гэты добры конь, — сказаў Роберт Джордан, паказваючы на аднаго з гнядых, вялікага жарабца з белай зорачкай на лбе і белай левай пярэдняй нагой.

Гэта быў цудоўны конь, які нібыта сышоў з карціны Веласкаса.

— Усе яны добрыя коні, — сказаў Пабла. — А хіба ты разбіраешся ў конях?

— Так.

— Зараз пабачым, — сказаў Пабла. — А ці знойдзеш ты ў іх якіхсь загану?

Роберт Джордан зразумеў, што гэты непісьменны чалавек зараз правярае яго дакументы.

Коні ўсё яшчэ стаялі, узняўшы пысы, і пазіралі на людзей. Роберт Джордан пралез паміж дзвюма вярхоўкамі загона і пляснуў пярэстага па крыжы. Абапершыся на вярхоўкі загона, ён хвіліну-другую ўважліва назіраў, як коні кружаць па заgone, пастаяў яшчэ трошкі, пакуль яны не спынілі бег, потым нагнуўся і вылез.

— Буланы кульгае на правую заднюю нагу, — сказаў ён Пабла, не гледзячы на яго. — Капыт трэснуў. Праўда, калі добра падкаваць, трэшчына не пашырыцца, але капыт не вытрымае доўга на цвёрдым грунце.

— Такім дастаўся мне гэты конь, — сказаў Пабла.

— А ў твайго найлепшага каня — гнядога жарабца з белай зоркай — на бабцы нарыў, які мне не падабаецца.

— Пустое! — сказаў Пабла. — Ён пашкодзіў нагу тры дні назад. Калі што сур'эзнае, было б ужо відаць.

Ён сцягнуў брызент і паказаў сёдлы. Два з іх былі звычайныя, пастуховыя, падобныя на сёдлы амерыканскіх каўбояў, адно вельмі прыгожа аздобленае, з ручным каляровым цісненнем па скуры і цяжкімі закрытымі страмёнамі, а два астатнія — вайсковыя, з чорнай скуры.

— Мы забілі двух з *guardia civil*¹, — сказаў Пабла, тлумачачы наяўнасць вайсковых сёдлаў.

— Добрая здабыча.

— Яны спыніліся на дарозе паміж Сеговіяй і Санта-Марыя-дэль-Рэаль. Злезлі з коней, каб праверыць дакументы ў селяніна, які ехаў на калёсах. Нам пашчасціла забіць іх, не зачапіўшы коней.

— І шмат жандараў вы забілі? — спытаў Роберт Джордан.

— Здаралася, — сказаў Пабла. — Але так, каб коні засталіся цэлыя, толькі гэтых двух.

— Гэта Пабла пусціў пад адхон цягнік каля Арэвала, — сказаў Ансельма. — Справа яго рук.

— З намі быў чужынец, ён заклаў дынаміт, — сказаў Пабла. — Ты ведаеш яго?

— Як яго звалі?

— Не памятаю, нейкае незвычайнае прозвішча.

— А як ён выглядаў?

— Бялявы, як ты, але не такі высокі, з вялікімі рукамі і перабітым носам.

— Кашкін, — здагадаўся Роберт Джордан. — Напэўна, Кашкін.

— Ага, — сказаў Пабла. — Нешта падобнае на гэта. Дужа незвычайнае прозвішча. Дзе ён цяпер?

— Загінуў у красавіку.

— Нічога дзіўнага, — сказаў пахмурна Пабла. — Усе мы так закончым.

¹ Грамадзянская гвардыя — жандармерыя (*исп.*).

— Так усе канчаюць,— адгукнуўся Ансельма.— Так заўсёды ўсе канчалі. Што з табой, братка? Што на цябе найшло?

— У іх вялікая сіла,— сказаў Пабла. Здавалася, нібыта ён гаварыў самому сабе. Ён пахмурна агледзеў коней.— Ніхто з вас не ведае, якая ў іх сіла. Штодня яны набіраюць сілу, штодня паляпшаецца іх узбраенне. У іх усё большае боепрыпасаў. Што я з гэтымі конямі супраць іх? На што мне спадзявацца? Высачаць, зловяць і заб'юць. Вось і ўсё.

— Здараецца, што і ты палюеш на іх, не толькі яны на цябе,— сказаў Ансельма.

— Не,— сказаў Пабла,— цяпер ужо не. А калі пакінем гэтыя горы, куды нам падзецца? Адкажы мне. Куды?

— Хіба ж мала гор у Іспаніі? Чым горш у Сьера-дэ-Грэдас, калі давядзецца пайсці адгэтуль?

— Для мяне горш,— адказаў Пабла.— Мне ўжо абрыдла ўвесь час уцякаць. Тут нам спакойна. А калі ты ўзарвеш той мост, нас пачнуць цкаваць. Калі даведаюцца, што мы тут, на нас пачнуць паляваць з самалётаў, яны нас высачаць і зловяць. А калі пашлюць мараканцаў лавіць нас, яны нас высачаць, і давядзецца пайсці адгэтуль. Мне ўжо абрыдла ўсё гэта. Чуеш?— Ён павярнуўся да Роберта Джордана.— Якое права маеш ты, чужынец, прыходзіць да мяне і камандаваць мною?

— Я табой не камандую,— сказаў Роберт Джордан.

— Ну, дык будзеш камандаваць,— сказаў Пабла.— Вось дзе яно, ліха!

Ён кінуў на цяжкія рукзакі, якія яны паставілі на зямлю, калі затрымаліся каля коней. Калі Пабла цешыўся конямі, здавалася, у яго падняўся настрой, а тое, што Роберт Джордан разбіраецца ў конях, развязаła яму язык. Яны ўсе трое стаялі каля загона, сонечныя блікі адбіваліся на спіне гнядога жарабца. Пабла паглядзеў на яго, потым штурхнуў нагой цяжкі рукзак.— Вось яно, ліха!

— Я прыйшоў сюды, каб выканаць свой абавязак,— сказаў Роберт Джордан.— Я прыйшоў па загаду тых, хто кіруе ў гэтай вайне. Калі я папрашу ў цябе дапамогі, ты можаш адмовіцца, і я знайду іншых, хто мне дапаможа. Я яшчэ не прасіў у цябе дапамогі. Я павінен выканаць тое, што мне загадана, і я магу растлумачыць табе вялікую важнасць гэтай справы. А тое, што я чужынец,— не мая віна. Лепей мне было б нарадзіцца тут.

— Для мяне самае важнае — каб нас тут не чапалі, — сказаў Пабла. — Мой абавязак — клапаціцца пра сваіх людзей і пра сябе.

— Пра сябе. А як жа, — сказаў Ансельма. — Ты даўно ўжо клапацішся толькі пра сябе. Пра сябе і сваіх коней. Пакуль у цябе не было коней, ты быў з намі. А зараз ты сапраўдны капіталіст.

— Гэта няпраўда, — сказаў Пабла. — Я заўсёды рызыкую сваімі конямі дзеля агульнай справы.

— Гэтага мала, — пагардліва сказаў Ансельма. — Па-мойму, вельмі мала. Красці? Так. Добра пад'есці? Так. Забіваць? Так. Змагацца? Не!

— Асцярожней, стары, твой доўгі язык прынясе табе шмат турбот.

— Я стары, але я нікога не баюся, — сказаў яму Ансельма. — І да таго ж у мяне няма коней.

— Ты, стары, доўга не пражывеш.

— Я пражыву аж да самай маёй смерці, — сказаў Ансельма. — І я не баюся лісіц.

Пабла нічога не сказаў, толькі падняў з зямлі рукзак.

— Гэтаксама як і ваўкоў, — сказаў Ансельма і падняў другі рукзак. — Калі ты сапраўды воўк.

— Змоўкні, — сказаў яму Пабла. — Ты, стары, занадта многа плявузгаеш языком.

— Я заўсёды раблю тое, што кажу, — сказаў Ансельма і сагнуўся пад цяжарам рукзака. — А зараз я хачу есці. І піць. Ідзі, партызанскі камандзір з маркотным тварам. Вядзі нас туды, дзе можна пад'есці.

Пачатак кепскі, падумаў Роберт Джордан. Але Ансельма — сапраўдны чалавек. Калі яны добрыя — яны проста цудоўныя людзі. Няма людзей лепшых за іх, калі яны добрыя. Аднак, калі яны робяцца благімі, няма людзей горшых за іх. Пэўна, Ансельма ведаў, што рабіў, калі прывёў мяне сюды. Аднак мне ўсё гэта не падабаецца. Гэта ўсё мне зусім не падабаецца.

Адзіная неблагая прыкмета — гэта тое, што Пабла нясе рукзак і аддаў мне карабін. Мабыць, ён заўсёды такі, падумаў Роберт Джордан. Мабыць, ён заўсёды такі маркотны.

Не, запырэчыў ён сабе, няма чаго самога сябе ашукваць. Ты не ведаеш, які ён быў раней, але ты добра ведаеш, што ён робіцца ўсё горшы і горшы і не хавае гэтага. Калі ён пачне хаваць свой настрой — значыць, ён прыняў рашэнне. Трэба пра гэта памятаць. Першая паслуга, якую ён табе зробіць, будзе азначаць, што ён прыняў рашэнне.

А коні сапраўды добрыя, падумаў ён. Цудоўныя коні. Цікава, ці можа што-небудзь прымусіць мяне стаць такім, якім зрабілі Пабла ягоныя коні? Стары мае рацыю. Коні зрабілі Пабла багатым. А як толькі ён стаў багаты, яму захацелася мець асалоду ад жыцця. Яшчэ крыху, і ён пачне шкадаваць, што не можа зрабіцца членам «Жакей-клуба», падумаў ён. *Pauvre¹ Пабла. Il a manqué son Jockey².*

Гэтая думка суцешыла яго. Ён усміхнуўся, паглядзеў на дзве сагнутыя спіны і вялікія рукзакі, якія рухаліся паперадзе сярод дрэў. За ўвесь дзень ён у думках ні разу не пажартаваў, а вось цяпер пажартаваў і адчуў сябе значна лепш. Ты робішся падобны на іх, сказаў ён сабе. Ты гэтаксама робішся маркотным. Безумоўна, ён быў маркотны і сур'ёзны з Гольцам. Заданне трохі збянтэжыла яго. Толькі крышку збянтэжыла, падумаў ён. Не, надта збянтэжыла. Гольц быў вясёлы, хацеў і яго развесяліць перад ад'ездам, але не атрымалася.

Калі добра падумаеш, дык усе самыя лепшыя людзі — вясёлыя. Куды лепей быць вясёлым, і ў гэтым ёсць свой сэнс. Нібыта яшчэ пры жыцці ты набыў бяссмяротнасць. Такую глыбокую думку складана ўцяміць. Хоць цяпер ужо няшмат засталася такіх людзей. Зусім мала, чорт падзяры. І калі ты, хлопча, і далей будзеш працягваць думаць у гэтым напрамку, дык і цябе не будзе сярод іх. Хопіць думаць, стары друг-таварыш. Зараз твая справа — знішчаць масты, а не займацца філасофіяй. А божухна, да чаго ж хочацца есці, падумаў ён. Спадзяюся, што ў Пабла добра ежа.

РАЗДЗЕЛ ДРУГІ

Яны выйшлі з густога лесу на круглую, нібы чаша, невялікую паляну, і ён адразу здагадаўся, што лагер павінен быць там, пад той скалой, што ўзнялася перад імі паміж дрэў.

Сапраўды, там і быў размешчаны лагер, і месца для яго выбрана неblaгое. Такі лагер заўважыш толькі тады, калі падыдзеш да яго ўсутыч, і Роберт Джордан падумаў, што з самалёта яго таксама прыкмеціць немагчыма. Зверху нічога не ўбачыш. Быццам мядзведзеў бярог — ніякіх сля-

¹ Бедалага (фр.).

² Не бываць яму ў «Жакей-клубе» (фр.).

доў. Аднак ахова яго была арганізавана не лепшым чынам. Набліжаючыся, ён уважліва прыглядаўся да лагера.

У скале была вялікая пячора, а каля ўвахода сядзеў чалавек, прытуліўшыся спіною да скалы і выцягнуўшы перад сабой ногі. Карабін яго быў прыстаўлены да скалы. Чалавек стругаў нажом палку, а калі яны падышлі, ён утарыўся на іх, а потым зноў узяўся стругаць.

— Hola!¹ — сказаў ён.— Хто гэта да нас ідзе?

— Стары і з ім дынамітчык,— адказаў Пабла і апусціў рукзак каля самага ўвахода ў пячору. Ансельма таксама паставіў свой рукзак, а Роберт Джордан зняў з пляча карабін і прыхінуў яго да скалы.

— Не стаў так блізка да пячоры,— сказаў чалавек, які стругаў палку. У яго былі блакітныя вочы і цёмны, колеру дублёнай скуры, прыгожы цыганскі твар.— Там раскладзена вогнішча.

— Устань і перастаў сам,— сказаў Пабла.— Аднясі яго да таго дрэва.

Цыган нават не зварухнуўся, толькі сказаў нешта непрыстойнае, потым ляніва дадаў:

— Хай сабе ляжыць там. Сам узарвешся. Адразу пазбавішся ад усіх сваіх хвароб.

— Што гэта ты робіш?— пацікавіўся Роберт Джордан, прысеўшы побач з цыганом.

Той растлумачыў, што выстругвае папярочку да капкана ў выглядзе лічбы «4».

— На лісіц,— удакладніў ён.— Вось бачыш гэтую папярочку? Яна падпірае бярвяно, якое потым падае і забівае лісіцу насмерць, ламае ёй хрыбет.— Ён усміхнуўся Джордану.— Глядзі, як гэта робіцца.— Ён паказаў, як дзейнічае капкан, як падае папярочка, потым заматаў галавой, скурчыў пальцы і выцягнуў рукі, паказваючы лісіцу з перабітым хрыбтом.— Надзейная прылада,— растлумачыў ён.

— Ён палюе на зайцоў,— сказаў Ансельма.— Ён жа цыган. Ловіць зайцоў, а ўсім кажа, што лісіц. А як зловіць лісіцу, дык, напэўна, скажа, што папаўся слон.

— А калі я ўпалюю слана?— спытаў цыган і зноў паказаў усе свае белыя зубы і падміргнуў Роберту Джордану.

— Дык скажаш, што гэта танк,— адказаў яму Ансельма.

— Я здабуду танк,— сказаў яму цыган.— Я абавязкова здабуду танк. Паглядзім, што ты тады заспяваеш.

¹ Здарова! (*исп.*)

— Цыганы замнога гавораць, а ваююць мала,— сказаў яму Ансельма.

Цыган падміргнуў Роберту Джордану і працягнуў аперацыю з палкай.

Пабла знік у пячоры. Роберт Джордан спадзяваўся, што Пабла пайшоў па ежу. Ён сядзеў на зямлі побач з цыганом, і паўдзённае сонечнае святло прасочвалася скрозь вершаліны дрэў і сагравала яго выпрастаныя ногі. Ён адчуваў пахі ежы з пячоры, водар аліўкавага алею, цыбулі і смажанага мяса, і яго страўнік ажно зводзіла ад голаду.

— Мы зможам здабыць танк,— сказаў ён цыгану.— Гэта не так ужо і цяжка.

— Вось гэтым?— цыган паказаў на рукакі.

— Так,— адказаў Роберт Джордан.— Я цябе навучу. Робіцца нешта нахштальт капкана. Гэта зусім не цяжка.

— І мы здабудзем танк разам з табою?

— Але,— сказаў Роберт Джордан.— Чаму не?

— Гэй!— гукнуў цыган Ансельма.— Перанясі гэтыя торбы ў надзейнае месца, чуеш? Яны маюць вялікую каштоўнасць.

Ансельма толькі гмыкнуў.

— Я пайшоў па віно,— сказаў ён Роберту Джордану.

Роберт Джордан падняўся сам і перанёс рукакі далей ад увахода ў пячору, паставіў іх да дрэва на супрацьлеглых баках камля. Ён ведаў, што ў іх было, і хацеў, каб яны стаялі воддаль адзін ад аднаго.

— Прынясі і мне конаўку,— гукнуў цыган Ансельма.

— А хіба ёсць віно?— спытаў Роберт Джордан, зноў уладкоўваючыся побач з цыганом.

— Віно? А як жа. Цэлы бурдзюк. Ну, паўбурдзюка. Ва ўсякім разе, паўбурдзюка сапраўды захавалася.

— А заесці знойдзеца?

— А няўжо ж не,— адказаў цыган.— Мы тут харчваемся, як генералы.

— А што робяць на вайне цыганы?— спытаў Роберт Джордан.

— Яны застаюцца цыганамі.

— Няблага.

— Выдатна,— сказаў цыган.— Як цябе завуць?

— Раберта. А цябе?

— Рафаэль. А наконт танка ты гаварыў сур'ёзна?

— А як жа. А што тут такога?

Ансельма вынес з пячоры глыбокую каменную міску, поўную чырвонага віна, а на яго пальцы былі нанізаны за вушкі тры конаўкі.

— Глядзі,— сказаў ён.— Усё ёсць, нават конаўкі.

Услед за ім выйшаў Пабла.

— Хутка будзе і мяса,— сказаў ён.— Закурыць знойдзеца?

Роберт Джордан падышоў да рукзакоў, развязаў адзін, намацаў унутраную кішэню і выцягнуў пляскаты пачак рускіх папярос, якія далі яму ў штабе Гольца. Ён правёў пазногцем вялікага пальца ўздоўж вузкага канта пачка, адкрыў яго і працягнуў папяросы Пабла, які ўзяў з паўтузіна. Заціснуўшы іх у сваёй вялізнай руцэ, Пабла выбраў адну і паглядзеў яе на святло. Папяросы былі тонкія і доўгія, з кардоннымі муштукамі.

— Багата паперы і мала тытуню,— сказаў ён.— Я іх ведаю. Такія курыў той, хто быў тут раней, з незвычайным прозвішчам.

— Кашкін,— сказаў Роберт Джордан і пачаставаў цыгана і Ансельма папяросамі, кожны з іх узяў па адной.

— Бярыце яшчэ,— сказаў ён, і яны ўзялі яшчэ па адной.

Ён даў кожнаму яшчэ па чатыры папяросы, і яны падзякавалі яму, узмахнуўшы рукамі з заціснутымі ў кулаках папяросамі, так што кончыкі папярос зрабілі рух знізу ўверх, а потым зноў уніз, быццам шаблі, якія аддаюць салют.

— Так,— сказаў Пабла.— У яго было незвычайнае прозвішча.

— Давайце вып'ем.— Ансельма зачэрпнуў конаўкай віна з міскі і працягнуў поўную конаўку Роберту Джордану, потым зачэрпнуў сабе і цыгану.

— А мне віна няма?— спытаў Пабла.

Яны сядзелі ўсе разам каля ўвахода ў пячору.

Ансельма аддаў яму сваю конаўку і пайшоў у пячору, каб узяць яшчэ адну сабе. Вярнуўшыся, ён схіліўся над міскай, зачэрпнуў поўную конаўку, і яны чокнуліся.

Віно было добрае, трошкі з смалістым смакам бурдзюка,— выдатнае віно, лёгкае і чыстае. Роберт Джордан піў павольна, адчуваючы прыемную цеплыню, што разлівалася па целе і здымала стому.

— Зараз будзе мяса,— сказаў Пабла.— А той чужынец з незвычайным прозвішчам — як ён загінуў?

— Яму пагражаў палон, і ён застрэліўся.

— Як гэта здарылася?

— Ён быў паранены і не захачеў трапіць у палон.

— А падрабязнасці ведаеш?

— Я не ведаю,— схлусіў Роберт Джордан. Ён добра ведаў усе падрабязнасці, але добра ведаў і тое, што пра іх зараз лепей было не гаварыць.

— Мы паабяцалі яму, што застрэлім яго, калі яго параняць у той справе — з цягніком — і ён не зможа ўцячы,— сказаў Пабла.— Ён прасіў пра гэта неяк надта незвычайна.

У яго здалі нервы ўжо тады, падумаў Роберт Джордан. Бедалага Кашкін.

— Ён не хацеў забіваць сябе сам,— сказаў Пабла.— Ён мне казаў пра гэта. І ён вельмі баяўся, што яго будуць катаваць.

— І пра гэта ён табе казаў?— запытаўся ў яго Роберт Джордан.

— Так,— адгукнуўся цыган.— Нешта такое ён гаварыў нам усім.

— Вы таксама былі ў той справе, з цягніком?

— Так. Мы ўсе там былі.

— Ён гаварыў неяк надта незвычайна,— сказаў Пабла.— Але ён быў смелы чалавек.

Бедалага Кашкін, падумаў Роберт Джордан. Ад яго тут, напэўна, было болей шкоды, чым карысці. Шкада, што я не ведаў, што ў яго так разышліся нервы. Яго трэба было адхіліць ад удзелу ў гэтай аперацыі. Людзей, якія так гавораць, і блізка нельга падпускаць да баявых спраў. Пра такое лепей не гаварыць. Ад такіх людзей, калі яны і выканаюць баявое заданне, болей шкоды, чым карысці.

— Ён быў крыху дзівакаваты,— сказаў Роберт Джордан.— Па-мойму, дык ён быў проста вар'ят.

— Але ж ён быў адмысловы майстар узрываць,— сказаў цыган.— І вельмі смелы чалавек.

— Але і вар'ят,— сказаў Роберт Джордан.— Для такіх спраў трэба мець ясную і цвярозую галаву. А балбатня тая — зусім не патрэбна.

— А ты,— сказаў Пабла.— А калі цябе параняць у гэтай справе, з мостам, ты б хацеў, каб цябе там кінулі?

— Слухай,— сказаў Роберт Джордан, схіліўся і зачэрпнуў яшчэ адну конаўку віна.— Слухай мяне ўважліва. Калі мне спатрэбіцца папрасіць каго-небудзь зрабіць мне якуюсь паслугу, я папрашу яго, не сумнявайся.

— Добра,— з ухвалай сказаў цыган.— Добра сказаў. Ага! Вось нарэшце і мяса!

— Ты ўжо пад'еў,— сказаў Пабла.

— Я магу з'есці яшчэ ўдвай болей,— адказаў цыган.— А паглядзіце, хто нясе.

Дзяўчына нахілілася, выходзячы з пячоры з вялікай жалезнай патэльні, і Роберт Джордан убачыў яе твар збоку і адразу заўважыў тое, ад чаго яе аблічча здавалася такім незвычайным. Яна ўсміхнулася і сказала:

— Hola, camarada.

І Роберт Джордан адказаў:— Salud,— і прымусіў сябе не глядзець на яе надта пільна, але і не адводзіць вачэй убок.

Яна паставіла пляскатую жалезную патэльнію на зямлю перад ім, і ён убачыў, якія ў яе зграбныя смуглыя рукі. Цяпер яна глядзела яму проста ў твар і ўсміхалася. Яе белыя зубы блішчалі на смуглым твары, а яе скура і вочы былі аднолькавага залаціста-смуглявага колеру. У яе былі шырокія скулы, вясёлыя вочы і поўныя губы, лінія рота прамая. Залаціста-карычневыя валасы колеру спелага пшанічнага поля ў промнях сонца былі каротка падстрыжаны — ледзь даўжэй за футру на бровой шкурцы. Яна ўсміхнулася ў твар Роберту Джордану, падняла смуглую руку ўгору і правяла ёй па галаве, прыгладзіла валасы, якія адразу ж зноў узняліся вожыкам. У яе вельмі прыгожы твар, падумаў Роберт Джордан. Яна была б зусім прыгожая, калі б не гэтыя кароткія валасы.

— Вось так я расчэсваюся,— сказала яна Роберту Джордану і засмяялася.— Чаму не ясі — еш. Не глядзі на мяне. Валасы мне так падстрыглі ў Вальядалідзе. Яны ўжо спахваля пачынаюць адрастаць.

Яна села насупраць і паглядзела на яго. Ён таксама паглядзеў на яе, і яна ўсміхнулася, абхапіўшы рукамі калені. Штаны ў яе крышку падцягнуліся ўверх, агаліўшы доўгія стройныя ногі. Ён бачыў яе высокія маленькія грудзі, схаваныя пад шэрай кашуляй. Кожны раз, як Роберт Джордан пазіраў на яе, ён адчуваў, што нейкі клубок падступае да горла.

— Талерак няма,— сказаў Ансельма.— І нажоў таксама. Можаш карыстацца сваім.

Дзяўчына паклала на край жалезнай патэльні чатыры відэльцы, зубцамі ўніз.

Яны елі ўсе разам з адной патэльні, па іспанскай звычцы — моўчкі. Мясa было заечае, прыпраўленае цыбуляй і зялёным перцам, а да яго — дробны гарошак у соусе з чырвонага віна. Заечына была добра падсмажана — мяса лёгка адставала ад костак, а соус быў проста цудоўны. Роберт Джордан выпіў яшчэ конаўку віна. Дзяўчына не

зводзіла з яго вачэй. Астатнія глядзелі толькі на мяса і моўчкі елі. Роберт Джордан выцер кавалкам хлеба соус на сваёй частцы патэльні, адсунуў заечыя косткі ўбок, выцер соус на тым месцы, дзе яны былі, потым начыста выцер кавалачкам хлеба відэлец, нож, схваў яго і даеў хлеб. Нахіліўся над міскай, зачэрпнуў поўную конаўку віна, а дзяўчына ўсё яшчэ глядзела на яго.

Роберт Джордан адпіў палову конаўкі, але калі ён загаварыў з дзяўчынай, нейкі камяк зноў падступіў да горла.

— Як цябе завуць?— спытаў ён.

Пачуўшы асаблівы тон яго голасу, Пабла хутка зірнуў на яго. Потым падняўся і выйшаў.

— Марыя. А цябе?

— Раберта. Ты даўно тут, у гарах?

— Тры месяцы.

— Тры месяцы?

Яна зноў збянтэжана правяла рукой па галаве, і ён глянуў на яе валасы, такія густыя і кароткія, яны пайшлі рабаціннем, быццам пшанічнае поле пад ветрам на схіле пагорка.

— Мяне пагалілі,— сказала яна — Нас заўсёды галілі там, у турме Вальядаліда. За тры месяцы мае валасы настолькі падраслі. Я ехала на тым цягніку. Нас везлі на поўдзень. Пасля ўзрыву цягніка многіх вязняў зноў арыштавалі, а мяне не злавілі. Я прыйшла сюды вось з імі.

— Гэта я яе знайшоў. Схавалася між камянёў,— сказаў цыган.— Акурат мы ўжо збіраліся адыходзіць. Ох, і якая ж брыдка яна тады была! Мы ўзялі яе з сабой, але потым, па дарозе, ледзь яе не кінулі.

— А дзе той, што быў разам з імі, калі пускалі той цягнік пад адхон?— спытала Марыя.— Такі самы русявы, як ты. Чужынец. Дзе ён зараз?

— Загінуў,— сказаў Роберт Джордан.— У красавіку.

— У красавіку? Цягнік таксама ўзарвалі ў красавіку.

— Так,— сказаў Роберт Джордан.— Ён загінуў праз дзесяць дзён пасля таго.

— Небарака,— сказала яна.— Смелы чалавек быў. А ты робіш тое самае?

— Але.

— І цягнікі даводзілася ўзрываць?

— Так. Тры цягнікі.

— Тут?

— У Эстрададуры,— сказаў ён.— Перад тым як прыехаць сюды, я быў у Эстрададуры. Такіх, як я, зараз шмат у Эстрададуры. Там хапае нам спраў.

— А чаго ты прыйшоў сюды, у нашы горы?

— Мяне прыслалі замест таго, русявага. Я добра ведаю гэтыя мясціны — бываў тут яшчэ да вайны.

— Добра ведаеш?

— Сказаць па праўдзе — не надта добра. Але я хутка асвойтаюся. У мяне ёсць добрая карта і добры праваднік.

— Стары, — яна кінула галавой. — Сапраўды, ён вельмі добры чалавек.

— Дзякуй на добрым слове, — сказаў ёй Ансельма, і Роберт Джордан раптоўна ўсвядоміў, што яны з дзяўчынай тут не адны, і яшчэ адчуў, што яму цяжка глядзець на яе, бо ў яго нават голас мяняецца, калі ён глядзіць на яе. Ён парушыў другі закон з двух, якіх трэба прытрымлівацца, каб не псаваць адносін з людзьмі, што гавораць па-іспанску: мужчын частаваць тытунём і не чапаць іхніх жанчын; але ён зразумеў неяк знянацку, што яму да ўсяго гэтага няма справы. Ці ж мала чаго ёсць на свеце, на што не звяртаеш ніякай увагі, дык навошта яму звяртаць увагу на гэта?

— У цябе надта прыгожы твар, — сказаў ён Марыі. — Дужа шкада, што мне не пашчасціла бачыць цябе з доўгімі валасамі.

— Яны адрасцучь, — сказала яна. — Праз якія паўгода яны будуць доўгія.

— Ты б пабачыў, якая яна была, калі мы яе прывялі сюды пасля ўзрыву цягніка. Такая была пачвара, аж глядзець было брыдка.

— А ты чыя? — спытаў Роберт Джордан, спрабуючы авалодаць сабой. — Ты належыш Пабла?

Яна зірнула на яго і засмяялася, потым лягнула яго па калене.

— Пабла? Ты, пэўна, не бачыў Пабла?

— Ну, тады Рафаэлю? Рафаэля я ведаю.

— І ні Рафаэлю.

— Нікому, — сказаў цыган. — Яна незвычайная жанчына. Зусім нічыя. Але яна добрая гаспадыня.

— Сапраўды нікому? — спытаў яе Роберт Джордан.

— Нікому. Ніводнаму. Ні жартам, ні ўсур'ёз. І табе таксама.

— І мне? — сказаў Роберт Джордан і адчуў, як нешта зноў падышло да горла. — Гэта добра. У мяне няма часу на жанчын. Я кажу праўду.

— Нават пятнаццаці мінут? — пакпіў з яго цыган. — Нават чвэрці гадзіны?

Роберт Джордан не адказаў нічога. Ён глядзеў на гэтую дзяўчыну, на Марыю, і нешта так заціснула яму горла, што ён не мог вымавіць ніводнага слова.

Марыя паглядзела на яго і ўсміхнулася, потым знянацку пачырванела, але вачэй не адвяла.

— Ты пачырванела,— сказаў Роберт Джордан.— Ты часта чырванееш?

— Ніколі.

— А зараз пачырванела.

— Тады я пайду ў пячору.

— Застанься, Марыя.

— Не,— сказала яна ўжо без усмешкі.— Я пайду.

Яна ўзяла жалезную патэльню, з якой яны елі, і чатыры відэльцы. Яна рухалася трохі нязграбна, быццам маладое жарабя, але з той самай грацыяй.

— Конаўкі пакінуць?— спытала яна.

Роберт Джордан усё глядзеў на яе, і яна зноў пачырванела.

— Не глядзі на мяне так,— сказала яна.— Мне няёмка.

— Пакінь конаўкі,— сказаў ёй цыган.— Трымай,— ён зачэрпнуў з каменнай міскі і падаў поўную конаўку Роберту Джордану, які глядзеў, як дзяўчына нахіліла галаву перад нізкім уваходам і знікла ў пячору з цяжкой жалезнай патэльняй.

— Дзякуй,— сказаў Роберт Джордан. Калі дзяўчына выйшла, да яго зноў вярнуўся яго звычайны голас.— Гэта апошня. Мы і так ужо дастаткова выпілі.

— Дап'ём гэтую міску,— сказаў цыган.— Там яшчэ засталася паўбурдзюка. Гэтае віно мы прывезлі на кані.

— Гэта была апошняя аперацыя Пабла,— сказаў Ансельма.— Пасля яе ён ужо нічога не рабіў.

— Колькі вас тут?— спытаў Роберт Джордан.

— Сямёра. І яшчэ дзве жанчыны.

— Дзве?

— Але. Ёсць яшчэ тужер¹самога Пабла.

— А дзе яна?

— У пячору. Дзяўчына трохі займаецца гаспадаркай. Я пахваліў яе, каб зрабіць ёй прыемнае. Але яна толькі дапамагае Паблавай тужер весці гаспадарку.

— А якая яна, гэтая тужер Пабла?

— Ведзьма,— выскаліўся ў шырокай ухмылцы цыган.— Сапраўдная ведзьма. Пабла — пачвара, а яна яшчэ

¹ Жанчына, жонка (*исп.*).

горшая. Затое смелая. У сто разоў смялейшая за Пабла. Але ж і вядзьмарка — слоў няма!

— Спачатку і Пабла быў смелы,— сказаў Ансельма.— Пабла быў раней сапраўдным чалавекам.

— Ён знішчыў болей людзей, чым якаясь халера,— сказаў цыган.— На пачатку вайны Пабла вынішчыў болей людзей, чым якісьці тыфус.

— Але апошнім часам ён тшу flojo¹,— сказаў Ансельма.— Зусім саслаб. Ён надта ўжо баіцца смерці.

— Магчыма, з-за таго, што ён забіў шмат людзей на пачатку вайны,— па-філасофску заўважыў цыган.— Пабла вынішчыў болей людзей, чым бубонная чума.

— А да таго ж яшчэ і разбагацеў,— сказаў Ансельма.— Дый выпівае зашмат. Цяпер ён хацеў бы пайсці на спачын, ухіліцца ад барацьбы,— як *matador de toros*, як тарэадор, але не можа.

— Калі ён пройдзе лінію фронту, коней у яго забяруць, а самога прымусяць пайсці ў армію,— сказаў цыган.— Па мне дык няма ніякай радасці служыць у арміі.

— А які цыган любіць служыць у арміі,— сказаў Ансельма.

— А за што ж мне любіць армію?— спытаў цыган.— Каму хочацца служыць у арміі? Ці ж мы робім рэвалюцыю, каб служыць у арміі? Змагацца я не адмаўляюся, але служыць у арміі не буду.

— А дзе ж астатнія?— спытаў Роберт Джордан. Ён пачуваў сябе зараз лагодна, і пасля віна яго пацягнула на сон. Выпрастацца дагары прама на зямлі ў лесе было прыемна, і ён бяздумна ляжаў і назіраў за невялічкімі паўдзённымі хмаркамі, што павольна плылі па-над гарамі ў высокім іспанскім небе.

— Двое спяць у пячоры,— адказаў цыган.— Двое на пасту, вышэй у гарах, там у нас стаіць кулямёт. Адзін на пасту ўнізе. Усе яны, пэўна, спяць.

Роберт Джордан перавярнуўся на бок.

— Які ў вас кулямёт?

— Называецца ён неяк незвычайна,— сказаў цыган.— Адразу і не ўспомніш яго назву.

Мабыць, ручны кулямёт, падумаў Роберт Джордан.

— А ён цяжкі?— спытаў ён.

— Аднаму можна яго несці, але ж цяжкавата. У яго тры ножкі, якія складваюцца. Мы захапілі яго ў адной

¹ Вельмі слабы (*исп.*).

з апошніх сур'ёзных аперацый. У той, якая была яшчэ да віна.

— А патроны да яго ёсць?

— Хапае,— сказаў цыган.— Цэлая скрынка. Ды такая, што з месца не зварушыш.

Напэўна, дыскаў пяцьсот, падумаў Роберт Джордан.

— А як ён зараджаецца — дыскам ці стужкай?

— Такімі круглымі бляшанкамі, што замацоўваюцца зверху.

Па ўсім відаць, ручны кулямёт сістэмы Люіса, падумаў Роберт Джордан.

— Ты ведаеш што-небудзь пра кулямёт?

— Nada,— адказаў Ансельма.— Нічога.

— А ты?— звярнуўся Роберт Джордан да цыгана.

— Я ведаю, што кулямёт страляе вельмі хутка і робіцца такі гарачы, што калі дакранешся да ствала, дык апячэш руку,— з гонарам адказаў цыган.

— Пра гэта кожны ведае,— з пагардай азваўся Ансельма.

— Магчыма, так,— сказаў цыган.— Але ж у мяне спыталі, што я ведаю пра таціна¹, і я адказаў.— Потым дадаў:— А таксама ён страляе, пакуль не здынеш палец са спуску,— не так, як звычайная вінтоўка.

— Ці пакуль не заклініць, або не расстраляеш усе патроны, альбо ствол не пачне плавіцца,— сказаў Роберт Джордан па-англійску.

— Што ты там гаворыш?— спытаў у яго Ансельма.

— Ды так, нічога,— сказаў Роберт Джордан.— Проста мяркую пра будучыню па-англійску.

— А варажыць па далоні ты ўмееш?

— Не,— адказаў Роберт Джордан і зачэрпнуў яшчэ адну конаўку віна.— Але калі ты можаш, я хацеў бы, каб ты паваражыў па маёй руцэ і сказаў, што мяне чакае ў бліжэйшыя тры дні.

— Паблава тиўег можа варажыць па далоні,— сказаў цыган.— Але яна такая злосная, што я нават і не ведаю, ці згодзіцца яна варажыць.

Роберт Джордан выпрастаўся і каўтнуў віна з конаўкі.

— Лепей ужо хутчэй сустрэцца з гэтай тиўег Пабла,— сказаў ён.— Калі яна ўжо такое страшыдла, дык лепей з гэтым пакончыць як найхутчэй.

— Я б не хацеў турбаваць яе,— сказаў Рафаэль.— Надта ўжо яна мяне ненавідзіць.

¹ Машына, механізм, кулямёт (*исп.*).

— Чаму?
— Кажа, што я гультай.
— Ну, гэта проста паклёп!— з'едліва заўважыў Ансельма.

— Яна не выносіць цыганоў.
— Якое глупства,— зазначыў Ансельма.
— У ёй самой цячэ цыганская кроў,— сказаў Рафаэль.— Таму і ведае, што кажа.— Ён шырока ашчэрыўся.— Але ж язык у яе пячэ і кусае, як бычыны бізун,— з каго хочаш здзярэ скуру. Паскамі. Неверагодная вядзьмарка.
— А як яна ладзіць з дзяўчынай, з Марыяй?— спытаў Роберт Джордан.

— Добра. Яна любіць дзяўчыну. Але хай хто-небудзь толькі паспрабуе заляцацца да Марыі...— Ён пакруціў галавой і прыцмокнуў языком.

— Да дзяўчыны яна ставіцца вельмі добра,— сказаў Ансельма.— Яна клапаціцца пра Марыю.

— Калі мы падабралі дзяўчыну пасля ўзрыву цягніка, яна была зусім не ў сабе, нейкая дзіўная,— сказаў Рафаэль.— Не магла нічога расказаць, толькі ўсё плакала, а калі хто дакранаўся да яе, дрыжала, як мокрае шчаня. Толькі пазней адчула сябе трохкі лепей. Крыху ачуняла. А сёння ёй было ўжо зусім добра. І вось зараз, калі яна гаварыла з табой, яна проста расквітнела. Мы ледзь не кінулі яе там, каля цягніка. Бо, сапраўды, навшта нам была патрэбна тая рызыка — трапіць у палон — за такую журботную, брыдкую і бездапаможную істоту. Але старая абвязала дзяўчыну вяроўкай і, калі тая стамлялася і адмаўлялася ісці далей, пачынала хвастаць яе другім канцом вяроўкі. Потым, калі дзяўчына сапраўды знемагла, старая пацягнула яе на сваім карку. Калі старая выбілася з сілы, дзяўчыну панёс я. Мы прадзіраліся ўгору, а там жаўтазель і верас па самыя грудкі. А калі я змарыўся, дык яе ўзяў Пабла. Але якімі толькі словамі не лаяла нас старая, каб прымусіць цягнуць дзяўчыну!— Рафаэль пахітаў галавою, нагадаўшы пра гэта.— Праўда, дзяўчо было не дужа і цяжкое, хоць і даўганогae. Адны костачкі, а якая ў іх вага. Аднак мы ўсё-такі хутка адчулі яе вагу, бо трэба было не проста яе цягнуць на сабе, але і спыняцца, адстрэльвацца ад ворага... А старая ззаду ўсё сцябала Пабла вяроўкай і несла яго вінтоўку, аддаючы яе Пабла, калі таму даводзілася кідаць дзяўчыну і адстрэльвацца, а потым, забраўшы ў яго вінтоўку, прымушала зноў цягнуць дзяўчыну. Адначасова старая перазараджала вінтоўку і ўсё лаяла Пабла апошнімі словамі. Але неўзабаве сцямнела, а за ім

ноч, тады стала зусім добра. Дзякуй богу, што ў фашыстаў не было кавалерыі.

— Відаць, сапраўды цяжка дастаўся ім узрыў гэтага цягніка,— зазначыў Ансельма.— Мяне там не было,— растлумачыў ён Роберту Джордану.— Там дзейнічалі атрады Пабла і Эль Сорда, Глухога — з ім мы сустрэнемся сёння ўвечары,— і яшчэ два атрады, адсюль, з гэтых гор. Я тады быў за лініяй фронту.

— І яшчэ там быў той русявы, з незвычайным прозвішчам...— сказаў цыган.

— Кашкін.

— Але. Ніяк не магу запомніць гэтае прозвішча. З намі былі тады яшчэ двое з кулямётам. Іх таксама прыслалі з арміі. Яны не змаглі вынесці з бою кулямёт і згубілі яго. Пэўна ж, ён важыў не болей за дзяўчыну, і, калі б старая ўзялася за іх, яны б яго выцягнулі, не кінулі б там.— Успамінаючы ўсё гэта, ён пахітаў галавой, потым казаў далей:— Ніколі ў жыцці я не бачыў такога відовішча, як гэты ўзрыў. Цягнік набліжаўся павольна. Мы ўбачылі яго яшчэ здаля. Тут са мною такое сталася, што нават і расказаць не магу. Спыраша мы ўбачылі дым з паравоза, потым пачулі свісток. Цягнік паступова насоўваўся — чах-чах-чах-чах-чах... усё бліжэй і бліжэй, а тады, знянацку — як грывнула! Раптам паравоз нібыта стаў на дыбкі, а вакол грукат і дым чорнай хмарай, і нібыта ўся зямля ўздыбілася, а потым паравоз узняўся высока ў воблаку бруду і смецця, і шпалы ўсталі дуба, быццам у нейкім сне. І нарэшце паравоз паваліўся набок, як вялікі паранены звер. Яшчэ камяні падаюць на нас зверху пасля першага выбуху, а тут — другі, і белая пара так і паваліла, а потым таціна як застракоча — та-тат-тат-та!— працягваў цыган, трасучы сцятымі кулакамі ўверх і ўніз перад сабой і ўзняўшы ўгору вялікія пальцы, быццам страляючы з кулямёта.— Та! Та! Тат! Тат! Та!— узбуджана захліпваўся ён.— Зроду такога не бачыў! З вагонаў сыпанулі салдаты, а таціна б'е проста па іх, і яны падаюць. Я тады зусім здурэў, ухапіўся рукой за таціна, а ствол у яе як агонь, а старая раптам як лясне мне па шчацэ і як закрычыць: «Страляй, дурань! Страляй! Інакш я табе мазгаўню раструшчу!» І я пачаў страляць, але было дужа цяжка трымаць роўна вінтоўку, каб яна не дрыжала ў руках, а салдаты ўжо ўцякаюць наверх па схіле пагорка, там, насупраць нас. Потым, калі мы падышлі да цягніка паглядзець, чым можна там пажывіцца, адзін афіцэр пачаў прымушаць салдат атакаваць нас, пагражаючы рэвальверам. Ён размахваў рэвальверам

і крычаў на іх, а мы стралялі ў яго, але ніяк не маглі пацэліць. А потым салдаты заляглі і распачалі страляніну, а афіцэр усё бегаў ззаду з рэвальверам, але мы і тут не змаглі яго падстрэліць, і таўціна не магла стрэліць у яго — перашкаджаў цягнік. Афіцэр прыстрэліў дваіх салдат, пакуль яны там ляжалі, рэшта, аднак, усё адно не паднялася ў атаку. А той усё лаецца! Спачатку адзін салдат, потым два, тры... і нарэшце ўсе яны разам падняліся і пабеглі на нас. Потым зноў залеглі і адкрылі агонь. Мы адступілі, а таўціна агнём прыкрыла наш адыход. Вось тады я і знайшоў гэтае дзяўчо, там, дзе яно хавалася, і мы ўзялі Марыю з сабой. А тыя салдаты гналіся за намі ажно да самай ночы.

— Так, сапраўды, справа была нялёгкая, — сказаў Ансельма. — Ёсць, што ўспомніць.

— Гэта была адзіная добрая справа, якую мы зрабілі, — сказаў нечы нізкі голас. — А зараз што ты тут робіш, лянiвы п'янюга, нахабны гультай, вырадак брыдкай цыганскай шлюхі? Што ты тут робіш цяпер?

Роберт Джордан убачыў жанчыну гадоў пяцідзесяці, амаль такой жа мажнай постаці, як Пабла, у цёмнай сялянскай спадніцы і кофце, з тоўстымі нагамі ў грубых шарсцяных панчохах, з чорнымі сандалямі на вераўчанай падэшве і з смуглявым тварам, які мог бы служыць мадэлю для гранітнага манумента. Рукі ў яе былі вялікія, але зграбнай формы, а яе густыя хвалістыя чорныя валасы былі завязаны вузлом на патыліцы.

— Ну, адказвай, — яна звярталася толькі да цыгана, не зважаючы на астатніх.

— Размаўляю вась з таварышамі. Гэта дынамітчык.

— Ведаю, — сказала тцігер Пабла. — Знікні адгэтуль, каб я цябе тут болей не бачыла. Ідзі змяні Андрэса, ён зараз на пасту, наварсе.

— Ме you, — сказаў цыган. — Іду! — Ён павярнуўся да Роберта Джордана. — Яшчэ пабачымся за вячэрай.

— Кiнь свае жартачкі, — сказала яму жанчына. — Па маіх падліках, ты ўжо тры разы еў сёння. Ідзі і прышли да мяне Андрэса.

— Hola, — сказала яна Роберту Джордану, падала яму руку і ўсміхнулася. — Ну, як твае справы і як справы Рэспублікі?

— Добра, — сказаў ён, адказваючы на моцны поціск яе рукі. — І ў мяне, і ў Рэспубліцы.

— Я рада,— сказала жанчына. Яна глядзела яму ў твар, і ён адзначыў, што ў яе прыгожыя шэрыя вочы.— Чаго ты прыйшоў да нас, каб узарваць яшчэ адзін цягнік?

— Не,— сказаў Роберт Джордан, адразу адчуўшы да яе давер.— Каб узарваць мост.

— Мост? No es pada,— сказала яна.— Мост — гэта дробязь. Калі ўжо мы ўзарвём яшчэ адзін цягнік? Мы ж зараз маем коней.

— Іншым разам. Гэты мост мае вялікае значэнне.

— Дзяўчына сказала мне, што твой таварыш, той, хто быў з намі тады, як пускалі цягнік пад адхон,— загінуў.

— Так.

— Шкада. Я такога выбуху яшчэ ніколі не бачыла. Ён быў дужа спрытны ў гэтай справе. І надта мне ён падабаўся. Хіба нельга ўзарваць яшчэ адзін цягнік? Цяпер багата людзей тут, у гарах. Занадта багата. З харчамі стала цяжка. Лепей пайсці адгэтуль. Тым больш што ў нас ёсць коні.

— Трэба ўзарваць мост.

— А дзе ён, той мост?

— Зусім побач.

— Тым лепей,— сказала тудж Пабла.— Давай узарвём усе масты, якія толькі тут ёсць, і хутчэй пойдзем адгэтуль. Мне ўжо абрыдла гэтае месца. Занадта многа тут сабралася народу. Да добра гэта не давядзе. Разгультаіліся мы тут — вось што брыдка.

Паміж дрэў яна заўважыла Пабла.

— *Wograscho!* — гукнула яна яго.— П'янюга. Паскудны п'янчужка!— Яна весела глянула на Роберта Джордана.— Забраў біклагу з віном і збіраецца выпіць яе адзін у лесе,— сказала яна.— Апошнім часам зусім спіўся. Такое жыццё яго згубіць. Ну, я вельмі рада, што ты да нас прыйшоў, хлопча.— Яна ляснула яго па спіне.— Эге!— зазначыла яна.— А ты мацнейшы, чым здаешся на першы погляд.— І правяла рукой па яго плячах, намацаўшы мускулы пад фланелевай кашуляй.— Ну, добра. Я вельмі рада, што ты да нас прыйшоў.

— Гэтаксама і я.

— Мы зразумеем адно аднаго,— сказала яна.— Выпі віна.

— Мы ўжо пачаставаліся трошкі,— сказаў Роберт Джордан.— А ты не хочаш?

— Не, да абеду не буду,— сказала яна.— А то пякотка замучае. *Wograscho!* — крыкнула яна.— П'янюга! — Яна павярнулася да Роберта Джордана і пахітала галавой.— Ён жа быў сапраўдны мужчына,— сказала яна.— А зараз

кончаны чалавек. І паслухай, што я табе яшчэ скажу. Не крыўдзі дзяўчыну, будзь ласкавы і асцярожны з ёй. З Марыяй. На яе долю выпала шмат ліха. Спадзяюся, ты мяне разумееш?

— Так. Але чаму ты мне гаворыш пра гэта?

— Я заўважыла, якой яна вярнулася ў пячору пасля сустрэчы з табой. Я заўважыла, як яна глядзела на цябе перад тым, як выйці.

— Я крыху пажартаваў з ёй.

— Ёй было зусім дрэнна,— сказала жанчына Пабла.— Цяпер яна ўжо крыху ачуняла, яе трэба адгэтуль неяк вывесці.

— Зразумела. Яе можна пераправіць праз лінію фронту з Ансельма.

— Вы з Ансельма возьмеце яе з сабой, калі зробіце сваю справу.

Роберт Джордан адчуў, як нешта зноў падступіла да горла, і яго голас змяніўся.

— Што ж, можна,— сказаў ён глуха.

Жанчына Пабла паглядзела на яго і захітала галавой.

— А божухна!— сказала яна.— Няўжо ўсе мужчыны аднолькавыя?

— А хіба я што не так сказаў? Яна прыгожая, ты сама ведаеш.

— Не, яна не прыгожая. Але, відаць, ты хацеў сказаць, што неўзабаве яна будзе прыгожая,— сказала жанчына Пабла.— Мужчыны. Ганьба нам, жанчынам, што мы вас нараджаем. Не, давай пагаворым сур'ёзна, без жартаў. Хіба зараз, пры Рэспубліцы, няма такіх дамоў, дзе клапоцяцца пра такіх, як Марыя?

— Ёсць,— адказаў Роберт Джордан.— Цудоўныя дамы. На ўзбярэжжы мора, каля Валенсіі. І ў іншых мясцінах таксама. Там будуць пра яе клапаціцца, і яна зможа даглядаць дзяцей. Там жывуць дзеці, эвакуіраваныя з розных вёсак. Яе вывучаць на выхавацельку дзіцячага дома.

— Акурат гэтага я і дамагаюся,— сказала жанчына Пабла.— Пабла ўжо даўно сам не свой. Гэта таксама губіць яго. Пабачыць яе — і як сам не свой. Хай яна едзе адгэтуль куды-небудзь — так будзе лепей для ўсіх.

— Мы забяром яе з сабой, калі закончым сваю справу.

— Але ж ты не пакрыўдзіш яе, калі ўжо я табе даверылася? Я гавару з табою шчыра, быццам ведаю цябе ўсё жыццё.

— Так заўсёды здараецца,— сказаў Роберт Джордан,— калі людзі разумеюць адно аднаго.

— Сядай,— сказала жанчына Пабла.— Мне не трэба ад цябе ніякіх абяцанкаў: што наканавана, тое і здарыцца. Адно прашу: дай мне слова ўзяць яе з сабой.

— Чаму?

— Бо я не хачу, каб яна з'ехала тут з глузду, калі ты паедзеш. Я ўжо бачыла, у якім стане яна была раней, а ў мяне і без яе свайго ліха хапае.

— Мы возьмем яе з сабой, калі знішчым мост,— сказаў Роберт Джордан.— Калі мы застанемся жывыя, мы абавязкова возьмем яе з сабой.

— Мне не падабаецца тое, што ты зараз сказаў. Такія размовы да добра не вядуць.

— Я кажу так толькі для таго, каб не даваць пустых абяцанкаў,— сказаў Роберт Джордан.— Я не з тых, хто можа наклікаць бяду.

— Дай я пагляджу на тваю руку,— сказала жанчына.

Роберт Джордан працягнуў ёй руку, і жанчына павярнула яе дагары далоней, трымаючы яе ў сваёй моцнай і вялізнай руцэ, пацерла вялікім пальцам, потым выпусціла. Яна паднялася. Ён таксама падняўся з зямлі, і яна паглядзела на яго без усмешкі.

— Што ты там убачыла?— спытаў Роберт Джордан.— Я не дужа веру ў гэтыя рэчы. Ты мяне не спалохаеш.

— Нічога,— сказала яна.— Я нічога там не ўбачыла.

— Не, нешта ты там угледзела. Мне проста цікава. Я не веру ў такія рэчы.

— А ў што ты верыш?

— У многае, толькі не ў гэта.

— Дык у што ж?

— У сваю справу.

— Так, гэта я ўбачыла.

— Што ты яшчэ ўбачыла? Скажы.

— Больш нічога,— сказала яна маркотна.— Ты сказаў, што мост — вельмі сур'ёзная і цяжкая справа?

— Не, я сказаў, што гэта вельмі адказная і патрэбная справа.

— Але ж можа здарыцца, што будзе цяжка?

— Магчыма. А зараз я пайду пагляджу на мост. Колькі ў вас тут чалавек?

— Пяцёра. Гэта тыя, каму можна верыць. Ад цыгана асаблівай карысці не будзе, хоць увогуле ён чалавек неблагі. У яго добрае сэрца. У Пабла я болей не веру.

— А колькі чалавек у Эль Сорда, тых, каму можна верыць?

— Мабыць, восем. Сённяя вечарам пабачым. Ён прыйдзе сюды. Чалавек ён разумны. У яго таксама ёсць дынаміт. Праўда, не дужа многа. Але ж ты і сам з ім пагаворыш.

— Ты па яго пасылала?

— Ён сам звычайна прыходзіць да нас кожны вечар. Ён наш сусед. А таксама таварыш і сябра.

— А што ты пра яго думаеш?

— Ён сапраўдны чалавек. І вельмі разумны. Калі пускалі пад адхон той цягнік, ён асабліва вылучыўся.

— А іншыя атрады?

— Калі своечасова паведаміць, дык можна сабраць чалавек пяцьдзесят, якім можна ў пэўнай ступені давяраць.

— Наколькі ім можна давяраць?

— Гэта залежыць ад таго, як пойдзе справа.

— А колькі патронаў у іх ёсць на кожную вінтоўку?

— Магчыма, дваццаць. Усё будзе залежаць ад таго, колькі яны возьмуць на гэтую аперацыю. Калі наогул з'явіцца. Май на ўвазе, што ў гэтай справе — з мостам — не будзе ні грошай, ні іншай якой спажывы. Да таго ж, мяркуючы па тваім маўчанні, шмат небяспекі, а пасля знішчэння моста ім усім давядзецца пайсці адгэтуль. Таму многія будуць супраць гэтай аперацыі.

— Зразумела.

— Наогул, чым меней скажаш, тым лепей.

— Згодзен.

— Ну, ідзі вывучай свой мост, а вечарам пагаворым з Эль Сорда.

— Я пайду разам з Ансельма.

— Тады разбудзі яго, — сказала яна. — Карабін табе патрэбен?

— Дзякуй, — сказаў ён. — Добра, калі карабін пад рукой, але сённяя ён мне не спатрэбіцца. Я іду, каб толькі агледзець мост, а не ўздываць там гвалт. Дзякуй за ўсё тое, што ты мне сказала. Мне вельмі падабаецца, як ты гаворыш.

— Стараюся гаварыць праўду.

— Тады скажы, што ты ўбачыла на маёй далоні?

— Не, — сказала яна і захітала галавой. — Нічога я там не ўбачыла. Ідзі зараз да свайго моста. А я паклапачуся пра твае рукзакі.

— Накрый іх і зрабі так, каб ніхто іх не чапаў. Лепей ім быць тут, чым у пячоры.

— Усё будзе зроблена як мае быць, — сказала жанчына Пабла. — Ну, ідзі да свайго моста.

— Ансельма,— сказаў Роберт Джордан, дакрануўшыся рукой да пляча старога, які спаў, паклаўшы рукі пад галаву.

Стары расплюшчыў вочы.

— Так,— сказаў ён.— Рушым.

РАЗДЗЕЛ ТРЭЦІ

Яны пераадолелі астатнія дзвесце ярдаў спуску, асцярожліва перабягаючы ў засені ад дрэва да дрэва, і спыніліся, калі да моста, які можна ўжо было бачыць скрозь апошнія сосны стромкага схілу, заставалася не болей пяцідзесяці ярдаў. Адвячоркавае сонца яшчэ не паспела схаватца за рудым хрыбтом гары, і ў яго развітальных промнях цёмны сілуэт моста выглядаў чорным над пустэчай бездані. Мост быў сталёвы, аднапралётны, а на абодвух яго канцах стаялі будкі вартавых. Ён быў досыць шырокі — на ім лёгка маглі размінуцца два аўтамабілі. З трывалай грацыяй ён перакрываў глыбокую цясніну, на дне якой, далёка ўнізе, увесь белы ад пены бруіў ручай, што праз скалы і камяні струменіў уніз да асноўнай ракі горнай грады.

Сонца сляпіла вочы Роберту Джордану, і ён бачыў толькі цёмны абрыс моста. Спакваля святло прыцьмілася, і неўзабаве сонца зайшло. Глянуўшы праз дрэвы на бурую акруглую вяршыню, за якой схавалася свяціла, Роберт Джордан разгледзеў нарэшце, калі сонечны бляск ужо не сляпіў вочы, што горны схіл акрыты маладой пяшчотнай зелянінай, а каля самой вяршыні пракідаліся лапіны снегу.

Потым ён зноў перавёў погляд на мост, спяшаючыся скарыстаць кароткія хвіліны, пакуль не зрабілася зусім цёмна, і вывучыць яго канструкцыю. Узарваць мост будзе, відаць, няцяжка. Ён дастаў з кішэні блакнот і зрабіў алоўкам некалькі хуткіх замалёвак. Калі ён рабіў замалёўкі, то не стаў падлічваць, колькі патрэбна зарадаў. Гэта ён паспее зрабіць пазней. Зараз ён толькі пазначаў кропкамі, дзе закласці дынаміт, каб падарваць асноўную апору моста і скінуць яго сярэдняю секцыю ў бездань. Гэта можна зрабіць без спеху, з навуковай дакладнасцю, выкарыстаўшы з паўтузіна зарадаў, закладзеных і аб'яднаных так, каб яны ўзарваліся ўсе адначасова. Можна, аднак, усё зрабіць прасцей, з дапамогай двух вялікіх зарадаў. У гэтым выпадку трэба замацаваць два вельмі вялікія зарады на супрацьлеглых баках моста і ўзарваць іх адначасова. Ён рабіў

накіды хутка і лёгка, задаволены тым, што нарэшце ёсць над чым паламаць голаў, ёсць чым заняцца сур'ёзна. Потым ён закрыў блакнот, засунуў яго разам з алоўкам у кішэню і зашпіліў яе на гузік.

Пакуль Роберт Джордан рабіў свае накіды, Ансельма сачыў за дарогай, мостам і будкамі вартавых. Стары ўвесь час баяўся, што яны падышлі надта блізка да моста, і калі замалёўкі былі нарэшце зроблены, уздыхнуў з палёгкай.

Зашпіліўшы кішэню, Роберт Джордан выпрастаўся на зямлі каля камля сасны і асцярожна выглянуў з-за яго. Ансельма крануў яго за локаць і паказаў пальцам у бок моста.

У будцы, якая выходзіла перадам на дарогу, каля бліжэйшага канца моста сядзеў вартавы, трымаючы паміж каленямі вінтоўку з насаджаным штыхом, і паліў цыгарэту. За пяцьдзесят ярдаў немагчыма было бачыць яго твар. Роберт Джордан паднёс да вачэй палявы бінокль, старанна прыкрыўшы зверху лінзы далонямі — хоць сонца ўжо не было і яны не маглі ўжо адсвечваць — і адразу парэнчы моста ўзніклі перад ім так блізка, што здавалася, працягні руку і дакранешся да іх, і твар вартавога прысунуўся так блізка, што выразна былі відаць яго запалыя шчокі, попел на цыгарэце і цьмяны бляск штыха. Гэта было аблічча сялянкіна, запалыя шчокі пад высокімі сківіцамі, шчаціністая барада, схаваныя пад калматымі брывамі вочы; вялікія рукі трымалі вінтоўку, цяжкія чобаты выглядалі з-пад крэсаў плашча. У будцы на сцяне вісела пацёртая счарнелая скурная біклага, ляжалі газеты, але тэлефона не было. Вядома, тэлефон мог вісець на другім баку будкі, убачыць які Роберту Джордану было немагчыма, але ж ад будкі не ішло ніякіх правадоў. Тэлефонная лінія цягнулася наўсцяж дарогі, і праводы знікалі дзесьці за мостам. Каля будкі на двух камянях мацавалася самаробная жароўня са старога бітона з-пад газы, у якім было адарвана вечка і па баках папрабіваны дзіркі, але агню пад жароўняй не было. Наўкол яе, па попеле, былі раскіданы закурэлыя парожнія бляшанкі з-пад кансерваў.

Роберт Джордан працягнуў бінокль Ансельма, які ляжаў побач з ім. Стары шырока ўсміхнуўся і адмоўна затрос галавой. Ён паляпаў пальцам па скроні каля вока.

— *Ya lo veo,* — сказаў ён па-іспанску. — Я яго бачу.

Стары нібы выдыхнуў словы — губы яго амаль не варушыліся — і таму яго адказ прагучаў цішэй за любы шэпт. Калі Роберт Джордан усміхнуўся яму, той глянуў на вартавога і, паказваючы на яго пальцам, другой рукой

правёў па сваёй шыі. Роберт Джордан кіўнуў, але без усмешкі, сур'ёзна.

Вартавая будка на далёкім канцы моста была павернута да іх тыльным бокам, і немагчыма было зазірнуць усярэдзіну яе. Добра дагледжаная шаша, шырокая і асфальтаваная, збочвала за мостам налева, а потым падковаю абгінала выступ гары і знікала з вачэй. Стары шлях быў значна вузейшы, і, каб пашырыць яго, давлялося прабіць шашу скрозь магутны бастыён скалы на дальнім баку цясніны. Левы, заходні край дарогі, што выходзіў на цясніну і мост, быў пазначаны каменнымі слупамі, якія былі пастаўлены там, дзе край шашы строма абрываўся. Цясніна тут была глыбокая і вузкая, як каньён, асабліва ў тым месцы, дзе ручай, праз які быў перакінуты мост, упадаў у асноўную раку ўзгор'я.

— А дзе другі пост?— Роберт Джордан запытаўся ў Ансельма.

— Пяцьсот метраў ад таго павароту. У будцы дарожнага майстра, яна стаіць на самым схіле скалы.

— Колькі там вартавых?— спытаў Роберт Джордан.

Ён зноў навіў бінокль на вартавога. Той пагасіў цыгарэту аб дашчаную сцяну будкі, выцягнуў з кішэні скураны капшук і, разарваўшы паперу на згаслай цыгарэце, ашчадна высыпаў у капшук рэшту тытуню. Потым падняўся, прыставіў вінтоўку да сцяны будкі і пацягнуўся, пасля гэтага ўзяў вінтоўку, перакінуў яе праз плячо і выйшаў на мост. Ансельма прыціснуўся ніцма да зямлі, а Роберт Джордан засунуў бінокль у нагрудную кішэню і схваў галаву за камель сасны.

— Сямёра салдат і капрал,— шапнуў Ансельма яму на вуха.— Я ад цыгана даведаўся.

— Хай вартавы пройдзе крыху далей, тады мы рушым назад,— сказаў Роберт Джордан.— Мы надта блізка.

— Ты ўсё пабачыў, што трэба?

— Так, усё, што трэба.

Неяк адразу зрабілася халадней і пацямнела, калі зайшло сонца, і водбліск яго развітальных промняў знікаў спакваля на вяршынях гор.

— Ну, як табе ўсё гэтае падалося?— ціха спытаў Ансельма, не зводзячы вачэй з вартавога, нязграбная постаць якога, агорнутая ў доўгі няўключны плашч, рухалася ўздоўж моста да другой будкі; апошнія промні сонца адсвечваліся на яго штыху.

— Усё выдатна,— сказаў Роберт Джордан.— Проста выдатна.

— Мне прыемна чуць гэта,— сказаў Ансельма.— Ну што ж, хадзем. Зараз ён ужо нас не ўбачыць.

Вартавы спыніўся, павярнуўшыся да іх спінай, на дальнім канцы моста. З прадоння даносіўся гоман вады, якая бруілася між камянямі. Спакваля скрозь гэты гоман пачаў прабівацца іншы гук — роўны рокат, і яны ўбачылі, як вартавы задраў галаву ўгору, а яго вязаны капялюш ледзье трымаўся на макаўцы, і яны самі глянулі туды і ўбачылі высока ў вечаровым небе тры самалёты, якія ляцелі клінам. Яны выглядалі маленькімі і срэбнымі на той вышыні, куды яшчэ дасягалі промні сонца. Самалёты ляцелі з неверагоднай хуткасцю, а рухавікі іх раўнамерна гулі.

— Нашы?— спытаўся Ансельма.

— Пэўна, нашы,— адказаў Роберт Джордан, хоць ведаў, што на такой вышыні ніколі нельга быць упэўненым. Магчыма, гэта быў вячэрні патруль, але чый — невядома. Заўсёды, аднак, трэба казаць, што знішчальнікі — нашы, бо гэта супакойвае людзей. З бамбардзіроўшчыкамі — зусім іншая справа.

Ансельма, відаць, думаў тое самае.

— Гэта нашы,— сказаў ён.— Я пазнаў іх. Гэта Moscas.

— Так і ёсць,— пацвердзіў Роберт Джордан.— Мне таксама здаецца, што гэта Moscas.

— Вядома, Moscas,— сказаў Ансельма.

Роберту Джордану досыць было б узяць бінокль, каб адразу вызначыць, чые гэта былі самалёты, але ён не хацеў рабіць гэтага. Сёння вечарам яму ўсё адно, чые яны, тым болей што старому прыемна было лічыць іх нашымі — хай яно так і будзе. Але пазней, калі яны павярнулі ў напрамку Сеговіі, ён падумаў, што тыя самалёты былі зусім не падобныя на зялёны, з чырвонай аблямоўкай па фюзеляжы, з нізка пасаджанымі крыламі — рускі варыянт «Боінга П-32», які іспанцы называлі Moscas. З такой адлегласці немагчыма было разгледзець іх колер, але сілуэты іх былі зусім іншыя. Не, гэта вяртаўся на базу фашысцкі паветраны патруль.

Вартавы ўсё яшчэ стаяў на дальнім канцы моста, спінаю да іх.

— Пойдзем,— сказаў Роберт Джордан і рушыў угору, асцярожна ступаючы і прыгінаючыся, пакуль яны не адышлі досыць далёка. Ансельма трымаўся за ім на адлегласці прыблізна крокаў за сто. Калі яны адышлі досыць далёка і іх ужо немагчыма было заўважыць з моста, Роберт Джордан спыніўся, пачакаў старога, прапусціў яго

наперад, і ўжо ў цемры яны працягвалі караскацца далей па стромкім схіле гары.

— У нас магутная авіяцыя, — задаволена сказаў стары.

— А як жа!

— І перамога будзе за намі.

— Мы павінны адолець іх.

— Так. І тады, пасля перамогі, прыезджай да нас на паляванне.

— А на што?

— На дзікоў, мядзведзяў, ваўкоў, горных казлоў...

— Табе падабаецца паляваць?

— Вельмі! Болей за ўсё на свеце. У нашай вёсцы ўсе паляўнічыя. А хіба ты не любіш?

— Не, — сказаў Роберт Джордан. — Я не люблю забіваць жывёлу.

— А вось я дык наадварот, — сказаў стары. — Я не люблю забіваць людзей.

— Ніхто гэтага не любіць. Хіба што вар'яты, — сказаў Роберт Джордан. — Але я не адмаўляюся забіваць людзей, калі гэта неабходна. Калі гэта робіш дзеля агульнай справы.

— Ну, гэта ж зусім іншая рэч, — сказаў Ансельма. — У маёй хаце — калі яна ў мяне была, бо цяпер у мяне ўжо няма хаты, — віселі іклы дзіка, якога я падстрэліў у лесе. Былі і воўчыя шкуры. На ваўкоў я паляваў узімку, па снезе. Аднаго, самага вялікага, я забіў у наваколлі вёскі недзе ў лістападзе, вяртаючыся неяк надвяхоркам з лесу дамоў. Чатыры воўчыя шкуры ляжалі на падлозе ў маёй хаце. Яны былі надта затаптаныя і аблезлыя, бо па іх шмат хадзілі, але ўсё адно гэта былі сапраўдныя воўчыя шкуры. Былі ў мяне і рогі горнага казла, якога я падстрэліў высока ў гарах Сьеры, а яшчэ было чучала арла, якое мне напхаў майстар з Авілы, — крылы ў яго былі разгорнутыя і вочы жоўтыя, ну ўсё роўна як у жывога. Дужа прыемная рэч. І на ўсё гэтае мне было прыемна глядзець.

— Пэўна ж, — сказаў Роберт Джордан.

— На дзвях нашай вясковай царквы была прыбіта лапа мядзведзя, якога я забіў вясной, напаткаўшы яго на схіле гары, дзе ён варочаў у снезе вялізную калоду гэтаю самай лапай.

— Калі ж гэта было?

— Шэсць год таму. Яе высушылі і прыбілі цвікамі да дзвярэй царквы. І кожны раз, як я глядзеў на тую лапу, — акурат як у чалавека, толькі з кіпцюрамі, — мяне заўсёды ахоплівала прыемнае пачуццё.

— Гонару?

— Так, пачуццё гонару, бо я тады прыгадваў, як напаткаў таго мядзведзя напрудвесні на горным схіле. Але калі заб'еш чалавека — такога самага, як і ты, — нічога прыемнага на душы не застаецца.

— Так. Чалавечую лапу да дзвярэй царквы не прыб'еш, — сказаў Роберт Джордан.

— Хіба што, каму ў голаў прыйдзе такое варварства. Але ж усё-ткі чалавечая рука вельмі нагадвае мядзведжую лапу.

— І тулава чалавека надта падобнае на мядзведжае, — сказаў Роберт Джордан. — Калі з мядзведзя здзерці шкуру, убачыш, што мускулы ў яго амаль такія самыя, як і ў чалавека.

— Так, — сказаў Ансельма. — Нездарма ж цыганы лічаць, што мядзведзь — брат чалавека.

— Амерыканскія індзейцы таксама, — сказаў Роберт Джордан. — Забіўшы мядзведзя, яны ўкленчваюць і просяць прабачэння. Яны чапляюць яго чэрап на дрэва і, перш чым пайсці, благаюць, каб ён на іх не злаваўся.

— Цыганы лічаць, што мядзведзь — брат чалавека, бо ў яго пад шкураю такое самае цела, і ён п'е піва, і любіць музыку, і можа скакаць.

— Індзейцы таксама вераць у гэта.

— Выходзіць, індзейцы — тыя самыя цыганы?

— Не. Але наконт мядзведзя яны думваюць аднолькава.

— Зразумела. Цыганы лічаць яго сваім братам яшчэ і таму, што ён любіць красці.

— У табе ёсць цыганская кроў?

— Не. Але я часта сустракаўся з цыганамі, асабліва пасля таго, як пачалася вайна. У гарах іх багата. Яны не лічаць за грэх забіваць іншапляменніка. Самі яны ў гэтым ніколі не прызнаюцца, але ж гэта праўда.

— Як і мараканцы.

— Так. Але ў цыганой ёсць яшчэ шмат законаў, пра якія яны нікому не раскажваюць. Як пачалася вайна, шмат цыганой зноў узяліся за старое.

— Яны не разумеюць, дзеля чаго вядзецца гэта вайна. Не ведаюць, за што мы змагаемся.

— Праўда, — сказаў Ансельма. — Адно яны ведаюць, што зараз вайна і можна забіваць, як у даўнія часіны, не баючыся, што цябе за гэта пакараюць.

— Табе даводзілася забіваць? — спытаў Роберт Джордан. Цемрадзь, што зблізіла іх цяпер, і цэлы дзень, які яны перажылі разам, давалі яму права на такое пытанне.

— Так. Некалькі разоў. Але супраць волі. Я думаю, што забіваць людзей — грэх. Нават калі гэта фашысты, якіх мы павінны знішчаць. Па-мойму, забіць мядзведзя — гэта адна рэч, а чалавека — нешта зусім іншае. І я не веру ў цыганскія забабоны пра тое, што людзі і мядзведзі — браты. Не. Я супраць таго, каб забіваць людзей.

— Аднак ты ж забіваў?

— Так. І яшчэ буду. Але калі застануся жывы, дык пасля вайны пастараюся жыць так, каб нікому не зрабіць крыўды, каб усё гэта мне даравалі.

— Хто дараваў?

— Не ведаю нават, хто цяпер можа дараваць. Мы ж зараз не маем ні айца, ні сына божага, ані святога духа. Я не ведаю.

— А хіба бога няма?

— Не, братка. Гэта праўда, што няма. Калі б ён быў, хіба ж ён дазволіў бы ўсё тое, што бачыў я на свае вочы? Няхай ужо іхні бог застаецца з імі.

— Яны і кажуць, што бог з імі.

— Так яно і ёсць, хоць мне яго зараз не стае, бо мяне змалку вучылі верыць у бога. Але зараз кожны чалавек павінен адказваць сам за сябе.

— Пэўна, ты сам сабе і забойства даруеш?

— Вядома, — адказаў Ансельма. — Калі ўжо ты так зразумела ўсё растлумачыў, дык так яно і павінна быць. Аднак ці ёсць бог, ці яго няма, — усё адно, па-мойму, забіваць людзей — грэх. Па-мойму, пазбавіць чалавека жыцця — гэта не жарты. Я зраблю гэта, калі трэба, але я не з той пароды, як Пабла, — яму забойства чалавека прыносіць асалоду.

— Каб перамагчы ў вайне, мы мусім забіваць нашых ворагаў. Так вядзецца адвеку.

— Праўда. На вайне трэба забіваць. Але ў мяне ёсць свае асабістыя думкі на гэты конт, — сказаў Ансельма.

Цяпер яны ішлі поруч у цемры, і ён гаварыў ціха, час ад часу азіраючыся на Роберта Джордана, калі той адставаў.

— Я не забіў бы нават епіскапа. Я не забіваў бы наогул ніводнага гаспадара-ўласніка. Я толькі прымусіў бы іх працаваць дзень пры дні, усё жыццё, як шчыруем мы на полі ці ў гарах, на лесанарыхтоўках. Каб яны ўсвядомілі, дзеля чаго народжаны чалавек. Хай спяць там, дзе мы спім. Хай ядуць тое, што мы ядзім. А самае галоўнае — хай працуюць. Гэта будзе ім добрая навука.

— А яны выживуць, ачуняюць і зноў сядуць табе на шыю.

— Але ж і забіваць іх няма ніякай карысці,— сказаў Ансельма.— Зусім знішчыць іх немагчыма, бо з іхняга семі зноў павырастаюць маладыя, з яшчэ большай нянавісцю. Ад турмы таксама няма ніякай карысці. У турме нянавісць толькі ўзрастае. Лепей хай усім нашым ворагам будзе навука.

— Але ж усё-такі ты забіваў?

— Так,— сказаў Ансельма.— Шмат забіваў і яшчэ буду. Але не па сваёй волі і памятаючы, што гэта грэх.

— А вартавы? Хіба ты жартам паказаў, што заб'еш яго?

— Добрыя жартачкі! Але я забіў бы вартавога. Так. Без ніякіх ваганняў і з чыстым сумленнем, бо гэтага вымагае справа. Але не па сваёй волі.

— Ну, дык хай забіваюць тыя, каму гэта прыемна,— сказаў Роберт Джордан.— Там восем, і тут пяцёра. Усяго трынаццаць — тых, каму забіваць прыемна.

— Такіх шмат, каму гэта прыемна,— сказаў у цемрадзі Ансельма.— І сярод нас такіх многа. Болей, чым здатных да бою.

— А ты быў калі-небудзь у баі?

— Не,— сказаў стары.— На самым пачатку вайны мы змагаліся ў Сеговіі, але нас разбілі, і мы ўцяклі. Разам з усімі ўцякаў і я. Мы не надта добра разумелі, што рабілі, і не ведалі, як гэта трэба рабіць. Да таго ж у мяне быў толькі драбавік, зараджаны буйным шротам, а ў guardia civil былі маўзеры. Я з свайго драбавіка і за сто ярдаў у іх пацэліць не мог, а яны на трыста ярдаў білі нас, як зайцоў. Яны патронаў не шкадавалі і стралялі добра, а мы былі перад імі, нібы чарада авечак.— Ён змоўк, а пасля спытаў:— Ты думаеш, што каля моста будзе бой?

— Магчыма.

— Я яшчэ ніколі не бачыў такога бою, каб не ўцякаць,— сказаў Ансельма.— Не ведаю, як я буду паводзіць сябе ў баі. Я чалавек стары, таму і падумаў пра гэта.

— Я за цябе спакойны,— сказаў яму Роберт Джордан.

— А ты бываў у многіх баях?

— У некалькіх.

— А што ты думаеш пра гэты бой, каля моста?

— Перш за ўсё я думаю пра мост. Гэта маё заданне. Знішчыць мост няцяжка. Астатняе абмяркуем потым. Распрацуем план усёй аперацыі. Усё будзе распісана як па нотах.

— У нас мала хто можа чытаць,— сказаў Ансельма.

— Там будзе ўсё распісана, каб кожны ведаў, што рабіць, але, апроч таго, я растлумачу ўсё як след на словах.

— Я ўсё зраблю як належыць,— сказаў Ансельма,— Але я памятаю, што было ў Сеговіі, і, калі будзе бой ці хоць бы якаясь страляніна, я хацеў бы ведаць загадзя, што мне належыць рабіць, каб не ўцячы. Нагадваю, як у Сеговіі мне так і карцела паказаць пяткі.

— Я буду побач з табой,— сказаў Роберт Джордан.— Я табе кожны раз буду казаць, што трэба рабіць.

— Тады ўсё вельмі проста,— сказаў Ансельма.— Калі мне загадаюць, я ўсё змагу выканаць.

— Наша справа — мост і бой, калі бой распачнецца,— сказаў Роберт Джордан, і словы гэтыя падаліся яму ў цемрадзі крыху ўзнёслымі, але па-іспанску яны гучалі добра.

— Гэта надта цікавая справа,— сказаў Ансельма.

Пачуўшы, як стары вымавіў гэта, проста і шчыра, без ніякай позы, без наўмыснай англійскай стрыманасці і без раманскай фанабэрыі, Роберт Джордан падумаў, што яму дужа пашчасціла з памочнікам, і хоць ён ужо агледзеў мост, і ўсё абмазваваў, і спрасціў задачу ўзрыву моста, адмовіўшыся ад папярэдняга захопу абодвух пастоў,— у душы ён быў супраць загаду Гольца і неабходнасці яго выканання. Яму дужа не даспадобы было тое, што павінна было адбыцца з ім і з гэтым старым. Нічога добрага не даводзіцца чакаць ад такога загаду — гарыць ён гарам!— таму, каму наканавана яго выканаць.

Але думаць так не след, сказаў ён сабе, хіба ты нейкі асаблівы, хіба наогул ёсць якіясьці асаблівыя, непадуладныя лёсу, людзі? Ні ты, ні гэты стары нічога не вартыя самі па сабе. Вы толькі сродкі для выканання свайго абавязку. Ёсць загад, загад неабходны, і не ты яго распрацоўваў, і ёсць мост, і гэты мост можа зрабіцца паваротным пунктам у далейшай гісторыі ўсяго чалавецтва. І ўсё, што адбываецца на гэтай вайне, можа зрабіцца такім самым паваротным пунктам. Перад табой пастаўлена адна задача. І ты павінен яе выканаць. Толькі адна задача — чорт яе дзяры!— падумаў ён. Калі б яно так і было на самой справе — толькі адна задача,— усё было б проста. Але досыць ужо скуголіць, балбатлівы вылюдак, сказаў ён сабе. Падумай лепей пра што іншае.

І ён пачаў думаць пра дзяўчыну Марыю, у якой скура, і валасы, і вочы — аднолькавага залаціста-смуглявага колеру, толькі валасы крышку цямнейшыя, хоць яны будуць

здавацца святлейшымі, калі скура болей загарыць на сонцы. Скрозь яе гладкую бледна-залацістую скуру нібы прасвечвае смуглявасць. Напэўна, скура ў яе вельмі гладкая і ўсё цела гладкае, а рухі нязграбныя, нібыта нешта такое ёсць у ёй ці з ёй, што яе непакоіць, і ёй здаецца, што гэта відаць усім, хоць на самой справе ніхто нічога не бачыць, гэта існуе толькі ў яе думках. І яна пачырванела, калі ён глядзеў на яе. Вось так яна сядзела, абхапіўшы рукамі калені,— і каўнер сарочкі расшпілены, і грудзі круглеюць, напінаючы шэрую тканіну,— і калі ён падумаў пра яе, яму сціснула горла і зрабілася цяжка ісці. Яны ішлі моўчкі, пакуль стары не сказаў:

— Вось зараз мінем тыя скалы, а там ужо і лагер.

Калі яны ўвайшлі ў прамежак паміж скаламі, прагучаў вокрык:

— Стой! Хто ідзе?

Яны пачулі, як клацнуў затвор.

— Таварышы,— сказаў Ансельма.

— Якія такія таварышы?

— Паблавы таварышы,— адказаў яму стары.— Хіба ты нас не ведаеш?

— Ведаю,— сказаў голас,— але ў мяне такі загад. Пароль ведаецца?

— Не. Мы ідзём знізу.

— Гэта мне вядома,— сказаў чалавек у цемрадзі.— Вы ідзяце ад моста. Мне ўсё вядома. Але не я аддаваў загады. Вы павінны ведаць другую палову пароля.

— А якая першая палова?— спытаў Роберт Джордан.

— Я забыў,— сказаў чалавек у цемрадзі і засмяяўся.— Ну, добра, так цябе ператак, ідзі ў лагер з сваім такім ператакім дынамітчыкам.

— Гэта называецца партызанская дысцыпліна,— сказаў Ансельма.— Спусці курок у сваёй вінтоўцы.

— Ужо спусціў,— сказаў чалавек у цемрадзі.— Я яго ўжо спусціў паціху двума пальцамі, вялікім і ўказальным.

— Вось зробіш калі-небудзь тое самае з маўзерам, у якога няма зарубкі на курку, ён і стрэліць.

— А гэта і ёсць маўзер,— сказаў чалавек.— Але ж у мяне сіла ў пальцах — дай божа! Я заўсёды так спускаю курок.

— А куды ты дула наставіў? — спытаў Ансельма ў цемры.

— На цябе,— сказаў чалавек.— І калі я спускаў курок, таксама на цябе настаўляў. Прыйдзеш у лагер, скажы, каб

мяне змянілі, бо я галодны, так вас растак у бога душу, і забыў пароль.

— Як цябе завуць?— спытаў Роберт Джордан.

— Агусцін,— адказаў чалавек.— Мяне завуць Агусцін, і я ўжо здыхаю тут ад нуды.

— Мы перададзім тваю просьбу,— паабяцаў Роберт Джордан і падумаў, што ні ў якой іншай краіне просты селянін не ўжыў бы такога літаратурнага слова, як «abugmiento»— па-іспанску «нуда»— а тут гэта звычайнае слова ў вуснах прадстаўнікоў усіх класаў грамадства.

— Слухай,— сказаў Агусцін і, наблізіўшыся, паклаў руку на плячо Роберту Джордану. Потым ён чыркнуў крэсівам аб крэмень, запаліў knot, дзьмухнуў на яго і, узняўшы вышэй, зазірнуў у вочы маладому чалавеку.— Ты падобны да таго, хто быў з намі раней,— сказаў ён.— Але не зусім. Слухай.— Ён апусціў knot, трымаючы ў руцэ вінтоўку.— Ты мне вось што скажы: гэта праўда, наконт моста?

— Што наконт моста?

— Што мы павінны ўзарваць гэты паскудны мост і потым выбірацца адгэтуль, пакуль цэлыя.

— Я не ведаю.

— Ты не ведаеш!— сказаў Агусцін.— Ну і ну! А чый тады гэты дынаміт?

— Мой.

— І ты не ведаеш, навошта ён? Хопіць байкі баяць!

— Я ведаю, навошта ён, і ты таксама даведаешся, калі надыдзе час,— сказаў Роберт Джордан.— А зараз мы ідзём у лагер.

— Пайшоў бы ты, сам ведаеш куды!— сказаў Агусцін.— Так цябе і ператак. А хочаш, я табе скажу адну рэч, якую табе карысна ведаць?

— Хачу,— сказаў Роберт Джордан.— Калі толькі гэта не якаясь пахабшчына, наконт...— І ён паўтарыў самую непрыстойную лаянку з тых, якімі была аздоблена папярдняя гаворка.

Гэты чалавек, Агусцін, безупынна сыпаў брыдкімі словамі, дадаючы непрыстойную лаянку да кожнага назоўніка, прыметніка і дзеяслова, і Роберт Джордан нават падумаў, ці здольны той наогул вымавіць хоць бы адну фразу без пахабшчыны.

Агусцін засмяяўся ў цемры, калі Роберт Джордан паўтарыў яго брыдкую лаянку.

— Такая ўжо ў мяне звычка. Магчыма, яно і не дужа прыгожа. Хто ведае. Кожны размаўляе па-свойму. Дык

вось, слухай. Мне не шкада гэтага моста. Мне наогул нічога не шкада. Да таго ж я паміраю з нуды ў гэтых гарах. Калі трэба выбірацца адгэтуль — я згодны. Мне на гэтыя горы начхаць. Калі трэба змяніць месца — я згодзен. Аднак адно я табе скажу — ахоўвай свой дынаміт.

— Дзякуй,— сказаў Роберт Джордан.— Ахоўваць ад цябе?

— Не,— сказаў Агусцін.— Ад людзей, у якіх такога ператакога сумлення меней, чым у мяне.

— А ўсё-такі?

— Ты па-іспанску разумееш?— сказаў Агусцін, цяпер ужо сур'ёзна.— Глядзі добра за сваім дынамітам, так яго ператак.

— Дзякуй.

— Пакінь сваё «дзякуй» сабе. А дынаміт пільнуй.

— Яго хто-небудзь чапаў?

— Не. Я тады б не марнаваў часу на пустую балбатню.

— Ну, усё адно дзякуй табе. Ну, мы пойдзем у лагер.

— Добра,— сказаў Агусцін.— І няхай прышлюць каго-небудзь сюды, хто памятае пароль.

— Мы сустрэнемся ў лагеры?

— Няўжо ж не. І вельмі хутка.

— Хадзем,— сказаў Роберт Джордан старому.

Цяпер яны ішлі ўскрай даліны, і навокал быў шэры туман. Пасля ўсланай сасновай ігліцай лясной зямлі яны адчувалі пад нагамі густую траву, парусінавыя сандалі на вераўчанай падэшве намоклі ад расы. Наперадзе паміж дрэў узнік агеньчык, і Роберт Джордан здагадаўся, што там пячора.

— Агусцін вельмі добры чалавек,— сказаў Ансельма.— Хоць ён і гаворыць брыдкія словы, і без жартаў не можа, але чалавек ён сур'ёзны.

— Ты яго добра ведаеш?

— Так. І даўно. Я яму веру.

— І таму, што ён кажа, таксама?

— Так, братка. А вось з Пабла справы кепскія, ты сам бачыў.

— Што ж нам зараз рабіць?

— Трэба ахоўваць дынаміт.

— Хто ж яго будзе сцерагчы?

— Ты. Я. Жанчына і Агусцін. Бо ён сам бачыць небяспеку.

— Ты ведаў, што будзе так кепска, калі мы ішлі сюды?

— Не,— сказаў Ансельма.— Я не ведаў, што ўсё зайшло так далёка. Але ўсё адно мы павінны былі прыйсці

сюды. У гэтых мясцінах два гаспадары — Пабла і Эль Сорда. А ў іхніх уладаннях без іх не абысціся.

— А Эль Сорда які?

— Добры,— сказаў Ансельма.— Наколькі Пабла паганы, настолькі той добры.

— Значыць, ты лічыш, што Пабла зусім безнадзейны?

— Я ўвесь вечар думаў пра гэта, і мне здаецца, што так. Прыгадай усё, што мы пачулі пра яго.

— Магчыма, лепей было б пайсці адгэтуль. Скажаць, што мы перадумалі, што не збіраемся ўзрываць гэты мост, а самім набраць людзей у іншых атрадах?

— Не,— сказаў Ансельма.— Гаспадар тут ён. Ты і кроку тут не ступіш, каб ён не даведаўся. Але ўсё адно ступаць трэба вельмі абачліва.

РАЗДЗЕЛ ЧАЦВЁРТЫ

Яны падышлі да пячоры, уваход у якую быў занавешаны гунькай, з-пад якой прабівалася святло. Абодва рукзакі ляжалі пад дрэвам, накрытыя брызентам, і Роберт Джордан прысеў на кукішкі і абмацаў вільготную, зацвярдзелую тканіну. Ён сунуў у цемрадзі руку пад брызент, знайшоў знешнюю кішэню аднаго з рукзакоў, выняў адтуль абцягнутую скурай пляшку і схаваў яе ў задняй кішэні штаноў. Потым паадмыкаў замкі, прасунутыя праз кольцы, і развязаў шнуркі, якія зацягвалі рукзакі, і праверыў навобмацак усё, што ў іх было. У адным з іх, амаль на самым дне, у торбачках былі брускі дынаміту, загорнутыя ў спальны мяшок. Сцягнуўшы зноў шнуркі і зашчоўкнуўшы замок на гэтым рукзаку, ён сунуў абедзве рукі ў другі і намацаў там востры край драўлянай скрынкі са старым дэтанатарам, кардонку з-пад цыгар з капсулямі — кожны цыліндрык быў абкручаны двума дроцікамі (усё гэта было запакавана гэтаксама дбайна, як калісьці ў маленстве ён запакоўваў сваю калекцыю птушыных яек), потым — ложка аўтамата, адзеленае ад ствала і загорнутае ў скураную куртку, два дыскі і пяць абоймаў з патронамі ва ўнутранай кішэні вялікага рукзака; маленькія маткі меднага дроту і вялікі маток светлай ізаляцыйнай стужкі — у другой кішэні. У той самай кішэні, дзе быў дрот, ён намацаў пласкагубцы і два драўляныя шылы для свідроўкі дзірак у брусках дынаміту, і, нарэшце, з апошняй кішэні ён выцягнуў вялікі пачак рускіх папярос — тых, што яму далі ў штабе Гольца.

Сцягнуўшы шнуркі, ён зашчоўкнуў замок, зашпіліў клапаны і зноў накрыў абодва рукзакі брызентам. Тым часам Ансельма ўжо ўвайшоў у пячору.

Роберт Джордан падняўся, каб ісці следам за ім, потым перадумаў і, адкінуўшы брызент з абодвух рукакоў, ледзьве падняў іх — па адным у кожнай руцэ — і цяжка рушыў да пячоры. Ён паставіў адзін рукзак, адхінуў гуньку і, схіліўшы галаву і трымаючы абодва рукзакі за скураныя лямкі, увайшоў у пячору.

У пячоры было цёпла і поўна дыму. Уздоўж сцяны цягнуўся стол, на якім гарэла свечка з лою, устаўленая ў горла бутэльні, а за сталом сядзелі Пабла, яшчэ тры незнаёмыя мужчыны і цыган Рафаэль. Свечка адкідвала цені на сцяну за іх плячыма і на Ансельма, які яшчэ не паспеў сесці і стаяў справа ад стала. У далёкім куце пячоры Паблава жонка схілілася над вогнішчам і раздзьмухвала вуголле. Дзяўчына сядзела побач з ёй на кукішках і патроху памешвала драўляным апалонікам у чыгунным сагане. Падняўшы апалонік, яна паглядзела на Роберта Джордана, і ён з парога ўбачыў яе твар, асветлены сполахамі агню, убачыў яе рукі і кроплі, што падалі з апалоніка ў саган.

— Што гэта ты цягнеш? — запытаўся Пабла.

— Свае рэчы, — адказаў Роберт Джордан і паставіў абодва рукзакі на невялікай адлегласці адзін ад аднаго, далей ад стала, там, дзе пячора была шырэйшая.

— А хіба знадворку яны не маглі пастаяць? — спытаў Пабла.

— Хто-небудзь можа спатыкнуцца аб іх упоцёмку, — сказаў Роберт Джордан і, падышоўшы да стала, паклаў на яго пачак папярос.

— Па-мойму, няма ніякай патрэбы трымаць дынаміт тут, у пячоры, — сказаў Пабла.

— Ад вогнішча далёка, — сказаў Роберт Джордан. — Бяры папяросы. — Ён правёў пазногцем вялікага пальца па вузкім канце кардонавага пачка папярос з вялікім каляровым браняносцам на вечку і пасунуў пачак да Пабла.

Ансельма паставіў яму табурэтку, абабітую сырамятнай скурай, і Роберт Джордан сеў да стала. Пабла кінуў на яго такі погляд, нібыта хацеў нешта сказаць, а потым моўчкі пацягнуўся па папяросу.

Роберт Джордан пасунуў папяросы і да астатніх. Ён усё яшчэ не глядзеў на іх. Але зазначыў, што адзін з іх узяў папяросы, а двое нават не дакрануліся да пачка. Уся яго ўвага, аднак, была засяроджана на Пабла.

— Ну, як справы, цыган? — звярнуўся ён да Рафаэля.

— Няблага,— адказаў цыган.

Роберт Джордан здагадаўся, што гутарка вялася пра яго перад тым, як ён увайшоў у пячору. Нават цыган трымаўся неяк напружана.

— Ну, накорміць яна цябе яшчэ раз?— спытаў Роберт Джордан.

— А як жа. Чаму ж не,— адказаў цыган.

Гэта ўжо былі не тыя лагодныя жарты, якімі яны перакідваліся ўдзень.

Паблава жонка не азвалася і працягвала раздзьмухваць агонь.

— Ваш Агусцін кажа, што памірае з нуды там, наверху,— сказаў Роберт Джордан.

— Нічога, жывы будзе,— сказаў Пабла.— Хай трошкі панудзіцца.

— А віно ёсць?— спытаў Роберт Джордан, звяртаючыся да ўсіх, і, нахіліўшыся наперад, паклаў рукі на стол.

— Крыху засталася,— пахмурна сказаў Пабла.

Роберт Джордан вырашыў, што ўжо надышоў час паглядзець на астатніх і зарыентавацца ў сітуацыі.

— Ну, у такім разе, абыдуся вадой. Паслухай!— гукнуў ён дзяўчыну.— Прынясі мне конаўку вады.

Дзяўчына кінула позірк на Паблаву жонку, але тая нічога не сказала і нават зрабіла выгляд, што нічога не пачула; тады дзяўчына падышла да саганка з вадой і зачэрпнула поўную конаўку. Яна прынесла конаўку з вадой да стала і паставіла яе перад Робертам Джорданам. Ён усміхнуўся ёй. У гэты самы момант ён уцягнуў жывот і ледзь прыметна хіснуўся ўлева на табурэтцы, так што пісталет слізгануў уздоўж пояса да таго месца, дзе яму было зручней карыстацца зброяй. Потым ён апусціў руку ў заднюю кішэню — Пабла ўвесь час сачыў за яго рухамі. Роберт Джордан ведаў гэта, як і тое, што ўсе астатнія таксама сочаць за ім, але сам ён сачыў толькі за Пабла. Ён выцягнуў з задняй кішэні абцягнутую скурай пляшку, адкруціў корак, і, узяўшы конаўку з вадой, адпіў палову, і пачаў павольна даліваць у конаўку нешта з пляшкі.

— Занадта моцнае пітво для цябе, а то пачаставаў бы,— сказаў ён дзяўчыне і зноў усміхнуўся ёй.— Зусім мала засталася, а то і табе прапанаваў бы,— сказаў ён Пабла.

— Мне анісаўка не даспадобы,— сказаў Пабла.

Аскамісты пах разышоўся над сталом, і Пабла ўнюхаў знаёмы водар.

— Вось і добра,— сказаў Роберт Джордан.— Бо ўжо надта мала засталася.

— Што гэта за пітво?— пацікавіўся цыган.

— Гэта лекі,— адказаў Роберт Джордан.— Хочаш пакаштаваць?

— Ад чаго гэтыя лекі?

— Ад усяго,— адказаў Роберт Джордан.— Ад усіх хвароб. Калі ў цябе ёсць нейкая хвароба, адразу палягчэе.

— Дай пакаштую,— сказаў цыган.

Роберт Джордан пасунуў да яго конаўку. Вадкасць у ёй была нейкага жаўтавата-малочнага колеру, і ён спадзяваўся, што цыган не зробіць болей аднаго глытка. У пляшцы заставалася ўжо зусім мала, а адна такая конаўка замяняла сабой усе вячэрнія газеты, усе вечары, праведзеныя калісь у парыжскіх кавярнях, усе каштаны, якія зараз, напэўна, ужо цвітуць, і буйных біцюгоў на знешніх бульварых, кнігарні, кіёскі, карцінныя галерэі, парк Мансуры і Бют-Шамон, стадыён Буфало і Іль дэ ля Сітэ, «Гаранці траст кампані», стары гатэль «Файо» і магчымасць пачытаць і адпачыць надвечоркам,— замяняла ўсё тое, што калісь яго вабіла і што ён спакваля пачаў забываць, усё тое, што вярталася да яго, калі ён частаваўся гэтым каламутным, гаркавым, алхімічным зеллем, ад якога ледзянеў язык, разлівалася цяплынь у мазгах і па страўніку і думкі ішлі ў іншым напрамку.

Цыган скрывіўся і вярнуў яму конаўку.

— Пахне анісам, але горкае, як жоўць,— сказаў ён.— Лепей ужо быць хворым, чым піць такое паскудства.

— Гэта палын,— растлумачыў Роберт Джордан.— У сапраўдным абсенте — а гэта абсент — заўсёды ёсць палын. Кажуць, быццам бы ад яго ссыхаюць мазгі, але я ў гэтае не веру. Толькі думкі ідуць у іншым напрамку, вось і ўсё. У абсент трэба даліваць вадку спакваля, па кропельцы. А я зрабіў наадварот — наліў абсент у вадку.

— Пра што гэта ты балбочаш?— злосна запытаў Пабла, западозрыўшы здзекі ў яго словах.

— Ды вось тлумачу, што гэта за лекі,— адказаў Роберт Джордан і ўсміхнуўся.— Я купіў іх у Мадрыдзе. Купіў апошнюю пляшку, і мне хапіла яе на тры тыдні.— Ён зрабіў вялікі глыток і адчуў, як абсент абвалоквае язык і ён прыемна ледзянее. Глянуў на Пабла і зноў усміхнуўся.

— Як справы?— спытаў ён.

Пабла нічога не адказаў, і Роберт Джордан уважліва ўгледзеўся ў трох незнаёмых, якія сядзелі за сталом. У аднаго з іх быў шырокі і пляскаты твар — плазаваты

і цёмны, як серанскі кумпак, з перабітым носам, з яго рота тырчала доўгая тонкая руская папяроста, таму яго твар выглядаў яшчэ больш пляскатым. Валасы ён меў каротка пастрыжаныя, з сівізной, шчэць на падбародку была таксама сівая, каўнер яго сялянскай чорнай блузы быў зашпілены па самую шыю. Калі Роберт Джордан яго разглядваў, той сядзеў, апусціўшы вочы долу, але погляд яго вачэй быў цвёрды і засяроджаны. Двое іншых былі, відаць, браты, вельмі падобныя адзін на аднаго — абодва невысокія, каржакаватыя, цёмнавалосыя, з нізка зарослымі лбамі, чорнымі вачыма і смуглявыя. У аднаго з іх на лбе, над левым вокам, быў шнар. Калі Роберт Джордан зірнуў на іх, яны цвёрда сустрэлі яго погляд. Аднаму было на выгляд гадоў дваццаць шэсць — дваццаць восем, другому — гады на два болей.

— Куды гэта ты глядзіш? — спытаў той, са шнарам.

— На цябе, — адказаў Роберт Джордан.

— Ну, і што ты ўбачыў?

— Нічога, — адказаў Роберт Джордан. — Курыць будзеш?

— Не адмоўлюся, — сказаў старэйшы брат. Дагэтуль ён яшчэ не браў папяросты. — Гэта такія самыя, як былі ў таго. У таго, што ўзарваў цягнік.

— І ты там быў?

— Мы ўсе там былі, — спакойна адказаў ён. — Усе, апроч старога.

— Вось гэта нам і трэба зрабіць цяпер, — сказаў Пабла. — Пусціць пад адхон яшчэ адзін цягнік.

— Што ж, можна, — сказаў Роберт Джордан. — Але толькі пасля моста.

Ён заўважыў, што Паблава жонка адварнулася ад вогнішча і прыслухоўваецца да размовы. Як толькі ён вымавіў слова «мост», усе замоўклі.

— Толькі пасля моста, — цвёрда паўтарыў ён і каўтнуў абсенту з конаўкі. Чаму быць, таго не мінуць. Усё адно сказаць гэта некалі давядзецца.

— Я не буду ўблытвацца ў гэта, — сказаў Пабла, не падымаючы вачэй. — Ні я, ні мае людзі.

Роберт Джордан не сказаў нічога. Ён зірнуў на Ансельма і ўзняў конаўку.

— Тады мы зробім гэта ўдвух — праўда, стары? — сказаў ён і ўсміхнуўся.

— Абыдземся без гэтага баязліўца.

— Ты што сказаў? — спытаўся Пабла ў старога.

— Гэта цябе не датычыць. Я не з табой размаўляю,— адказаў яму Ансельма.

Роберт Джордан перавёў погляд туды, дзе каля вогнішча стаяла Паблава жонка. Дагэтуль яна маўчала і ніяк не рэагавала на іх размову. Але цяпер яна нешта сказала дзяўчыне — ён не пачуў што,— і дзяўчына адышла ад вогнішча, праслізнула ўздоўж сцяны, узняла гуньку над выхадам з пячоры і выйшла.

Ну вось, падумаў Роберт Джордан. Пачынаецца. Я не хацеў, каб усё выйшла менавіта так, але цяпер ужо, відаць, нічога не зробіш.

— Тады мы абыдземся без тваёй дапамогі,— сказаў ён Пабла.

— Не,— сказаў Пабла, і Роберт Джордан убачыў, што на яго твары выступілі кроплі поту.— Ніякіх мастоў ты тут узрываць не будзеш.

— Вось як?

— Ніякіх мастоў ты тут узрываць не будзеш,— цвёрда паўтарыў Пабла.

— А ты што скажаш?— звярнуўся Роберт Джордан да Паблавай жонкі, што стаяла каля вогнішча, велічная і нерухомая.

Яна павярнулася да іх і сказала:

— Я за мост.

Агонь высвечваў яе твар, ён зарумяніўся і пацяплеў і выглядаў зараз смуглявым і прыгожым — такім, якім і павінен быць.

— Што ты сказала?— спытаў яе Пабла, і, калі ён павярнуўся да яе, Роберт Джордан заўважыў яго погляд — погляд чалавека, якому здрадзілі, і ён убачыў кроплі поту на твары Пабла.

— Я за мост і супраць цябе,— сказала Паблава жонка.— Вось так.

— І я за мост,— сказаў мужчына з пляскатым тварам і перабітым носам, гасячы папяросу аб стол.

— Мне гэты мост да лямпачкі,— сказаў адзін з братоў.— Але я за Паблаву жонку.

— І я,— сказаў другі брат.

— І я,— сказаў цыган.

Роберт Джордан сачыў вачыма за Пабла і адначасова апускаў правую руку ніжэй і ніжэй, гатовы на ўсё, калі спатрэбіцца,— магчыма, нават ён прагнуў, каб такая патрэба ўзнікла — ён адчуваў, што гэта, мабыць, было б найпрасцейшым і найлягчэйшым выйсцем, і разам з тым ён прасіў лёс не сапсаваць усё, што складвалася як мага най-

лепей, бо ведаў, як адразу ж у выпадку малейшай сваркі, уся сям'я, увесь клан, увесь атрад паўстануць супраць чужынца, але ўсё адно ў глыбіні душы працягваў думаць, што справу можна было б вырашыць зараз вась гэтай рукой,— і гэта было б самым простым, самым лепшым і самым кардынальным рашэннем, калі ўсё зайшло так далёка,— і ён глянуў на Паблаву жонку, якая стаяла каля вогнішча, і твар яе пачырванелі ад гордасці, як гэта звычайна здаралася з простымі, моцнымі і дужымі людзьмі, калі яны ў адказны момант даюць прысягу на вернасць.

— Я за Рэспубліку,— радасна сказала Паблава жонка.— А мост — гэта для Рэспублікі. Пасля ўжо ў нас будзе час заняцца іншымі справамі.

— І ты туды ж!— з горыччу вымавіў Пабла.— У цябе мазгаўня бугая і сэрца шлюхі. Ты спадзяешся, што яшчэ будзе нейкае «пасля», калі мы ўзарвём мост? Ты хаця б трохі ўяўляеш сабе, што будзе «пасля»?

— Тое, што павінна быць,— адказала Паблава жонка.— Чаму наканавана быць, тое і будзе.

— І табе ўсё роўна, што на нас будуць паляваць, як на дзікіх звяроў, пасля гэтай справы, з якой мы не будзем мець аніякай карысці? І калі мы ўсе загінем, табе ўсё роўна?

— Усё роўна,— сказала Паблава жонка.— І ты мяне не запалохаеш, баязлівец.

— Баязлівец,— з горыччу адгукнуўся Пабла.— Ты абываеш баязліўцам чалавека, які мае разважлівы розум. Бо ён бачыць наперад вынікі гэтай дурасці. Гэта не баязлівасць — уменне адрозніваць дурасць ад розуму.

— А ўменне адрозніваць смеласць ад баязлівасці — не дурасць,— сказаў Ансельма, не ўтрымаўшыся ад трапнага слоўца.

— Ты хочаш загінуць?— сурова спытаў у яго Пабла, і Роберт Джордан адчуў, што гэта зусім не рытарычнае пытанне.

— Не.

— Тады трымай язык за зубамі. Ты зашмат плявузгаеш пра такія рэчы, якіх не разумееш. Няўжо ты не бачыш, якая гэта сур'ёзная справа?— амаль умольваючы, запытаўся ён.— Няўжо толькі я разумею, якая яна сур'ёзная?

Пэўна, тут ты маеш рацыю, падумаў Роберт Джордан. Тут ты маеш рацыю, дружа Пабла. Ты і я. Ты ўсё разумееш, і я разумею, і жанчына прачытала ўсё гэта на маёй руцэ, але пакуль што яна ўсяго не разумее. Яна яшчэ не разумее ўсяго гэтага.

— Хто тут у вас камандзір — я ці не?— спытаў Пабла.— Я ведаю, што гавару. А вы не ведаеце. Стары плявузгае абы-што. Гэты стары толькі і прыдатны быць на пасылках у чужынцаў і быць у іх павадыром. Гэты чужынец прыйшоў сюды, каб зрабіць тое, што будзе на карысць чужынцам. А разлічвацца за гэта давядзецца нам. Я за тое, што будзе на карысць усім нам, я за бяспеку.

— Пра якую бяспеку ты клапацішся?— спытала Паблава жонка.— Якая тут цяпер бяспека? Цяпер тут столькі народу шукае бяспекі, што гэта ўжо само па сабе небяспечна. Той, хто шукае бяспеку, страчвае ўсё.

Яна ўжо стаяла каля стала з апалонікам у руцэ.

— Не, бяспеку можна знайсці,— сказаў Пабла.— Трэба толькі ведаць, як пазбегнуць небяспекі. Тарэадор жа ведае, што робіць, калі не хоча дарэмна рызыкаваць і пазбягае небяспекі.

— Пакуль на рог не напорацца,— з горыччу сказала жанчына.— Колькі разоў я ўжо чула, як тарэадоры казалі тое самае, пакуль не напорваліся на рог. Колькі разоў Фініта казаў, што ўсё залежыць ад спрыту чалавека і што бык ніколі не заб'е чалавека, пакуль той сам не палезе на рог. Заўжды яны выхваляюцца такім чынам, а заканчваюць аднолькава. А потым мы наведваем іх у бальніцы.— Яна загаварыла іншым голасам, нібыта стаяла каля ложка параненага:— Добры дзень, герой! Прывітанне!— Потым:— Buenas, Compadre¹. Як маешся, Пілар?— кволым голасам параненага тарэадора.— Як жа так здарылася, Фініта, Chico², як жа ты напаткаў такую напасць?— зноў сваім звычайным зычным голасам. А потым ціха і танюсенька:— Гэта ўсё дробязі, Пілар. Глупства. Усё здарылася неяк неўзнарок. Я забіў яго як мае быць, ты ж ведаеш, лепей за мяне ніхто забіць яго не здолеў бы. Я забіў яго адмыслова, і ён быў ужо мёртвы, ужо захістаўся і ледзь не рухнуў долу, а я пакрочыў да бар'ера — ішоў з гонарам, прыгожа, і раптам ён уваткнуў у мяне рог ззаду, паміж ягадзіц, ажно да самай пячонкі.— Яна засмяялася і працягвала далей ужо не пісклявым, амаль жаночым голасам тарэадора, а сваім зычным басам:— А ты мне дурыш галаву нейкай бяспекай! Хто-хто, а я добра ведаю, што такое страх і што такое бяспека,— нездарма ж я пражыла дзевяць год з трыма матадорамі, самымі няўдачлівымі ў свеце матадорамі! Плявузгай што хочаш, толькі не пра бяспеку. Эх ты!

¹ Здарова, кума (*исп.*).

² Хлопчык (*исп.*).

Такія надзеі я на цябе мела, а што з таго атрымалася? За адзін толькі год вайны ты ператварыўся ў лайдака, п'янтоса і баязліўца.

— Ты не маеш права гаварыць гэтак,— сказаў Пабла.— Тым болей перад імі і перад чужынцам.

— Не, акурат так я і буду гаварыць,— працягвала Паблава жонка.— Хіба ты нічога не чуў? Ці табе вушы пазакладала? Няўжо ты яшчэ лічыш сябе тут камандзірам?

— Так,— сказаў Пабла.— Я тут камандзір.

— Кінь свае жарты,— сказала жанчына.— Знайшоўся тут мне камандзір! Хіба ты не чуў, што сказаў *la gente*¹? Тут няма іншых камандзіраў, апроч мяне. Заставайся з намі, калі хочаш, жары хлеб, пі віно — адно толькі ведай меру. І калі хочаш, працуй разам з намі. Але камандаваць тут буду я.

— Варта было б застрэліць вас абаіх — і цябе, і чужынца,— пахмурна сказаў Пабла.

— Паспрабуй!— сказала жанчына.— Пабачыш, што будзе.

— Дайце мне вады,— сказаў Роберт Джордан, не зводзячы вачэй з мужчыны з пахмурным абліччам і з жанчыны, якая трымалася з годнасцю, упэўненая ў сабе, і ўладарна ўздымала ў руцэ апалонік, нібыта маршальскае жазло.

— Марыя!— гукнула Паблава жонка і, калі дзяўчына ўвайшла ў пячору, сказала:— Дай вады гэтаму таварышу.

Роберт Джордан намацаў у кішэні пляшку і, вымаючы яе, адшпіліў кабуру і перасунуў пісталет на сцягну. Ён наліў абсенту ў пустую конаўку, узяў другую конаўку з вадой, якую прынесла дзяўчына, і пачаў патроху даліваць ваду ў абсент. Дзяўчына стаяла побач і сачыла за ім.

— Выйдзі,— загадала ёй жанчына, паказваючы апалонікам на дзверы.

— Знадворку сцюдзёна,— пажалілася дзяўчына і, нізка схіліўшыся да Роберта Джордана, шчака да шчакі, зазірнула ў конаўку, дзе абсент скаламуціўся ад вады.

— Магчыма,— сказала Паблава жонка.— Затое тут надта горача!— Потым дадала лагодней:— Гэта ненадоўга.

Дзяўчына кіўнула галавой і выйшла.

Наўрад ці надоўга хопіць у яго вытрымкі, падумаў Роберт Джордан. У адной руцэ ён трымаў конаўку, а другая — цяпер ужо адкрыта — ляжала на пісталеце. Ён

¹ Народ, людзі (*исп.*).

спусціў засцерагальнік і адчуваў пад далоняю супакойліва гладкую, амаль сцёртую ад часу насечку на ручцы пісталета і па-сяброўску халаднаватую акруглую дужку спуску. Пабла цяпер глядзеў ужо не на яго, а толькі на жанчыну.

— Слухай мяне, п'янтос. Ты зразумеў, хто тут камандзір?

— Я камандзір.

— Не. Ты паслухай мяне. Прачысці свае валасатыя вушы і слухай уважліва. Камандую тут я.

Пабла глядзеў на яе, і па выразе яго твару нельга было здагадацца, пра што ён думаў. Ён глядзеў на яе зусім спакойна, а потым перавёў погляд цераз стол на Роберта Джордана. Ён доўга і задуменна не зводзіў з яго вачэй, потым зноў перавёў погляд на жанчыну.

— Добра. Камандуй ты,— сказаў ён.— Хай нават камандуе ён, калі табе так хочацца. І гарыце вы ўсе гарам!— Ён глядзеў жанчыне проста ў твар, і ў яго поглядзе не было ні пакорлівасці, ні страху.— Можа, сапраўды я зрабіўся лайдаком і зашмат выпіваю. Лічы мяне, калі хочаш, баязліўцам, хоць у гэтым ты памыляешся. Але я не дурань.— Ён памаўчаў.— Камандуй, калі табе гэта прыемна. Аднак калі ты не толькі камандзір, але і жанчына, дык дай нам што-небудзь пад'есці.

— Марыя!— гукнула Паблава жонка.

Дзяўчына высунула галаву з-за гунькі, што закрывала ўваход у пячору.

— Цяпер заходзь і падай нам вячэру.

Дзяўчына ўвайшла ў пячору і накіравалася да нізенькага століка каля вогнішча, узяла эмаліраваныя міскі і паставіла іх на стол.

— Віна хопіць на ўсіх,— сказала Роберту Джордану Паблава жонка.— Не слухай гэтага п'янтоса. А калі не хопіць — яшчэ здабудзем. Дапівай сваё дзівацкае пітво і налі сабе ў конаўку віна.

Роберт Джордан дапіў абсент адным глытком і, адчуваючы, як пітво сагравае яго пяшчотным, вільготным, духмяным хімічным цяплом, пасунуў конаўку па сталю. Дзяўчына напоўніла яе віном і ўсміхнулася яму.

— Ну, ты пабачыў свой мост?— запытаўся цыган.

Астатнія — яны яшчэ не вымавілі ніводнага слова пасля таго, як адракліся ад Пабла,— нахіліліся над сталом і падрыхтаваліся слухаць.

— Так,— сказаў Роберт Джордан.— Узарваць яго будзе не дужа цяжка. Паказаць як?

— Абавязкова пакажы. Нам вельмі цікава.

Роберт Джордан выцягнуў з нагруднай кішэні блакнот і паказаў ім свае накіды.

— Глядзі, як намалёвана,— сказаў мужчына з пляска-тым тварам.— Сапраўды, той самы мост.

Водзячы па паперы кончыкам алоўка, Роберт Джордан растлумачыў, як трэба ўзарваць мост і дзе будуць закладзены зарады.

— Як проста!— сказаў адзін з братаў, са шнарам, яго звалі Андрэс.— А як іх узрываюць?

Роберт Джордан растлумачыў і гэта. Калі ён пачаў паказваць, ён адчуў, што дзяўчына, зазіраючы ў яго блакнот, паклала руку яму на плячо. Паблава жонка таксама сачыла за яго тлумачэннем. Толькі Пабла не праяўляў ніякай цікаўнасці, ён сядзеў са сваёй конаўкай і раз-пораз чэрпаў віно з вялікай міскі, якую Марыя напоўніла з бурдзюка, што вісеў на сцяне злева ад увахода ў пячору.

— Табе часта даводзілася рабіць гэта?— ціха спытала дзяўчына ў Роберта Джордана.

— Часта.

— А мы пабачым, як гэта будзе?

— А чаму ж не.

— Яшчэ як убачыш,— сказаў Пабла з свайго месца каля стала.— Абавязкова ўбачыш.

— Змоўкні,— сказала яму жанчына і, прыгадаўшы раптоўна тое, што яна прачытала на руцэ ў Роберта Джордана, ускіпела дзікім нястрымным гневам.— Сціхні ты ўжо, баязлівец! Хопіць табе ўжо каркаць, як крумкачу. Замоўкні, забойца!

— Добра,— сказаў Пабла.— Я замоўкну. Тут камандуеш ты. Ну і забаўляйся гэтымі малюнкамі. Але памятай, што я не дурань.

Паблава жонка адчула, што яе гнеў саступае месца смутку, смутку і прадчуванню пагібелі ўсіх яе надзей і спадзяванняў. Гэтае пачуццё было знаёма ёй яшчэ з маленства, і яна добра ўсведамляла, чаму яно суправаджае яе ўсё жыццё. Зараз яно прыйшло неспадзеўкі, і, намагаючыся пазбавіцца ад яго, намагаючыся зрабіць так, каб яно не закранула ні яе, ні Рэспубліку, яна сказала:

— Ну, мабыць, давайце павячэраем. Марыя, накладай мяса ў міскі.

РАЗДЗЕЛ ПЯТЫ

Роберт Джордан адхіліў гуньку, што закрывала ўваход у пячору, і, апынуўшыся звонку, глыбока ўдыхнуў сцюдзёнае начное паветра. Туман ужо разышоўся, і на небе загарэліся зоркі. Ветру не было, і пасля спёртага, задушлівага паветра пячоры, у якім перамяшаліся тытунёвы дым і дым вогнішча, пахі смажанага мяса і рысу, шафрану, перцу, аліўкавага алею, вінна-смалісты водар вялікага бурдзюка, падвешанага каля ўвахода за шыю, так што ўсе чатыры нагі тырчалі ў розныя бакі, а з той нагі, куды была ўстаўлена затычка і адкуль цадзілі віно, кроплі яго падалі на зямлю, прыбываючы пыл; пасля ўсялякіх пахаў нейкіх невядомых яму засушаных зёлак, якія звісалі са столі пучкамі ўперамешку з гірляндамі часнаку, пасля смуроду таннага чырвонага віна і часнаку, конскага і чалавечага поту, якім прапахла вопратка людзей, што сабраліся за сталом, — вострая кісліна чалавечага поту з прымессю моцашліва-салодкага паху засохлай пены з конскіх бакоў — пасля ўсяго гэтага прыемна было ўдыхнуць на поўныя грудзі чыстага начнога горнага паветра, якое пахла хвойй і роснай травой берагавага лужка ўздоўж ручая. Вецер сціх, і ўпала шчодрая раса. Па ўсім відаць, падумаў Роберт Джордан, раніцай возьмецца на мароз.

Ён стаяў перад уваходам у пячору, глыбока дыхаючы і прыслухоўваючыся да начных гукаў; спярша ён пачуў далёкую страляніну, потым крык савы ў логавым лесе, адтуль, дзе быў конскі загон. Потым з пячоры загучаў спеў цыгана пад ледзь чутныя пераборы гітары.

У спадчыну бацька пакінуў мне,—

зацягнуў сіплы і наўмысна гартанны голас, трошкі затрымаўшыся на высокай ноце, ён выводзіў далей:

Месяц і сонца над галавой.
І хоць я доўга па свеце блукаў,
Усё багацце заўсёды са мной.

Гітара адгукнулася хуткімі акордамі, нібыта заахвочваючы спевака.

— Добра спяваеш,— пачуў Роберт Джордан чыйсьці голас.— А зараз, цыган, давай песню пра каталонца.

— Нешта не хочацца.

— Давай, давай пра каталонца.

— Ну, добра,— сказаў цыган і жаласна заспяваў:

Нос мой кірпаты
І цёмны твар,
А ўсё-такі я чалавек.

— Ole!¹ — нехта крыкнуў.— Давай, давай, цыган!
Голас спевака загучаў маркотна і кпліва:

Дзякуй богу, што я — негр,
А не каталонец!

— Узнялі ўжо гвалт,— азваўся голас Пабла.— Ану, заткні сваю пашчу, цыган!

— Так,— падхапіў жаночы голас.— Пашча ў цябе сапраўды здаровая. Такім голасам ты збярэш *guardia civil* з усяго наваколля. Ды і слухаць цябе ўсё адно агідна.

— А ёсць яшчэ і такая песня,— сказаў цыган і сыграў на гітары ўступныя акорды.

— Абыдземся без яе,— спыніла яго жанчына.

Гітара замоўкла.

— Усё адно сёння я безгалосы. Страта, выходзіць, невялікая,— сказаў цыган і, адхіліўшы гуньку, выйшаў у цемрадзь.

Роберт Джордан бачыў, як цыган пастаяў каля дрэва, а потым накіраваўся да яго.

— Раберта,— ціха сказаў цыган.

— Так, Рафаэль,— азваўся Роберт Джордан. Пачуўшы голас цыгана, ён адразу зразумеў, што віно ўдарыла Рафаэлю ў галаву. Сам ён таксама няблага выпіў — дзве конаўкі абсенту ды яшчэ віна, але галава яго заставалася халодная і ясная, бо ўся гэтая гісторыя з Пабла трымала яго ўвесь час у напружанні.

— Чаму ты не забіў Пабла?— спытаўся цыган зусім ціха.

— А навошта яго забіваць?

— Рана ці позна, аднак усё адно давядзецца. Чаму ж ты не выкарыстаў такога зручнага моманту?

— Ты гэта сур'ёзна?

— А хіба ты сам не здагадаўся, чаго мы ўсе тады чакалі? Як ты лічыш, чаму Пілар загадала дзяўчыне выйсці? Па-твойму, пасля такіх размоў усё можа заставацца, як і было?

— А чаму вы самі не забілі яго?

¹ Брва! (*исп.*)

— Qué va ¹,— сказаў цыган спакойна.— Гэта твая справа. Тры ці чатыры разы мы былі ўжо ўпэўненыя, што ты яго заб'еш. У Пабла няма сяброў.

— У мяне была такая думка,— сказаў Роберт Джордан.— Але я адмовіўся ад яе.

— Хіба ж мы не бачылі? Кожны з нас заўважаў усё тае захады. Што цябе спыніла?

— Я баяўся, што гэта будзе непрыемна вам або жанчыне.

— Qué va. Жанчына сама чакала гэтага, як шлюха чакае багатага любоўніка. Ты маладзейшы, чым здаешся на першы погляд.

— Магчыма.

— Забі яго зараз,— настойваў цыган.

— Гэта было б вераломнае забойства.

— Тым лепей,— вельмі ціха сказаў цыган.— Меней рызыкi. Ну, чаго ты! Забі яго.

— Я так не магу. Мне нават прыкра слухаць гэта, да таго ж так рабіць нельга тым, хто змагаецца за нашу агульную справу.

— Ну, дык усчыні з ім сварку,— сказаў цыган.— Усё адно ты мусiш некалі забіць яго. Іншага выйсця няма.

Калі яны размаўлялі, паміж дрэў, не парушаючы цішыні, лётала сава. Яна палявала — спярша нырнула ўніз, потым зноў узляцела ўверх, махаючы крыламі хутка, але бязгучна.

— Бачыў саву?— спытаў цыган у цемры.— Не пашкодзіла б і людзям павучыцца ў яе.

— А ўдзень яна сядзіць на дрэве, нічога не бачыць і цярпліва чакае, пакуль груганы яе не задзяўбуць. Гэтаму вучыцца?— запытаўся ў яго Роберт Джордан.

— Такое з ёй здараецца рэдка,— сказаў цыган.— Хіба выпадкам. Забі яго,— і дадаў:— Глядзі, потым будзе позна.

— Усё адно я ўжо ўпусціў момант.

— Тады ўсчыні з ім сварку,— сказаў цыган.— Ці забі яго цішком.

Гулька, якая закрывала ўваход у пячору, трохі адхінулася, прапускаючы святло,— нехта выйшаў з пячоры і накіраваўся да іх.

— Цудоўная ноч,— сказаў мужчына нізкім, глухім голасам.— Заўтра будзе добрае надвор'е.

Гэта быў Пабла.

¹ Вось яшчэ! А як жа! (*icn.*)

Ён курыў рускую папяросу, і калі зацягваўся, агеньчык, успыхваючы, асвятляў яго круглы твар. У святле зорак можна было разгледзець яго мажную постаць і доўгія рукі.

— Не зважай на Пілар,— сказаў ён Роберту Джордану. Папяроса ў цемры ўспыхнула ярчэй, высвеціўшы яго руку, якая потым адразу апусцілася ўніз.— З ёй часам бывае цяжка, але наогул яна неблагая жанчына, цалкам адданая Рэспубліцы.— Цяпер агеньчык папяросы трымцеў у паветры пры кожным яго слове. Гаворыць з папяросай у роце, зазначыў сабе Роберт Джордан.— Нам з табой не трэба сварыцца. Мы павінны жыць у згодзе. Мне прыемна, што ты да нас прыйшоў.— Папяроса зноў ярка ўспыхнула.— А на спрэчкі гэтыя не звяртай увагі,— сказаў ён.— Мы ўсе табе радыя. А зараз прабач. Я пайду гляню, як там коні, ці добра яны прывязаны.

Ён знік паміж дрэў у напрамку паляны, дзе пасвіліся коні, і неўзабаве адтуль пачулася іхняе ржанне.

— Разумееш?— сказаў цыган.— Цяпер ты разумееш? Зручны момант сапраўды ўжо ўпушчаны.

Роберт Джордан не сказаў нічога.

— Пайду за ім,— сярдзіта сказаў цыган.

— Навошта?

— Qué va, навошта. Прасачу хоць бы, каб ён не ўцёк.

— А хіба ён можа ўцячы на кані нізам?

— Не.

— Тады ідзі туды, дзе яго можна перахапіць.

— Там ужо Агусцін.

— Ну, дык ідзі і папярэдзь Агусціна. Раскажы яму, што тут у нас здарылася.

— Агусцін заб'е яго з радасцю.

— Тым лепей,— сказаў Роберт Джордан.— Падыміся да яго і раскажы ўсё, як было.

— А ты?

— Я пайду ўніз, на паляну, гляню, што ён там робіць.

— Няблага. Проста выдатна.— У цемрадзі Роберт Джордан не бачыў Рафаэля, але адчуваў, што той усміхаецца.— Вось цяпер я перакананы, што ты нарэшце пачаў дзейнічаць як належыць!— задаволена сказаў цыган.

— Ідзі да Агусціна,— сказаў яму Роберт Джордан.

— Іду, Раберта, іду,— сказаў цыган.

Роберт Джордан рушыў паміж соснамі да паляны, прабіраючыся навобмацак ад дрэва да дрэва. Там, на адкрытым месцы, цемра была не такая густая, і, дасягнуўшы ўзлесся, ён пры святле зорак убачыў цёмныя абрысы прывязаных коней. Яны пасвіліся паміж ім і ручаём, і Роберт

Джордан пералічыў коней. Іх было пяць. Роберт Джордан сеў пад сасну, тварам да ручая, і пачаў назіраць за палянай.

Я стаміўся, думаў ён, і, магчыма, разважаю няправільна. Але мая асноўная задача — знішчыць мост, і пакуль я яе не выканаю, я не маю права дарэмна рызыкаваць сабой. Вядома, часам здараецца так, што не пайсці на рызыку, калі вымагаюць абставіны, — яшчэ горш, але дагэтуль я намагаўся, каб падзеі развіваліся самі па сабе. Калі праўда тое, што сказаў цыган, і ўсе яны чакалі, што я заб'ю Пабла, тады я павінен быў яго забіць. Але я не быў перакананы, што ненавіта гэтага яны чакаюць ад мяне. Чужынец не павінен забіваць там, дзе ён мусіць потым працаваць з людзьмі. Можна забіць у баі, можна забіць, калі ведаеш, што ў атрадзе пануе дысцыпліна, але на гэты раз усё выйшла б вельмі кепска, хоць у мяне і была вялікая спакуса і мне здавалася, што гэта самае простае і самае лёгкае выйсце. Але ў гэтай краіне няма нічога простага і лёгкага, і хоць Паблавай жонцы я цалкам давяраю, усё-такі цяжка сказаць наперад, як бы яна паставілася да такога незвычайнага ўчынку. Смерць у такім месцы можа выглядаць надта брыдкай, пачварнай і агіднай. Я не ведаю, як бы яна паставілася. Без гэтай жанчыны тут не было б ні дысцыпліны, ні арганізаванасці, ні парадку, а з ёй усё можа быць вельмі добра. Лепей было б, каб яна сама забіла яго, ці цыган (але ён не здатны на гэта), ці вартавы Агусцін. Ансельма, вядома, заб'е, калі я папрашу яго, хоць ён і кажа, што супраць забойства людзей. Мне здаецца, што ён ненавідзіць Пабла, а мне ён давярае і верыць у мяне як у прадстаўніка ўсяго таго, у што ён наогул верыць. Тут толькі ён ды гэтая жанчына па-сапраўднаму вераць у Рэспубліку, але, бадай, сцвярджаць гэта яшчэ рана.

Калі яго вочы прызвычаліся да святла зорак, ён убачыў, што каля аднаго каня стаіць Пабла. Конь раптам узяў пысу, нецярпліва матнуў ёю, потым зноў пачаў скубці траву. Пабла стаяў, паклаўшы руку на спіну каня, прыхінуўшыся да яго бока, пераступаючы разам з ім, калі той нацягваў вяроўку, і адыходзіў на ўсю яе даўжыню, і паляпваў каня па шыі. Гэтыя пяшчоты раздражнялі жывёлу, перашкаджаючы ёй спакойна пасвіцца. Роберт Джордан не бачыў, што робіць Пабла, і не чуў, што той кажа каню, але бачыў, што каня той не адвязае і не сядлае. Ён сядзеў і сачыў за Пабла, намагаючыся прыняць якое-небудзь пэўнае рашэнне.

— Ты мой вялікі прыгожы конік,— гаварыў Пабла ў цемрадзі, звяртаючыся да гнядога жарабца з белай плямай.— Ты мой белалобы прыгажун. Шыя ў цябе выгнутая, як віядук у маім горадзе,— ён зрабіў паўзу.— Толькі яшчэ больш крутая і прыгажэйшая.— Конь скуб траву, зрэдку шморгаючы пысай, бо чалавек сваёй балбатнёй раздражняў яго.— Ты не жонка і не той дурань,— сказаў Пабла гнядому жарабцу.— Ах ты, мой вялікі конік. Ты не жанчына, падобная на вялізную гарачую камлыгу з каменя. І не дзяўчынка са стрыжанай галавой, нязграбная, быццам толькі што народжанае жарабя. Ты не абразіш, і не схлусіш, ты ўсё разумееш. Ах ты, мой конік, каняка ты мой!

Роберту Джордану было б дужа цікава пачуць, пра што размаўляў Пабла з гнядым жарабцом, але пачуць гэта яму не давалося, бо, пераканаўшыся, што Пабла прыйшоў сюды толькі даглядаць коней, вырашыў, што забіваць цяпер яго было б няправільна і неразумна, а таму падняўся з зямлі і накіраваўся назад да пячоры. Пабла яшчэ доўга заставаўся на паляне, размаўляючы з канём. Жарабец нічога не разумеў і толькі па інтанацыі чалавечага голасу здагадваўся, што гэта пяшчотныя словы, але ён цэлы дзень прастаяў у загоне, быў галодны, яму хутчэй хацелася абскубіць ўсю траву наўкол, а чалавек яго злаваў. Нарэшце Пабла перанёс калок на іншае месца і зноў стаў каля каня, але цяпер ужо моўчкі. Конь пасвіўся далей, задаволены тым, што чалавек болей не назалеяе яму.

РАЗДЗЕЛ ШОСТЫ

У пячоры Роберт Джордан прысеў каля вогнішча на табурэце, абабітым сырамятнай скурай, і прыслухаўся да таго, што гаворыць жанчына. Яна мыла посуд, а дзяўчына, Марыя, выцірала яго і, апусціўшыся на кукішкі, складвала ў выдзеўбаную ў сцяне нішу, якая замяняла паліцу.

— Дзіўна,— сказала жанчына.— Чаму Эль Сорда не прыйшоў? Ён павінен быць тут яшчэ гадзіну таму.

— Ты пасылала па яго?

— Не. Ён сам прыходзіць штовечар.

— Можа, ён заняты? Якая-небудзь пільная справа?

— Магчыма, і так,— адказала жанчына.— Калі не прыйдзе, трэба будзе заўтра пайсці да яго.

— Так. А гэта далёка?

— Не. Прыемны шпацыр. Мне карысна будзе прагуляцца, бо надта ўжо я заседзелася тут.

— Можна, і я пайду з вамі?— спытала Марыя.— Можна, Пілар?

— Вядома, можна, мая ты красачка,— сказала жанчына, потым павярнула свой шырокі твар да Роберта Джордана.— Як яна на твой густ? Трошкі худзенькая?

— Па мне дык яна проста прыгажуня,— адказаў Роберт Джордан.

Марыя наліла яму ў конаўку віна.

— Выпі,— сказала яна.— Пасля гэтага я здамся табе яшчэ прыгажэйшай. Трэба багата выпіць віна, каб мне здацца прыгожай.

— У такім разе я піць болей не буду,— сказаў Роберт Джордан.— Бо ты для мяне і так ужо прыгожая, і не толькі прыгожая.

— Хораша сказаў,— зазначыла жанчына.— Ты гаворыш як сапраўднаму мужчына. А якая яна яшчэ?

— Разумная,— няпэўна мовіў Роберт Джордан.

Марыя засмяялася, а жанчына сумна пахітала галавой.

— Як ты хораша пачаў, дон Раберта, і чым жа ты скончыў.

— Не называй мяне донам.

— Гэта я так, жартам. Мы і Пабла называем жартоўна донам, а Марыю — сіньёрытай, таксама жартам.

— Мне такія жарты не падабаюцца,— сказаў Роберт Джордан.— Па-мойму, падчас гэтай вайны мы павінны звяртацца адзін да аднаго сур'ёзна — *Samarada*. З такіх жартаў пачынаецца разбэшчванне.

— Для цябе палітыка нахштальт бога,— пакпіла з яго жанчына.— Хіба ты ніколі не жартуеш?

— Не, чаму не. Мне вельмі падабаюцца жарты, але не тады, калі звяртаешся да чалавека. Для мяне гэта як сцяг.

— А я і са сцяга магу пажартаваць. Чый бы ён ні быў,— засмяялася жанчына.— Па мне дык з усяго можна жартаваць! Стары сцяг, жоўты з чырвоным, мы называлі кроў з гноем. А рэспубліканскі сцяг, да якога дадалі фіялетаваы колер, мы называем кроў, гной і марганцоўка. Такія ўжо ў нас жарты.

— Ён камуніст,— сказала Марыя.— А яны ўсе дужа сур'ёзныя людзі.

— Ты камуніст?

— Не, я проста антыфашыст.

— З якога часу?

— А з таго самага, як зразумеў, што такое фашызм.

— А даўно ты гэта зразумеў?

— Ужо гадоў дзесяць таму.

— Не так ужо і даўно,— сказала жанчына.— Я ўжо дваццаць год як рэспубліканка.

— Мой бацька быў рэспубліканцам усё сваё жыццё,— сказала Марыя.— За гэта яго і расстралялі.

— І мой бацька быў рэспубліканцам усё сваё жыццё. І дзед быў рэспубліканцам,— сказаў Роберт Джордан.

— У якой краіне?

— У Злучаных Штатах.

— Іх расстралялі?— спытала жанчына.

— Qué va,— сказала Марыя.— Злучаныя Штаты — рэспубліканская краіна. Там за гэта не расстрэльваюць.

— Усё адно, няблага мець дзеда-рэспубліканца,— сказала жанчына.— Гэта сведчыць, што парода добрая.

— Мой дзед быў членам Нацыянальнага камітэта рэспубліканскай партыі,— сказаў Роберт Джордан. Гэта зрабіла ўражанне нават на Марыю.

— А твой бацька і дагэтуль служыць Рэспубліцы?— спытала Пілар.

— Не. Яго ўжо няма на свеце.

— А можна спытацца, як ён памёр?

— Ён застрэліўся.

— Каб яго не катавалі?

— Так,— пацвердзіў Роберт Джордан.— Каб яго не катавалі.

Марыя глядзела на яго вачыма, поўнымі слёз.

— А ў майго бацькі,— сказала яна,— не было зброі. Мне вельмі прыемна, што твайму бацьку пашчасціла здабыць зброю.

— Так. Яму пашчасціла,— пагадзіўся Роберт Джордан.— Але, можа, пагаворым пра што іншае.

— Выходзіць, у нас з табой аднолькавая доля,— сказала Марыя. Яна паклала далонь на яго руку і зазірнула ў твар. І ён глядзеў на яе смуглявы твар і ў вочы; калі ўпершыню ён убачыў іх, гэтыя вочы не здаваліся тады такімі юнымі, як выглядаў яе твар, а цяпер раптам зрабіліся і галоднымі, і юнымі, і прагнымі.

— Вы нібыта брат з сястрой,— сказала жанчына.— Але, пэўна, ваша шчасце, што вы не блізкія сваякі.

— Цяпер я ведаю, што са мной здарылася,— сказала Марыя.— Цяпер я ўсё зразумела.

— Qué va,— сказаў Роберт Джордан і, выцягнуўшы руку, пагладзіў яе па галаве. Ён цэлы дзень прагнуў зрабіць гэта і цяпер, зрабіўшы гэта, адчуў, як нешта падступі-

ла да яго горла. Яна паварушыла галавой пад яго далонню і ўсміхнулася яму, пазіраючы знізу ўверх, а ён адчуў пад пальцамі густую і шаўкавістую шчацінку яе стрыжаных валасоў Потым пальцы саслізнулі з патыліцы на шыю, і ён прыняў руку.

— Зрабі гэтак яшчэ раз,— папрасіла яна.— Мне ўвесь дзень хацелася, каб ты гэта зрабіў.

— Іншым разам,— сказаў Роберт Джордан, і голас яго прагучаў глуха.

— А я што?— грывнула Паблава жонка.— Павінна тут сядзець і любаватца вамі? Што ж я, па-вашаму, каменная, ці што? Не, я так не згодная. Хай бы ўжо прыйшоў хоць бы Пабла, калі няма нікога лепшага.

Марыя ўжо забылася і на яе, і на ўсіх астатніх, што пры свечцы гулялі за сталом у карты.

— Хочаш яшчэ віна, Раберта? — спытала яна.

— Хачу,— сказаў ён.— А чаму не?

— Вось і будзе ў цябе такі самы п'янтос, як мой,— сказала Паблава жонка.— І віно ён п'е нейкае дзіўнае. Паслухай, што я табе скажу, Inglés¹.

— Не Inglés. Амерыканец.

— Якая розніца. Слухай, амерыканец. Дзе ты будзеш спаць?

— На дварэ. У мяне ёсць спальны мяшок.

— Ну што ж,— сказала яна.— Ноч ясная.

— Так, будзе холадна.

— Значыць, на дварэ,— сказала яна.— Хай будзе так.

А твае рэчы хай спяць тут, са мной.

— Добра,— сказаў Роберт Джордан.— Пакінь нас на хвілінку,— сказаў ён дзяўчыне і паклаў ёй руку на плячо.

— Навошта?

— Я хачу пагаварыць з Пілар.

— Мне трэба выйсці?

— Так.

— Ну, што табе?— спытала Паблава жонка, калі дзяўчына наблізілася да выхаду з пячоры і спынілася каля бурдзюка, назіраючы за карцёжнікамі.

— Цыган сказаў, што я павінен быў...— пачаў ён.

— Не,— спыніла яго жанчына.— Ён памыляўся.

— Але калі гэта трэба...— спакойна і ўсё адно праз сілу вымавіў Роберт Джордан.

¹ Англічанін (*исп.*).

— Ты б зрабіў гэта, я ведаю,— сказала жанчына.— Не, не трэба. Я сачыла за табой. Ты прыняў правільнае рашэнне.

— Але калі трэба будзе...

— Не,— сказала жанчына.— Кажу табе, гэтага рабіць няма ніякай патрэбы. Цыган табе такога нараіць...

— Аднак слабы чалавек — надта небяспечны чалавек.

— Не. Ты гэтага не зразумееш. У ім ужо нічога не засталася небяспечнага.

— Не разумею.

— Ты яшчэ надта малады,— сказала яна.— Калі-небудзь зразумееш.— Потым да дзяўчыны:— Хадзі сюды, Марыя. Мы ўжо пагаварылі.

Дзяўчына падышла да іх, і Роберт Джордан працягнуў руку і пагладзіў яе па галаве. Яна паварушылася пад яго далонь, нібы кацяня. Потым яму здалася, што яна вось-вось заплача. Але яе вусны зноў сцяліся, і яна глянула на яго, ужо ўсміхаючыся.

— Табе ўжо час класціся спаць,— сказала жанчына Роберту Джордану.— Ты сёння ўжо зашмат нахадзіўся.

— Добра,— сказаў Роберт Джордан.— Пайду па свае рэчы.

РАЗДЗЕЛ СЁМЫ

Ён ляжаў у спальным мяшку, і яму здалася, што праспаў ужо даволі доўга. Мяшок быў разасланы ў лесе непадалёк ад увахода ў пячору, пад скалой, што бараніла ад ветру. Прачнуўся ён ад таго, што няўдала перавярнуўся ў сне і пад бок яму трапіў пісталет, які ён папярэдне прывязаў шнурком да рукі і паклаў побач з сабой. Калі засынаў, усе мускулы зводзіла ад стомы, ногі балелі, спіну і плечы круціла так, што зямля падалася яму мяккай, і млява-салодка было выпрастацца на ўвесь рост у цёплым, падбітым фланелем мяшку. Калі прачнуўся, то не адразу ўцяміў, дзе ён, потым, прыгадаўшы, выцягнуў пісталет з пад бока, і, каб хутчэй заснуць, уладкаваўся зручней, і абняў рукою самаробную падушку з акуратна складзенай вопраткі, у якую ён старанна загарнуў свае сандалі на вераўчанай падэшве.

Раптам ён адчуў яе далонь на сваім плячы і хутка ўсхапіўся, намацаўшы правай рукою пісталет.

— А, гэта ты,— сказаў ён і, выпусціўшы пісталет, выпрастаў абедзве рукі з мяшка і прыцягнуў яе да сябе. Абдымаючы яе, ён адчуў, як яна трымціць у яго пад рукамі.

— Залазь хутчэй у мяшок,— сказаў ён ціха.— Ты ж там змерзнеш.

— Не. Не трэба.

— Залазь сюды,— сказаў ён.— Потым пагаворым.

Яна ўся трымцела, і ён адной рукой узяў яе за запясце, а другой зноў лёгка абняў. Яна адкінула ўбок галаву.

— Залазь да мяне, зайчанятка,— сказаў ён і пацалаваў яе ў шыю.

— Я баюся.

— Не. Не трэба баяцца. Хадзі сюды.

— А як?

— Проста залазь. Месца хопіць. Хочаш, я табе дапамагу?

— Не,— сказала яна і імгненна апынулася ў мяшку, і ён моцна прыціснуў яе да сябе і хацеў пацалаваць у вусны, але яна схавала твар у складзеную з вопраткі падушку і толькі моцна абхапіла рукамі яго шыю. Потым ён адчуў, што яе абдымкі раптам аслаблі і яна зноў трымціць пад яго рукамі.

— Не,— сказаў ён і засмяўся.— Не пужайся — гэта пісталет.

Ён узяў пісталет і перакінуў сабе за спіну.

— Мне сорамна,— сказала яна, не павярнуўшы галавы.

— Не. Няма чаго саромецца. Ну, прашу цябе.

— Не. Мне сорамна, і я баюся.

— Не трэба, зайчанятка. Прашу цябе.

— Калі толькі ты мяне кахаеш.

— Я цябе кахаю.

— І я цябе кахаю. Ох, як моцна я цябе кахаю. Пакладзі мне руку на галаву,— сказала яна, усё яшчэ хаваючы твар у падушку. Ён паклаў ёй руку на галаву і пагладзіў, і раптам яна падняла галаву з падушкі і шчыльна прыгарнула да яго, і яе твар апынуўся побач з яго тварам, і ён абняў яе, і яна заплакала.

Ён абдымаў яе моцна і пяшчотна, адчуваючы ўсё яе гнуткае доўгае маладое цела, і гладзіў яе па галаве, і цалаваў салёную вільгаць на яе вачах, і калі яна ўсхліпвала, ён адчуваў, як уздрыгваюць пад сарочкай яе маленькія грудзі.

— Я не ўмею цалавацца,— сказала яна.— Не ведаю як.

— А гэта зусім і не трэба.

— Не. Я хачу цябе пацалаваць. Я ўсё хачу рабіць.

— Няма ніякай патрэбы ва ўсім. Нам і так добра. Толькі на табе зашмат адзення.

— Дык што ж рабіць?

— Я дапамагу табе.

— Цяпер лепей?

— Так. Значна лепей. А хіба табе не лепей?

— Так. Куды лепей. А мне можна пайсці з табой, як сказала Пілар?

— Так.

— Толькі не ў прытулак. Я хачу быць з табой.

— Не, не ў прытулак.

— Не. Не. Не. Толькі з табой, і я буду тваёй жонкай.

Цяпер яны ляжалі, прыгарнуўшыся адно да аднаго, і ўсё, што дагэтуль было схавана, адкрылася. Там, дзе раней адчувалася шорсткасць тканіны, была цяпер адна пяшчота, цудоўная пяшчота, і акруглы тугі прыціск, і доўгая цёплая прахалода, халаднаватая звонку і цёплая ўнутры, усярэдзіне, доўгае і лёгкае, усё яно моцна тулілася, самотнае, знемагала ад болю, і надорвала радасцю, маладое і закаханае, і цяпер ужо цёплае і гладзенькае, і поўнае вострай шчымлівай самотнай тугі, такой бязмежнай, што Роберт Джордан не мог болей вытрываць усяго гэтага і запытаўся:

— Ты ўжо каго-небудзь кахала?

— Не. Ніколі.

А потым, неспадзявана, скамянеўшы ў яго абдымках:

— Але са мною рабілі нядобрае.

— Хто?

— Шмат хто.

Цяпер яна ляжала нерухома, быццам цела яе зрабілася мёртвым, адварнуўшы ўбок галаву.

— Цяпер ты не будзеш мяне кахаць.

— Я кахаю цябе,— сказаў ён.

Але нешта з ім адбылося, і яна гэта адчувала.

— Не,— сказала яна, і голас яе гучаў глуха і мёртва.— Ты мяне болей кахаць не будзеш. Але, можа, забярэш мяне ў прытулак. І я буду жыць у прытулку, і ніколі ўжо не буду тваёй жонкай, і наогул ужо болей нічога не будзе.

— Я кахаю цябе, Марыя.

— Не, няпраўда,— сказала яна. Потым жаласна, нібы чапляючыся за апошнюю надзею:— Але я ніколі не цалавала аніводнага мужчыну.

— Дык пацалуй мяне.

— Я хацела цябе пацалаваць, але я не ўмею. Калі яны рабілі са мной тое, я баранілася да апошняга... пакуль

адзін з іх не сеў мне на галаву... тады я яго ўкусіла... а потым яны заткнулі мне рот і трымалі мне рукі над галавой, а астатнія рабілі са мной тое, нядобрае.

— Я кахаю цябе, Марыя,— сказаў ён.— І ніхто нічога з табой не рабіў. Цябе ніхто крануць не можа. Ніхто і не дакранаўся да цябе, зайчанё.

— Ты ў гэта верыш?

— Я гэта ведаю.

— І ты мяне не разлюбіш?— Яна зноў зрабілася цёплай, шчыльна прыгарнуўшыся да яго.

— Я кахаю цябе яшчэ болей.

— Я пастараюся пацалаваць цябе як мага лепей.

— Пацалуй мяне ледзьве-ледзьве.

— Я не ўмею.

— Ну, тады проста пацалуй!

Яна пацалавала яго ў шчаку.

— Не, не так.

— А што рабіць з насамі? Я заўсёды думала пра гэта, што рабіць з насамі?

— Ты павярні галаву вось так,— і іхнія вусны сустрэліся, яна ляжала, прытуліўшыся да яго, і неўзабаве яе вусны раскрыліся, і раптам, моцна абдымаючы яе, ён адчуў, што ніколі яшчэ не быў такі шчаслівы, так лёгка, так пяшчотна, лёгка і моцна шчаслівы, без думак, без стомы, без турбот, поўны велізарнай асалоды, і ён сказаў:

— Маё маленькае зайчанятка. Мая каханая. Мая прыгажуня. Мая радасць.

— Як ты сказаў?— спытала яна, быццам аднекуль здалёк.

— Мая радасць,— паўтарыў ён.

Так яны ляжалі, і ён адчуваў, як яе сэрца б'ецца побач з яго сэрцам, і сваёй ступнёй ён лёгка пагладжваў яе ступню.

— Ты прыйшла басанож,— сказаў ён.

— Так.

— Значыць, ты ведала загадзя, што ляжаш са мной?

— Так.

— І не баялася?

— Баялася. Вельмі. Але яшчэ болей баялася, калі думала, як гэта будзе, калі давядзецца скідваць сандалі.

— Каторая зараз гадзіна? lo sabes? ¹

— Не. А хіба ў цябе няма гадзінніка?

— Ёсць. Ён у цябе за спіной.

¹ Ты ведаеш? (ісп.)

- Ну, дык прымі яго адтуль.
- Не хачу.
- Тады паглядзі цераз маё плячо.

Была першая гадзіна. Лічбы ярка свяціліся ў цемрадзі мяшка.

- Твая барада дужа кусаецца.
- Прабач. У мяне няма чым пагаліцца.
- Мне падабаецца так. У цябе барада русыявая?
- Так.
- І яна вырасце доўгая?
- Не паспее да моста. Марыя, паслухай. Ты...
- Што я?
- Ты хочаш?
- Так, хачу. Усяго. Прашу цябе. Калі ў нас з табой будзе ўсё, дык тое, благое, што было, знікне, быццам яго наогул і не было.
- Ты гэта сама прыдумала?
- Не. Я так думала, але сказала мне пра гэта Пілар.
- Яна вельмі разумная жанчына.
- І яшчэ адно,— дадала ціха Марыя.— Яна прасіла перадаць табе, што я не хвораю. Яна разбіраецца ў гэтых рэчах і таму прасіла сказаць табе гэта.
- Яна сама прасіла сказаць гэта мне?
- Так. Я з ёй размаўляла і прызналася, што кахаю цябе. Я цябе пакахала адразу, як толькі ўбачыла сёння, і заўсёды цябе кахала, толькі ніколі раней не бачыла, і я даверылася Пілар, а яна сказала: як толькі я буду гаварыць з табой пра ўсё тое, што было са мной, я павінна сказаць табе, што я не хвораю. А пра ўсё астатняе яна мне даўно ўжо расказала. Адразу пасля цягніка.
- Што яна сказала?
- Яна сказала, што чалавеку нічога нельга зрабіць, пакуль ён сам не пагодзіцца, і што калі я каго пакахаю, дык усё тое, благое, знікне зусім. Разумееш, мне тады хачелася памерці.
- Яна праўду сказала.
- А цяпер я рада, што не памерла. Я такая рада, што не памерла. Ты будзеш мяне кахаць?
- А як жа. Я і цяпер цябе кахаю.
- І я буду тваёй жонкай?
- У мяне цяпер такая праца, што мне нельга мець жонку. Але зараз ты мая жонка.
- Калі я зараз твая жонка, дык і назаўсёды ёю застаюся. А зараз я твая жонка?
- Так, Марыя. Так, маё зайчанятка.

Яна яшчэ шчыльней прыгарнулася да яго, і яе вусны пашукалі яго вусны, і знайшлі, і прыпалі да іх, і ён адчуў яе ўсю — такую свежую, маладую, новую, і пяшчотную, і цудоўную сваёй цёплай, гарчай прахаладай, якая невядома адкуль з'явілася тут, у гэтым мяшку, знаёмым і звыклым, як вопратка, як сандалі, як яго абавязак, і яна сказала нясмела:

— А цяпер давай хутчэй зробім так, каб тое, благое, зусім знікла.

— Ты хочаш?

— Вельмі хачу, — сказала яна амаль шалёна. — Вельмі. Вельмі. Вельмі.

РАЗДЗЕЛ ВОСЬМЫ

Ноч была халодная, і Роберт Джордан спаў моцна. Толькі аднойчы ён прачнуўся і, уладкоўваючыся зручней, адчуў, што дзяўчына тут, побач з ім, ляжыць, скурчыўшыся ў клубочак, і дышае роўна і лёгка. Ён схваўся з галавой у мяшок — далей ад начнога холаду і стылага, усеянага зоркамі неба і сцюдзёнага паветра, што халадзіла ў ноздрах, — і пацалаваў у цемры яе гладзенькі плячук. Яна не прачнулася, і ён перавярнуўся на другі бок і, зноў высунуўшы галаву на холад, з хвілінку яшчэ паляжаў, з асаладай адчуваючы жывую, цёплую, радасную блізкасць двух цел і прыемную стому, якая спакваля разліваецца па ягоным целе, а потым выпрастаў ногі на ўсю даўжыню мяшка, і глыбокі сон агарнуў яго.

Ён прачнуўся ізноў, калі ўжо развіднела і дзяўчыны ўжо не было побач з ім. Ён адчуў гэта адразу, як толькі прачнуўся, і, выцягнуўшы руку, пакратаў месца, нагрэтае яе целам. Ён паглядзеў на пячору: гунька над уваходам у яе за ноч узялася шэранню, а з расколіны ў скале ўзнімаўся ў паветра лёгкі шызы дымок, які сведчыў, што вогнішча ўжо распалена.

З лесу выйшаў чалавек, галава якога была загорнутая ў коўдру, нібыта ў понча. У зубах яго была цыгарэта, і Роберт Джордан пазнаў Пабла. Відаць, адводзіў коней у загон, падумаў ён.

Пабла адхінуў гуньку і ўвайшоў у пячору, не глянуўшы на Роберта Джордана.

Роберт Джордан намацаў рукою пакрытую лёгкім інем, старую, у зялёных разводах, зробленую з парашутнага

шоўку абалонку спальнага мяшка, які праслужыў яму ўжо гадоў пяць, потым зноў схаваўся ў ім глыбей... Bueno¹, сказаў ён сабе, адчуўшы знаёмую пяшчоту фланелевай падкладкі, калі ён спярша шырока раскінуў ногі, а потым ссунуў іх разам і павярнуўся на бок, патыліцай туды, адкуль павінна было ўзысці сонца. Qué más da², трошкі можна яшчэ паспаць.

Ён спаў, пакуль яго не пабудзіў рокат авіяцыйных рухавікоў.

Ён лёг дагары і ўбачыў гэтыя самалёты: фашысцкі патруль — тройка маленькіх бліскучых «фіятаў» — хутка ляцеў над гарамі туды, адкуль ён учора прыйшоў з Ансельма. Самалёты праляцелі і зніклі, але ўслед за імі з'явіліся яшчэ дзевяць, якія ляцелі куды вышэй папярэдніх трыма вострымі касякамі: тры, тры і тры.

Пабла і цыган стаялі ў цяньку каля ўвахода ў пячору і, задраўшы галовы ўгору, глядзелі на неба, а Роберт Джордан ляжаў нерухома; цяпер усё неба поўнілася высокім роўным гулам рухавікоў, але раптоўна яго перакрыў новы манатонны рокат, і яшчэ тры самалёты з'явіліся над самай прагалінай. Гэта былі двухматорныя бамбардзіроўшчыкі «Хейнкель-111».

У Роберта Джордана галава была ў цяні, і ён ведаў, што яго нельга заўважыць з самалётаў, а калі б нават і заўважылі, дык той бяды. Вось коней у загоне яны, бадай, змогуць убачыць, калі штосьці шукаюць тут, у гарах. А калі нічога не шукаюць, дык нават калі і ўбачаць іх, то асаблівай бяды не будзе, бо яны прымуць іх за свой кавалерыйскі раз'езд. Неўзабаве зноў пачуўся рокат, яшчэ мацнейшы, і з'явілася новая тройка «Хейнкеляў-111», яны ляцелі яшчэ ніжэй, імкліва, мэтанакіравана, жалезным строем, іх рокат нарастаў у безупынным крэшчэнда, пераходзячы ў суцэльны аглушальны грукат, які быццам запаўняў увесь свет, і потым паступова пачаў сціхаць, калі самалёты мінулі прагаліну.

Роберт Джордан разгарнуў скрутак адзення, які служыў яму падушкай, і пачаў апрацаць кашулю. Не паспеўшы нават усунуць галаву ў каўнер, ён зноў пачуў, як набліжаецца новая эскадрыля, і, не вылазячы з мяшка, хутка нацягнуў штаны і замёр. Яшчэ тры двухматорныя бамбардзіроўшчыкі — «хейнкелі» — з'явіліся ў небе. Яны праляцелі і зніклі за вяршыняй бліжэйшай гары, а ён тым

¹ Добра (*исп.*).

² Ну, добра (*исп.*).

часам паспеў прышпіліць пісталет да пояса, згарнуў і схаваў пад скалою мяшок, але пакуль ён, прыхіліўшыся спіной да скалы, завязваў сандалі, рокат рухавікоў перайшоў у грамавы аглушальны грукат, і дзевяць лёгкіх бамбардзіроўшчыкаў — «хейнкеляў» — пранесліся трыма трохвугольнікамі, расколваючы неба напалам.

Роберт Джордан праслізнуў уздоўж скалы да ўвахода ў пячору, дзе адзін з братоў, Пабла, цыган, Ансельма, Агусцін і дзве жанчыны стаялі і глядзелі на неба.

— Ці лёталі тут раней такія самалёты? — спытаў ён.

— Ніколі, — адказаў Пабла. — Заходзь да нас. А то могуць цябе заўважыць.

Сонца яшчэ не дайшло да ўвахода ў пячору. Зараз яго промні асвятлялі паляну каля ручая, і Роберт Джордан ведаў, што ў цёмнай ранішняй засені дрэў і ў густым цяні, які падае ад скалы, нічога з самалёта разгледзець немагчыма, але, каб супакоіць іх, ён увайшоў у пячору.

— Шмат самалётаў ужо праляцела, — зазначыла жанчына.

— Будзе яшчэ болей, — сказаў Роберт Джордан.

— Адкуль ты ведаеш? — падазрона спытаў Пабла.

— Такіх, як гэтыя, заўсёды суправаджаюць знішчальнікі.

І адразу ж пачуўся іх тонкі, з падвываннем, гул, і Роберт Джордан налічыў пятнаццаць «фіятаў», якія ляцелі на вышыні пяці тысяч футаў клінам, быццам чарада дзікіх гусей.

Твары ва ўсіх, хто скупіўся каля ўвахода ў пячору, былі сур'ёзныя і насцярожаныя, і Роберт Джордан спытаў:

— Вы ніколі не бачылі столькі самалётаў адразу?

— Ніколі.

— А ў Сеговіі іх няшмат?

— Там ніколі іх многа не было, а ў нас лётаюць не болей трох за раз. Ну, хіба што знішчальнікі, — тыя зрэдку лётаюць па шэсць. Ці, здараецца, тры «юнкерсы», трохматорныя, а кожнага з іх суправаджае знішчальнік. А гэтых самалётаў, як сёння, мы ніколі не бачылі.

Кепска, падумаў Роберт Джордан. Зусім кепска. Столькі самалётаў дарэмна не пасылаюць. Трэба паслухаць, ці не пачалася бамбёжка. Відаць, не, нашы яшчэ не паспелі падцягнуць сюды войскі для наступу. Падцягнуць хіба што сёння або заўтра ўвечары. Пакуль, пэўна, яшчэ не надышоў час.

Гул рухавікоў спакваля затухаў удалечыні. Роберт Джордан глянуў на гадзіннік. Цяпер самалёты мінулі лінію

фронту, першыя — ва ўсякім разе. Ён націснуў кнопку секундамера і назіраў, як стрэлка абягае цыферблат. Не, пэўна, яшчэ не. Вось зараз. Так. Акурат зараз ужо праляцелі. Гэтыя «Хейнкелі-111» робяць дзвесце пяцьдзесят міль у гадзіну. Туды ім ляцець пяць мінут, не болей. Цяпер яны ўжо даўно мінулі перавал і ляцяць над Кастыліяй, — у святле ранішняга сонца яна сцелецца пад імі, чырванавата-жоўтая, скрэзаная белымі стужкамі дарог і лапінамі вёсчак, і цені «хейнкеляў» плывуць уздоўж палёў, быццам цені вялікіх акул па пясчаным дне акіяна.

Глухіх выбухаў бомб — бум-бум-бум — не было чутна. Толькі ў цішы цікаў гадзіннік.

Яны паляцелі на Кальменар, да Эскарыала, а магчыма, на аэрадром Мансарэс-эль-Рэаль, падумаў ён, туды, дзе над возерам стаіць стары замак і качкі хаваюцца ў чароце і дзе за сапраўдным аэрадромам збудавалі штучны, з бутафорскімі самалётамі, у якіх прапелеры круцяцца пад ветрам, — акурат туды яны, пэўна, і паляцелі. Але ж яны не могуць ведаць пра наступ, сказаў ён сабе, аднак адразу ж сам сабе запярэчыў — а чаму не могуць? Яны ж ведалі пра ўсе папярэднія наступы.

— Як ты думаеш, ці бачылі яны коней? — спытаў Пабла.

— Іх коні не цікавяць, — адказаў Роберт Джордан.

— Але яны іх бачылі?

— Хіба толькі ім было загадана шукаць іх.

— Але яны маглі іх заўважыць?

— Наўрад ці, — адказаў Роберт Джордан. — Хіба што калі сонца ўжо асвятліла паляну з загонам.

— Там сонца з самага рання, — сумна заўважыў Пабла.

— Па-мойму, ім зараз не да тваіх коней. У іх ёсць справы больш пільныя, — сказаў Роберт Джордан.

Прайшло ўжо восем мінут з таго часу, як ён запусціў секундамер, аднак выбухаў бомб яшчэ не было чуваць.

— Чаму гэта ты ўвесь час глядзіш на гадзіннік? — спытала жанчына.

— Слухаю, куды паляцелі самалёты.

— Вось як, — сказала яна.

Калі прайшло дзесяць мінут, ён перастаў глядзець на гадзіннік, ведаючы, што цяпер самалёты ўжо надта далёка і нічога ўжо нельга пачуць, калі нават накінуць мінутую другую на хуткасць гуку. Ён сказаў Ансельма:

— Мне трэба з табой пагаварыць.

Разам з Ансельма ён адышоў на некалькі крокаў ад пячоры, і яны спыніліся каля сасны.

— Qué tal?— запытаў у яго Роберт Джордан.— Як справы?

— Усё добра.

— Ты ўжо паснедаў?

— Не, яшчэ ніхто не еў.

— Тады паснедай і захапі што-небудзь з сабой. Я хачу даручыць табе сачыць за дарогай. Ты пойдзеш і будзеш занатоўваць усё, што праходзіць і праязджае па дарозе ў абодвух напрамках.

— Я не ўмею пісаць.

— І не трэба.— Роберт Джордан вырваў з блакнота два лісткі паперы і нажом адрэзаў частку алоўка, з цалю даўжынёй.— Вось, глядзі, гэта будуць танкі.— Ён намаляваў штосьці накшталт танка.— Калі ўбачыш танк — рабі пад гэтым рысачку, чатыры рысачкі ўзапар, а пятую ўперак, вось так.

— І мы так лічым.

— Вось і цудоўна. Цяпер глядзі: скрынка і два колы — гэта будуць грузавікі. Калі парожнія — малюй кружок, а калі з салдатамі — рысачку. Адзначай усе гарматы. Вялікія вось так, а маленькія — так. Адзначай легкавыя машыны і асобна — санітарныя. Вось так: два колы і квадрат з крыжыкам. Пяхоту пазначай ротамі, вось так, бачыш? Маленькі квадрацік і побач значок. Кавалерыю пазначай вось так, глядзі. Нібыта конь. Квадрат на чатырох ножках. А вось так будзе атрад з дваццаці кавалерыстаў. Зразумела? І на кожны атрад — рыска.

— Так. Няблага прыдумаў.

— Глядзі далей.— Ён намаляваў два вялікія падвойныя колы і ствол у выглядзе кароткай рысачкі.— Гэта супрацьтанкавыя гарматы. Яны на гумовых шынах. Таксама адзначай. Гэта — зеніткі: два колы і доўгі ствол, які скіраваны ўгору.

Таксама адзначай. Зразумела? Ты такія гарматы калі бачыў?

— А няўжо ж не,— сказаў Ансельма.— Чаго тут не зразумець? Усё зразумела.

— Вазьмі з сабой цыгана, хай ён убачыць, дзе ты ўладкуешся, каб потым цябе змяніць. Выберы сабе бяспечнае месца, але не надта блізка да дарогі, і такое, каб табе было добра і зручна назіраць за дарогай. Сядзі там, пакуль не прыйдзе змена.

— Зразумела.

— Вось і добра. І калі ты вернешся, я буду ведаць пра ўсё, што рухалася па гэтай дарозе. На гэтым лістку адзначай тое, што ідзе туды, а на гэтым — тое, што ідзе адтуль.

Яны вярнуліся да пячоры.

— Скажы Рафаэлю, няхай выйдзе да мяне,— сказаў Роберт Джордан і стаў каля дрэва. Ён бачыў, як Ансельма ўвайшоў у пячору і як упала за ім гунька. Праз хвіліну з пячоры выскачыў цыган, выціраючы рукой губы.

— Qué tal?— запытаўся цыган.— Ну, як? Павесяліўся мінулай ноччу?

— Уначы я спаў.

— Тым лепей,— сказаў цыган і ўсміхнуўся, вышчарыўшы зубы.— Ёсць закурыць?

— Паслухай,— сказаў Роберт Джордан, апускаючы руку ў кішэню па папярсы.— Я хачу, каб ты разам з Ансельма пайшоў да таго месца, адкуль ён будзе сачыць за дарогай. Там ты яго пакінеш, добра запамятаўшы тое месца, каб ты мог пазней прывесці туды мяне або таго, хто яго зменіць. Потым выйдзеш на схіл, адкуль відаць тартак, і паглядзіш, ці няма там якіх змен.

— Якіх змен?

— Колькі там зараз вартавых?

— Васьмёра. Столькі там бачыў апошні раз.

— Ну, дык вось, падлічыш, колькі іх там цяпер. І паназірай, праз які інтэрвал змяняюцца вартавыя на мосце.

— Інтэрвал?

— Так, колькі часу стаіць там вартавы і калі прыходзіць змена.

— А я не маю гадзінніка.

— Бяры мой,— ён зняў гадзіннік з рукі.

— Вось гэта гадзіннік!— сказаў Рафаэль у захапленні.— Чаго тут толькі няма. Такі гадзіннік, пэўна, сам чытаць-пісаць умее. Колькі ж тут усялякіх лічбаў! У цэлым свеце, відаць, няма лепшага гадзінніка.

— Не дурэй з ім,— сказаў Роберт Джордан.— А ты ведаеш, як вызначыць час?

— А няўжо ж не! Дванаццаць гадзін дня — гэта калі есці хочацца. Дванаццаць гадзін ночы — гэта калі спаць хочацца. Шэсць гадзін раніцы — гэта калі зноў есці хочацца. Шэсць гадзін вечара — гэта калі выпіць хочацца. Калі пашчасціць — напіцца. Дзесьць гадзін вечара — гэта калі...

— Хопіць ужо,— сказаў Роберт Джордан.— Годзе блюзніць. Я хачу, каб ты даведаўся, калі змяняюцца вар-

тавя не толькі на тартаку і на маленькім мосце, але і на вялікім мосце, і каля будкі дарожнага майстра.

— Ці не замнога будзе?— усміхнуўся цыган.— Можа, ты лепей каго іншага пашлеш?

— Не, Рафаэль. Гэта надта пільная справа. Ты павінен зрабіць яе вельмі асцярожна, каб цябе не заўважылі.

— А як жа іначай,— сказаў цыган.— Навошта ты мне кажаш, каб я быў асцярожны. Хіба я падобны на чалавека, якому жыццё абрыдла?

— Будзь хоць трохкі больш сур'ёзным,— сказаў Роберт Джордан.— Бо справа сапраўды сур'ёзная.

— Гэта ты просіш мяне, каб я быў сур'ёзны? Пасля ўсяго таго, што ты рабіў учора вечарам? Ты павінен быў забіць чалавека, а ты чым займаўся? Ты павінен быў забіць чалавека, а не рабіць яшчэ аднаго! І гэта ў такі час, калі мы бачылі столькі самалётаў, што іх бы хапіла, каб перабіць усіх нас, з дзядамі і прадзедамі і ненароджанымі ўнукамі на сто гадоў наперад, разам з усімі катамі, козамі і клапами нашымі! Поўнае неба самалётаў, што так равуць, ажно малако магло б закіпець у грудзях нашых жанчын! Самалётаў, што засцяць сонца і равуць, як ільвы! А ты просіш мяне, каб я быў сур'ёзны? Я ўжо і так занадта сур'ёзны.

— Ну, годзе,— сказаў Роберт Джордан, засмяяўся і паклаў руку цыгану на плячо.— Занадта сур'ёзным таксама не трэба быць. Ідзі і заканчвай сваё снаданне і выконвай даручэнне.

— А ты?— спытаў цыган.— Што ты будзеш рабіць?

— Я пайду да Эль Сорда.

— Магчыма, пасля гэтых самалётаў ты ва ўсіх тутэйшых гарах ніводнай жывой душы не напаткаеш,— сказаў цыган.— Шмат у каго тут паджылкі трэсліся, калі яны праляталі.

— У іх ёсць больш пільныя справы, чым высочваць партызан.

— Можа, яно і так,— сказаў цыган і недаверліва пахітаў галавой.— А калі яны і гэтым не пагрэбуюць?

— Qué va,— сказаў Роберт Джордан.— Гэта былі найлепшыя нямецкія лёгкія бамбардзіроўшчыкі. Такіх паляваць на партызан не пасылаюць.

— Яны на мяне нагналі жаху,— сказаў Рафаэль.— Сапраўды, яны мяне напалохалі.

— Самалёты паляцелі бамбіць аэрадромы,— сказаў яму Роберт Джордан, калі яны ўваходзілі ў пячору.—

Я амаль упэўнены, што ў іх было акурат гэтае заданне.

— Што ты сказаў?— спытала Паблава жонка. Яна наліла яму конаўку кавы і працягнула бляшанку згушчонага малака.

— Нават малако? Якая раскоша!

— У нас усяго хапае,— сказала яна.— Асабліва страху пасля тых самалётаў. Куды, кажаш, яны паляцелі?

Роберт Джордан нацадзіў сабе ў конаўку малака з дзіркі, праробленай у бляшанцы, выцер бляшанку аб край конаўкі і пачаў памешваць каву, пакуль яна не зрабілася светла-карычневай.

— Па-мойму, яны паляцелі бамбіць аэрадром. Ці ў Эскарыял, ці ў Кальменар. А можа, адначасова і туды, і сюды.

— Хай бы ўжо яны ляцелі куды далей і да нас не вярталіся,— сказаў Пабла.

— А як яны апынуліся тут?— спытала жанчына.— Адкуль яны ўзяліся? Мы ніколі не бачылі такіх самалётаў. І так багата. Можа, фашысты рыхтуюцца да наступу?

— Які рух быў учора на гэтай дарозе?— спытаў Роберт Джордан. Дзяўчына Марыя была побач, але на яе ён не глядзеў.

— Эй, Фернанда,— гукнула жанчына.— Ты ўчора быў у Ла-Гранху. Які там быў рух?

— Ніякага,— адказаў каржакаваты, прастадушны на выгляд чалавек гадоў трыццаці пяці, якога Роберт Джордан раней не бачыў. Ён быў сляпы на адно вока.— Як заўжды, некалькі грузавікоў. Дзве-тры легкавыя машыны. Ніякага руху войскаў пры мне не было.

— Ты штовечар ходзіш у Ла-Гранху?— спытаў Роберт Джордан.

— Ці я, ці хтось яшчэ,— адказаў Фернанда.— Хто-небудзь заўжды туды ходзіць.

— Ходзяць па навіны. Па тытунь. Па ўсялякія дробязі,— дадала жанчына.

— Ці ёсць там свае людзі?

— А як жа. Рабочыя на электрастанцыі. Ды і іншыя ёсць.

— Якія ж навіны ты чуў учора?

— Pues nada. Ніякіх. На поўначы справы досыць паганяныя. Гэта не навіна. З самага пачатку на поўначы справы паганяныя.

— А пра Сеговію нічога не чуў?

— Не, *hombre*¹. Я не пытаўся.

— А ў Сеговію ты ходзіш?

— Ніколі,— адказаў Фернанда.— Там жа небяспечна. Там усюды кантрольныя пункты, правяраюць дакументы.

— А ты аэрадром там ведаеш?

— Так, *hombre*. Я ведаю, дзе ён, але блізка да яго ніколі не падыходзіў. Там на кожным кроку правяраюць дакументы.

— А ўчора вечарам не было ніякіх размоў пра гэтыя самалёты?

— У Ла-Гранху? Не. Але сёння, напэўна, будуць. Учора ўсе абмяркоўвалі прамову Кейна дэ Льяна, які выступаў па радыё. А болей ні пра што не гаварылі. Ды вось яшчэ. Гаварылі, быццам Рэспубліка рыхтуе наступ.

— Што, што гаварылі?

— Быццам Рэспубліка рыхтуе наступ.

— Дзе?

— Гэтага ніхто не ведае. Можа, тут, можа, дзе ў іншай частцы Сьеры. А ты хіба чуў што-небудзь пра гэта?

— І гэта гавораць у Ла-Гранху?

— Так, *hombre*. Я зусім забыўся расказаць пра гэта. Але такія чуткі часта ходзяць. І пра наступ там заўжды ходзяць усялякія чуткі.

— Адкуль жа яны бяруцца?

— Адкуль? Ды ад розных людзей. Зойдуць два афіцэры ў кафэ ў Сеговіі ці ў Авіле, пагавораць паміж сабой, а афіцыянт пачуе. Вось і пайшлі чуткі. А апошнім часам, гавораць, нібыта наступ чакаецца ў нашых месцах.

— Чый наступ? Рэспублікі ці фашыстаў?

— Рэспублікі. Калі б фашыстаў, дык усе б ужо дакладна ведалі. Не, гэта будзе вялікі наступ Рэспублікі. Хтосьці казаў — нават два. Адзін тут, а другі за Альтадэль-Леон, паблізу ад Эскарыала. Ты пра гэта нічога не чуў?

— А яшчэ што кажуць?

— Nada, *hombre*. Нічога. Хіба што пачакай. Яшчэ кажуць, нібыта рэспубліканцы збіраюцца знішчыць масты ў гарах, калі пачнецца наступ. Але ж каля мастоў усюды варта.

— Ты што, жартуеш?— запытаўся Роберт Джордан, пацягваючы каву.

— Не, *hombre*,— адказаў Фернанда.

¹ Літаральна: чалавек, мужчына (*исп.*). Тут: сябар, дружбак.

— Гэты ніколі не жартуе,— сказала жанчына.— І шкада, што не жартуе.

— Ну, добра,— сказаў Роберт Джордан.— Дзякуй за навіны. Болей ты нічога не чуў?

— Не. Людзі, як заўжды, кажуць, нібыта хутка прышлюць войскі, каб ачысціць гэтыя горы. Кажуць, нібыта яны ўжо ідуць. Нібыта яны ўжо выйшлі з Вальядаліда. Але тае заўжды гавораць. Не варта зважаць на гэтыя плёткі.

— Чуў?— амаль зларадна сказала жанчына, звяртаючыся да Пабла.— Вось яны, усе твае размовы пра бяспеку.

Пабла задуменна глянуў на яе і пачухаў падбароддзе.

— А ты хіба не чула?— сказаў ён.— Вось табе і твае масты.

— Якія масты?— весела азваўся Фернанда.

— Ёлуп,— сказала яму жанчына.— Доўбня. Tonto. Выпі вась кавы і паспрабуй успомніць, пра што яшчэ там гаварылі.

— Не трэба злавацца, Пілар,— сказаў Фернанда спакойна і бадзёра.— Не варта трывожыцца з-за нейкіх чутак. Я раскажаў табе і гэтаму таварышу ўсё, што запомніў.

— І болей ты нічога не памятаеш?— запытаўся Роберт Джордан.

— Не,— з годнасцю адказаў Фернанда.— Добра яшчэ, што я гэтулькі запомніў, бо на такія рэчы я звычайна не звяртаю ніякай увагі, ведаючы, што гэта, як заўжды, толькі плёткі.

— Значыць, там яшчэ нешта казалі?

— Магчыма. Але я не звяртаў увагі. Вось ужо год, як усё, што гавораць,— адны толькі плёткі.

Роберт Джордан пачуў, як Марыя, што стаяла ў яго за спіной, фыркнула, не стымаўшы смеху.

— Раскажы нам яшчэ якую плётку, Фернандзіта,— сказала яна, і плечы ў яе зноў затрэсліся.

— Нават калі і прыгадаю, дык не буду расказваць,— сказаў Фернанда.— Не да твару мужчыне прыслухоўвацца да плётак і звяртаць на іх увагу.

— І вась такія будуць бараніць Рэспубліку!— сказала жанчына.

— Не. Гэта ты яе выратуеш, узрываючы масты,— адказаў ёй Пабла.

— Ідзіце,— сказаў Роберт Джордан, звяртаючыся да Ансельма і Рафаэля,— калі вы ўжо пад'елі.

— Мы ідзём,— сказаў стары, і яны абодва падняліся.

Чыясьці рука легла Роберту Джордану на плячо. Гэта была Марыя.

— Еш,— сказала яна, не здымаючы рукі.— Еш паболей, каб твой страўнік яшчэ болей плётак мог вытрываць.

— З-за тых плётак у мяне нічога ў горла не лезе.

— Не. Так нельга. Паеш, пакуль да нас не дайшлі новыя плёткі.— Яна паставіла перад ім міску.

— Не здзекуйся з мяне,— папрасіў Фернанда.— Я ж твой сябра, Марыя.

— Я з цябе не здзекуюся, Фернанда. Я жартую з Раберта, каб ён еў, а то застанецца галодны.

— Нам усім ужо час есці,— сказаў Фернанда.— Пілар, што здарылася, чаму ты нас нічым не частуеш?

— Нічога не здарылася, дружа,— сказала Паблава жонка і наклала яму ў міску тушанага мяса.— Еш. Хоць на гэтае ты здатны. Еш, еш!

— Дужа смачнае мяса, Пілар,— сказаў Фернанда, не страчваючы годнасці.

— Дзякуй,— сказала жанчына.— Дзякуй і яшчэ раз дзякуй.

— Ты на мяне сярдуеш?— запытаўся ў яе Фернанда.

— Ніколечкі. Еш. Чаму не ясі?

— Я ем,— адказаў Фернанда.— Дзякуй.

Роберт Джордан глянуў на Марыю: плечы ў яе зноў затрэсліся, і яна адварнулася. Фернанда еў няспешна, і з яго твару не сыходзіў паважны і задумлівы выраз, яго годнасці не мог парушыць нават вялікі апалонік, якім ён еў, і ні цуркі падліўкі, што сцякалі па яго падбароддзі.

— Ці смачнае мяса?— спытала ў яго Паблава жонка.

— Вельмі смачнае, Пілар,— адказаў ён з поўным ротам.— Такое добрае, як заўжды.

Роберт Джордан адчуў на плячы руку Марыі — яе пальцы дрыжалі ад стрыманага смеху.

— Вось таму яно і смачнае?— запыталася жанчына ў Фернанда.— Пэўна ж,— працягвала яна.— Разумею. Бо гэта тушанае мяса, як заўжды. На поўначы справы кепскія, як заўжды. Тут мае адбыцца наступ, як заўжды. З цябе можна было б зрабіць помнік у гонар таго, што ёсць «як заўжды».

— Але ж гэта ўсё толькі плёткі, Пілар.

— Іспанія,— з горыччу прамовіла Паблава жонка. Потым звярнулася да Роберта Джордана:— Ці ж ёсць такія людзі ў іншых краінах?

— Няма іншай такой краіны, як Іспанія,— абачліва сказаў Роберт Джордан.

— Маеш рацыю,— сказаў Фернанда.— У цэлым свеце няма такой краіны, як Іспанія.

— А хіба ты бываў у іншых краінах?

— Не,— адказаў Фернанда.— Не быў і не хачу.

— Чуеш?— звярнулася яна да Роберта Джордана.

— Фернадзіта,— папрасіла Марыя,— раскажы нам, як ты ездзіў у Валенсію.

— Не спадабалася мне Валенсія.

— Чаму?— пацікавілася Марыя і зноў сціснула плячо Роберта Джордана.— Чаму ж гэта яна табе не спадабалася?

— Людзі там няветлівыя, і я не мог ніяк уцяміць, якой мовай яны карыстаюцца. Увесь час толькі і гавораць адно аднаму: *ché?*¹

— А яны цябе разумелі?— спытала Марыя.

— Разумелі, адно толькі рабілі выгляд, што не разумеюць,— адказаў Фернанда.

— Што ж ты там рабіў, у Валенсіі?

— А я адразу паехаў адтуль, нават мора не пабачыў,— сказаў Фернанда.— Людзі мне там не спадабаліся.

— Згінь з вачэй маіх, ты, векавуха,— сказала яму Паблава жонка.— Згінь, пакуль мяне не вырвала ад цябе. У Валенсіі я пражыла самыя цудоўныя дні майго жыцця. *Vamos!*² Валенсія! Не кажыце мне нічога благага пра Валенсію.

— А што ты там рабіла?— спытала Марыя.

Паблава жонка ўладкавалася за сталом і паставіла перад сабой конаўку з кавай, лустай хлеба і міску з мясам.

— *Qué?*³ Ты лепей спытайся ў мяне, чаго мы там не рабілі? Я ездзіла туды з Фініта — ён меў кантракт на тры дні карыды падчас кірмашу. Зроду я нідзе не бачыла такога велізарнага натоўпу. Ніколі ў жыцці не бачыла такіх перапоўненых кафэ. Трэба было выстаіць у чарзе некалькі гадзін, каб дачакацца століка, а ў трамвай зусім было немагчыма папасці. Удзень і ўначы ўсё тады ў Валенсіі ажно бурліла.

— А што ты там рабіла?— спытала Марыя.

— Усё,— адказала жанчына.— Мы хадзілі на пляж, плёскаліся ў вадзе, назіралі, як быкі выцягваюць на бераг з мора вялікія рыбацкія лодкі. Тых быкоў заганялі на глыбіню і там упрагалі ў лодкі, а яны ж імкнуцца назад, спярша ўплаў, а потым, адчуўшы пад нагамі дно, ледзьве не ўзбягалі на бераг. Світанне, і невысокія хвалі б'юцца аб

¹ Чаго? (*icn.*)

² Яшчэ чаго! (*icn.*)

³ Што? (*icn.*)

бераг, і дзесяць пар быкоў цягнуць з мора лодку пад усімі ветразямі. Вось гэта і ёсць Валенсія.

— Што ж ты там яшчэ рабіла, апроч таго што глядзела на тых быкоў?

— Мы елі ў павільёнах на пляжы. Піражкі з варанай, дробна пасечанай рыбай і перцам, чырвоным і зялёным, і маленькімі арэшкамі, падобнымі да зерняў рысу. Піражкі былі такія далікатныя і рассыпістыя, а рыба так і растава-ла ў роце. І толькі што злоўленыя крэветкі, палітыя лімон-ным сокам. Ружовыя і салодкія і такія вялікія — чатыры разы кусануць можна кожную. Мы шмат іх паелі там. А яшчэ мы елі раэла — такую страву з рысу і ўсялякай марской драбязы — рачкоў, малюскаў, ракавінак, маленькіх вугроў. Вугроў мы яшчэ елі асобна — падсмажаных у алеі, — яны былі маленькія і пакручаныя, як стручкі фасолі, і такія далікатныя, што іх не трэба было нават жа-ваць. І ўвесь час мы пілі белае віно, халоднае, лёгкае і вельмі смачнае, па трыццаць санціма за бутэльку. А за-кусвалі дынямі, славутымі валенсійскімі дынямі.

— Кастыльскія дыні лепей, — сказаў Фернанда.

— Qué va, — сказала Паблава жонка. — Кастыльскім дыням месца на сметніку, а валенсійскім — на стале. Я прыгадваю тыя дыні — доўгія, як рука ад кісці да пля-ча, зялёныя, быццам мора, сакавітыя і хрусткія, а на смак — салатзейшыя за летні світанак. Я прыгадваю тых вугроў — дробненькіх, далікатных, складзеных купкай на талерцы. А піва! Яго мы пілі з самага абеду з вялікіх, як збаны, куфляў, — такое халоднае, што ажно шкло заўсёды пацела!

— А што ты рабіла, калі не ела і не піла?

— Мы кахаліся ў нашым пакоі, дзе на вокнах віселі жалюзі з дошчачак, а праз фортку над балконнымі дзвя-рамі ў пакой залятаў лёгенькі ветрык. Мы кахаліся ў гэтым пакоі, дзе нават удзень было цёмна за апушчанымі жалюзі, а з вуліцы даносіўся пах кветкавага рынку і паленага по-рачу ад феерверку, што ўзрываўся штодня апоўдні пад час кірмашу. Цераз увесь горад цягнулася траса — цэлая сетка феерверачных петард, яны былі аб'яднаны адна з адной, і тыя выбухі ляцелі ўздоўж слупоў і трамвайных правадоў, і па ўсіх вуліцах узнімалася такая траскатня і грукат, што нават уявіць цяжка.

Мы кахаліся, а потым зноў пасылалі па піва, і калі служанка прыносіла запацелья ад холаду куфлі, я брала іх у яе каля дзвярэй і прыкладвала халоднае шкло да спіны Фініта, а той спаў і не чуў, як прынеслі піва, і ён казаў:

«Не, Пілар, не, жанчына, дай мне пасаць». А я казала: «Ну, ты, прачніся і выпі, паглядзі, якое яно халоднае»,— і ён піў, не расплюшчваючы вачэй, і зноў засынаў, а я сядзела, прыхіліўшыся да падушкі ў нагах ложка, і глядзела, як ён спіць, смуглявы і чарнявы, малады і такі лагодны ў сне, і адна дапівала ўсё піва, слухаючы аркестры, што праходзілі па вуліцы. А ты,— звярнулася яна да Пабла.— Хіба ты здольны зразумець такія рэчы?

— Нам з табой таксама ёсць што ўспомніць,— адказаў Пабла.

— Ёсць,— пагадзілася жанчына.— Пэўна ж, ёсць. У свой час ты быў нават болей мужчына, чым Фініта. Аднак мы з табою не ездзілі ў Валенсію. Ніколі мы з табой не клаліся ў ложак пад гукі аркестра, які праходзіць па вуліцах Валенсіі.

— Мы не маглі,— сказаў ёй Пабла.— Мы не маглі паехаць у Валенсію. Ты ж сама ведаеш, толькі не хочаш падумаць пра гэта. Затое з Фініта ты ніколі не ўзрывала цягнікоў.

— Хіба што,— сказала жанчына.— Толькі гэта нам цяпер і засталася. Цягнік. Так. Цягнік. Праўду кажаш. Супраць гэтага нічога не скажаш. Толькі гэта і засталася пасля ўсёй ляюты, няўдач і паскудства. Толькі гэта і засталася, дый яшчэ твая сённяяшня баязлівасць. Я не хачу быць несправядлівай. Але пра Валенсію хай пры мне ніхто не гаворыць благага слова. Чуецца, што я кажу?

— Мне яна не спадабалася,— спакойна азваўся Фернанда. — Асабіста мне Валенсія не спадабалася.

— А яшчэ гавораць, што мулы ўпартыя,— сказала жанчына.— Прыбярэ посуд, Марыя, ужо час ісці.

Калі яна гэта вымавіла, акурат у гэты самы момант яны пачулі далёкі гул самалётаў, якія вярталіся назад.

РАЗДЗЕЛ ДЗЕВЯТЫ

Яны скупіліся каля выхаду з пячоры і сачылі за імі. Бамбардзіроўшчыкі ляцелі цяпер высока, імклівымі і злавеснымі наканечнікамі стрэл, раздзіраючы неба ровам рухавікоў. Яны сапраўды падобныя да акул, падумаў Роберт Джордан,— вастраносых акул Гальфстрыма, з шырокімі плаўнікамі-стабілізатарамі. Але гэтыя, што аглушальна равуць, зіхацяць на сонцы срэбрам шырокіх плаўнікоў-стабілізатараў і лёгкай смугою прапелераў,— гэтыя руха-

юцца зусім не так, як акулы. Іхні рух нельга параўнаць ні з чым на свеце: яны насоўваюцца, як механізаваны фатум.

Табе абавязкова трэба пісаць, сказаў ён сам сабе. Мабыць, некалі зноў возьмешся за гэта. Ён адчуў, як Марыя кранула яго за локаць. Яна глядзела на неба, і ён спытаўся ў яе:

— Што яны нагадваюць табе, гуара¹?

— Не ведаю,— адказала яна.— Хіба што смерць.

— А па мне дык гэта проста самалёты, падобныя на саміх сябе,— сказала Паблава жанчына.— А дзе ж тыя, маленькія?

— Пэўна, пералятаюць горы дзесьці ў іншым месцы,— сказаў Роберт Джордан.— Гэтыя бамбардзіроўшчыкі маюць вельмі вялікую хуткасць, таму яны не чакаюць сваіх знішчальнікаў і вяртаюцца назад самастойна. Нашы ніколі не праследуюць іх за лініяй фронту. У нас не хапае самалётаў — нельга рызыкаваць.

Акурат у гэты самы момант тры знішчальнікі — «хейнкелі» — клінам прайшліся нізка над прагалінай, накіроўваючыся на іх. Яны з'явіліся над верхавінамі дрэў, нібыта тупаносыя, нязграбныя цацачныя самалёцікі, і раптам з грознай імкліваасцю павялічыліся да сваіх сапраўдных памераў і пранесліся над галовамі з пералівістым выццём. Яны ляцелі так нізка, што ўсе, хто стаяў каля выхаду з пячоры, разгледзелі пілотаў у акулярах і скураных шлемах, заўважылі нават шаль, які матляўся за спіной у пілота першай машыны.

— Вось гэтыя сапраўды могуць заўважыць коней,— сказаў Пабла.

— Гэтыя і агеньчык тваёй цыгарэты ўбачаць,— сказала жанчына.— Апусціце гуньку.

Болей самалётаў не было. Астатнія, відаць, пераляцелі горы ў іншым месцы, і калі гул заціх, усе выйшлі з пячоры.

Неба цяпер было пустое, высокае, блакітнае і чыстае.

— Быццам кашмарны сон, ад якога прачынаешся сярод ночы,— сказала Марыя Роберту Джордану.

Вакол панавала такая цішыня, што не было чуваць нават таго амаль няўлоўнага гулу, які часам застаецца, калі гукі спакваля заціхаюць удалечыні,— быццам хтосьці націскае пальцам на вуха і адпускае, націскае і зноў адпускае.

¹ Тут: зайчаня (*исп.*).

— Ніякі гэта не сон, а ты лепей пайдзі і прыбяры посуд,— сказала ёй Пілар.— Ну, як?— звярнулася яна да Роберта Джордана.— Паедзем вярхом ці пойдзем пешкі?

Пабла кінуў на яе хуткі позірк і нешта буркнуў.

— Як хочаш,— сказаў Роберт Джордан.

— Тады пойдзем пешкі,— вырашыла яна.— Гэта карысна маёй печані.

— Ездзіць вярхом таксама карысна печані.

— Печані карысна, а азадку шкодна. Мы пойдзем пешкі, а ты...— яна звярнулася да Пабла,— ідзі і пералічы сваіх кляч, можа, каторая ўжо ўляцела зараз, разам з самалётамі.

— Табе даць каня?— спытаў Пабла ў Роберта Джордана.

— Не. Дзякуй. Хіба што дзяўчыне?

— І ёй будзе карысна прагуляцца,— сказала Пілар.— Бо на кані яна можа навярэдзіць сам ведаеш якое месца і будзе ўжо ні да чаго не прыдатная.

Роберт Джордан адчуў, што чырванее.

— Ці добра ты паспаў?— спытала Пілар. Потым дадала:— Хваробы ў яе няма ніякай — гэта праўда. А магла б захварэць, але ж бог мілаваў. Пэўна, бог усё-такі ёсць на свеце, хоць мы яго і скасавалі. Адыдзі,— сказала яна, звяртаючыся да Пабла.— Гэта цябе не датычыць. Гэта датычыцца людзей, маладзейшых за цябе. Вылепленых з іншай гліны. Ідзі адсюль.— А потым да Роберта Джордана:— Твае рэчы дагледзіць Агусцін. Мы пойдзем, калі ён вернецца.

Дзень быў ясны і бязвоблачны, і сонца пачало ўжо патроху прыпякаць. Роберт Джордан паглядзеў на высокую смуглявую жанчыну з добрымі, шырока пастаўленымі вачыма і з масіўным, маршчыністым і прыемна непрыгожым тварам. Вочы ў яе былі вясёлыя, але калі яна стуляла вусны, выраз твару рабіўся сумным. Ён паглядзеў на яе, потым на Пабла, каржакаватага, грузкага, які ішоў між дрэў да загона. І жанчына таксама паглядзела ўслед яму.

— Ну як, пакахаліся?— спытала жанчына.

— А што яна табе сказала?

— Яна нічога не сказала.

— І я не скажу.

— Выходзіць, пакахаліся,— сказала жанчына.— Ты беражы яе.

— А што, калі будзе дзіця?

— Гэта не бяда,— сказала жанчына.— Гэта яшчэ не бяда.

— Тут не месца для гэтага.

— Яна тут не застанеца. Пойдзе з табой.

— А ты ведаеш, куды я пайду? Мне нельга браць з сабой жонку туды, куды я пайду.

— Хто ведае. Можа, туды, куды ты пойдзеш, можна пайсці разам, удваіх.

— Не варта так гаварыць.

— Слухай,— сказала жанчына.— Я не баязліўка, але зранку ўсё бачу ясна і думаю, што шмат хто з тых, каго мы ведаем і хто зараз жывы, не дачакаюцца наступнай нядзелі.

— А які сёння дзень?

— Нядзеля.

— Qué va,— сказаў Роберт Джордан.— Да наступнай нядзелі яшчэ ёсць час. Дачакацца б серады,— і то добра. Але мне не падабаецца, калі ты так кажаш.

— Трэба ж чалавеку некалі і проста пагаварыць,— сказала жанчына.— Раней у нас была рэлігія і іншая лухта. А цяпер кожны павінен мець каго-небудзь, з кім можна было б пагаварыць шчыра, бо нават самы смелы чалавек часам пачувае сябе вельмі самотным.

— У нас няма самотных — мы ўсе разам.

— Калі пабачыш такія самалёты, дык сэрца сціскаецца,— сказала жанчына.— Супраць такіх машын мы — нішто!

— І ўсё-такі перамога будзе за намі.

— Паслухай,— сказала жанчына.— Я падзялілася з табой сваім смуткам, але не думай, што мне бракуе мужнасці. Мая мужнасць як была, так і засталася непакіснай.

— Смутак, як смуга. Сонца ўзыходзіць — і смутак развеецца.

— Добра,— сказала жанчына.— Хай будзе па-твойму. Можа, гэта ў мяне таму, што я нагарадзіла розных глупстваў пра Валенсію. Ці праз таго прапашчага чалавека, які пайшоў паглядзець на сваіх коней. Я вельмі яго абразіла сваімі ўспамінамі. Забіць яго можна. І аблаяць яго можна. Але абражаць яго не трэба.

— А як гэта яно так здарылася, што вы разам?

— А як яно заўсёды здараецца? Да вайны і ў першыя дні яе ён быў неблагі чалавек, сапраўдны мужчына. А цяпер яму канец. Затычку вынялі, і ўсё віно выцекла з бурдюка.

— Ён мне не падабаецца.

— Гэтаксама як і ты яму — і нездарма. Я ноччу спала з ім.— Яна ўсміхнулася і пахітала галавой.— *Vamos a ver*¹,— сказала яна.— Я запытала ў яго: «Пабла, чаму ты не забіў гэтага чужынца?»—«Ён неблагі хлопец, Пілар,— адказаў Пабла.— Неблагі хлопец». Тады я ў яго спытала: «Ці разумееш ты цяпер, што тут камандую я?»— «Так, Пілар, так»,— адказаў ён. А потым сярод ночы я чую — ён не спіць і плача. Плача ўголос, раз-пораз уздыгваючы,— мужчыны заўсёды так плачуць, нібыта ў іх якісьці звер сядзіць усярэдзіне і трасе іх. Я пытаю: «Што з табой здарылася?» Потым абняла яго і прыгарнула да сябе. «Нічога, Пілар, нічога».—«Няпраўда. Нешта з табой здарылася благое».—«Людзі, кажа, *la gente*. Адступіліся ад мяне». Я кажу: «Але ж яны са мною. А я твая жонка».— «Пілар, кажа, не забывайся пра цягнік». А потым: «Хай дапаможа табе гасподзь, Пілар».— «Чаго гэта ты госпада згадаў?— пытаюся.— Хіба так можна?»— «А чаму не,— адказвае.— Хай дапаможа табе гасподзь і *Virgen*²». Я кажу: «*Qué va*, гасподзь і *Virgen*! Ну, што гэта ты гаворыш?»—«Я баюся памерці, Пілар. *Tengo miedo de morir*. Разумееш?»—«Тады вылазь з ложка,— кажу я яму.— У адным ложку не хопіць месца траім — мне, табе ды яшчэ твайму страху». Тады яму зрабілася сорамна, і ён змоўк, а я заснула. Але яму ўжо канец, дружа. Ён чалавек ужо кончаны.

Роберт Джордан маўчаў.

— Вось так у мяне ўсё жыццё, зрэдку мяне раптоўна агортвае смутак,— сказала жанчына.— Але гэта не тая маркота, як у Пабла. Мой смутак на маёй мужнасці не адбіваецца.

— Я веру табе.

— Можа, гэта ўсё, як месячныя ў жанчын,— сказала яна.— А можа, так, пустое ўсё гэта.— Яна памаўчала, потым пачала зноў:— Я ўскладаю вялікую надзею на Рэспубліку. Я цвёрда веру ў Рэспубліку. Веру ў яе палка, як набожныя людзі вераць у цуды.

— Я не сумняваюся ў табе.

— А ты сам верыш?

— У Рэспубліку?

— Так.

— Веру,— адказаў ён, спадзеючыся, што гэта праўда.

¹ Пабачым (*icn.*).

² Прасвятая дзева (*icn.*).

— Я рада чуць гэта,— сказала жанчына.— А страху ў цябе няма?

— Смерці я не баюся,— сказаў ён, і гэта была праўда.

— А чаго ты баішся?

— Толькі таго, што не здолею як след выканаць свой абавязак.

— А палону, як той, другі?

— Не,— шчыра адказаў ён.— Калі гэтага баяцца, дык болей ні пра што думаць не зможаш і ніякай карысці з цябе не будзе.

— Халодны ты чалавек.

— Не,— сказаў ён.— Думаю, што не.

— Ну, дык галава ў цябе халодная.

— Гэта таму, што шмат думаю пра сваю справу.

— А ўсё астатняе, што ёсць у жыцці, хіба ты не любіш?

— Люблю. Нават вельмі люблю. Але не так, каб гэта замянала справе.

— Я ведаю, што ты любіш выпіць. Ужо заўважыла.

— Люблю. Нават вельмі люблю. Але не так, каб гэта замянала справе.

— А жанчын?

— Жанчын я вельмі люблю, але яны ніколі не былі мне самым галоўным у жыцці.

— І ты на іх не звяртаеш ніякай увагі?

— Чаму ж не звяртаю? Звяртаю, але я яшчэ не сустрэў такой жанчыны, якая б захапіла мяне ўсяго цалкам, хоць такое ў жыцці здараецца.

— Па-мойму, зараз ты хлусіш.

— Магчыма — трэшкі.

— Але ж ты ўпадабаў Марыю?

— Так. Адразу і вельмі моцна.

— І я. Я яе вельмі люблю. Так. Вельмі моцна.

— І я,— сказаў Роберт Джордан і адчуў, што голас яго гучыць глуха.— Так. І я таксама.— Яму прыемна было сказаць гэта, і ён яшчэ раз вымавіў гэтую фразу, такую ўзнёслаю на іспанскай мове:— Я вельмі яе кахаю.

— Я пакіну вас удваіх пасля таго, як мы пабачымся з Эль Сорда.

Роберт Джордан нічога не сказаў. Потым запырэчыў:

— Не. Не трэба.

— Не, хлопча. Трэба. Бо часу засталася надта мала.

— Ты прачытала гэта на маёй руцэ?— спытаў ён.

— Не. Забудзь пра сваю руку. Гэта ўсё пустое.

Яна хацела адкінуць усё гэта, як і шмат чаго іншага, што магло б прынесці шкоду Рэспубліцы.

Роберт Джордан не сказаў нічога. Ён глядзеў, як Марыя прыбірае ў пячоры посуд. Яна выцерла рукі, павярнула галаву і ўсміхнулася яму. Яна не чула, што гаварыла Пілар, але, усміхнуўшыся Роберту Джордану, яна збянтэжылася — густы румянец выступіў скрозь смугу яе твару — і зноў усміхнулася яму.

— Ёсць яшчэ дзень,— сказала жанчына.— У вас ёсць ноч, але ёсць яшчэ і дзень. Прынамсі, такой раскошы, якую я мела ў свой час у Валенсіі, у вас не будзе. Але суніцы ці яшчэ якую лясную ягаду і тут можна знайсці.— Яна засмяялася.

Роберт Джордан паклаў руку на яе шырокае плячо.

— Цябе я таксама люблю,— сказаў ён.— Я цябе вельмі люблю.

— Ты сапраўдны дон Жуан Тэнорыю,— сказала жанчына, расчулена і збянтэжана.— Так, глядзі, і ўсіх палюбіць можна. А вось і Агусцін.

Роберт Джордан увайшоў у пячору і накіраваўся да Марыі. Яна глядзела на яго, і вочы яе блішчалі, шчокі і шыя зноў пачырванелі.

— Добры дзень, зайчанятка,— сказаў ён і пацалаваў яе ў вусны.

Яна моцна прыгарнула яго да сябе, паглядзела яму ў вочы і адказала:

— Добры! Ох, які добры! Проста выдатны!

Фернанда, які ўсё яшчэ сядзеў за сталом і курыў цыгарэту, падняўся, пакруціў галавой і выйшаў з пячоры, прыхапіўшы па дарозе карабін, што стаяў каля сцяны.

— Гэта ўсё выглядае надта непрыстойна,— сказаў ён Пілар.— І мне гэта зусім не падабаецца. Ты павінна сачыць за дзяўчынай.

— Я і сачу,— сказала Пілар.— Гэты таварыш — яе novio¹.

— О,— сказаў Фернанда.— У такім разе, калі яны заручаны, я лічу, што гэта зусім нармальна.

— Мне прыемна слухаць гэта,— сказала жанчына.

— І мне прыемна,— паважна сказаў Фернанда.— Salud, Пілар!

— Ты куды?

— На верхні пост, змяніць Прымітыва.

¹ Жаніх (ісп.).

— Куды цябе чэрці нясучь?— запытаўся ў маленькага паважнага чалавека Агусцін, які толькі падышоў.

— Выконваць свой абавязак,— з годнасцю адказаў Фернанда.

— Абавязак?— кпліва прамовіў Агусцін.— Пляваць я хацеў на твой абавязак!— Потым павярнуўся да жанчыны:— А дзе ж, так яго і ператак, тое дзярмо, якое я павінен сцерагчы?

— У пячоры,— сказала Пілар.— Два мяхі. У мяне ўжо не стае сіл слухаць тваю пахабшчыну.

— Так і ператак цябе,— сказаў Агусцін.

— Ідзі і абкладай сябе самога,— без ніякай злосці сказала яму Пілар.

— Тваю маці.

— Лепш сваю, але ж у цябе ніколі яе не было,— сказала Пілар, давёўшы гэты абмен абразамі да той найвышэйшай ступені, калі ў іспанскай мове дзеянне ніколі не называецца, а толькі маецца на ўвазе без слоў.

— Чым гэта яны там займаюцца?— цяпер ужо ціха спытаў Агусцін.

— Нічым асаблівым,— адказала яму Пілар.— Усё-такі вясна ж цяпер, быдла.

— Быдла,— паўтарыў Агусцін, смакуючы гэтае слова.— Быдла. А сама ты хто? Вырадак самай найсабачай сукі, вось ты хто. Я так яе і ператак, гэтую тваю вясну.

Пілар лягнула яго па плячы.

— Эх ты,— сказала яна і засмяялася сваім гулкім смехам.— Уся твая лаянка на адзін капыл. Аднак закручваеш моцна. Ты бачыў самалёты?

— Ванітаваў я ў іхнія рухавікі,— сказаў Агусцін, сцвярдзальна кіўнуўшы галавой, і закусіў ніжнюю губу.

— Малайчына,— сказала Пілар.— Далібог, маладзец! Толькі зрабіць гэта цяжка.

— Гэта праўда, на такой вышыні,— Агусцін вышчарыў зубы.— Desde luego¹. Але чаму не пажартаваць?

— Хіба што,— сказала Паблава жонка.— Чаму ж не пажартаваць? Чалавек ты неблагі, і жарты ў цябе што трэба.

— Слухай, Пілар,— сур'ёзна сказаў Агусцін.— Нешта рыхтуецца, праўда?

— Ну, і што ты на гэта скажаш?

— Скажу, што справы нашы кепскія, далей няма куды. Тых самалётаў было многа, жанчына. Надта многа.

¹ Дзіва што (*исп.*).

— І ты іх спужаўся, як і ўсе астатнія.

— Qué va, — сказаў Агусцін. — Як ты думаеш, што там рыхтуецца?

— Паслухай, — сказала Пілар. — Калі гэты хлапец прыйшоў сюды ўзрываць мост — значыць, Рэспубліка рыхтуе наступ. Калі лётаюць тыя самалёты — значыць, фашысты рыхтуюцца адбіць яго. Але ж навошта выстаўляць самалёты заўчасна?

— На гэтай вайне шмат бязглуздзіцы, — сказаў Агусцін. — На гэтай вайне наўкол проста нейкі бязмежны ідыятызм.

— Ты праўду кажаш, — зазначыла Пілар. — Інакш мы б тут не сядзелі.

— Так, — сказаў Агусцін. — Мы боўтаемся ў гэтай бязглуздзіцы вось ужо цэлы год. Але Пабла — разумны чалавек. Пабла надта скрытны і выкрутлівы.

— Навошта ты гаворыш гэта?

— Ды проста так.

— Але ты павінен зразумець адно, — растлумачыла яму Пілар, — цяпер ужо надта позна ратавацца толькі скрытам, а ў яго болей нічога не засталася за душой.

— Я разумею, — сказаў Агусцін. — Я ведаю, што нам трэба адгэтуль выбірацца. І выратавацца мы можам толькі ў тым выпадку, калі здабудзем перамогу ў гэтай вайне, — таму трэба ўзрываць масты. Але хоць Пабла і зрабіўся ба-язліўцам, ён усё-такі вельмі хітры.

— І я хітрая.

— Не, Пілар, — сказаў Агусцін. — Ты не хітрая. Ты адданая. Ты смелая. І рашучая. І прадбачлівая. Рашучасці і адвагі ў цябе багата, а хітрасці — аніякай.

— Ты ўпэўнены ў гэтым?

— Так, Пілар.

— А Inglés хітры, — сказала жанчына. — Хітры і халодны. Галава ў яго халодная.

— Так, — сказаў Агусцін. — Ён сваю справу добра ведае, інакш яго сюды не паслалі б. Ну, а наконт яго хітрасці — гэтага я не ведаю. А што Пабла хітры — у гэтым я ўпэўнены.

— Ад яго зараз няма ніякай карысці — ён ад страху з месца не зварухнецца.

— І ўсё-такі ён хітры.

— Ну, і што далей ты скажаш?

— Нічога. Тут трэба ўсё добра абмазгаваць. Зараз надышоў такі час, што трэба дзейнічаць разважліва. Пасля знішчэння моста нам давядзецца ўцякаць адгэтуль. Трэба

ўсё падрыхтаваць. Мы павінны ведаць дакладна: куды адыходзіць і як адыходзіць.

— Слушна.

— На гэта патрэбен Пабла і яго хітрасць.

— Я яму не давяраю.

— У гэтым на яго можна разлічваць.

— Не, ты нават не ведаеш, як ён разбэсціўся.

— *Pero es tuu vivo*. Ён вельмі хітры. А калі тут мы не скарыстаем якой-небудзь хітрасці, дык будзем сядзець па вушы ў дзярме.

— Я падумаю над гэтым,— сказала Пілар.— У мяне яшчэ наперадзе цэлы дзень.

— А для моста — гэты хлапец,— сказаў Агусцін.— Ён сваю справу ведае. Памятаеш, як той чужынец па-май-стэрску пусціў цягнік пад адхон?

— А як жа,— сказала Пілар.— Ён бліскуча правёў усю справу з цягніком.

— У цябе ёсць сіла і рашучасць,— сказаў Агусцін.— Аднак вывесці адсюль нас зможа толькі Пабла. Адступленне — гэта справа Пабла. Прымусь яго заняцца гэтай справай.

— А ты разумны чалавек.

— Разумны. Так,— сказаў Агусцін.— Але *sin pīcardia*¹. Гэта Пабла хітры. Акурат таму ён нам і патрэбны.

— З усімі яго страхамі?

— З усімі яго страхамі.

— А што ты думаеш пра мост?

— Узарваць яго трэба. Я перакананы. Мы павінны зрабіць дзве рэчы. Мы павінны адгэтуль выбрацца, і мы павінны перамагчы ў гэтай вайне. А каб здабыць перамогу — нам трэба знішчыць гэты мост.

— Калі Пабла такі хітры, чаму ён гэтага не разумее?

— Ён слабы духам і хоча, каб усё засталася так, як ёсць. Яму лепей круціцца на месцы, як у віры. Але вада большае, і неўзабаве яна вырве яго з таго месца, і ён вымушаны будзе карыстацца сваёй хітрасцю, каб выплыць. *Es tuu vivo*.

— Добра, што *Inglés* не забіў яго.

— *Qué va*. Учора вечарам цыган прычапіўся да мяне, каб я забіў Пабла. Цыган — быдла.

— І ты таксама добрае быдла,— сказала яна,— але не дурань.

¹ Без хітрасці (*исп.*).

— Мы з табой абое не дурні,— сказаў Агусцін,— але ў Пабла ёсць талент.

— Толькі з ім дужа цяжка дамовіцца. Ты ж ведаеш, да чаго ён ужо дакаціўся.

— Так. Але ў яго ёсць талент. Слухай, каб распачаць вайну, асаблівага розуму не трэба, але каб яе выйграць — патрэбны талент і матэрыяльныя сродкі.

— Я падумаю над тваёй прапановай,— сказала яна.— А зараз час ісці. Мы і так ужо запазніліся.— Потым яна гукнула на поўны голас:— Англічанін! Inglés! Трэба ўжо ісці!

РАЗДЗЕЛ ДЗЕСЯТЫ

— Давайце адпачнём,— сказала Пілар Роберту Джордану.— Сядай тут, Марыя, зробім перадых.

— Не, пойдзем далей,— запырачыў Роберт Джордан.— Адпачнём ужо там, на месцы. Мне трэба сустрэцца з гэтым чалавекам.

— Яшчэ паспееш, пабачышся,— сказала яму жанчына.— Спяшацца няма куды. Сядай тут, Марыя.

— Пройдемся яшчэ крыху,— прапанаваў Роберт Джордан.— Узыдзем на гару і там адпачнём.

— А я адпачну зараз,— сказала жанчына, зручней уладкаваўшыся каля ручая.

Дзяўчына прысела побач з ёй у густым верасе, і сонца заззяла ў яе валасах. Аднак Роберт Джордан працягваў стаяць, азіраючы горны лужок і ручай, што цёк уздоўж лужка. У ручаі, пэўна, водзіцца стронга, падумаў ён. Шэрыя валуны ўзвышаліся дзе-нідзе сярод жаўтазелю, якому ў нізіне саступаў месца верас, а яшчэ далей цягнулася цёмная стужка хвойніку.

— Далёка яшчэ да Эль Сорда?— спытаў Роберт Джордан.

— Рукой падаць,— адказала жанчына.— Пяройдзем лужок, спустымся ў даліну, пройдзем вунь тым хвойнікам — да вытоку ручая. Сядай з намі і забудзься на ўсе свае сур'ёзныя думкі.

— Я хачу сустрэцца з ім хутчэй і ўладкаваць гэтую справу.

— А я хачу памыць ногі,— сказала жанчына, і, скінуўшы сандалі на вераўчанаю падэшве і сцягнуўшы грубыя

шарсцяныя панчохі, яна сунула правую нагу ў ручай.— Божухна, як холадна.

— Трэба было ехаць вярхом,— сказаў ёй Роберт Джордан.

— А мне і так няблага,— сказала жанчына.— Акурат гэтага мне і не ставала. А чаму табе не сядзіцца?

— Нічога. Проста мне няма калі.

— Не хвалюйся. Часу ў нас шмат. А які сёння дзень цудоўны і як добра, што тут няма сосен. Ты ўявіць нават не можаш, як гэтыя сосны могуць абрыдзець. А хіба табе сосны не абрыдлі, *Inglés*?

— Мне яны падабаюцца,— сказала дзяўчына.

— А што ў іх можа быць добрага?

— Мне падабаецца іх водар, мне падабаецца, калі пад нагамі сасновая ігліца. Я люблю, калі вецер хістае высокія сосны, а яны ціхенька парыпваюць.

— Усё табе падабаецца,— сказала Пілар.— Такая жонка проста скарб любому мужчыну, калі б яшчэ ты навучылася крыху лепей кухарыць. Але сасновы лес надта ўжо маркотны. Ты ніколі не бачыла лясоў дубовых, букавых ці каштанавых. Вось гэта лясы! У такіх лясах усе дрэвы розныя, кожнае дрэва само па сабе, і ў кожнага свая прыгажосць. А сасновы лес — адна нудота. А як ты лічыш, *Inglés*?

— І я люблю сасновы лес.

— *Pero, venga?*¹ — сказала Пілар.— Нібыта дамовіліся паміж сабой. І я люблю сосны, але мы надта доўга заседзеліся сярод гэтых сосен. І горы мне абрыдлі. У гарах ёсць толькі дзве дарогі — уверх ды ўніз, а ўніз — гэта толькі да шашы і да фашысцкіх гарадоў.

— Ты калі-небудзь хадзіла ў Сеговію?

— *Qué va.* З маім абліччам! Такое аблічча раз пачварай — ніколі не забудзеш. Ты б хацела быць такой пачварай, мая прыгажуня? — запытала яна ў Марыі.

— Ты не пачвара.

— *Vamos,* не пачвара. Я нарадзілася ёю. І ўсё жыццё пражыла пачвараю. Вось ты, *Inglés*, ты ж нічагусенькі не ведаеш пра жанчын. Хіба ты ведаеш, як пачувае сябе пачварная жанчына? Хіба ты ведаеш, што гэта такое быць пачварай усё сваё жыццё, а ў глыбіні душы пачувацца прыгажуняй? Дзіўнае гэта пачуццё.— Яна апусціла ў вадуд другую нагу і імгненна выхапіла яе.— Божухна, ну і халадэча! Паглядзі на тую пліску,— сказала яна, паказваючы

¹ Чаго гэта вы? (*icn.*)

на шэрую птушачку, што скакала, быццам мячык, на каменні вышэй па ручаі.— Яна ні да чаго не здатная. І не спявае, і не смачная. Трасе хвостом, і ўсё. Дай закурыць, Inglés,— папрасіла яна, узяла цыгарэту, выняла з кішэні кофты крэмень з крэсівам і прыкурыла. Зацягнуўшыся, яна паглядзела на Марыю і Роберта Джордана.

— Дзіўная рэч — жыццё,— сказала яна і выпусціла дым праз ноздры.— З мяне выйшаў бы неблагі мужчына, а лёс наканаваны мне быць жанчынай, і да таго ж брыдкай. І ўсё-такі мяне кахалі многія мужчыны, і я іх кахала. Дзіўна! Слухай, Inglés, гэта павінна зацікавіць цябе. Паглядзі на мяне, на такую брыдкую жанчыну. Глядзі ўважліва.

— Ты не брыдкая.

— Qué po? ¹ Не хлусі. Ці, можа,— яна засмяялася сваім грудным смехам,— ці, можа, цябе таксама пачынае праймаць? Не, не, я жартую. Паглядзі, хіба я не пачвара. І ўсё-ткі і ў пачвары ёсць штосьці, ад чаго мужчыны слепнуць, калі закахваюцца. Слепнем абое, і ён, і я. А потым, аднаго дня, невядома чаму, ён раптам заўважае, што ты брыдкая, такая, якая ты ёсць у сапраўднасці, і ён ужо не сляпы, і ты сама пачынаеш разумець, што ты брыдкая, і страчваеш і яго, і тое самае «штосьці». Зразумела, гуара?— яна паляскала дзяўчыну па плячы.

— Не,— сказала Марыя,— бо ты не брыдкая.

— Ты галавой мяркую, а не сэрцам, і слухай,— сказала Пілар,— бо гаворка ідзе пра вельмі цікавыя рэчы. Табе цікава слухаць, Inglés?

— Цікава, але нам трэба ісці.

— Qué va, ісці. Мне і тут вельмі добра. Потым...— яна звярталася цяпер да Роберта Джордана, быццам настаўніца да класа, быццам яна дае ўрок,— потым праходзіць пэўны час, і ў такой брыдкай істоце, як я, такой брыдкай, якой толькі можа быць жанчына... потым, кажу, праходзіць пэўны час, і ў такой пачвары зноў нараджаецца і пачынае расці тое самае «штосьці»— ідыёцкае пачуццё, нібыта ты прыгажуня. Расце і расце, быццам качан капусты. А потым, калі яно вырасце, трапляеш на вочы іншаму мужчыну, і яму здаецца, што ты прыгожая, і ўсё пачынаецца з самага пачатку. Цяпер, пэўна, у мяне гэта прайшло назаўсёды, аднак, хто ведае, магчыма, яно яшчэ раз вернецца. Табе пашчасціла, гуара, што ты не брыдкая.

— Не, я брыдкая,— сказала Марыя.

¹ Хіба не? (*исп.*)

— Спытай у яго,— сказала Пілар.— І не сунь ногі ў ваду, бо застудзіш.

— Калі Раберта кажа, што трэба ісці, дык лепей пойдзем,— сказала Марыя.

— Бач ты якая!— сказала Пілар.— Я зацікаўлена ў гэтым не менш, чым твой Раберта, але я кажу, што лепей крыху яшчэ адпачыць каля гэтага ручая і што часу ў нас яшчэ хапае. Акрамя таго, мне хочацца яшчэ пагаварыць. Гэта адзіная выгода, якая ў нас засталася ад цывілізацыі. Чым яшчэ мы можам павесяліць сябе? Хіба тое, што я расказваю, табе не цікава, Inglés?

— Ты дужа цікава расказваеш. Але ёсць іншыя рэчы, якія мяне цікавяць болей, чым размовы пра прыгажосць і брыдоту.

— Тады давай пагаворым пра тое, што цябе цікавіць.

— Дзе ты была, калі пачаўся рух?

— У сваім родным горадзе.

— У Авіле?

— Qué va, у Авіле.

— Пабла казаў, што і ён з Авілы.

— Брэша. Хоча, каб думалі, што ён з вялікага горада. Не. Мы былі вось дзе,— і яна назвала невялічкі гарадок.

— І што там у вас было?

— Шмат чаго было,— адказала жанчына.— Шмат чаго. І ўсё жахлівае. Нават тое, чым мы можам ганарыцца.

— Раскажы,— папрасіў Роберт Джордан.

— Гэта ўсё вельмі жорсткія рэчы,— сказала жанчына.— Мне не хацелася б гаварыць пра гэта пры дзяўчыне.

— Раскажы,— паўтарыў Роберт Джордан.— А калі ёй нельга слухаць — хай не слухае.

— Я ўсё магу выслухаць,— сказала Марыя. Яна паклала далонь на руку Роберта Джордана.— Няма нічога такога на свеце, чаго мне нельга слухаць.

— Справа не ў тым — можна ці нельга,— сказала Пілар,— а ў тым — ці варта расказваць пра гэта пры табе, каб табе потым благія сны сніліся.

— Ад сказаў мне нічога благога не прысніцца,— адказала ёй Марыя.— Няўжо ты думаеш, што пасля ўсяго таго, што са мною было, мне можа прысніцца нешта благое пасля якогась расказу.

— А можа, табе, Inglés, будуць сніцца благія сны?

— Там паглядзім.

— Не, Inglés, я не жартую. Ці даводзілася табе калі бацьчы, як усё гэтае пачыналася ў маленькіх гарадках?

— Не,— адказаў Роберт Джордан.

— Ну, тады ты нічога не бачыў. Ты ведаеш цяперашняга Пабла, але ты паглядзеў бы, які ён быў тады!

— Раскажы!

— Не. Не хачу.

— Раскажы.

— Ну, добра, раскажу. Раскажу ўсю праўду, усё, як было. А ты, гуара, калі табе будзе надта ўжо цяжка слухаць, спыні мяне.

— Калі мне будзе цяжка слухаць, я перастану слухаць,— сказала Марыя.— Гэта ўсё не можа быць горш за тое, што я сама ведаю.

— А я думаю, што можа,— сказала жанчына.— Дай мне яшчэ адну цыгарэту, Inglés, і пачнём.

Дзяўчына прыхілілася плячыма да парослага верасам берага, а Роберт Джордан лёг побач дагары, уладкаваўшы галаву на верасовай купіне. Ён адшукаў руку Марыі і, трымаючы яе ў сваёй, пачаў лёгенька церці ёю аб верас, і нарэшце Марыя раскрыла далонь і паклала яе яму на руку, і так яны ляжалі і слухалі.

— На світанку *civiles*¹, якія былі ў казармах, спынілі супраціўленне і здаліся ў палон.

— А вы напалі на казармы?— спытаў Роберт Джордан.

— Пабла загадаў акружыць іх зацемна, перарэзаў тэлефонныя правады, падклаў дынаміт пад адну сцяну і крыкнуў *civiles*, каб здаваліся. Яны адмовіліся. І на світанку ён узарваў гэтую сцяну. Пачаўся бой. Двух *civiles* забілі. Чатырох паранілі, а яшчэ чацвёра здаліся ў палон.

Ужо развіднела, а мы ўсё ляжалі — хто на даху, хто на зямлі, хто за каменнымі мурамі ці будынкамі, і хмара дыму і пылу пасля выбуху яшчэ не рассялася, бо не было ветру. Мы ляжалі і стралялі ў той пралом у сцяне казармы, зараджалі вінтоўкі і стралялі проста ў дым, а там, усярэдзіне, у дыме, таксама ўспыхвалі агеньчыкі стрэлаў, а потым адтуль закрычалі, каб мы спынілі страляць, і чацвёра выйшлі адтуль з узнятымі ўгору рукамі. Вялікі кавалак даху абваліўся разам з сцяной,— вось яны і выйшлі здавацца. «Яшчэ хто застаўся там?»— крыкнуў ім Пабла. «Толькі параненыя».— «Пільнайце гэтых»,— сказаў Пабла чацвярым нашым, якія выбеглі з засады. «Станавіся сюды. Да сцяны»,— загадаў ён *civiles*. Чацвёра *civiles* сталі каля сцяны, брудныя, закурэлыя, і чацвёра нашых, якія іх пільнавалі, наставілі на іх вінтоўкі, а Пабла з іншымі пайшоў дабіваць параненых.

¹ Жандары (*исп.*).

Калі з імі было пакончана і з казармаў ужо не даносілася ні стогну, ні крыку, ні стрэлу, Пабла выйшаў з драбавіком за спіной, а ў руках у яго быў маўзер. «Глядзі, Пілар,— сказаў ён.— Гэты рэвальвер быў у руцэ афіцэра, які застрэліўся. Мне яшчэ ніколі не даводзілася страляць з рэвальвера. Эй, ты,— гукнуў ён аднаго з *civiles*,— пакажы, як з яго страляюць. Не. Паказваць не трэба. Лепей растлумач на словах».

Пакуль у казармах ішла страляніна, чацвёра *civiles* стаялі каля сцяны, мокрыя ад поту, і маўчалі, а іхнія твары, як і ва ўсіх *guardias civiles*, былі падобныя на мой, толькі зарослыя кароткай шчэцю, бо ў той апошні іх ранак яны не паспелі пагаліцца, і так яны стаялі каля сцяны і маўчалі.

— Эй, ты,— гукнуў Пабла таму, які стаяў бліжэй за ўсіх,— растлумач, як з яго страляюць.

— Націсні вунь той рычажок уніз,— сказаў той ціхім сіпатым голасам,— адцягни кажух назад і адпусці — ён сам стане на месца.

— Які кажух?— спытаў Пабла і паглядзеў на *civiles*.— Дзе той кажух?

— Вунь тая каробка, што зверху.

Пабла адцягнуў яе назад, але нешта там заела.

— Ну?— сказаў ён.— Не ідзе. Ты мне, відаць, збрахаў.

— Адцягни назад яшчэ болей і адпусці, яна сама стане на месца,— сказаў той *civil*, і я зроду не чула такога голасу. Ён быў шэры — шарэйшы, чым світанак без сонца.

Пабла адцягнуў кажух назад і адпусціў, як той яго навучыў, і кажух стаў на месца, і курок быў цяпер узведзены. Гэты маўзер выглядаў пачварна — рукаятка маленькая і круглая, а ствол вялікі і быццам сплясканы, і трымаць яго было дужа нязручна. *Civiles* увесь час не зводзілі з Пабла вачэй і маўчалі.

Потым адзін спытаў:

— Што ты з намі зробіш?

— Расстраляю,— сказаў Пабла.

— Калі? — спытаў той усё такім жа сіпатым і ціхім голасам.

— Зараз,— сказаў Пабла.

— Дзе?— спытаў той.

— Тут,— адказаў Пабла.— Зараз. Вось тут і зараз. Можа, хочаш сказаць што-небудзь перад смерцю?

— Nada,— адказаў *civil*.— Нічога. Але гэта паскудства.

— Сам ты паскуда,— сказаў Пабла.— Колькі сялян ты забіў! Ты б і сваю маці не пашкадаваў бы!

— Я нікога і ніколі не забіваў,— сказаў civil.— А маёй маці не чапай.

— Пакажы нам, як трэба паміраць. Ты дагэтуль толькі забіваў іншых, а цяпер пакажы, як трэба паміраць.

— Абражаць нас не трэба,— сказаў другі civil.— А памерці мы зможам як след.

— Станавіцеся на калені, тварам да сцяны,— загадаў Пабла. Civiles паглядзелі адзін на аднаго.

— Кажу — на калені!— крыкнуў Пабла.— Хутка — на калені!

— Што рабіць, Пака?— спытаў адзін civil у другога, таго, што тлумачыў Пабла, як страляць з рэвальвера. У яго на рукавах былі капральскія нашыўкі, і ён увесь узмакрэў ад поту, хоць было яшчэ зусім рана і не дужа гарача.

— На калені — дык на калені,— сказаў ён.— Хіба не ўсё адно?

— Бліжэй да зямлі будзе,— паспрабаваў пажартаваць першы. Усім ім, аднак, было не да жартаў, і ніхто нават не ўсміхнуўся.

— Што ж, станем на калені,— сказаў першы civil, і ўсе чацвёрэ нязграбна апусціліся на калені — рукі вісяць, тварам да сцяны,— і Пабла падышоў ззаду і кожнаму па чарзе стрэліў у патыліцу з рэвальвера ва ўпор, і яны адзін за адным павольна спаўзлі долу. Я нібыта зараз чую тыя стрэлы, рэзкія і, разам з тым, бы прыглушаныя, і бачу, як дула рэвальвера ўздрыгвае, і чалавек павольна спаўзае долу, і галава падае на грудзі. Першы нават не варухнуўся, калі да яго патыліцы дакранаўся рэвальвер. Другі нахіліў галаву і прыціснуўся лбом да сцяны. Трэці скалануўся ўсім целам, і галава яго затрэслася. І толькі адзін з іх — апошні — закрыў вочы рукамі. І калі пад сцяною засталіся чатыры нязграбна скурчаныя трупы, Пабла адварнуўся ад іх і падышоў да нас з рэвальверам у руцэ.

— Патрымай, Пілар,— сказаў ён.— Я не ведаю, як спусціць курок.

Ён аддаў мне рэвальвер і паглядзеў на чатырох civiles, што ляжалі пад сцяной казармы. І ўсе, што былі з намі, гэтаксама стаялі і глядзелі на іх, і ніхто нічога не гаварыў.

Так мы захапілі горад, і ўсё яшчэ быў світанак, і час быў усё яшчэ ранні, і ніхто яшчэ не паспеў паснедаць ці нават папіць кавы, і мы паглядзелі адно на аднаго, і ўбачылі, што ўсе мы з галавы да пят зацярушаны пылам, які ўзняўся пасля выбуху ў казарме,— стаім усе, шэрыя ад пылу, быццам на малацьбе, і ўсё яшчэ я трымаю ў руцэ рэвальвер, адчуваючы яго вагу, і калі я глянула на мёртвых

civiles, што ляжалі пад сцяною, мне зрабілася моташна: яны гэтаксама былі шэрыя ад пылу і закурэлыя, як мы, але сухая зямля пад імі пачала ўжо рабіцца вільготнай ад крыві. І пакуль мы стаялі там, узышло сонца з-за далёкіх пагоркаў і асвятліла вуліцу і белую сцяну казармы, і пыл у паветры ў промнях сонца зрабіўся залаты, і селянін, які стаяў побач са мной, паглядзеў на сцяну казармы і на тое, што было пад ёй, а потым глянуў на ўсіх нас, потым на сонца і сказаў: «*Vaya* ¹, вось і дзень пачынаецца!»—«А зараз пойдзем піць каву»,— сказала я. «Добра, Пілар, добра»,— сказаў той селянін. І мы пайшлі на гарадскі пляц, і пасля гэтых чатырох у нас у горадзе нікога болей не расстрэльвалі.

— А што зрабілі з астатнімі?— запытаў Роберт Джордан.— Хіба ў вас не было болей фашыстаў?

— *Qué va*,— не было фашыстаў! Іх было болей за дваццаць чалавек. Але нікога з іх не расстралялі.

— А што з імі зрабілі?

— Пабла загадаў забіць іх насмерць цапамі і скінуць з абрыву ў раку.

— Усіх? Дваццаць чалавек?

— Зараз раскажу. Пачакай. Гэта ўсё не так проста. І няхай мне болей ніколі ў жыцці не давядзецца бачыць, як людзей забіваюць насмерць цапамі на пляцы, ускрай абрыву над ракой.

Наш гарадок месціцца на высокім беразе, а над самай ракой у нас пляц з фантанам, а вакол пляца растуць вялікія старыя цяністыя дрэвы, і пад імі лавы. Балконы ўсіх будынкаў выходзяць на пляц. І на гэтым пляцы сыходзяцца шэсць вуліц, і ўвесь пляц наўкол апярэзаны аркадамі, так што, калі сонца дужа прыпякае,— можна схавацца ў цяні пад імі. З трох бакоў пляца — тыя аркады, а з чацвёртага, па-над абрываю — алея, а пад ёй, унізе, цячэ рака. Круча высокая — трыста футаў.

Як і захоп казармаў, арганізаваў усё гэта Пабла. Спачатку ён загадаў загарадзіць усе вуліцы, што выходзілі на пляц, вазамі, нібыта рыхтуючы пляц да сарэа — аматарскага бою быкоў. Усіх фашыстаў зачынілі ў *Ayuntamiento* — гарадской ратушы,— самым вялікім будынку на пляцы. На сцяне ратушы быў гадзіннік, і тут жа пад аркадай быў фашысцкі клуб. А на тратуары перад клубам стаялі столікі і крэслы. Столікі і крэслы былі плеченыя. Раней, да гэтай вайны, яны звычайна збіраліся там і пілі свае аперы-

¹ Ну, вось (*исп.*).

тывы. Гэта месца было падобнае на кафэ, толькі выглядала куды лепш і шыкоўней.

— Няўжо яны здаліся без бою?

— Пабла загадаў узяць іх ноччу, перад тым як мы напалі на казармы. Але на той час казармы былі ўжо акружаны. Усіх фашыстаў пазабіралі проста з іх дамоў, акурат а той самай гадзіне, калі пачаўся штурм казармаў. Усё было вельмі разумна зроблена,— Пабла праявіў сябе тут неблагім арганізатарам. Інакш, падчас нападу на казармы *guardia civil*, яму давялося б адбіваць атакі з абодвух флангаў і з тылу.

Пабла вельмі разумны, але і вельмі жорсткі. Ён тады ўсё загадзя абдумаў і ўсё размеркаваў: каму і што рабіць. Слухай далей. Калі казармы былі захоплены, і апошнія чацвёрта *civiles* здаліся, і іх расстралялі каля сцяны, і мы папілі кавы ў тым кафэ на рагу, каля аўтобуснай станцыі, якое адчынялася раней за іншыя, Пабла заняўся падрыхтоўкай пляца. Ён загарадзіў усе вуліцы вазамі з трох бакоў, зусім як перад сараа, і толькі адзін бок пакінуў адкрытым,— той, што выходзіў на раку. З гэтага боку пляц не быў загароджаны. Потым Пабла загадаў свяшчэнніку паспавядаць фашыстаў і даць ім апошнюю прычасць.

— А дзе ўсё гэта адбывалася?

— Я ж кажу — каля *Ayuntamiento*. Перад будынкам сабраўся вялікі натоўп, і пакуль свяшчэннік быў у ратушы, на пляцы сёй-той пачаў ужо буяніць, свавольнічаць і ляцаца, але большасць людзей паводзілі сябе паважна і прыстойна. Сваюлілі і буянілі толькі тыя, хто паспеў ужо адсвяткаваць захоп казармаў і нажлукціцца з гэтай нагоды, ды яшчэ розныя прайдзісветы, якім абы нажлукціцца,— усё адно з якой нагоды ці без яе.

Пакуль свяшчэннік выконваў свой абавязак, Пабла выстройваў тых, хто сабраўся на пляцы, у дзве шарэнгі.

Ён ставіў іх у дзве шарэнгі, быццам на спаборніцтва па перацягванні каната ці быццам бы ўсе жыхары горада сабраліся назіраць фініш веласіпедных гонак,— паміж тымі шарэнгамі заставалася акурат столькі свабоднага месца, каб праехаць аднаму веласіпедысту або пранесці святы абраз падчас царкоўнай працэсіі, калі гараджане гэтаксама выстрайваюцца ў такія ж дзве шарэнгі. Паміж шарэнгамі заставаўся праход шырынёй у два метры, які веў ад дзвярэй *Ayuntamiento* цераз увесь пляц аж да самога абрыву. І кожны, хто выходзіў бы з *Ayuntamiento*, бачыў бы перад сабой натоўп людзей, якія стаялі дзвюма шарэнгамі і чакалі.

Узброены яны былі цапамі, якімі малоцяць збожжа, і шарэнгі стаялі на адлегласці даўжыні цэпа адна ад адной. Цапы былі не ва ўсіх, бо на ўсіх не хапіла. Але ў большасці яны ўсё-такі былі, узялі мы іх у краме дона Гільберма Марціна, які быў фашыстам і гандляваў рознымі сельскагаспадарчымі прыладамі. А ў тых, каму цапоў не дасталося, былі цяжкія пастухоўскія дубінкі, а сёй-той трымаў у руках драўляныя вілы, якімі варочаюць салому і мякіну ў час малацьбы. У некаторых былі сярпы, але тых Пабла паставіў на самым канцы, каля абрыву.

Усе стаялі ціха, і дзень быў пагодны, такі, як сёння, і ў небе былі хмурынкі, вось такія, як зараз, і пылу на пляцы яшчэ не было, бо ноччу выпала багатая раса. Дрэвы адкідвалі цень на людзей у шарэнгах, і было чуваць, як вада з меднай трубка ў пашчы льва цячэ і падае ў чашу фантана, да якога жанчыны звычайна хадзілі з глечыкамі па ваду.

Толькі каля самага Ayuntamiento, дзе свяшчэннік маліўся з фашыстамі, чулася лаянка, але гэта былі тыя самыя прайдзісветы, пра якіх я ўжо казала, што ўжо паспелі нажлукціцца, а цяпер скупіліся пад вокнамі з кратамі, гаварылі брыдкія словы і непрыстойныя жарты. Але ў шарэнгах людзі чакалі спакойна, і я пачула, як адзін чалавек запытаўся ў другога:

— А жанчыны хіба будуць таксама?

— Дай божа, каб іх не было, — адказаў яму другі.

Потым першы сказаў:

— Вось Паблава жонка. Слухай, Пілар. А жанчыны хіба будуць таксама?

Я паглядзела на яго. Гэта быў вясковы дзядзька, апрануты па-святочнаму і ўвесь змакрэлы ад поту. Я адказала яму:

— Не, Хаакін, жанчын не будзе. Мы жанчын не забіваем. Навошта нам забіваць жанчын?

А ён кажа:

— Дзякуй богу, што жанчын не будзе. А калі ўсё гэта пачнецца?

Я адказала:

— Як толькі закончыць свяшчэннік.

— А што будзе са свяшчэннікам?

— Не ведаю, — адказала я і ўбачыла, што твар у яго перасмыкнуўся і на лбе выступіў пот.

— Я яшчэ ніколі не забіваў людзей, — сказаў ён.

— Цяпер навучышся, — азваўся другі селянін, што стаяў побач з ім. — Толькі наўрад ці заб'еш каго адным

ударам.— І ён падняў абедзвюма рукамі свой цэп і недаверліва агледзеў яго.

— Вось гэта і добра,— сказаў яшчэ адзін сялянін.— Вельмі добра, што адным ударам не заб'еш.

— Яны захапілі Вальядалід. Яны захапілі Авілу,— сказаў хтосьці трэці.— Я пачуў пра гэта па дарозе сюды.

— Аднак гэты горад яны ўжо не захопяць. Гэты горад наш. Мы іх апярэдзілі,— сказала я.— Пабла не такі чалавек, каб чакаць, пакуль яны ўдараць першыя.

— Пабла маху не дасць,— сказаў хтосьці трэці.— Але дарэмна ён адзін забіваў тых *civiles*. Гэта нядобра, не патаварыску. Як ты лічыш, Пілар?

— Твая праўда,— адказала я.— Затое цяпер мы ўсе будзем удзельнічаць.

— Так,— сказаў ён.— Гэта прыдуманая няблага. Але чаму мы не маем ніякіх вестак, як падзеі разгортваюцца ў іншых гарадах?

— Пабла парушыў тэлефонную сувязь перад нападам на казармы, і яе яшчэ не адрамантавалі.

— Вось яно як,— сказаў ён.— Тады зразумела, чаму да нас нічога не даходзіць. Я даведаўся пра ўсе навіны сёння раніцай ад дарожнага майстра. А скажы, Пілар, чаму мы павінны рабіць усё гэта вось так?

— Каб не марнаваць кулі,— адказала я,— і каб на кожнага выпала свая доля адказнасці.

— Хай ужо тады пачынаюць. Хай пачынаюць хутчэй. І я глянула на яго і ўбачыла, што ён плача.

— Чаму ж ты плачаш, Хаакін?— спытала я.— Тут няма чаго плакаць.

— Не магу стрымацца, Пілар,— адказаў ён,— я ніколі яшчэ не забіваў нікога.

Калі ты не бачыў першага дня рэвалюцыі ў маленькім гарадку, дзе ўсе адно аднаго ведаюць спрадвеку,— дык ты не бачыў нічога. Большасць людзей, што стаялі ў той дзень дзвюма шарэнгамі на гарадскім пляцы, былі ў сваёй звычайнай вопратцы, у той, у якой працавалі на полі, бо яны спяшаліся як найхутчэй трапіць у горад, але сёй-той, не ведаючы, як трэба апранацца з такой нагоды, прыйшлі ў святочным убранні, і цяпер ім было няёмка, калі яны ўбачылі, што іншыя, асабліва тыя, хто браў казармы, апранутыя ў старое і паношанае адзенне. Але скідаць свае новыя курткі яны не хацелі, баючыся згубіць іх ці таго, што які-небудзь п'яніца можа ўкрасці,— і таму стаялі, абліваючыся потам, пад промнямі сонца і чакалі, калі ж гэта ўсё яно нарэшце распачнецца.

Потым падзьмуў вецер і ўзняў над пляцам воблака пылу, бо на той час зямля ўжо паспела падсохнуць пад нагамі ў людзей, якія хадзілі, стаялі, тапталіся на месцы, і нейкі чалавек у цёмна-сінім святочным убранні крыкнуў: «*Agua! Agua!* ¹», і тады прыйшоў прыбіральшчык, які кожную раніцу паліваў пляц, і раскруціў шланг, і пачаў паліваць, прыбіваючы вадой пыл, спярша ўскрай пляца, а потым усё бліжэй і бліжэй да яго сярэдзіны. Тады абедзве шарэнгі разышліся, каб даць магчымасць паліць сярэдзіну пляца. Вада біла шырокімі цуркамі і блішчала пад сонцам, а людзі стаялі, абапёршыся хто на цэп, хто на дубінку, хто на доўгія белыя драўляныя вілы, і пазіралі, як выгінаецца струмень над пляцам. А потым, калі пляц быў ужо паліты і пыл знік, шарэнгі зноў злучыліся, і хтосьці з сялян крыкнуў:

— Калі ж нарэшце нам дадуць першага фашыста? Калі ўжо хто з іх выпаўзе з гэтай спавядальні?!

— Зараз!— крыкнуў Пабла з дзвярэй *Ayuntamiento*.— Зараз выйдзе!

Голас у яго быў хрыплы, бо ён ужо шмат накрычаўся і наглытаўся дыму падчас штурму казармаў.

— А чаго яны там так доўга марудзяць?— спытаў нехта.

— Ну, зразумела, іх жа там дваццаць душ,— сказаў яшчэ хтосьці.

— Нават болей,— удакладніў яшчэ адзін.

— У дваццаці чалавек грахоў набярэцца даволі многа.

— Так, але мне здаецца, што яны проста свядома марудзяць, каб выйграць час. У такую хвіліну хапіла б, каб яны прыгадалі свае самыя цяжкія грахі.

— Тады набярыся цярпення,— азваўся яшчэ нехта,— бо іх тут душ дваццаць з гакам, і нават калі яны пакаюцца толькі ў найцяжэйшых грахах, дык на гэта шмат часу пойдзе.

— Цярпення ў мяне хопіць,— адказаў першы,— але ж усё-такі чым хутчэй мы пакончым з гэтым, тым лепей. І для іх, і для нас. На дварэ зараз ліпень — багата працы. Жыта яшчэ не змалочана. Яшчэ не надышоў час святкаваць і весяліцца.

— Аднак жа сёння тут будзе свята і шмат весялосці,— сказаў другі.— Сёння ў нас свята Волі. З сённяшняга дня — вось толькі расквітаемся з гэтымі — і горад і зямля будуць нашымі.

¹ Вады! Вады! (*исп.*)

— Сённяя мы памалоцім фашыстаў,— сказаў нехта.— А з мякіны паўстане Воля для нашага pueblo¹.

— Але трэба зрабіць усё як след, каб заслужыць гэтую Волю,— сказаў другі.— Пілар,— звярнуўся ён да мяне,— калі ў нас будзе мітынг?

— Адразу, як толькі пакончым з гэтым,— адказала я.— Там жа, у Ayuntamiento.

Я жартам надзела на галаву лакіраваны трохкутны капляюш guardia civil. Курок рэвальвера я спуściла, прытрымліваючы яго вялікім пальцам і націскаючы на спуск — я сама здагадалася, як гэта робіцца. Рэвальвер я засунула за вярхоўку, якой была апяразана. Надзяваючы капляюш, я думала, што з гэтага атрымаецца неблагі жарт, але потым пашкадавала, што не захапіла кабуру ад рэвальвера замест капелюша. Нехта з шарэнгі сказаў мне:

— Пілар, дачка, нядобра гэта, каб на табе быў гэты капляюш: мы ж пакончылі ўжо з guardia civil.

— Ну, добра,— сказала я,— давядзецца мне яго зняць.

І я скінула гэты капляюш.

— Дай мне яго,— сказаў той чалавек.— Яго трэба выкінуць далей з вачэй.

Мы стаялі на самым канцы шарэнгі, ускрай абрыву, і ён узяў у мяне трохкутны капляюш і шпурнуў яго з абрыву зпад рукі так, як кідае пастух камень у быка, каб загнаць яго ў статак. Капляюш паляцеў уніз, і мы бачылі, як на нашых вачах ён рабіўся ўсё меншы і меншы, пабліскваючы лакам у празрыстым паветры, пакуль нарэшце не ўпаў у раку. Я азірнулася і ўбачыла, што ва ўсіх вокнах і на ўсіх балконах стаяць людзі, і ўбачыла дзве шарэнгі, якія цягнуліся праз увесь пляц ажно да дзвярэй Ayuntamiento, і натоўп пад вокнамі гэтага будынка — адтуль даносіўся гулкі гоман, і раптам нехта крыкнуў: «Вось выйшаў першы!» І гэта быў мэр, дон Беніта Гарсія. Ён павольна выйшаў з дзвярэй, сышоў па прыступках уніз, і ніхто яго не крануў. Ён ішоў паміж шарэнгамі людзей з цапамі, і ніхто яго не кранаў. Ён мінуў першых двух, чатырох, васьмярых, дзесяцярых, і ўсё яшчэ ніхто яго не крануў, а ён ішоў сабе і ішоў, з высока ўзнятай галавой — яго мясісты твар спалатнеў, а вочы яго то глядзелі ўперад, то пачыналі шнырыць па баках, але крок яго быў цвёрды. І ніхто яго не крануў.

З балкона нехта крыкнуў: «Qué pasa, sobardes? Чаго ж вы, баязліўцы?» Але дон Беніта ішоў далей паміж ша-

¹ Народ (исп.).

рэнгамі, і ніхто яго не чапаў. Потым я ўбачыла, як у аднаго селяніна, што стаяў за тры чалавекі ад мяне, заторгаўся твар — ён кусаў губы і так моцна сціскаў свой цэп, што пальцы ў яго пабялелі. Я ўбачыла, як ён утаропіўся на дона Беніта, што набліжаўся да яго. Але дона Беніта яшчэ ніхто не крануў. Потым, не паспеў яшчэ дон Беніта параняцца з селянінам, як той замахнуўся цэпам — ажно зачпіў ім суседа — і з усяго размаху ўдарыў дона Беніта па галаве, і дон Беніта паглядзеў на яго, а той ударыў яго яшчэ раз і крыкнуў: «Вось табе, Саброн!¹» На гэты раз удар прыйшоўся па твары, і дон Беніта закрыў твар рукамі, і на яго з усіх бакоў пасыпаліся ўдары, і білі яго да той пары, пакуль ён не зваліўся долу. А той селянін, хто першы яго ўдарыў, гукнуў, каб яму дапамаглі, схапіў дона Беніта за каўнер кашулі, а іншыя схапілі яго за рукі і пацягнулі тварам па зямлі да самага абрыву і скінулі адтуль у раку. А той селянін, што першы ўдарыў яго, прысеў на кукішкі ўскрай абрыву і, гледзячы яму ўслед, прыгаворваў: «Саброн! Саброн! Ах жа ты, Саброн!» Ён быў арандатарам дона Беніта, і яны ніяк не маглі паладзіць паміж сабой. Яны пасварыліся з-за дзялянкі зямлі каля ракі, якую дон Беніта забраў у гэтага селяніна і здаў у арэнду іншаму, і гэты селянін здаўна ўжо яго ненавідзеў. Ён не вярнуўся на сваё месца ў шарэнзе, а так і застаўся сядзеццё ўскрай абрыву, і ўсё працягваў глядзець уніз, куды скінулі дона Беніта.

Пасля дона Беніта на пляц доўга ніхто не выходзіў. На пляцы было ціха, бо ўсе чакалі, хто ж выйдзе наступны. Потым нейкі п'янтос загарлапаніў з усяе сілы: «*Qué salga el toro!* Выводзьце быка!»

З натоўпу, што сабраўся пад вокнамі Ayuntamiento, крыкнулі: «Яны не хочуць выходзіць! Яны ўсё моляцца!»

Яшчэ адзін п'янчуга загарлапаніў: «Ганіце іх адтуль! Ганіце! Годзе ім ужо маліцца!»

Але з Ayuntamiento ўсё яшчэ ніхто не выходзіў, а потым раптам я ўбачыла яшчэ аднаго чалавека.

Гэта быў Федэрыка Гансалес, гаспадар млына і бакалейнай крамы, адзін з найпершых фашыстаў у нашым горадзе. Ён быў высокі і хударлявы, а валасы ў яго былі зачэсаны з аднаго боку галавы на другі, каб схаваць лысіну. Ён ішоў басанож, як яго ўзялі з дому, у начной сарочцы, убранай у штаны. Ён ішоў паперадзе Пабла, узняўшы рукі над галавой, а Пабла падштурхоўваў дона Федэрыка Ган-

¹ Испанская лаянка. Літаральна: казёл.

салеса дулам драбавіка ў спіну, і так яны ішлі, пакуль Федэрыка Гансалес не трапіў паміж шарэнгамі. Але калі Пабла пакінуў дона Федэрыка і павярнуўся да дзвярэй Ayuntamiento, той не змог ісці далей і спыніўся, скіраваўшы вочы дагары і ўзняўшы рукі, нібыта ён хацеў учапіцца за неба.

— У яго ногі не ідуць,— сказаў нехта.

— Што гэта з вамі, дон Федэрыка? Хадзіць ужо развучыліся, ці што?— крыкнуў яшчэ адзін.

Але дон Федэрыка стаяў на месцы, узняўшы рукі ўгору, і толькі губы ў яго ледзь варушыліся.

— Ану! Давай!— крыкнуў яму з прыступак Пабла.— Ідзі! Чаго стаў?

Але дон Федэрыка стаяў на месцы. Нейкі п'янчуга штурхнуў яго цэпам у спіну, і дон Федэрыка падскочыў на месцы, як наравісты конь, але наперад не зрушыў, а так і стаяў, узняўшы рукі і вочы ў неба.

Тады селянін, што стаяў каля мяне, сказаў:

— Так нельга! Я не маю нічога асабіста супраць яго, але гэты спектакль трэба канчаць.— І ён выйшаў з сваёй шарэнгі і, праціснуўшыся да дона Федэрыка, сказаў:— З вашага дазволу,— і з усяго маху ўдарыў яго дубінкай па галаве.

Дон Федэрыка апусціў рукі і прыкрыў імі лысіну — доўгія рэдкія валасы вытыркаліся паміж пальцамі,— унурыўшы галаву, ён кінуўся бегчы паміж дзвюма шарэнгамі, цапы малацілі яго па спіне і па плячах, аж пакуль ён не ўпаў, і тыя, што стаялі ў канцы шарэнгі, паднялі яго і скінулі ўніз з абрыву. Ён не вымавіў ніводнага слова з таго моманту, калі Пабла выштурхнуў яго драбавіком з дзвярэй. Яму толькі цяжка было зрабіць першы крок. Відаць, ногі не слухаліся.

Пасля дона Федэрыка я зразумела, што ў дальнім канцы шарэнгаў, ускрай абрыву, сабраліся самыя заўзятыя і адчайныя вісусы, і пайшла адтуль, дабралася да аркады Ayuntamiento, адштурхнула двух п'яніц ад акна і зазірнула ўсярэдзіну будынка. У вялікай зале Ayuntamiento ўсе стаялі на каленях, паўколам, і маліліся. Свяшчэннік таксама стаяў на каленях і маліўся разам з імі. Пабла і шавец па мянушцы Cuatro Dedos — Чатырохпалы — ён тады ўвесь час быў з Пабла — і яшчэ двое стаялі тут жа з драбавікамі, і я пачула, як Пабла запытаўся ў свяшчэнніка:

— Хто пойдзе наступны?

Але свяшчэннік працягваў маліцца і нічога яму не адказаў.

— Слухай, ты,— сказаў Пабла свяшчэнніку сваім хрыплым голасам.— Хто пойдзе зараз? Хто падрыхтаваўся?

Свяшчэннік не адказаў Пабла, быццам яго там і не было, і я ўбачыла, што Пабла пачынае злавацца.

— Мы пойдзем усе разам,— спыніўшы малітву і паглядзеўшы на Пабла, сказаў наш памешчык дон Рыкарда Мантальва.

— Qué va,— сказаў Пабла.— Па адным. Хто гатовы, хай выходзіць.

— Тады пайду я,— сказаў дон Рыкарда.— Лічы, што я падрыхтаваўся.

Свяшчэннік блаславіў яго, не спыняючы малітвы, пакуль дон Рыкарда гаварыў з Пабла, потым, калі той падняўся, блаславіў яго яшчэ раз і даў яму пацалаваць крыж, і дон Рыкарда, пацалаваўшы крыж, павярнуўся да Пабла і сказаў:

— Ну вось, я зараз зусім падрыхтаваўся. Пойдзем, смярдзючы казёл!

Дон Рыкарда быў нізенькі, сівы, з тоўстай шыяй, у кашулі без каўняра. Ногі ў яго былі крывыя, бо ён шмат ездзіў вярхом.

— Бывайце,— сказаў ён усім астатнім, якія ўсё яшчэ стаялі на каленях.— Не сумуйце. Паміраць не вялікі страх. Пагана толькі тое, што мы гінем ад рук вось гэтых сапалла¹. Не смей дакранацца да мяне,— сказаў ён Пабла.— Не смей чапаць мяне сваім драбавіком.

Ён выйшаў з Ayuntamiento — галава сівая, вочкі маленькія, шэрыя, а тоўстая шыя нібыта яшчэ больш надзьмулася ад злосці. Ён паглядзеў на дзве шарэнгі сялян і плюнуў. Плюнуў па-сапраўднаму, слінай, і як ты сам разумеш, Inglés, на яго месцы не кожны адважыўся б на гэта. А потым крыкнуў: «Arrriba España!»² Далоў вашу так званую Рэспубліку, так і ператак усіх вашых бацькоў!»

Яго прыкончылі хутка, бо ён абразіў усіх. Яго пачалі біць, як толькі ён апынуўся ў праходзе паміж шарэнгамі, білі, калі ён, высока ўзняўшы галаву, намагаўся ісці далей, білі, пакуль ён не ўпаў, і рэзалі яго сярпамі, і шмат знайшлося добраахвотнікаў падцягнуць яго да краю абрыву і скінуць уніз,— і цяпер у іх была кроў на руках і на вопратцы, і ўсе разам адчулі, што тыя, хто выходзяць з Ayuntamiento,— сапраўдныя вораргі і іх трэба знішчыць.

¹ Шэльяма (*исп.*).

² Іспанія вышэй за ўсё! (*исп.*)

Да таго моманту, як дон Рыкарда выйшаў да нас раз'юшаны і абразіў усіх нас, я ўпэўнена, у шарэнгах шмат знайшлося б такіх, што дорага б далі, каб апынуцца зараз дзесьці ў іншым месцы. І я ўпэўнена, што калі б хто крыкнуў: «Хопіць ужо! Давайце адпусцім астатніх. Усё гэта будзе ім добрым урокам»,— і большасць згадзіліся б на гэта.

Але сваёй адвагай дон Рыкарда саслужыў блугую службу ўсім астатнім. Бо ён раздражніў людзей, і калі дагэтуль яны проста выконвалі свой абавязак, ды і то без вялікага імпэту, то цяпер іх агарнула злосць, і гэта адразу ж выявілася.

— Выводзьце свяшчэнніка, тады ўсё пойдзе значна хутчэй! — крыкнуў нехта.

— Выводзьце свяшчэнніка!

— З трыма бандзюгамі мы ўжо расправіліся, цяпер давайце свяшчэнніка!

— Два бандзюгі,— сказаў каржакаваты селянін таму, хто крыкнуў.— Два бандзюгі. Два бандзюгі было з нашым госпадам богам.

— З чым госпадам?— перапытаў той, увесь чырвоны ад злосці.

— З нашым госпадам — гэта так гавораць.

— У мяне няма ніякіх гаспод — ні жартам, ні ўсур'ёз,— сказаў той.— І ты лепей прыкусі язык, калі сам не хочаш прагуляцца паміж шарэнгамі.

— Я такі самы рэспубліканец, як і ты,— сказаў каржакаваты.— Я ўдарыў дона Рыкарда па зубах. Я ўдарыў дона Фернанда па спіне. А ў дона Беніта не пацэліў. А «гасподзь наш»— гэта ўсе так яго называюць, і з тым, каго так называюць, было два разбойнікі.

— Так і ператак, знайшоўся мне рэспубліканец! І гэты ў яго «дон», і той у яго «дон».

— Тут усе іх так называюць.

— Ну, я гэтых sabrones называю іначай. Што ж да твайго госпада... Ага! Вунь яшчэ адзін выйшаў!

І тут мы сталі сведкамі ганебнага відовішча, бо на гэты раз з дзвярэй Ауунтаміента выйшаў дон Фаўсціна Рывера, старэйшы сын дона Селесціна Рывера, памешчыка. Ён быў высокі, валасы русявыя і гладка зачэсаняя назад, ён заўсёды насіў у кішэні грабеньчык і, пэўна, зараз, перш чым выйці, паспеў прычасацца. Дон Фаўсціна быў страшэнны баязлівец і бабнік і ўсё жыццё марыў зрабіцца матадорам-аматарам. Ён вадзіўся з цыганамі, з матадораўмі, з пастаўшчыкамі быкоў і любіў пафарсіць у андалузскім гарніту-

ры, але ён быў баязлівец, і ўсе з яго пацяшаліся. Неяк у горадзе з'явіліся афішы, у якіх было аб'яўлена, што дон Фаўсціна возьме ўдзел у аматарскім баі быкоў на карысьць прытулку для старых у Авіле і заб'е быка з каня па-анда-лузску — ён доўга вучыўся гэтаму, аднак, калі на арэну вывелі вялізнага быка замест таго маленькага і квюлага, якога ён сам сабе выбраў, ён прыкінуўся хворым і, кажучь, нават сунуў сабе ў рот два пальцы, каб яго вырвала.

Калі ён выйшаў, з шарэнгаў данесліся крыкі:

— Нола, дон Фаўсціна! Глядзі, толькі не рыгай.

— Эй, дон Фаўсціна, там, пад кручай, цябе чакаюць прыгожанькія дзяўчаты.

— Дон Фаўсціна! Пачакай хвілінку, мы зараз прывядзём быка, большага за таго, якога ты спалохаўся.

А нехта яшчэ крыкнуў:

— Эй! Дон Фаўсціна! Ты хоць ведаеш, што такое смерць?

Дон Фаўсціна стаяў у дзвярах Ayuntamiento і ўсё яшчэ выдаваў сябе за смельчака. У яго яшчэ не апаў той баявы запал, які прымусіў яго сказаць, што цяпер настала яго чарга. Гэта быў той самы запал, які прымусіў яго калісьці паабяцаць, што ён выступіць у баі быкоў, і які падахвочваў яго спадзявацца, што з яго выйдзе матадор-аматар. Цяпер яго натхніў сваім прыкладам дон Рыкарда, і, стоячы ў дзвярах, ён выдаваў сябе за смельчака і строіў пагардлівую грывасу. Але гаварыць ён не мог.

— Хадзі сюды, дон Фаўсціна,— гукнуў нехта з натоўпу.— Смялей! Паглядзі! Такого велізарнага быка ты яшчэ ніколі не бачыў!

Дон Фаўсціна стаяў, пазіраючы на пляц, і я падумала тады, што ніводзін у шарэнгах не пашкадуе яго. Аднак ён усё яшчэ стараўся трымацца малайцом, хоць час ішоў, а дарога была толькі адна.

— Дон Фаўсціна!— крыкнуў нехта.— Чаго вы чакаеце, дон Фаўсціна?

— Ён чакае, пакуль яго вырве,— сказаў хтосьці, і па шарэнгах пракаціўся смех.

— Дон Фаўсціна,— гукнуў нейкі селянін,— не саромейся, можаш рыгаць, калі табе хочацца. Мы даруем.

Тады дон Фаўсціна паглядзеў на шарэнгі і праз пляц на край абрыву і, убачыўшы той край і бездань пад ім, раптам азірнуўся назад і шмыгнуў за дзверы Ayuntamiento.

Усе зарагаталі, а нехта закрычаў пранізлівым голасам:

— Куды ж вы, дон Фаўсціна? Куды?

— Пайшоў ванітаваць,— крыкнуў яшчэ адзін, і ўсе зноў зарагаталі.

Тут мы зноў убачылі дона Фаўсціна, на гэты раз за ім ішоў Пабла з сваім драбавіком. Ад фанабэрыі дона Фаўсціна нічога не засталася. Пабачыўшы шарэнгі, ён зусім забыўся на свой гонар і фасон. Ён ішоў паперадзе, а Пабла ззаду, і гэта выглядала так, быццам Пабла мяце вуліцу, а дон Фаўсціна — смецце, якое Пабла вымятае мятлой. Дон Фаўсціна хрысціўся і мармытаў малітвы, а потым закрыў вочы рукамі і сышоў прыступкамі на пляц.

— Не чапайце яго,— крыкнуў хтосьці.— Хай ідзе.

І ўсе зразумелі, і ніхто да яго не дакрануўся, а ён ішоў паміж шарэнгамі, закрыўшы вочы дрыжачымі рукамі і бязгучна шавелячы губамі.

Усе маўчалі, і ніхто не дакрануўся да яго. Але калі ён дайшоў да сярэдзіны, ён не змог ісці далей і ўпаў на калені.

Ніхто яго не ўдарыў. Я ішла за ім уздоўж шарэнгі, каб паназіраць, што з ім будзе, і адзін селянін нахіліўся, дапамог яму падняцца і сказаў:

— Уставай, дон Фаўсціна, і ідзі далей. Быка яшчэ не выпусцілі.

Але дон Фаўсціна ісці самастойна не мог, і тады той селянін у чорнай блузе падхапіў яго пад адну руку, а другі, гэтаксама ў блузе і пастуховых ботах, падхапіў пад другую,— і так яны павялі дона Фаўсціна паміж шарэнгамі, і ён ішоў, закрыўшы вочы далонямі, і губы яго трымцелі, а гладка зачэсаная бялявая валасы блішчалі на сонцы, і, прапускаючы дона Фаўсціна паўз сябе, сяляне казалі: «Дон Фаўсціна, buen provecho. Приемнага апетыту, дон Фаўсціна»,— ці: «Дон Фаўсціна, а sus ordenes. Дон Фаўсціна, да ваших паслуг!»— а адзін, такі самы няўдачлівы матадор, сказаў: «Дон Фаўсціна! Matador, а sus ordenes»,— а яшчэ нехта крыкнуў: «Дон Фаўсціна! А колькі на небе прыгожанькіх дзяўчынак, дон Фаўсціна!» Так дон Фаўсціна правялі праз шарэнгі, моцна трымаючы з абодвух бакоў і не даючы яму ўпасці, а ён усё закрываў вочы рукамі, але яму, мабыць, сёе-тое было відаць скрозь пальцы, бо, калі яго падвялі да краю абрыву, ён зноў паваліўся на калені, кінуўся на зямлю, учапіўся за траву і пачаў крычаць: «Не! Не! Благаю! Не! Благаю, благаю! Не! Не!»

Тады тыя двое сялян, што вялі яго, і яшчэ двое з самых заўзятых вісусаў з канца шарэнгі, хуценька прыселі ззаду яго на кукішкі і штурнулі яго з усяе сілы, і ён паляцеў з абрыву ўніз, так і не атрымаўшы ніводнага ўдару, і толькі

было чуваць, як ён пранізліва верашчыць, падаючы з кручы.

І тут ужо я зразумела, што людзі ў шарэнгах зрабіліся жорсткімі і прычына гэтаму — спярша абразлівыя словы дона Рыкарда, а потым баязлівасць дона Фаўсціна.

— Давай яшчэ!— крыкнуў адзін селянін, а другі лягнуў таго па спіне і сказаў:

— Дон Фаўсціна! Вось гэта была камедыя! Дон Фаўсціна!

— Нарэшце ён дачакаўся свайго быка,— сказаў трэці.— Цяпер ужо ніякія ваніты яму не дапамогуць!

— Колькі гадоў ужо на свеце живу, а такога, як дон Фаўсціна, ніколі не бачыў.

— Пачакай, яшчэ іншыя будуць,— сказаў нехта яшчэ.— Пачакай крыху. Хто ведае, што яшчэ мы пабачым.

— Што б мы там ні пабачылі,— сказаў першы,— веліканаў ці карлікаў, неграў ці якіх дзіўных звяроў з Афрыкі, а для мяне такога, як дон Фаўсціна, ужо ніколі не будзе. Ну, няхай даюць яшчэ! Хто ў вас там? Давайце яшчэ!

П'яніцы раздавалі наўкол пляшкі анісаўкі і каньяку з фашысцкага клуба і самі жлукцілі гэтае моцнае пітво, як лёгкае віно, і ў шарэнгах многія таксама паспелі прыкласціся, і выпітае адразу ўдарыла ў галовы пасля ўсяго, што адбылося з донам Беніта, донам Федэрыка, донам Рыкарда і асабліва з донам Фаўсціна. Тыя, у каго не было анісаўкі і каньяку, пілі віно з бурдзюкоў, перадаючы іх адзін аднаму, і нейкі селянін даў такі бурдзюк мне, і я выпіла крыху, бо мне дужа хацелася піць, і віно халаднаватым цурком палілося мне ў горла з скуранага *bota*¹.

— Пасля такой бойні дужа піць хочацца,— сказаў мне селянін, які даў мне бурдзюк.

— *Qué va*,— сказала я.— А ты забіў хоць аднаго?

— Мы забілі чатырох,— горда адказаў ён.— Калі не браць у разлік тых *civiles*. Ці праўда, што ты застрэліла аднаго *civil*, Пілар?

— Ніводнага не забіла,— сказала я.— Калі сцяна абвалілася, я страляла ў дым, як усе. Вось і ўсё.

— А адкуль у цябе рэвальвер, Пілар?

— Пабла даў мне яго пасля таго, як расстраляў *civiles*.

— З гэтага рэвальвера ён расстрэльваў?

— А з якога яшчэ?— адказала я.— А потым аддаў яго мне.

¹ Бурдзюк (*исп.*).

— А можна мне паглядзець на яго, Пілар? Можна мне патрымаць яго ў руках?

— А чаму ж не, дружа,— сказала я, выцягнула рэвальвер з-за свайго вярочнага пояса і дала яму.

Але чаму болей ніхто не выходзіць, падумала я, і акурат у тую самую хвіліну ў дзвярах з'явіўся сам дон Гільерма Марцін, у краме якога мы ўзялі цапы, пастухоўскія дубінкі і драўляныя вілы. Дон Гільерма быў фашыст, але, апроч гэтага, ніхто нічога да яго не меў.

Праўда, тым, хто рабіў цапы, ён плаціў мала, але і прадаваў іх танна, а хто не хацеў купляць цапы ў дона Гільерма, мог і сам зрабіць іх: дрэва і скура — вось і ўсе выдаткі. Дон Гільерма дужа груба размаўляў з людзьмі, і фашыст ён быў заўзяты, член фашысцкага клуба, апоўдні і ўвечары ён заўсёды сядзеў там у плеченым крэсле і чытаў «El Debate»¹, ці гукаў хлопчыка, каб той пачысціў яму боты, ці піў вермут з сельтэрскай і еў падсмажаны міндаль, сушаныя крэветкі і анчоўсы. Але за гэта не забіваюць, і калі б не абразлівыя словы дона Рыкарда Мантальва, не вартыя жалю і агіды паводзіны дона Фаўсціна і не віно, што ўжо ўдарыла ў галовы, я ўпэўнена, што знайшоўся б у натоўпе чалавек, які б крыкнуў: «Хай дон Гільерма ідзе сабе. Мы ж забралі ў яго цапы. Давайце ўжо адпусцім яго». Бо людзі ў нашым гарадку хоць і здатныя на жорсткія ўчынкі, але душы ў іх добрыя, і яны хочуць усё рабіць па праўдзе і справядлівасці. Аднак на той час людзі ў шарэнгах ужо раззлаваліся, і да таго ж яны ўжо захмялелі ці, можа, пачалі хмялець і цяпер ужо былі не такія, як тады, калі выйшаў дон Беніта. Ніхто лепш за мяне не ўмее цаніць тую радасць, якую прыносіць нам віно, і я не ведаю, як у іншых краінах, але ў Іспаніі ап'яненне — страшэнная рэч, асабліва калі яно не толькі ад віна, і п'яныя людзі робяць шмат такога, чаго нельга рабіць ні ў якім разе. А на тваёй радзіме хіба не так, Inglés?

— Усё тое самае,— сказаў Роберт Джордан.— Калі мне было сем гадоў, маці ўзяла мяне з сабой на вяселле, у штат Агайо. Мне было даручана несці кветкі разам з адной дзяўчынкай.

— І ты сапраўды нёс кветкі?— спытала Марыя.— Як гэта, пэўна, прыгожа выглядала?

— Якраз тады ў тым горадзе павесілі негра на ліхтарным слупе, а потым спалілі. Ліхтар быў замацаваны на слупе так, што калі трэба было яго запаліць, дык лямпу

¹ «Эль Дэбатэ» (ісп.) — манарха-клерыкальная газета.

апускали ўніз да тратуара, а потым зноў падымалі ўверх. І негра хацелі павесіць з дапамогай гэтай механікі, але ён адтуль сарваўся...

— Негра!— сказала Марыя.— Якое варварства!

— Хіба што яны былі п'яныя?— спытала Пілар.— Ня ўжо ж яны да таго нажлукціліся, што спалілі негра?

— Я не ведаю, бо я падглядваў з-пад апушчанай фіранкі. Дом стаяў на рагу вуліцы, дзе быў той ліхтар. На вуліцы было поўна народу, і калі негра пачалі вешаць другі раз...

— Калі табе было тады толькі сем гадоў і ты глядзеў праз акно, дык адкуль ты можаш ведаць, п'яныя яны былі ці не,— заўважыла Пілар.

— Дык вось я і кажу, калі негра пачалі вешаць у другі раз, маці адцягнула мяне ад акна, і болей я нічога ўжо не ўбачыў,— сказаў Роберт Джордан.— Але з таго часу я ўжо неаднойчы пераконваўся ў тым, што п'яныя людзі і на маёй радзіме такія самыя, як і паўсюль. Яны агідныя і жорсткія.

— Ты быў тады зусім маленькі,— сказала Марыя.— У сем год яшчэ рана разумець такія рэчы. Я ніколі не бачыла сапраўдных неграў, толькі ў цырку. Хіба што мараканцы — тыя ж негры.

— Некаторыя з іх — негры, а некаторыя — не,— сказала Пілар.— Пра мараканцаў я сёе-тое магу расказаць.

— Пра іх і я магу расказаць,— сказала Марыя.— Яшчэ нават болей, чым ты.

— Не трэба пра гэта гаварыць,— сказала Пілар.— Толькі сапсуеш сабе настрой. На чым я спынілася?

— Ты казалася, што людзі ў шарэнгах захмялелі,— сказаў Роберт Джордан.— Ну, а далей?

— Прынамсі, тут я была не зусім дакладная,— сказала Пілар,— бо да сапраўднага ап'янення было яшчэ далёка. Але з людзьмі нешта здарылася, бо калі дон Гільерма выйшаў, і спыніўся, выпрастаўшыся,— блізарукі, сівы, невялікага росту, у кашулі без каўняра, зашпіленай на запінку,— і перахрысціўся, і паглядзеў перад сабой, хоць нічога не бачыў без акуляраў, а потым рушыў наперад, спакойна і з годнасцю,— яго можна было б пашкадаваць. Але хтосьці з шарэнгаў крыкнуў:

— Сюды, дон Гільерма! Вось сюды, дон Гільерма, да нас! Усе тавары з вашай крамы ў нас.

Ім вельмі спадабалася здэкавацца з дона Фаўсціна, і яны не разумелі, што дон Гільерма зусім іншы чалавек

і што калі ўжо забіваць дона Гільерма, дык трэба рабіць гэта хутка і без блюзнерства.

— Дон Гільерма,— крыкнуў нехта,— можа, паслаць каго да вашага асабняка па акуляры?

У дона Гільерма не было ніякага асабняка, бо ён быў чалавек незаможны, а фашыстам зрабіўся толькі з фанабэрыі і яшчэ каб пацешыць сваё самалюбства — маўляў, хоць я і перабіваюся дробнымі заробкамі, гандлюю драўлянымі прыладамі, а глядзі — да якой кампаніі належу! Да таго ж ён надта кахаў сваю жонку, а яна ў яго была дужа набожная, і каб патрапіць ёй, ён зрабіўся фашыстам. Дон Гільерма жыў за тры будынкi ад пляца, наймаў кватэру, і калі ён спыніўся, гледзячы сваімі падслепаватымі вачыма на шарэнгі — на дзве шарэнгі, паміж якімі яму трэба было прайсці,— з балкона таго дома, дзе ён жыў, пранізліва загаласіла жанчына. Гэта была яго жонка — яна ўбачыла яго з балкона.

— Гільерма!— крычала яна.— Гільерма! Пачакай, я пайду з табой!

Дон Гільерма азірнуўся на голас жанчыны. Ён не мог яе разгледзець. Хацеў нешта сказаць, але не змог. Толькі махнуў у той бок, адкуль крычала жанчына, і рушыў наперад.

— Гільерма!— крычала яна.— Гільерма! О Гільерма!— Яна ўчапілася ў парэнчы балкона і калацілася ўсім целам.— Гільерма!

Дон Гільерма зноў памахаў рукой у той бок і пайшоў паміж шарэнгамі з высока ўзнятай галавой, і што ён у тую хвіліну думаў,— пра гэта можна было меркаваць толькі па спалатнелым колеры яго твару.

І тут нейкі п'янюга заверашчаў, перадражняючы пранізлівы голас яго жонкі: «Гільерма!», і дон Гільерма кінуўся з кулакамі на таго, нічога не бачачы перад сабой, а па шчоках у яго каціліся буйныя слёзы, і п'янюга ўдарыў дона Гільерма цэпам па твары з такой сілай, што дон Гільерма асеў на зямлю і застаўся там сядзець, абліваючыся слязьмі, але плакаў ён не ад страху, а ад раз'юшанасці і адчаю, а п'янюгі білі яго, а адзін з іх нават сеў яму на плечы і пачаў калашмаціць яго па галаве пляшкаю. Пасля гэтага шмат людзей павыходзілі з шарэнгаў, а на іх месцы сталі п'янюгі,— з тых, што з самага пачатку рабілі брыду і выкрыквалі непрыстойнасці ў вокны Ayuntamiento.

— Я дужа перажывала, калі Пабла расстрэльваў тых guardia civiles,— сказала Пілар.— Гэта было надта брыдка, але тады я думала, што калі так трэба, дык трэба, нічога не

зробіш, і, прынамсі, там абышлося без жорсткасці — проста людзей пазбаўлялі жыцця, і хоць гэта было вельмі прыкра, аднак, як усе мы ўжо зразумелі ў апошнія гады, — іначай нельга, калі хочаш здабыць перамогу і выратаваць Рэспубліку.

Калі Пабла перагарадзіў з усіх бакоў пляч і паставіў людзей у дзве шарэнгі, мне гэтая задума спадабалася, хоць яна і падалася мне спачатку крыху незвычайнай, і яшчэ я тады падумала, што ўсё, што трэба зрабіць, мы павінны зрабіць прыстойна: каб нікому не было брыдка. Калі ўжо сам народ вырашыў прыкончыць фашыстаў, дык няхай усе ўдзельнічаюць у гэтым, і я хацела таксама ўзяць на сябе часцінку агульнай адказнасці, калі ўжо збіралася скарыстаць нешта з тых выгод, якія мы здабудзем, калі горад будзе нашым. Але пасля дона Гільерма мяне ахапілі сорам і агіда. Калі п'янюгі і ўсялякія прайдзівствы сталі на месцы тых, хто абурыўся і выйшаў з шарэнгаў пасля дона Гільерма, я гэтаксама вырашыла адтуль выйсці, — пайшла на другі канец пляца і села там на лаве ў засені вялікага дрэва.

Да лавы, размаўляючы, наблізіліся двое сялян, а адзін з іх запытаў у мяне:

— Што з табою, Пілар?

— Нічога, — адказала я яму.

— Няпраўду кажаш, — сказаў ён. — Ну, дык што гэта з табою?

— Нешта ўсё гэта мне абрыдзела, — адказала я яму.

— Гэтаксама як і нам, — сказаў ён, і абодва селі побач са мной на лаве. У аднаго з іх быў бурдзюк з віном, і ён працягнуў яго мне.

— Прапалашчы горла, — сказаў ён, а другі працягваў размову:

— Найгоршае тое, што гэта накліча на нас ліха. Хай мне ніхто нават і не кажа, што такія рэчы, як расправа з донам Гільерма, не наклічуць ліха.

Тады першы сказаў:

— Калі ўжо трэба было забіваць іх усіх, хоць я яшчэ не ўпэўнены ў гэтым, дык забівалі б проста, без здзекаў.

— Хай бы ўжо здзекаваліся з дона Фаўсціна — гэта я магу зразумець, — сказаў другі. — Ён заўсёды быў блазнам, яго ніколі ніхто не прымаў насур'ёз. Але здзекавацца з такога чалавека, як дон Гільерма, — гэта ўжо брыдка.

— Мне гэта ўсё абрыдзела, — сказала я яму, і гэта была чыстая праўда, бо мяне ўнутры так выварочвала, што

я ўся была мокрая ад поту, і мне было так моташна, быццам я атруцілася гнілой рыбай.

— Годзе ўжо з нас,— сказаў адзін з сялян.— Болей мы ў гэтай справе не ўдзельнічаем. А цікава ведаць, што робіцца ў іншых гарадах?

— Тэлефонныя лініі яшчэ не адрамантавалі,— сказала я.— І гэта вельмі кепска, іх трэба адрамантаваць неадкладна.

— Гэта праўда,— сказаў ён.— Хто ведае, можа, нам лепей было б рыхтавацца да абароны горада, а не забіваць людзей, ды яшчэ так жорстка і пакутліва.

— Пайду пагавару з Пабла,— сказала я яму, паднялася з лавы і пайшла да аркады, што вяла да дзвярэй Аууп-тамiento, адкуль праз увесь пляц цягнуліся шарэнгі.

Цяпер яны ўжо не стаялі роўна, і парадку ў іх не было, і шмат хто з іх ужо добра нажлукціўся. Двое п'янюг упалі на зямлю пасярод пляца і, лежачы дагары, па чарзе прыкладваліся да пляшкі, перадаючы яе адзін аднаму. Адзін з іх пасля кожнага глытка гарланіў, як вар'ят: «Viva la Anarquía!»¹ На шыі ў яго была чырвона-чорная хустка. Другі крычаў: «Viva la Libertad!»² і дрыгаў нагамі ў паветры, а потым зноў гарланіў: «Viva la Libertad!» У яго таксама была чырвона-чорная хустка, і ён махаў гэтай хусткай і пляшкай, якую трымаў у другой руцэ.

Адзін селянін, што выйшаў з шарэнгі і цяпер стаяў у цяні аркады, паглядзеў на яго гідліва і сказаў:

— Ім лепей было б крычаць: «Няхай жыве п'янства!» Бо болей яны ні ў што не вераць.

— Яны і ў гэта не вераць,— сказаў другі селянін.— Такія нічога не разумеюць і ні ў што не вераць.

Тут адзін з п'янюг падняўся, узняў над галавой абедзве рукі са сціснутымі кулакамі і закрычаў: «Няхай жыве Анархія і Воля, так і ператак вашу Рэспубліку!»

Другі п'янюга, што ляжаў дагары, схопіў гарладзёра за нагу і пацягнуў так, што той зваліўся на яго, абодва перакаціліся адзін цераз аднаго, а потым селі, і той, які зваліў свайго сябрука, абняў яго за шыю, падаў яму пляшку, пацалаваў яго чырвона-чорную хустку, і яны зноў пачалі піць.

У тую самую хвіліну ў шарэнгах закрывалі, і я паглядзела туды, але не ўбачыла, хто выходзіць, бо нічога не было відаць праз натоўп, які сабраўся каля дзвярэй Аууп-

¹ Няхай жыве Анархія! (ісп.)

² Няхай жыве Воля! (ісп.)

tamiento. Я ўбачыла толькі, што Пабла і Cuatro Dedos выпіхваюць некага сваімі драбавікамі, але не магла разгледзець каго, таму падышла бліжэй да натоўпу, што скупіўся каля дзвярэй.

Людзі там штурхаліся, столікі і крэслы фашысцкага кафэ былі перакуленыя, акрамя аднаго століка, дзе ляжаў нейкі п'янюга, звесіўшы задраную ўгору галаву і разывіўшы рот. Я падняла адно крэсла, прыставіла яго да калоны аркады і ўзлезла на яго, каб лепей было відаць цераз галавы натоўпу.

Той, каго выпіхвалі Пабла і Cuatro Dedos, быў дон Анастасіо Рывес — заўзяты фашыст і самы тоўсты чалавек у нашым горадзе. Ён займаўся скупкай збожжа і быў агентам некалькіх страхавых кампаній, а таксама пазычаў людзям грошы за вялікія працэнты. Стоячы на крэсле, я ўбачыла, як ён сышоў па прыступках і наблізіўся да шарэнгаў — яго тлустая шыя выпірала ззаду з-пад каўняра кашулі, а лысіна блішчала на сонцы. Аднак праз строй ён так і не прайшоў, бо ўвесь натоўп зароў разам — людзі крычалі не паасобку, а ўсе адначасова. Узняўся страшэнны крык, і пад гэты шматгалосы рык людзі ўсе разам накінуліся на дона Анастасіо, і я пабачыла, як ён упаў на зямлю, абараняючы галаву рукамі, а потым ужо нічога не было відаць, бо ўсе кучай наваліліся на яго. А калі людзі разышліся, дон Анастасіо быў ужо мёртвы, бо яго білі галавой аб каменныя пліты, і ніякіх шарэнгаў ужо не было, а была дзікая арда.

— Пойдзем туды! — пачуліся крыкі. — Пойдзем да іх самі!

— Ён надта цяжкі — не дацягнеш, — сказаў нейкі чалавек і штурхнуў нагой цела дона Анастасіо, якое ляжала на зямлі ніцма.

— Навошта нам цягнуць гэтую кучу трыбухоў да абрыву? Хай тут і застаецца.

— Пойдзем туды, прыкончым іх усіх разам, — закрычаў нехта. — Пойдзем!

— Навошта нам тут пячыся на сонцы ўвесь дзень! — падхапіў яшчэ адзін. — Пойдзем. Хутчэй!

Натоўп паваліў пад аркады. Усе штурхаліся і гарлапанілі, раўлі, як звяры, і ўсе крычалі: «Адчынй! Адчынй! Адчынй!», бо, калі шарэнгі разваліліся, Пабла загадаў вартавым зачыніць дзверы Ayuntamiento на ключ.

З майго крэсла мне было відаць скрозь аконныя краты, што адбываецца ў зале Ayuntamiento. Там усё было па-ранейшаму, як і першы раз, калі я туды зазірнула: тыя, хто

яшчэ не выйшаў, стаялі паўколам перад свяшчэннікам на каленях і маліліся. Пабла, з драбавіком за спіной, сядзеў на вялікім стале перад крэслам мэра, паклаўшы ногі на стол, і курыў. Ногі ў яго віселі, не дастаючы да падлогі. Усе вартавыя парассядаліся на крэслах членаў муніцыпалітэта з ружжамі ў руках. Ключ ад дзвярэй ляжаў на стале каля Пабла.

Натоўп крычаў: «Адчыніце! Адчыніце! Адчыніце!»— хо-рам, быццам прыпеў нейкай песні, а Пабла сядзеў на сваім месцы і рабіў выгляд, нібыта нічога не чуе. Ён нешта сказаў свяшчэнніку, але навокал стаяў такі гвалт, што я не ўчула, што ён сказаў.

Свяшчэннік, як і раней, не адказаў яму і працягваў маліцца. Мяне штурхалі з усіх бакоў, і я падсунула сваё крэсла ажно да самай сцяны. Узлезла зноў на крэсла і прыпала тварам да аконных крат, учапіўшыся за іх рукамі. Нейкі чалавек таксама ўзлез на маё крэсла і стаў ззаду ў мяне, ухапіўшыся рукамі за крайнія пруткі краты.

— Крэсла не вытрымае,— сказала яму я.

— Нічога з ім не зробіцца,— адказаў ён.— Глядзі. Глядзі, як яны моляцца.

Ён дыхаў мне ў патыліцу, і ад яго тхнула вінным перагарам і смуродам натоўпу,— кіслым, як ваніты на бруку, а потым ён выцягнуў шыю праз маё плячо, прасунуў твар паміж кратамі і загарланіў: «Адчыніце! Адчыніце!», і мне здалося, нібыта ўвесь натоўп сеў на мяне вярхом, як часам у сне д'ябал узлазіць табе на карак.

Цяпер увесь натоўп збіўся ў кучу і напіраў на дзверы так, што тых, хто стаяў наперадзе, ледзь не задушылі тыя, што налягалі ззаду, а нейкі здаравенны п'янюга ў чорнай блузе з чырвона-чорнай хусткай на шыі разагнаўся ажно з сярэдзіны пляца і наляцеў з усяго маху на тых, хто стаяў ззаду, і ўпаў, а потым усхапіўся на ногі, адышоў назад, і зноў разагнаўся, і зноў наляцеў на тых, хто быў ззаду, і загарланіў: «Хай буду я і хай жыве анархія!»

Потым гэты самы п'янюга выйшаў з натоўпу, сеў пасярод пляца і пачаў жлукціць з пляшкі, і тут ён убачыў дона Анастасію, што ўсё яшчэ ляжаў ніцма на каменных плітах — мноства ног прайшло ўжо па яго целе. П'янюга падняўся і падышоў да дона Анастасію, нахіліўся і пачаў паліваць з пляшкі таму на галаву і вопратку, а потым выцягнуў з кішэні запалкі і пачаў чыркаць адну за адной, намагаючыся падпаліць дона Анастасію. Але моцны вецер тушыў запалкі, і праз хвіліну-другую п'янюга кінуў гэтыя марныя намаганні і, хістаючы галавой, уладкаваўся побач

з донам Анастасію — і то прыкладваўся да пляшкі, то нахіляўся і ляскаў па плячы мёртвага дона Анастасію.

Тым часам натоўп усё гарланіў і дамагаўся, каб адчынілі дзверы, і чалавек, што стаяў каля мяне на крэсле, з усяе сілы тузаў за краты і гарланіў у мяне над вухам, аглушаючы мяне сваім ровам і абдаючы смярдзючым дыханнем, і я перастала назіраць за п'янюгам, што намагаўся падпаліць дона Анастасію, і зноў зазірнула ў залу Ayuntamiento, а там усё было па-ранейшаму, без ніякіх змен. Яны ўсё яшчэ маліліся, стоячы на каленях, у расхрыстаных на грудзях кашулях: хто, схіліўшы галаву долу, хто — узняўшы яе ўверх і гледзячы на крыж у руках у свяшчэнніка, а той хутка і выразна шаптаў словы малітвы, пазіраючы некуды паверх іх галоў, а ззаду на стала сядзеў Пабла з запаленай цыгарэтай у зубах, з драбавіком за спіной — матляў нагамі і забаўляўся ключом ад дзвярэй, які ён узяў са стала.

Я пабачыла, як Пабла зноў нахіліўся і нешта сказаў свяшчэнніку, але што ён сказаў — разабраць было немагчыма, бо наўкол стаяў суцэльны крык і гвалт. Свяшчэннік нічога яму не адказаў і працягваў маліцца далей. Раптам з паўкола тых, што маліліся, падняўся чалавек, і я зразумела, што ён хоча выйсці. Гэта быў дон Хасэ Кастра, якога ўсе называлі донам Пепе, гандляр і перакупшчык коней і заўзяты фашыст. Цяпер ён стаяў пасярод залы — нізенькі, акуратны, хоць і няголены, у піжамнай куртцы, увабранай у шэрыя паласатыя штаны. Ён пацалаваў крыж, і свяшчэннік блаславіў яго, потым дон Пепе азірнуўся на Пабла і кіўнуў галавой на дзверы.

Пабла адмоўна пакруціў галавой і працягваў курыць. Я заўважыла, што дон Пепе нешта гаворыць Пабла, але не чула, пра што той кажа. Пабла нічога не адказаў, толькі зноў адмоўна пакруціў галавой і паказаў на дзверы.

Тады дон Пепе паглядзеў на дзверы, і я ўцяміла: да гэтага моманту ён не ведаў, што яны замкнёныя. Пабла паказаў яму ключ, і ён з хвілінку пастаяў, пазіраючы на гэты ключ, а потым павярнуўся, адышоў і зноў стаў на калені. Я ўбачыла, што свяшчэннік кінуў погляд на Пабла, а той вышчарыў зубы і паказаў яму ключ, і свяшчэннік, відаць, толькі тады ўсвядоміў, што дзверы замкнёныя, і мне здалося, быццам ён хацеў кіўнуць галавой, але не — ён толькі нахіліў галаву і зноў пачаў маліцца.

Не ведаю, як яно так здарылася, што яны не ведалі, што дзверы замкнёныя, хіба што былі надта захопленыя сваімі думкамі і малітвамі. Аднак зараз яны ўжо зразумелі

гэта, як і тое, чаму на пляцы стаіць такі гвалт, і відаць, яны ўцямілі, што там усё змянілася. Але яны працягвалі кленчыць і маліцца.

Галас цяпер узяўся такі, што нічога нельга было пачуць, і п'янюга, што ўзлез на маё крэсла, затрос аберуч аконныя краты і сіпла закрычаў: «Адчыніце! Адчыніце!»

Я ўбачыла, як Пабла зноў сказаў нешта свяшчэнніку, але той не звярнуў на гэта ніякай увагі. Тады Пабла зняў з пляча драбавік, нахіліўся і штурхнуў прыкладам свяшчэнніка ў спіну, але свяшчэннік і на гэта ніяк не зрэагаваў, і Пабла пахітаў галавою. Потым ён нешта сказаў праз плячо Cuatro Dedos, а той у сваю чаргу сказаў нешта астатнім вартавым, і яны ўсе падняліся і адышлі ў дальні куток залы.

Я ўбачыла, як Пабла зноў сказаў нешта Cuatro Dedos, і той ссунуў разам два сталы і ўзгрукваў на іх некалькі лаў. Атрымалася барыкада, што аддзяліла куток залы, дзе засталіся вартавыя з сваімі ружжамі. Пабла нахіліўся і зноў штурхнуў свяшчэнніка прыкладам у спіну, але свяшчэннік не звярнуў на гэта ніякай увагі, і астатнія, апроч Пепе, таксама не звярталі ўвагі і маліліся далей. Пабла пахітаў галавой, а потым, калі заўважыў, што дон Пепе глядзіць на яго, кінуў яму і паказаў ключ, высока падняўшы яго ў руцэ. Дон Пепе зразумеў, нахіліў галаву і пачаў хуценька маліцца.

Пабла саскочыў на падлогу, абышоў доўгі стол пасяджэнняў і накіраваўся да вялікага крэсла мэра, што стаяла на ўзвышэнні. Ён сеў на гэтае крэсла і пачаў скручваць цыгарэту, не спускаючы вачэй з фашыстаў, якія маліліся разам са свяшчэннікам. З выразу яго твару нельга было зразумець, што ён удумаў. Ключ ляжаў перад ім на сталё — вялізны жалезны ключ — даўжынёй у фут. Потым Пабла нешта крыкнуў вартавым, а што — я не пачула, і адзін з іх пайшоў да дзвярэй. Усе фашысты, пабачыла я, пачалі маліцца яшчэ больш заўзята. Цяпер ужо яны ўсё зразумелі, здагадалася я.

Пабла яшчэ раз сказаў нешта свяшчэнніку, але той нічога не адказаў. Тады Пабла нахіліўся над сталом, узяў ключ і кінуў яго вартавому. Той злавіў ключ у паветры, і Пабла зноў задаволена ўсміхнуўся. Вартавы ўставіў ключ у замок, павярнуў яго, адчыніў дзверы і схваўся за імі ад натоўпу, які адразу ўварваўся ў залу.

Гэта я паспела ўбачыць, але акурат у тую самую хвіліну п'янюга, што стаяў разам са мной на крэсле, залямантаваў: «Ай-яй-яй!» Ён прасунуў галаву між кратамі і закрыў ад

мяне ўсё акно і загарланіў: «Бі іх! Лупі! Калі! Бі!»— і абедзвюма рукамі адштурхнуў мяне ўбок, і мне ўжо нічога не было відаць.

Я пхнула яго локцем у живот і сказала: «Ты, п'янтос, чыё гэта крэсла? Дай паглядзець!»

А ён адно калоціць абэруч краты і гарланіць: «Бі іх! Лупі! Рэж! Вось так! Бі! Cabrones! Cabrones! Cabrones!»

Я штосілы ўдарыла яго локцем і сказала: «Сам ты Cabron! П'янтос! Дай паглядзець!»

Тады ён абедзвюма рукамі націснуў мне на галаву, намагаючыся спіхнуць мяне з крэсла, каб яму самому было зручней глядзець, і ўсёй сваёй вагой наваліўся на мяне і загарланіў яшчэ мацней: «Бі іх! Вось так! Добра! Бі!»

«Каб цябе чэрці пабілі!»— сказала я і штосілы ўдарыла яго ў пахвіну, у самае балючае месца, і яму такі забале-ла — ён адразу адпусціў маю галаву, ухапіўся за тое месца і сказаў: «No hay derecho, mijer. Не маеш права, жанчына». А я тым часам зазірнула ў акно і ўбачыла, што ў зале паўнюсенька набілася людзей, і яны малоцяць фашыстаў цапамі, б'юць дубінкамі, і лупяць, і колюць, і торкаюць абы-куды драўлянымі віламі з абламанымі зубамі, і гэтыя вілы ўжо не белыя, а чырвоныя, і ўсё там ходырам ходзіць, а Пабла сядзіць у вялікім крэсле і глядзіць, а наўкол усе гарляняць, і калоцяць, і рэжуць, а людзі верашчаць, як коні на пажары. І я ўбачыла, як свяшчэннік, падабраўшы сутану, пералазіць цераз лаву, а ззаду яго рэжуць сярпамі і крывымі нажамі, і нарэшце нехта ўхапіў яго за сутану, і пачуўся пранізлівы крык, потым яшчэ адзін, і я ўбачыла, што двое рэжуць свяшчэнніка сярпамі, а трэці трымае яго. Свяшчэннік выпрастаў рукі і чапляецца за спінку крэсла... Аднак акурат у гэты самы момант маё крэсла, на якім я стаяла, развалілася, і мы з п'янюгам апынуліся на брусчатцы, дзе смярдзела віном і ванітамі, а п'янюга ўсё сварыўся, гразіў мне пальцам і казаў: «No hay derecho mijer, по hay derecho... Ты мяне скалечыць на ўсё жыццё маг-ла»,— а людзі, якія спяшаліся ў залу Ayuntamiento, спатыкаліся і наступалі на нас, і болей я ўжо нічога не бачыла, апроч ног тых людзей, што пераступалі цераз парог, і п'янюгі, які сядзеў насупраць мяне, трымаючыся абэруч за тое месца, куды я яго ўдарыла.

Так скончылася расправа з фашыстамі ў нашым гарад-ку, і я рада, што болей нічога не бачыла, бо, калі б не той п'янюга, я б пабачыла ўсё. І дзякуй яму, бо відовішча ў Ayuntamiento было такое, што лепей не бачыць яго наогул.

Але ж той другі п'янюга, якога я пабачыла раней, быў яшчэ горшы за майго. Калі мы падняліся на ногі пасля таго, як зламалася крэсла, і выбраліся з натоўпу, які яшчэ не разышоўся ад дзвярэй *Ayuntamiento*, я ўбачыла, што той п'янюга, з чырвона-чорнай хусткай, сядзіць на тым самым месцы і нешта лье на дона Анастасію. Роўна трымаць галаву ён не мог, і яго ўсё завальвала на адзін бок, але ён настойліва працягваў свой занятак, усё ліў і чыркаў запалкамі, ліў і чыркаў... Урэшце я не вытрымала, падышла да яго і сказала:

— Што гэта ты робіш: ніякага сораму ў цябе няма.

— *Nada, mijer, nada*¹, — адказаў ён. — Адчапіся ад мяне.

Акурат цяпер — магчыма, таму, што, стаўшы перад ім, я заслانیла яго ад ветру, — запалка ўспыхнула, і блакітны агеньчык пабег уздоўж рукава дона Анастасію ўверх, да яго патыліцы, і п'янюга, задраўшы галаву, загарланіў штосілы: «*Мерцвякоў паляць! Мерцвякоў паляць!*»

— Хто? — крыкнуў нехта з натоўпу.

— Дзе? — азваўся яшчэ адзін.

— Тут! — надрываўся п'янюга. — Вось тут!

Тады нехта з размаху агрэў п'янюгу цэпам па галаве, ён упаў дагары і паглядзеў на таго, хто ўдарыў, і адразу заплюшчыў вочы, злажыў накрыж рукі і выпрастаўся на зямлі побач з донам Анастасію, зрабіўшы выгляд, быццам спіць. Болей яго ніхто не чапаў, і ён ляжаў ціхенька — і так і застаўся ляжаць, калі дона Анастасію паднялі і ўсклалі на воз да іншых трупай і павезлі да абрыву, адкуль іх паскідвалі ў рэчку ўвечары, як толькі прыбралі ўсё ў *Ayuntamiento*. Шкада, што туды гэтаксама не скінулі і два-тры дзiesiąткі п'янюг, асабліва тых, з чырвона-чорнымі хусткамі, і я думаю, што калі ў нас яшчэ будзе якая рэвалюцыя, дык трэба распачынаць яе з ліквідацыі ўсіх гэтых п'янюг. Але тады мы гэтага яшчэ не разумелі. Неўзабаве, аднак, мы пераканаліся ў гэтым.

У той вечар мы яшчэ не ведалі, што нас чакае наперадзе. Пасля бойні ў *Ayuntamiento* болей ужо нікога не забівалі, але мітынг у той вечар нам так і не ўдалося склікаць, бо надта многа людзей панапіваліся. Немагчыма было навесці ніякага парадку, і таму мітынг адклалі да наступнага дня.

У тую ноч я не спала з Пабла. Не варта было б, пэўна, расказваць пра ўсё гэта пры табе, гуара, але, з другога бо-

¹ Нічога, жанчына, нічога (*icn.*).

ку, табе карысна даведацца пра ўсё, бо тое, што я расказала,— чыстая праўда. Ты паслухай, Inglés, бо гэта дужа цікава.

Дык вось, пазней мы пайшлі вячэраць, і ўсё было неяк незвычайна. Быццам пасля буры, ці паводкі, ці бою. Усе стаміліся і амаль не размаўлялі. Мне было дужа моташна на душы, я пакутавала ад сораму і нейкага пачуцця, нібыта мы зрабілі нешта благое,— і яшчэ было прадчуванне, быццам нас чакае нейкае ліха,— вось як сённяя, зранку, калі наляцелі тыя самалёты. Так яно і спраўдзілася праз тры дні.

За вячэраю Пабла быў не дужа гаваркі.

— Ну як, спадабалася табе, Пілар?— спытаў ён нарэшце, напхаўшы рот смажанінай з маладога казляняці.

Мы вячэралі ў кафэ каля аўтобуснай станцыі, народу там набілася паўнюсенька, спявалі песні, а афіцыянты насілу праціскваліся да столікаў.

— Не,— адказала я,— не спадабалася, апроч дона Фаўціна.

— А мне спадабалася,— сказаў ён.

— Усё?— спытала я.

— Усё,— адказаў ён, адрэзаў нажом лусту хлеба і паचाў падбіраць ім поліўку з талеркі.— Усё, апрача свяшчэнніка.

— Табе не спадабалася тое, што зрабілі з свяшчэннікам?— здзівілася я, бо ведала, што ён ненавідзіць свяшчэннікаў болей, чым фашыстаў.

— Ён мяне расчараваў,— сумна сказаў Пабла.

Вакол нас так гучна гарланілі песні, што нам даводзілася амаль крычаць, каб пачуць адно аднаго.

— Чаму?

— Ён кепска памёр,— адказаў Пабла.— Мала годнасці.

— Якой жа ты хацеў ад яго годнасці, калі на яго накінуліся ўсе гуртам?— сказала я.— А да гэтага, па-мойму, ён трымаўся з вялікай годнасцю. Большай годнасці і чакаць не даводзілася.

— Яно дык так,— сказаў Пабла.— Але ў апошні момант ён спалохаўся.

— А хто б не спалохаўся?— спытала я.— Хіба ты не бачыў, як яны на яго накінуліся?

— Чаму ж не бачыў,— адказаў Пабла.— Але ўсё адно, па-мойму, ён памёр пагана.

— На яго месцы кожны памёр бы пагана,— сказала я.— А што б ты хацеў? Калі хочаш ведаць, усё тое, што адбывалася ў Ayuntamiento, было паскудствам.

— Так, твая праўда,— пагадзіўся Пабла.— Парадку было мала. Але ж гэта ўсё-такі свяшчэннік! Ён павінен быць узорам.

— Я думала, што ты ненавідзіш свяшчэннікаў?

— Гэта праўда,— адказаў Пабла і адрэзаў сабе яшчэ хлеба.— Але ж гэта быў іспанскі свяшчэннік. Іспанскі свяшчэннік павінен паміраць як след — прыгожа і з годнасцю.

— А па мне дык ён памёр зусім няблага,— сказала я.— Тым болей калі браць пад увагу ўсе абставіны.

— Не,— сказаў Пабла.— Ён мяне зусім расчараваў. Цэлы дзень я чакаў смерці свяшчэнніка. Я вырашыў, што ён апошні пройдзе паўз шарэнгі. Я вельмі чакаў гэтай хвіліны. Спадзяваўся, што гэта будзе цудоўнае відовішча. Бо я яшчэ ніколі не бачыў, як памірае свяшчэннік.

— Паспееш яшчэ, нагледзішся,— сказала я з'едліва.— Усё толькі пачынаецца.

— Не,— паўтарыў Пабла.— Ён мяне расчараваў.

— Вось яно як,— сказала я.— Яшчэ ты, чаго добрага, і ў нашай агульнай справе расчаруешся.

— Як жа ты не зразумееш, Пілар. Ён жа быў іспанскі свяшчэннік.

— Што за народ — іспанцы?!— сказала я яму.— І праўда, які горды народ, Inglés? Што за народ?

— Нам трэба ісці,— сказаў Роберт Джордан. Ён глянуў на сонца.— Хутка ўжо поўдзень.

— Пачакай крыху,— сказала Пілар.— Зараз пойдзем. Вось толькі даскажу табе пра Пабла. У той вечар ён мне сказаў:

— Пілар, сёння ў нас з табой нічога не будзе.

— Як скажаш,— адказала я.— Пераб'юся.

— Думаю, што гэта было б нядобра ў такі дзень, калі забіта столькі людзей.

— Qué va,— сказала я.— Глядзі, які праведнік! Я ж нездарма столькі гадоў пражыла з матадорамі — ведаю, што з імі бывае пасля карыды.

— Ты праўду кажаш?— запытаў ён у мяне.

— А хіба калі я брахала табе?

— Ты маеш рацыю, Пілар, сёння я ні на што не варты. Ты не злуеш на мяне?

— Не, hombre,— адказала я яму.— Не кожны ж дзень ты забіваеш людзей.

І ўсю ноч ён спаў, як дзіця, пакуль я яго не разбудзіла на світанку, а я так і не змагла заснуць і нарэшце паднялася і села каля акна, адкуль можна было бачыць пляц

у месячным святле — той самы, дзе ўдзень стаялі шарэнгі,— і дрэвы ўскрай пляца, якія блішчалі ў месячным святле, і чорныя цені, якія падалі ад гэтых дрэў, і лавы, таксама асветленыя месяцам, і бліскучыя шкельцы пабітых пляшак, а далей — абрыў, куды паскідалі тых людзей. Навокал было ціха, толькі ў фантане плюхала вада, а я сядзела і думала: як жа пагана мы пачынаем.

Акно было расчыненае, і з боку гатэля да мяне раптам данеслася жаночае рыданне. Я выйшла на балкон, ступаючы басанож па жалезных плітах, месяц асвятляў фасады будынкаў на пляцы, а рыданне даносілася з таго будынка, дзе жыў дон Гільерма. Гэта яго жонка стаяла там і лямантавала.

Потым я вярнулася ў пакой і зноў села каля акна. Мне не хацелася ні пра што думаць, бо гэта быў найгоршы дзень у маім жыцці, калі не лічыць яшчэ аднаго дня.

— А калі гэта быў той дзень?— спытала Марыя.

— Праз тры дні, калі горад захапілі фашысты.

— Пра гэта лепей не расказвай,— сказала Марыя.— Гэтага я слухаць не хачу. Досыць. І так ужо занадта.

— Казала ж я табе, што не варта табе ўсё гэта слухаць,— сказала Пілар.— Бачыш? Я не хацела, каб ты слухала. Вось цяпер ты будзеш сніць благія сны.

— Не,— сказала Марыя.— Але болей я не хачу.

— А мне хацелася б калі-небудзь паслухаць,— сказаў Роберт Джордан.

— Добра, табе я раскажу,— сказала Пілар.— Але без Марыі.

— Я не хачу пра гэта слухаць,— жаласна сказала Марыя.— Не трэба, Пілар. Не расказвай пры мне, бо міжволі я буду слухаць.

Вусны яе трымцелі, і Роберту Джордану здалося, што яна зараз заплача.

— Калі ласка, Пілар, не расказвай.

— Не бойся, маленькі мой стрыгунок,— сказала Пілар.— Не пужайся. А табе, Inglés, я раскажу як-небудзь іншым разам.

— Але я хачу заўсёды быць разам з ім,— сказала Марыя.— Ох, Пілар, не расказвай гэтага зусім.

— Я раскажу, калі ты будзеш кухарыць.

— Не. Не. Прашу цябе. Не расказвай зусім пра гэта.

— Калі ўжо я раскажала пра тое, што мы рабілі з імі, трэба сказаць і пра тое, што яны рабілі з намі, а то выйдзе несправядліва,— сказала Пілар.— Але я раскажу так, што ты нічога не пачуеш.

— Няўжо нельга гаварыць пра што-небудзь прыёмнае?— сказала Марыя.— Няўжо трэба заўсёды гаварыць пра ўсялякія страхосці?

— Сёння пасля абеду вы застанецеся ўдваіх, ты і Inglés,— сказала Пілар.— Тады гаварыце пра што хочаце.

— Ну, дык хай хутчэй надыдзе той пасляабедзенны час!— сказала Марыя.— Хай ён прыляціць на крылах.

— Надыдзе, надыдзе,— сказала ёй Пілар.— Прыляціць на крылах і адляціць гэтаксама, а заўтра прыляціць ізноў.

— Пасля абеду,— сказала Марыя.— Пасля абеду... Хай ужо як найхутчэй надыдзе той пасляабедзенны час!

РАЗДЗЕЛ АДЗІНАЦАТЫ

Яны спусціліся з горнага лужка ў лясістую даліну і зноў падняліся сцэжкаю, якая спачатку бегла па-над ручаём, а потым збочвала і адразу стромка ішла ўгору, і калі яны дасягнулі вяршыні скалістага схілу, парослага густым хвойнікам, насустрач ім выйшаў з-за дрэва чалавек з карбінам наперавес.

— Стой!— загадаў ён. А потым:— Hola, Пілар. Хто гэта з табой?

— Гэта Inglés,— адказала Пілар.— Але імя ў яго хрысціянскае — Раберта. Ну і высока ж вы забраліся! Насілу да вас дайшлі.

— Salud, samarada,— сказаў вартавы і працягнуў руку Роберту Джордану.— Як справы?

— Добра,— сказаў Роберт Джордан.— А ў цябе?

— І ў мяне няблага,— сказаў вартавы. Гэта быў зусім яшчэ малады хлапец, хударлявы, з тонкім скуластым тварам, арліным носам і шэрымі вачыма. Ён быў проставаалосы, з ускалмачанай чорнай шавялюрай. У моцным поціску яго рукі адчувалася прыязнасць. Вочы ў яго глядзелі таксама зычліва.

— Добры дзень, Марыя,— звярнуўся ён да дзяўчыны.— Ты не стамілася?

— Qué va, Хаакін,— сказала дзяўчына.— Мы болей сядзелі і гаварылі, чым ішлі.

— Ты — новы дынамітчык?— спытаў Хаакін.— Мы ўжо чулі пра цябе.

— Так, я новы дынамітчык,— сказаў Роберт Джордан.— Мы пераначавалі ў Пабла.

— Мы рады, што ты прыйшоў,— сказаў Хаакін.— Што, зноў цягнік?

— А ты ўдзельнічаў у той аперацыі, з цягніком?— спытаў Роберт Джордан і ўсміхнуўся.

— А няўжо ж не,— сказаў Хаакін.— Там мы знайшлі вось яе.— Ён з хітрынкай усміхнуўся і кінуў на Марыю.— А ты зараз прыгожая,— сказаў ён Марыі.— Табе ўжо казалі, якая ты прыгожая?

— Годзе ўжо, Хаакін, але ўсё адно — дзякуй табе,— сказала Марыя.— І ты быў бы прыгожы, калі б пагаліўся і пастрыгся.

— Я цябе тады нёс,— сказаў Хаакін дзяўчыне.— Я цябе цягнуў на сваім карку.

— Не адзін ты,— сказала Пілар сваім нізкім голасам.— Усе яе неслі. А дзе стары?

— У лагеры.

— А дзе ён быў учора вечарам?

— У Сеговіі.

— Навіны прынёс?

— Так,— адказаў Хаакін.— Ёсць навіны.

— Добрыя ці благія?

— Здаецца, благія.

— Эх,— уздыхнуў Хаакін і захітаў галавой.— Не кажы ты мне пра іх. Таварыш дынамітчык, а што гэта былі за самалёты?

— Бамбардзіроўшчыкі «Хейнкель-111». Знішчальнікі «Хейнкель» і «фіят»,— адказаў яму Роберт Джордан.

— Вялікія, з нізенькімі крыламі, як называюцца?

— «Хейнкель-111».

— Хай хоць як называюцца — ад гэтага не лягчэй,— сказаў Хаакін.— Але я вас затрымліваю. Зараз правяду вас да камандзіра.

— Да камандзіра?— спытала Пілар.

Хаакін сур'ёзна кінуў.

— Мне так болей падабаецца, чым «важак»,— сказаў ён.— Гучыць па-ваеннаму.

— Ты хутка ўжо зусім салдатам зробішся,— сказала Пілар і засмяялася.

— Не,— сказаў Хаакін.— Але мне падабаюцца вайсковыя назвы, з імі і загад лепей разумееш, і дысцыпліны болей.

— Вось гэты табе спадабаецца, Inglés,— сказала Пілар.— Ён у нас дужа сур'ёзны хлапец.

— Можа, панесці цябе?— спытаў Хаакін дзяўчыну, паклаўшы ёй на плячо руку і з усмешкай заглядваючы ёй у вочы.

— Хопіць і аднаго разу,— адказала яму Марыя.— Дзякуй табе — усё адно.

— А ты памятаеш, як гэта было?— спытаў яе Хаакін.

— Я памятаю, што мяне неслі,— сказала Марыя.— А вось цябе я не памятаю. Цыгана памятаю, бо ён мяне некалькі разоў кідаў. Але дзякуй табе, Хаакін, як-небудзь іншым разам я цябе панясу.

— А я добра памятаю,— сказаў Хаакін.— Памятаю, як трымаў цябе за абедзве нагі, а ты ляжала жыватом у мяне на плячах, а галава твая звисала ў мяне за спіной, і рукі таксама звисалі.

— У цябе добрая памяць,— сказала Марыя і ўсміхнулася яму.— А я нічога з таго не запамніла. Ні тваіх рук, ні твайго пляча, ні тваёй спіны.

— Хочаш, я скажу табе штосьці?— спытаў яе Хаакін.

— Ну, кажы.

— Я тады дужа быў рады, што ты вісіш у мяне за спіной, бо ззаду стралялі.

— От свіння,— сказала Марыя.— Пэўна, таму і цыган мяне так доўга нёс?

— А няўжо ж не, і яшчэ таму, што яму прыемна было трымаць цябе за ногі.

— Мае ж вы героі!— сказала Марыя.— Ах, вы мае выратавальнічкі!

— Слухай, гуара,— сказала ёй Пілар.— Гэты хлапец таксама нёс цябе дужа доўга, і тады ім усім было не да тваіх ног. У той час яны думалі толькі пра кулі. І калі б ён цябе кінуў, то мог бы хутка дабежчы туды, куды кулі ўжо не дасягалі.

— Я яму вельмі ўдзячная,— сказала Марыя.— І калі-небудзь, іншым разам, я яго панясу. Дазволь нам крыху пажартаваць, Пілар. Не плакаць жа мне з-за таго, што ён мяне нёс!

— Я б цябе ахвотна тады кінуў,— працягваў кпіць з яе Хаакін.— Ды баяўся, што Пілар мяне прыстрэліць.

— Я яшчэ ніколі нікога не прыстрэліла,— сказала Пілар.

— No hace falta,— сказаў ёй Хаакін.— Табе і не трэба. Ты можаш каго хочаш давесці да згубы сваім языком.

— Ну, як жа ты размаўляеш,— сказала яму Пілар.— Ты ж заўсёды вылучаўся сваёй далікатнасцю. Што ты рабіў да вайны, хлопчык?

— Амаль нічога,— адказаў Хаакін.— Мне тады было толькі шаснаццаць гадоў.

— А ўсё-такі?

— Хіба што зрэдку зарабляў трошкі. Калі якую пару чаравікаў...

— Рамантаваў чаравікі, ці што?

— Не, чысціў.

— Qué va,— сказала Пілар.— Нешта ты не дагаворваеш.— Яна акінула поглядам яго чарнявы твар, гнуткую постаць, ускалмачаную чупрыну, нагадала, як ён ходзіць, ступаючы з абцаса на насок.— Чаму ж у цябе не атрымалася?

— Што не атрымалася?

— Што? Ты сам ведаеш што. Вось і зараз носіш коску.

— Мабыць, таму што баяўся.

— Постаць у цябе неблагая,— сказала яму Пілар.— Праўда, з твару не выйшаў. Але, кажаш, баяўся, га? А ў той справе з цягніком ты трымаўся няблага.

— Цяпер я ўжо не баюся,— сказаў хлапец.— Зусім не баюся. Пабачыў такое, што куды там быкам — і горш і страшней. Які бык можа зраўняцца з кулямётам! Але ўсё адно, калі б я зараз апынуўся на арэне сам-насам з быком — не ведаю, ці паслухаліся б мяне ногі.

— Ён хацеў зрабіцца матадорам, але баяўся,— растлумачыла Пілар Роберту Джордану.

— Ты любіш карыду, таварыш дынамітчык?— спытаў Хаакін, бліснуўшы ва ўсмешцы белымі зубамі.

— Вельмі,— адказаў Роберт Джордан.— Вельмі люблю.

— Ты бачыў яе ў Вальядалідзе?— спытаў Хаакін.

— Так, у верасні на кірмашы.

— Гэта мой родны горад,— сказаў Хаакін.— Цудоўны горад, і людзі там цудоўныя, але колькі ліха яны зазналі ў гэтую вайну!— Адразу ж твар яго пацямнеў.— Там застрэлілі майго бацьку. І маці. І швагра, а вось цяпер і сястру.

— Вось жа звяры,— сказаў Роберт Джордан.

Колькі ўжо разоў ён чуў тое самае? Колькі разоў бачыў, як людзі цераз сілу вымаўляюць гэтыя словы? Колькі разоў назіраў, як вочы поўняцца слязьмі і голас робіцца сіплым, калі трэба вымавіць такія простыя словы — бацька, маці, брат, сястра. Хіба падлічыш, колькі давялося сустрэць людзей, якія вось так нагадвалі пра блізкіх, сваякоў? Амаль заўсёды яны пачыналі свае ўспаміны пра гэта вось так, як гэты хлапец: неспадзявана, калі гаворка за-

ходзіла пра родны горад,— і адказваеш на гэта заўсёды аднолькава: «Вось жа звяры!»

Ты чуеш толькі сухі пералік страт. Ты не бачыў на свае вочы, як упаў забіты бацька, перад табой не паўстае карціна яго смерці, як паўстала карціна смерці фашыстаў, калі Пілар расказвала каля ручая. Ты ведаеш: бацьку расстралялі дзесьці надвячоркам пры святле фар грузавіка, ці на двары, ці ў полі, ці пад мурам, ці ў садку. Табе даводзілася бачыць зверху, з гор, сполахі стрэлаў і чуць посвіст куль, а потым ты спускаўся на дарогу і знаходзіў трупы. Але ты не бачыў на свае вочы, як забівалі маці, ці сястру, ці брата. Ты толькі чуў пра гэта, і ты чуў стрэлы і бачыў трупы.

Пілар жа сваім расказам прымусіла яго ўбачыць увачавідкі, што адбылося ў тым гарадку.

Калі б жа гэтая жанчына ўмела пісаць! Ён паспрабуе занатаваць усё так, як яна расказвала, калі толькі яму пашчасціць усё ўспомніць як след. Божухна, як яна расказвае! Лепей за Кеведа, падумаў ён. Кеведа ніколі не здолеў бы апісаць смерць нейкага там Фаўсціна так, як апісала яна. Вось каб у мяне хапіла таленту напісаць такое апавяданне, падумаў ён. Пра тое, што мы рабілі, а не пра тое, што яны рабілі з намі. Пра апошняе ён ужо ведаў досыць. Безліч разоў ён чуў пра гэта ў варожым тыле. Але трэба ведаць гэтых людзей. Трэба ведаць, што гэта былі за людзі, як яны жылі раней, у сваіх родных мясцінах.

Таму што нам ніколі не даводзілася затрымлівацца і самім расказаць — таму мы па сутнасці не ведаем, чым на самой справе канчаюцца нашы аперацыі, думаў ён. Прыходзіш да селяніна ў хату. Прыходзіш надвячоркам, вячэраеш з ім і яго сям'ёй і кладзешся спаць. Удзень цябе хаваюць ад ворага, а наступнай ноччу ты ідзеш далей. Ты зрабіў сваю справу і пайшоў. Калі табе патрапіць завітаць у тую самую вёску, ты даведваешся, што тваіх гаспадароў расстралялі. Вось і ўсё.

Але ты ніколі не бачыў на свае вочы, як гэта робіцца. Партызаны знішчалі тое, што ім было загадана, і ішлі далей. Сяляне заставаліся і расплачваліся за ўсё. Я і раней ведаў пра тое, пра што расказала Пілар, падумаў ён. Пра тое, што мы рабілі з імі напачатку. Я заўсёды ведаў гэта, і мне было агідна, і я чуў, як пра гэта гаварылі іншыя — саромеючыся ці без сораму, як тым хваліліся, апраўдваліся, тлумачылі ці пярэчылі. Але ж гэтая праклятая баба прымусіла мяне пабачыць усё так, нібыта ўсё гэта паскудства адбывалася перад маімі вачыма.

Ну, што ж, падумаў ён, гэта таксама неабходна для тваёй адукацыі. А адукацыю ты тут атрымаеш добрую, калі толькі табе пашчасціць яе закончыць. У гэтай вайне можна шмат чаму навучыцца, калі ўмееш слухаць. Так, шмат чаму. Добра, што апошнія дзесяць гадоў перад вайной ты амаль штогод наведваў Іспанію. Заслужыць давер тут можна, перш за ўсё калі добра ведаеш мову. Ты заслужыў яго, дзякуючы таму, што цудоўна разумееш іспанскую мову, можаш свабодна на ёй гаварыць, як сапраўдны іспанец, і да таго ж пабываў у шмат якіх мясцінах у гэтай краіне. Іспанцы, зрэшты, адданы толькі сваёй вёсцы. Гэта значыць — перш за ўсё Іспаніі, потым сваёй вёсцы, сваёй сям'і, нарэшце, свайму рамяству. Калі ты ведаеш іспанскую мову — адразу ты выклікаеш прыхільнасць да сябе, калі ты ведаеш правінцыю іспанца — прыхільнасць узмацняецца, але калі ты ведаеш яго вёску і яго рамяство — то ўзнімаешся ў яго вачах на такую вышыню, якая толькі магчымая наогул для чужынца.

Сам ён ніколі не пачуваў сябе ў Іспаніі чужынцам, і людзі ніколі не ставіліся да яго, як да чужынца — хіба толькі тады, калі чамусьці паўставалі супраць яго.

Здаралася, што яны паўставалі супраць цябе. Такое часта бывала — гэта праўда, але яны гатовыя паўстаць супраць кожнага. Нават супраць саміх сябе.

Кепска так думаць, але хто кантралюе яго думкі? Ніхто, апроч яго самога. Ён не баяўся, што такія думкі прывядуць яго ўрэшце да паражэнства. Найгалоўнейшае — гэта перамагчы ў вайне. Калі мы не пераможам у вайне — усё прапала. Але ён адзначаў сабе ўсё, і да ўсяго прыслухоўваўся, і ўсё запамінаў. Ён браў удзел у гэтай вайне і, пакуль яна ішла, аддаваў ёй усяго сябе цалкам, захоўваючы непакісную вернасць свайму абавязку. Але розуму свайго і сваёй здольнасці ўсё бачыць і чуць — ён не аддаваў нікому, што да высоў з усяго пачутага і пабачанага ім, дык гэтым ён займаецца ў свой час, пазней. Матэрыялу ён назапасіў многа. Яго ўжо і цяпер хапае. Часам здаецца, што нават яго замнога.

Паглядзі толькі на гэтую жанчыну, на Пілар, падумаў ён. Як бы там далей усё ні складвалася, трэба абавязкова знайсці час і ўпрасіць Пілар, каб яна да канца расказала ўсю тую гісторыю. Паглядзі толькі, як яна ідзе наперадзе, побач з гэтымі двума маладымі людзьмі. Цяжка нават уявіць сабе трох болей прыгожых прадстаўнікоў іспанскай нацыі, чым яны: Пілар падобная на гару, а юнак і дзяўчына — на два маладых дрэўцы. Старыя дрэвы цяпер ужо ўсе

пасечаныя, а маладыя буваюць прыгожа. Нягледзячы на ўсё, што выпала на іх долю, яны выглядаюць такімі свежымі, і чыстымі, і здаровымі, і нескранутымі, быццам ніколі не зазналі ніякага ліха. А Пілар жа казала, што Марыя толькі што ачуняла. Яна, пэўна, была ў жахлівым стане.

Ён згадаў маладога бельгійца з Адзінаццатай брыгады, які прыбыў з шасцю добраахвотнікамі, — усе яны былі з адной вёскі. Гэта была зусім невялічкая вёсачка, дзе жыло душ дзвесце, не болей, і гэты хлапец ніколі не выязджаў за межы сваёй вёскі. Калі Роберт Джордан упершыню напаткаў яго ў штабе брыгады Ганса, усе пяцёра яго аднавяскоўцаў ужо загінулі, ён адзін ацалеў, — ён быў нібыта не ў сабе, і яго ўзялі ў штаб ардынарцам, прыслужваць за сталом. У яго былі светлыя валасы, шырокі румяны фламандскі твар і агромістыя, нехлямяжыя рукі сялянкіна, і з падносам у руках ён выглядаў нязграбнай няўклюддай, як біцюг. Ад пачатку і да канца вячэры ці абеду ён увесь час плакаў бязгучна, але нястрымна.

Калі на яго ні глянеш, ён плача. Папросіш наліць віна — плача, пасунеш талерку па мяса — плача, толькі твар адварочвае. Потым раптам перастае плакаць, але толькі глянеш на яго, і слёзы адразу ж набягаюць яму на вочы. Ён плакаў і на кухні, чакаючы чарговай стравы. Усе былі вельмі з ім ласкавыя, але нічога не дапамагала. Трэба будзе даведацца, што з ім сталася, ці прайшло гэта ў яго і ці змог ён зноў вярнуцца на фронт.

А Марыя цяпер ужо цалкам ачуняла. Так, прынамсі, здаецца. Праўда, з яго кепскі псіхіятр. Пілар — вось хто сапраўдны псіхіятр. Напэўна, для іх абаіх гэта добра, што яны правялі разам мінулую ноч. Так, калі толькі на гэтым усё не скончыцца. Для яго гэта вельмі добра. У яго сёння лёгка на душы, спакойна і радасна, і ніякай трывогі. Заданне ўзарваць мост, якое яму трэба выканаць, — аказалася досыць рызыкаўным, аднак пакуль што яму шанцавала. Ён ужо не раз браў удзел у аперацыях, якія абяцалі быць рызыкаўнымі. «Абяцалі быць», — гэта ўжо ён думае па-іспанску. Марыя — цудоўная дзяўчына.

Паглядзі на яе, сказаў ён сабе. Паглядзі на яе.

Ён глядзеў, як яна весела ідзе ў сонечных промнях у расшпіленай на шыі шэрай сарочцы. У яе хада, як у маладога жарабяці, падумаў ён. Не кожны дзень сустранеш такую. Такое не часта выпадае. А можа, гэтага зусім не было. Можа, пабачыў ты гэта ўсё ў сне ці ты гэта ўсё выдумаў, а на самой справе гэтага зусім і не было. Можа, гэта ты ўсё бачыў у сне, як часам здарэцца, калі жанчына,

якую ты бачыў на экране, прыходзіць да цябе ўначы, такая п'яшчотная і цудоўная? Ён усіх іх абдымаў у сне. Грэту Гарба ён дагэтуль памятае і Гарлаў. Так. Гарлаў наведва-ла яго шмат разоў па начах. Можа, і гэта быў такі самы сон?

А можа, і не сон, сказаў ён сабе, Можа, вось выцягну зараз руку і дакрануся да гэтай самай Марыі. А хіба ты не баішся, запытаў ён у сябе. А што, калі раптам выявіцца, што нічога не было, што ўсё гэта — няпраўда і ты ўсё гэта прыдумаў, як у тых снах пра кінаактрыс або як тады, калі твае колішнія каханкі прыходзілі да цябе ўначы і спалі з табой у гэтым самым спальным мяшку на голых падлогах, на сене ў стадолах, на зямлі, ва ўсіх стайнях, пунях, у corrales і cortijos, у грузавіках, у гаражах, у лясах і ва ўсіх горных цяснінах Іспаніі. Усе яны прыходзілі да яго па начах, калі ён спаў у гэтым мяшку, і ўсе яны былі з ім больш п'яшчотныя, чым у жыцці. Можа, і на гэты раз было тое самае. Можа, ты баішся дакрануцца да яе, каб пераканацца, што ўсё гэта праўда. Можа, дакранешся, і раптам высветліцца, што ўсё гэта ты выдумаў або пабачыў у сне.

Ён падышоў да дзяўчыны і паклаў руку на яе плячо. Скрозь паношаную тканіну яго пальцы адчулі п'яшчоту яе скуры. Дзяўчына азірнулася і ўсміхнулася яму.

— Hola, Марыя,— сказаў ён.

— Hola, Inglés,— адказала яна, і ён убачыў яе залаціста-смуглявы твар, і жоўта-шэрыя вочы, і поўныя вусны, што раскрыліся ва ўсмешцы, і кароткія, выгаралыя на сонцы валасы, і яна пазірала яму ў вочы і ўсміхалася. Гэта ўсё-такі была праўда.

Яны ўжо бачылі лагер Эль Сорда праз апошнія сосны, там, дзе на схіле гары, у канцы цясніны, паказалася акруглая выемка, падобная да перакуленай міскі. Тут навокал у вапняку, напэўна, безліч п'ячор, падумаў ён. Вунь дзве проста наперадзе. Іх амаль не відаць за дробным хвойнікам, што разросся па схіле. Неблагое месца пад лагер, не горшае, чым у Пабла, а можа, нават і лепшае.

— Раскажы, як забілі тваіх сваякоў,— папрасіла Пілар хлопца.

— Няма чаго расказваць, жанчына,— сказаў Хаакін.— Усе яны былі левыя, як і шмат хто ў Вальядалідзе. Калі фашысты ачышчалі горад, яны спярша расстралялі майго бацьку. Бо ён галасаваў за сацыялістаў. Пасля расстралялі маці. Яна таксама галасавала за сацыялістаў. Гэта ж яна ўпершыню ў жыцці галасавала. Потым расстралялі мужа адной маёй сястры. Ён быў членам прафсаюза трамвайных

вадзіцеляў. А калі б ён не ўступіў у прафсаюз, ён не змог бы працаваць вадзіцелем трамвая. Але ён не займаўся палітыкай. Я добра яго ведаў. Гэта быў чалавек, праўду кажучы, даволі нахабны. Мне здаецца, што і таварыш быў з яго не вельмі добры. Потым муж другой сястры, таксама трамвайшчык, уцёк у горы, як і я. Фашысты лічылі, што сястра ведае, дзе ён хаваецца. Але яна не ведала. Тады яны застрэлілі яе за тое, што яна не сказала ім, дзе ён.

— Вось звяры,— сказала Пілар.— Але дзе ж гэты Эль Сорда? Нешта я яго нідзе не бачу.

— Ён тут. Напэўна, у пячоры,— сказаў Хаакін, потым спыніўся, паставіў прыклад карабіна на зямлю і сказаў:— Паслухай, Пілар. І ты, Марыя. Выбачайце, калі я ўчыніў вам боль, раскажаўшы пра смерць сваякоў. Я ведаю, у кожнага сваё гора, і лепей не гаварыць пра сваё.

— Трэба гаварыць,— сказала Пілар.— Навошта ж мы жывём на гэтым свеце, як не для таго, каб дапамагаць адно аднаму? Дый невялікая тая дапамога — слухаць і маўчаць.

— Але Марыі, мабыць, цяжка слухаць пра гэта. Ёй хапае свайго ліха.

— Qué va,— сказала Марыя.— У мяне гэтага ліха столькі, што тваё гора наўрад ці дадасць штосьці яшчэ. Мне дужа шкада цябе, Хаакін, і я спадзяюся, што з тваёй другой сястрой нічога благога не будзе.

— Пакуль што яна яшчэ жывая,— сказаў Хаакін.— Яна ў турме. Але яе там, здаецца, не дужа катуюць.

— А ці ёсць у цябе яшчэ якія сваякі?— спытаў Роберт Джордан.

— Не,— адказаў хлопец.— Болей нікога. Толькі швагер, які пайшоў у горы, але я думаю, што ён загінуў.

— А можа, ён жывы,— сказала Марыя.— Можа, ён зараз у якім атрадзе дзесьці ў іншым месцы.

— Пэўна, ён памёр,— сказаў Хаакін.— Ён ніколі не вылучаўся моцным здароўем і працаваў трамвайным кандуктарам, а гэта не найлепшая падрыхтоўка да жыцця ў гарах. Наўрад ці ён здолеў вытрымаць там цэлы год. Сэрца ў яго хворае.

— А можа, ён усё-такі жывы,— Марыя паклала руку яму на плячо.

— Хто ведае, усякае можа здарыцца,— адказаў Хаакін.

Ён стаяў нерухома, і Марыя раптам абняла яго за шыю і пацалавала. Хаакін адварнуўся, каб схаваць слёзы.

— Гэта я цябе, як брата,— сказала яму Марыя.— Я цябе цалую, як брата.

Хлапец кінуў галавою і бязгучна заплакаў.

— Я твая сястра,— сказала Марыя.— І я цябе люблю, і ў цябе зноў ёсць сваякі. Мы ўсе твае сваякі.

— Разам з Inglés,— прагула Пілар.— Праўда, Inglés?

— Праўда,— сказаў Роберт Джордан юнаку.— Мы ўсе твае сваякі, Хаакін.

— Ён твой брат,— сказала Пілар.— Га, Inglés?

Роберт Джордан паклаў руку Хаакіну на плячо.

Хлопец кінуў галавой.

— Мне сорамна, што я загаварыў пра тое,— сказаў ён.— Нельга гаварыць пра такія рэчы, бо ад гэтага ўсім робіцца яшчэ цяжэй. Мне сорамна, што я ўчыніў вам боль.

— Так цябе і ператак з тваім сорамам,— сказала Пілар сваім прыгожым нізкім голасам.— Але калі Марыя зноў цябе пацалуе, дык і я палезу цалавацца. Даўненька ж я не цалавала матадораў, нават такіх няўдаліц, як ты, і я з радасцю пацалую гэтага матадора-няўдаку, што запісаўся ў камуністы. Ану, трымай яго, Inglés, зараз я яго добра цмокну.

— Дежа,— сказаў хлопец і рэзка адварнуўся.— Не чапай мяне! Усё ўжо мінула, і цяпер мне сорамна.

Ён стаяў перад імі, намагаючыся стрымаць слёзы. Марыя ўклала сваю руку ў руку Роберта Джордана. Пілар узялася за бакі і насмешліва разглядвала юнака.

— Калі ўжо я цябе пацалую, дык зусім не як сястра,— сказала яна яму.— Ведаем мы добра гэтыя сястрынскія пацалуначкі!

— Не трэба жартаваць,— прамовіў хлопец.— Я ж кажу, што ўсё ўжо мінула, і я шкадую, што загаварыў пра тое.

— Ну, тады хадзем да старога,— сказала Пілар.— Мне ўжо абрыдла ўсё гэтае сюсюканне.

Хлапец паглядзеў на яе. З выразу яго вачэй было відаць, што ён раптам адчуў вострую крыўду.

— Не тваё сюсюканне, а маё,— растлумачыла яму Пілар.— А ты надта чулівы для матадора.

— Матадор з мяне не выйшаў,— сказаў Хаакін.— І навошта мне пра гэта нагадваць кожную хвіліну?

— Але ж коску ты ўсё-такі носіш?

— Ну і што з таго? Карыда — дужа карысная справа. Яна шмат каму дае работу, а зараз гэтым зоймецца дзяржава. І, можа, цяпер я перастану ўжо баяцца.

— Магчыма,— сказала Пілар.— Магчыма.

— Чаму ты з ім так груба размаўляеш, Пілар?— спытала Марыя.— Я цябе вельмі люблю, але зараз ты паводзіш сябе проста, як звер.

— Я і ёсць звер,— адказала Пілар.— Слухай, ты ўжо абдумаў тое, што будзеш гаварыць Эль Сорда?

— Так.

— Май на ўвазе, ён чалавек негаваркі, не тое што я, ці ты, ці вось гэтыя слязлівыя шчанюкі.

— Навошта ты кажаш такое?— ужо сярдзіта спытала Марыя.

— Не ведаю,— сказала Пілар і пайшла наперад.— А ты як думаеш — чаму?

— Не ведаю.

— Ёсць рэчы, якія мяне часам проста выводзяць з сябе,— злосна сказала Пілар.— Разумееш? Вось, напрыклад, тое, што мне ўжо сорок восем гадоў. Чуеш? Сорок восем гадоў і брыдкая морда да таго ж. Або тое, што вось гэты гора-матадор з камуністычным ухілам шарахаецца ад мяне з перапуду, калі я жартам кажу, што пацалую яго.

— Няпраўду кажаш, Пілар,— сказаў хлапец.— Не было такога.

— Qué va, няпраўда. Але мне так і ператак на ўсіх вас. А вунь і ён. Hola, Сант'яга! Qué tal?

Чалавек, да якога звярнулася Пілар, быў прысадзісты і дзябёлы, з вельмі смуглявым скуластым тварам, у яго былі сівыя валасы, шырока пастаўленыя жоўта-карыя вочы, тонкі нос кручком, як у індзейца, і вялікі вузкі рот з доўгаю верхняй губою. Ён быў чыста паголены, і да яго крывых ног, здавалася, вельмі пасавалі пастуховыя порткі і боты для верхавой язды. Ён выйшаў з пячоры і, перавальваючыся, накіраваўся да іх. Хоць дзень быў спякотны, ён быў апрануты ў скураную куртку, падбітую авечым футрам і зашпіленую пад самае горла. Ён працягнуў Пілар вялізную загарэлую руку.

— Hola, жанчына,— сказаў ён.— Hola,— абярнуўся ён да Роберта Джордана, паціснуў яму руку, кінуўшы на яго хуткі і дапытлівы позірк. Роберт Джордан адзначыў, што вочы ў яго жоўтыя, як у ката, і цьмяныя, як у змяі.

— А, гуара,— сказаў ён Марыі і паглядзіў яе па плячы.— Пад'елі? — спытаў ён у Пілар. Яна адмоўна пакруціла галавой.

— Зараз будзем есці,— сказаў ён і паглядзеў на Роберта Джордана.— Вып'еш?— спытаў ён і, сціснуўшы ку-

лак, адагнуў вялікі палец уніз, паказваючы, быццам штосьці налівае.

— Дзякуй, не адмоўлюся.

— Добра,— сказаў Эль Сорда.— Віскі?

— У цябе ёсць віскі?

Эль Сорда кіўнуў галавой.

— Inglés?— спытаў ён.— Не Ruso?

— Americano.

— Амерыканцаў тут мала,— сказаў ён.

— Цяпер пабольшала.

— Тым лепей. З Поўначы ці з Поўдня?

— З Поўначы.

— Усё адно што Inglés. Калі збіраешся ўзрываць мост?

— Ты ўжо ведаеш пра мост?

Эль Сорда кіўнуў.

— Паслязаўтра раніцай.

— Добра,— сказаў Эль Сорда.— Пабла?— спытаў ён у Пілар.

Яна пахітала галавой. Эль Сорда ўсміхнуўся.

— Ідзі,— сказаў ён Марыі і зноў усміхнуўся.— Вернешся,— ён выцягнуў з унутранай кішэні курткі вялікі гадзіннік на раменьчыку,— праз паўгадзіны.

Жэстам ён запрасіў іх сесці на счасаную калоду, што служыла лавай, потым глянуў на Хаакіна і вялікім пальцам паказаў на сцежку, па якой яны прыйшлі.

— Я пагуляю з Хаакінам і праз паўгадзіны вярнуся,— сказала Марыя.

Эль Сорда ўвайшоў у пячору і праз хвіліну з'явіўся з пляшкай шатландскага віскі і трыма шклянкамі. Пляшку ён трымаў пад пахаю, шклянкі нёс у той самай руцэ, прытрымліваючы пальцамі кожную шклянку, а ў другой руцэ сціскаў горла глінянага збана з вадой. Пляшку і шклянкі ён паставіў на калоду, а збан — на зямлю.

— Лёду няма,— сказаў ён Роберту Джордану і працягнуў яму пляшку.

— Мне не налівай,— сказала Пілар і накрыла сваю шклянку рукой.

— Сёння ноччу на зямлі быў лёд,— сказаў Эль Сорда і ўсміхнуўся.— Увесь растаў. Зараз лёд вунь там.— Ён паказаў на снег, што бялеў на голых вяршынях гор.— Надта далёка.

Роберт Джордан хацеў наліць віскі Эль Сорда, але той заматаў галавой і жэстам паказаў, каб пачынаў з сябе.

Роберт Джордан наліў сабе амаль з паўшклянкі, і адразу Эль Сорда, які ўважліва сачыў за ім, перадаў яму

збан з вадой, і Роберт Джордан падставіў шклянку пад халодны цурок, што паліўся з глінянага носіка, як толькі ён нахіліў збан.

Эль Сорда наліў сабе паўшклянкі віскі і даліў даверху вадой.

— Віна?— прапанаваў ён Пілар.

— Не. Вады.

— Бяры,— усміхнуўся ён.— Непрыгожа,— сказаў ён Роберту Джордану і ўсміхнуўся.— Ведаў многа англічан. Заўсёды шмат віскі.

— Дзе?

— На ранча,— адказаў Эль Сорда.— Сябры гаспадара.

— Дзе ты бярэш віскі?

— Што?— недачуў ён.

— Трэба крычаць,— сказала Пілар.— У тое вуха, другое.

Эль Сорда паказаў на сваё здаровае вуха і ўсміхнуўся.

— Дзе ты бярэш віскі?— пракрычаў Роберт Джордан.

— Сам вырабляю,— сказаў Эль Сорда і ўбачыў, як рука Роберта Джордана, што падносіла шклянку да рота, завісла.

— Не,— сказаў Эль Сорда і паляпаў яго па плячы.— Жартую. З Ла-Гранхі. Пачуў учора вечарам — англійскі дынамітчык прыйдзе. Добра. Вельмі прыемна. Дастаў віскі. Для цябе. Ну, як? Падабаецца?

— Вельмі,— сказаў Роберт Джордан.— Гэта дужа добрае віскі.

— Прыемна чуць,— усміхнуўся Эль Сорда.— Прынёс сёння разам з навінамі.

— Якія навіны?

— Вялікі рух войска.

— Дзе?

— Сеговія. Самалёты бачыў?

— Бачыў.

— Пагана, га?

— Пагана. А дзе гэты рух войска?

— Больш усяго паміж Вільякасцінам і Сеговіяй. Па Вальядалідскай шашы. Вялікі рух паміж Вільякасцінам і Сан-Рафаэлем. Вялікі. Дужа вялікі.

— Якой жа ты думкі пра гэта?

— Мы нешта рыхтуем?

— Магчыма.

— Яны ведаюць. Таксама рыхтуюцца.

— Магчыма.

— Чаму б не ўзарваць мост сёння вечарам?

— Загад.
— Чый загад?
— Генеральнага штаба.
— Вось яно як?
— Гэта мае вялікае значэнне — калі ўзарваць мост?—
спытала Пілар.

— Надзвычай вялікае.
— А калі там ужо войскі?
— Я пашлю Ансельма з данясеннем пра тое, як рухаюцца і дзе сканцэнтруюцца войскі. Ён зараз сочыць за шашой.

— У цябе нехта на шашы?— спытаў Эль Сорда.

Роберт Джордан не ведаў, што той чуе, а што — не.
З глухімі гэтага ніколі не ведаеш дакладна.

— Так,— сказаў ён.

— І ў мяне там ёсць чалавек. Чаму б нам сёння не ўзарваць гэты мост?

— Я павінен дзейнічаць згодна з загадам.

— Мне гэта не падабаецца,— сказаў Эль Сорда.— Мне гэта зусім не падабаецца.

— І мне не падабаецца,— сказаў Роберт Джордан.
Эль Сорда пахітаў галавой і каўтнуў віскі з шклянкі.

— Ад мяне — што трэба?

— Колькі ў цябе людзей?

— Васьмёра.

— Трэба перарэзаць тэлефонныя праводы, ліквідаваць пасты каля будкі дарожнага майстра і прыбыць да моста.

— Гэта зрабіць няцяжка.

— Усё гэта я напішу.

— Не варта. А Пабла?

— Перарэжа тэлефонную лінію з таго боку, ліквідуе пост каля тартака і прыбудзе да моста.

— А як будзем адыходзіць?— спытала Пілар.— У нас сямёра мужчын, дзве жанчыны і пяць коней. А ў цябе?—
пракрычала яна ў вуха глухому.

— Восем мужчын і чацвёрта коней. Faltan caballos,—
сказаў ён.— Мала коней.

— Семнаццаць чалавек і дзевяць коней,— сказала Пілар.— А яшчэ паклажу трэба везці.

Эль Сорда прамаўчаў.

— Ці можна раздабыць дзе яшчэ коней?— спытаў Роберт Джордан, нахіліўшыся да яго здаровага вуха.

— Год ваюю, маю чатырох,— адказаў глухі, паказваючы чатыры пальцы.— А ты хочаш, каб заўтра было восем.

— Усё так,— сказаў Роберт Джордан.— Але не забывай, што ты пакідаеш гэтую мясцовасць. Ты ўжо не павінен быць такім асцярожным, як раней. Не трэба ўзважваць кожны крок. Няўжо нельга зрабіць вылазку і раздабыць восем коней?

— Усё можна,— адказаў Эль Сорда.— Можна — ніводнага, а можна — і болей.

— У вас ёсць ручны кулямёт?— спытаў Роберт Джордан.

Эль Сорда кінула.

— Дзе?

— Наверсе.

— Якой сістэмы?

— Не ведаю назвы. З дыскамі.

— А колькі дыскаў?

— Пяць.

— Хто-небудзь з вас можа страляць з яго?

— Я. Крыху. Многа не стралялі. Не хочам уздымаць тут гвалту. Не хочам дарэмна траціць патроны.

— Я потым гляну на яго,— сказаў Роберт Джордан.— А ручныя гранаты ў вас ёсць?

— Многа.

— А патронаў колькі на вінтоўку?

— Многа.

— Колькі?

— Сто пяцьдзесят. Можа, і болей.

— А людзей можна яшчэ расстарацца?

— Навошта?

— Каб захапіць і знішчыць пасты і абараняць мост, пакуль я падрыхтую выбух. А для гэтага нам патрэбна ўдвая болей людзей, чым мы маем зараз.

— Наконт пастоў не турбуйся. Час?

— На світанку.

— Не турбуйся.

— Мне б яшчэ чалавек дваццаць — для пэўнасці,— сказаў Роберт Джордан.

— Надзейных няма. Ненадзейных — трэба?

— Не. А колькі ёсць надзейных?

— Можа, чацвёрта.

— Чаму так мала?

— Астатнім няма веры.

— Нават для таго, каб даглядаць коней?

— Каб даглядаць коней — трэба вельмі давяраць.

— Можа, хоць дзесяцёра набярэцца надзейных?

— Чацвёрта.

— Ансельма казаў мне, што тут, у гэтых гарах, болей за сотню.

— Ненадзейных.

— Ты казала — трыццаць, — звярнуўся Роберт Джордан да Пілар. — Трыццаць, каму можна больш-менш давараць.

— А як наконт людзей Эліяса? — крыкнула Пілар у вуха Эль Сорда.

Той адмоўна пакруціў галавой.

— Ненадзейныя.

— Значыць, нават і дзесятка нельга набраць? — спытаў Роберт Джордан.

Глухі паглядзеў на яго сваімі цьмянымі жоўтымі вачыма і пакруціў галавой.

— Чацвёрэ, — паўтарыў ён і паказаў чатыры пальцы.

— А твае надзейныя? — запытаўся Роберт Джордан і адразу ж пашкадаваў, што задаў гэтае пытанне.

Эль Сорда кіўнуў.

— Dentro de la gravedad, — сказаў ён па-іспанску. — У меру небяспекі. — Ён усміхнуўся. — Што, цяжка будзе, га?

— Магчыма.

— Мне ўсё адно, — сказаў Эль Сорда проста, без ніякага самахвальства. — Лепей чацвёрэ добрых, чым многа благіх. На гэтай вайне замнога благіх, мала добрых. І штодня, дык усё меншае добрых. А Пабла? — Ён паглядзеў на Пілар.

— Ты сам ведаеш, — адказала Пілар. — Штодня ўсё горш.

Эль Сорда паціснуў плячыма.

— Пі, — сказаў ён Роберту Джордану. — Дам табе яшчэ чатырох сваіх. Разам дванаццаць. Увечары ўсё абмяркуем. Маю дынаміт — шэсцьдзесят брускоў. Трэба?

— Якога гатунку?

— Не ведаю. Звычайны дынаміт. Прынясу.

— Ім узарвём маленькі мост — верхні, — сказаў Роберт Джордан. — Гэта цудоўна. Ты прыйдзеш сёння вечарам? Дык захапі з сабой той дынаміт, добра? У загадзе пра той маленькі мост нічога не гаворыцца, але і яго трэба падарваць.

— Увечары прыйду. Потым трэба знайсці коней.

— Думаеш, нам пашчасціць дастаць коней?

— Магчыма. А зараз пойдзем есці.

Цікава, ці ён з усімі так размаўляе, падумаў Роберт Джордан, ці, можа, на яго думку, так чужынцу яго зразу-мець лягчэй?

— А куды мы пойдзем потым, калі ўправімся з мостам?— пракрычала Пілар у вуха Эль Сорда.

Ён паціснуў плячыма.

— Усё гэта нам трэба абмеркаваць загадзя,— сказала жанчына.

— Трэба,— сказаў Эль Сорда.— Абавязкова трэба.

— Гэта справа няпростая,— сказала Пілар.— Трэба ўсё абмеркаваць як след.

— Так, жанчына,— сказаў Эль Сорда.— Што цябе непакоіць?

— Усё,— пракрычала Пілар.

Эль Сорда ўсміхнуўся.

— Гэтану ты ў Пабла навучылася,— сказаў ён.

Дык вось, значыць, ён такой куртатаю мовай размаўляе толькі з чужынцамі, падумаў Роберт Джордан. Добра. Прыемна пачуць нарэшце ад яго нармальную чалавечую гаворку.

— Куды ж, па-твойму, нам трэба пайсці?— спытала Пілар.

— Куды?

— Так, куды?

— Багата ёсць розных месцаў,— сказаў Эль Сорда.— Дужа багата. Ты ведаеш Грэдас?

— Там занадта многа народу. Вось пабачыш, хутка за ўсе тыя месцы возьмуцца, як толькі ў іх з'явіцца на гэта час.

— Яно так. Але гэта надта вялікі і дужа дзікі край.

— Нялёгка будзе туды дабрацца,— сказала Пілар.

— Усё цяжка,— адказаў Эль Сорда.— Аднолькава дабірацца, што да Грэдаса, што да якога яшчэ месца. Трэба ісці на чачы. Тут цяпер вельмі небяспечна. Дзіва яшчэ, як мы тут досыць доўга трымаемся. У Грэдасе спакойней.

— Ведаеш, куды б я хацела?— спытала яго Пілар.

— Куды? Да Парамеры? Нават і не спадзявайся.

— Не,— сказала Пілар.— Не да Сьеры Парамеры. Я хачу туды, дзе Рэспубліка.

— Неблагая думка.

— А твае людзі туды пойдучь?

— Чаму не, калі я ім загадаю.

— А наконт нашых — не ўпэўнена,— сказала Пілар.— Пабла не захоча, хоць там бы ён адчуваў сябе спакойна. У армію яго не забяруць — не таго ўжо ён веку, хіба што

мабілізуюць з запасу. Цыган нізавошта не пойдзе. А на-
конт астатніх — не ўпэўнена.

— Тут ужо доўга пануе зацішша, таму яны і забыліся
на небяспеку,— сказаў Эль Сорда.

— Сённяшнія самалёты ім нагадалі,— сказаў Роберт
Джордан.— Але, на мой погляд, вам нават зручней было
б дзейнічаць з Грэдаса.

— Што?— спытаў Эль Сорда і паглядзеў на яго вачы-
ма, якія зрабіліся зусім цьмянымі. Пытанне прагучала не
дужа зычліва.

— Адтуль вам зручней было б рабіць вылазкі,— сказаў
Роберт Джордан.

— Цікава,— сказаў Эль Сорда.— Ты ведаеш Грэдас?

— Ведаю. Адтуль вам зручней было б нападаць на чы-
гуначную магістраль. Вы маглі б руйнаваць яе, як мы гэта
робім на поўдні, у Эстрададурі. Гэта лепей, чым вяртацца
на тэрыторыю Рэспублікі,— сказаў Роберт Джордан.— Тут
ад вас больш карысці.

Пакуль ён гаварыў усё гэта, твары Глухога і жанчыны
ўсё болей хмурнелі. Калі ён скончыў, яны перагляну-
ліся.

— Дык ты ведаеш Грэдас?— спытаў Эль Сорда.—
Праўда?

— Няўжо ж не,— сказаў Роберт Джордан.

— А ты б куды пайшоў?

— Вышэй Барка-дэ-Авілы. Там лепей, чым тут. Можна
нападаць на шашу і на чыгунку паміж Бехарам і Пла-
сенсіай.

— Даволі цяжка,— сказаў Эль Сорда.

— Мы дзейнічалі на гэтай самай чыгунцы ў Эстрада-
дурі, а там куды больш небяспечна,— сказаў Роберт
Джордан.

— Хто гэта мы?

— Атрад *partizans*¹ з Эстрададурі.

— Вялікі?

— Чалавек сорак.

— А той, з слабымі нервамі і дзіўным прозвішчам,—
таксама быў адтуль?— спытала Пілар.

— Так.

— Дзе ён цяпер?

— Загінуў, я ж казаў табе.

— І ты адтуль?

— Так.

¹ Партызаны (ісп.).

— Хіба ты не разумееш, што я маю на ўвазе?— спытала ў яго Пілар.

Відаць, я зрабіў-такі памылку, падумаў Роберт Джордан. Я сказаў іспанцам, што мы робім штосьці лепей за іх, а тут не след гаварыць пра свае заслугі і подзвігі. Замест таго каб пахваліць іх, я пачаў даваць ім указанні, што ім належыць рабіць,— вось яны і раззлаваліся. Ну што ж, або яны перакіпяць, або не. Аднак, пэўна ж, карысці з іх было б куды болей у Грэдасе, чым тут. Гэта відаць хоць бы з таго, што яны тут больш нічога не зрабілі пасля ўзрыву таго цягніка, арганізаванага Кашкіным. Ды і тая аперацыя была не бог ведае што. Фашысты страцілі адзін паравоз і некалькі салдат, а тут выхваляюцца гэтым подзвігам, нібыта гэта кульмінацыйны пункт вайны. Можа, зрэшты, нахабства з майго боку прымушаць іх пайсці ў Грэдас. А можа, яны мяне зараз выкінуць адгэтуль. Ва ўсякім разе, перспектывы зусім не бліскучыя.

— Слухай, *Inglés*,— сказала Пілар.— А як у цябе нервы?

— Няблага,— сказаў Роберт Джордан,— о'кей.

— Бо ў таго дынамітчыка, якога сюды прыслалі,— хоць ён і ведаў сваю справу,— але нервы ў яго былі нікуды не вартыя.

— Трапляюць і сярод нас слабанервныя людзі,— сказаў Роберт Джордан.

— Я не кажу, што ён быў баязліўцам,— ён паводзіў сябе малайцом,— працягвала далей Пілар.— Але ж занадта ўжо многа малоў языком і ўсё балакаў неяк па-дзівацку.— Яна павысіла голас.— Праўда, Сант'яга, апошні дынамітчык, той, што пусціў цягнік пад адхон, быў крыху дзівакаваты?

— *Algo gafo*,— кіўнуў Глухі, і яго вочы, быццам круглая адтуліна на канцы трубка пыласоса, абмацалі ўсё аблічча Роберта Джордана.— *Si, algo gafo, pero bueno*¹.

— *Migío*,— крыкнуў Роберт Джордан у самае вуха Глухому.— Ён загінуў.

— Як гэта здарылася?— спытаў Эль Сорда, перавёўшы погляд з вачэй Роберта Джордана на яго губы.

— Я яго застрэліў,— сказаў Роберт Джордан.— Ён быў цяжка паранены і не мог ісці самастойна, і я яго застрэліў.

— Ён заўсёды казаў, каб з ім так зрабілі,— сказала Пілар.— Ён на гэтым з'ехаў з глузду.

¹ Так, даволі дзівакаваты, але добры (*исп.*).

— Так,— сказаў Роберт Джордан.— Ён заўсёды казаў, каб з ім так зрабілі, і сапраўды з'ехаў з глузду на гэтым.

— Como fué?¹ — спытаў Глухі.— Узрывалі цягнік?

— Мы вярталіся пасля ўзрыву цягніка,— сказаў Роберт Джордан.— Аперацыя закончылася ўдала, але, вяртаючыся ў цемрадзі, мы натрапілі на фашысцкі патруль, і, калі мы пабеглі, куля пацэліла яму ў спіну, але ніводнай косці не зачэпіла і засела пад лапаткай. Паранены, ён яшчэ доўга ішоў з намі, потым зусім знясілеў і не змог далей ісці. Ён не хацеў, каб мы яго кінулі, і я яго застрэліў.

— Menos mal,— сказаў Эль Сорда.— Усё ж лепей...

— А ты ўпэўнены, што ў цябе моцныя нервы?— спытала Пілар у Роберта Джордана.

— Упэўнены,— адказаў ён.— Я ўпэўнены, што ў мяне нервы моцныя, і я лічу, што, калі мы скончым гэтую справу з мостам, вам лепей было б пайсці ў Грэдас.

Ледзь ён вымавіў гэта, жанчыну нібыта прарвала: з яе вуснаў хлынуў, паліўся паток непрыстойнай лаянкі, які завіраваў наўкол яго, быццам гарачая пена, што разлятаецца ва ўсе бакі пры раптоўным вываржэнні гейзера.

Глухі захітаў галавой і весела ўсміхнуўся, а Пілар не спыняла сваю лаянку, і Роберт Джордан зразумеў, што на гэты раз усё абышлося. Нарэшце яна змоўкла, узяла збан з вадой, напілася з яго нагбом і сказала, нібыта нічога і не было:

— Ты ўжо сядзі ціхенька і не вучы нас, што нам рабіць далей, добра, Inglés? Вяртайся да Рэспублікі, бяры з сабой дзяўчыну, а мы тут самі вырашым, дзе нам лепей загінуць.

— Дзе нам лепей жыць,— сказаў Эль Сорда.— Вазьмі сябе ў рукі, Пілар.

— І жыць, і паміраць,— сказала Пілар.— Хто-хто, а я ведаю, чым усё гэта скончыцца. Ты неблагі хлапец, Inglés, але ж усё-такі дарэма ты надумаў вучыць нас, што нам рабіць потым, калі ты выканаеш сваё заданне.

— Гэта твая справа,— сказаў Роберт Джордан,— яна мяне не датычыць.

— Але ж ты ў яе ўблытаўся,— сказала Пілар.— Бяры сваю стрыжаную сцерву і вяртайся ў Рэспубліку, але не бразгай дзвярыма перад носам у тых, хто нарадзіўся ў гэтай краіне і быў адданы Рэспубліцы яшчэ тады, калі ў цябе на губах малако не абсохла.

Марыя ішла па сцежцы назад і пачула апошнія словы Пілар, якія тая крыкнула ў запале Роберту Джордану.

¹ Як гэта было? (ісп.)

Марыя энергічна заматала галавой Роберту Джордану і засцярожліва пагразіла пальцам. Пілар заўважыла, што Роберт Джордан глядзіць на дзяўчыну і ўсміхаецца, абярнулася да Марыі і сказала:

— Так. Я сказала — сцэрва, і сказала тое, што думаю. І каціцеся сабе ўдваіх да Рэспублікі, а мы будзем сядзець у Грэдасе і есці казінае дзярмо.

— Хай я буду сцэрва, калі ты так хочаш, Пілар, — сказала Марыя. — І пэўна ж, я сапраўды сцэрва, калі ты так кажаш. Толькі не хвалюйся так. Што з табой?

— Нічога, — адказала Пілар і села на калоду. Голас у яе ўжо палагоднеў, і ў ім ужо не звінела металам лютаецца. — Я зусім не лічу цябе сцэрвай. Але мне так хочацца пайсці туды, дзе Рэспубліка.

— Вось і пойдзем туды, усе разам, — сказала яму Марыя.

— Сапраўды, — сказаў Роберт Джордан. — Калі ўжо Грэдас так табе не даспадобы.

Эль Сорда ўсміхнуўся.

— Добра, пабачым, — сказала Пілар, цяпер ужо зусім заспакоіўшыся. — Дайце мне шклянку таго дзіўнага пітва. У мяне ў горле перасохла ад лютасці. Пабачым. Пабачым, як усё яшчэ пойдзе далей.

— Разумееш, таварыш, — растлумачыў Эль Сорда. — Самае цяжкае тое, што гэта давядзецца рабіць раніцай. — Ён болей не гаварыў куртатымі фразамі і глядзеў у вочы Роберту Джордану спакойна і пераканаўча, а не дапытліва і падазрона і без той абыякавай паблажлівасці старога валякі, што раней праглядвала ў яго поглядзе. — Я разумею твой план і ведаю, што спачатку трэба знішчыць пасты і потым прыкрываць мост, пакуль ты будзеш рабіць сваю справу. Усё гэта я добра разумею. Але ўсё гэта лягчэй было б зрабіць на досвітку ці ўвечары.

— Так, — сказаў Роберт Джордан. — Ідзі пагуляй яшчэ крыху, добра? — сказаў ён Марыі, не гледзячы на яе.

Дзяўчына адышла на такую адлегласць, што іх галасоў ужо не было чутна, і села, абхапіўшы калені рукамі.

— Дык вось, — сказаў Эль Сорда. — Зрабіць усё гэта — няцяжка. Але потым, сярод белага дня, адысці адтуль і дабрацца да другога моста нам будзе куды складаней.

— Слушна, — сказаў Роберт Джордан. — Я пра гэта ўсё думаю. Але ж і мне давядзецца адыходзіць пры дзённым святле.

— Ты адзін, — сказаў Эль Сорда. — А нас многа.

— А што, калі пасля выбуху мы вернемся да сваіх лагераў і дачакаемся там цемры, а пасля ўжо рушым далей?— сказала Пілар, каўтнуўшы з шклянкі і зноў паставіўшы яе.

— І гэта дужа небяспечна,— запярэчыў Эль Сорда.— Можа, нават яшчэ небяспечней.

— Магу ўявіць сабе, што з гэтага атрымалася б.

— Узарваць гэты мост уначы было б лёгка,— сказаў Эль Сорда.— Але калі ты гаворыш, што гэта трэба зрабіць удзень,— усё ўскладняецца.

— Я ведаю.

— А што, калі ты знішчыш мост уначы?

— Мяне расстраляюць.

— Калі ты зробіш гэта ўдзень, цябе таксама заб'юць, а разам з табой і ўсіх нас.

— Асабіста для мяне гэта ўжо не мае аніякага значэння, бо мост будзе знішчаны,— сказаў Роберт Джордан.— Але я разумею, што вас непакоіць. Удзень вы не зможаце арганізаваць адыход.

— Ат, трэба будзе, дык зможам,— сказаў Эль Сорда.— Але я хачу, каб ты зразумеў, што трывожыць людзей і чаму яны злуюць. Ты гаворыш пра пераход да Грэдаса як пра звычайны вайсковы манеўр. Але толькі цудам мы зможам трапіць у Грэдас.

Роберт Джордан маўчаў.

— Паслухай мяне,— сказаў Эль Сорда.— Я сёння многа гавару. Гэта для таго, каб мы зразумелі адзін аднаго. Мы тут наогул трымаемся цудам. Стварылі гэты цуд лянота і дурасць фашыстаў, але калі-небудзь яны схамянуцца. Праўда, мы тут вельмі асцярожныя і сядзім ціха, нікога і нічога не чапаем.

— Я ведаю.

— Але пасля ўзрыву моста нам давядзецца пайсці адгэтуль. І мы мусім добра абмазгаваць, як гэта найлепей зрабіць.

— Зразумела.

— Вось так,— сказаў Эль Сорда.— А зараз трэба пад'есці. Даўно ўжо я не быў такім балбатуном.

— Яшчэ ніколі мне не даводзілася чуць, каб ты так многа балбатаў,— сказала Пілар.— Можа, праз гэтае?— Яна паднесла шклянку.

— Не,— пакруціў галавой Эль Сорда.— Гэта не ад віскі. А з-за таго, што ў мяне ніколі яшчэ не было патрэбы так многа сказаць.

— Я шаную тваю дапамогу і тваю адданасць Рэспубліцы,— сказаў Роберт Джордан.— Я разумею ўсе цяжкасці, якія звязаны з нязручным часам, на які прызначаны ўзрыў моста.

— Хопіць ужо гаварыць пра гэта,— сказаў Эль Сорда.— Мы тут для таго, каб зрабіць усё, што ад нас залежыць. Але гэта нялёгкая задача.

— А на паперы ўсё дужа проста выглядае,— усміхнуўся Роберт Джордан.— На паперы знішчэнне моста прызначана на самы пачатак наступу, каб перарэзаць шашу. Усё вельмі проста.

— Хай бы яны хоць раз далі нам зрабіць што-небудзь на паперы,— сказаў Глухі.— Каб мы прыдумалі і здзейснілі ўсё на паперы!

— Папера ўсё стрывае,— нагадаў Роберт Джордан прыслоўе.

— І багата на што яна прыдатная,— сказала Пілар.— *Es muy útil*¹. Хацела б я скарыстаць твой загад для адпаведнай патрэбы.

— Я і сам хацеў бы таго самага,— сказаў Роберт Джордан.— Але так ніколі не здабудзеш перамогі.

— Так,— сказала жанчына.— Твая праўда. А ведаеш, чаго б я хацела?

— Пайсці туды, дзе Рэспубліка,— сказаў Эль Сорда. Ён нахіліўся да яе бліжэй, прыслухоўваючыся здаровым вухам да яе слоў.— *Ya irás, mijer*². Вось выйграем вайну, і тады паўсюль будзе Рэспубліка.

— Ну, добра,— сказала Пілар.— А зараз з богам, дайце паямо.

РАЗДЗЕЛ ДВАНАЦАТЫ

Падсілкаваўшыся, яны выйшлі з лагера Эль Сорда і рушылі той самаю сцежкаю ўніз. Эль Сорда правёў іх да апошняга паста.

— *Salud*,— сказаў ён.— Увечары пабачымся.

— *Salud*, *Camarada*,— адказаў яму Роберт Джордан, і яны ўтраіх пайшлі сцежкаю далей, а Глухі застаўся стаць, гледзячы ім услед. Марыя азірнула і памахала яму рукой, і Эль Сорда адказаў ёй тым нядбалым, характэрным

¹ Вельмі карысная (*исп.*).

² Ты пойдзеш, жанчына (*исп.*).

для іспанцаў, грубавата рэзкім рухам рукі ўгору, — нібыта адкідваючы штосьці прэч ад сябе, — маўляў, навошта тут усялякае развітанне — яно зусім не да месца. За сталом ён сядзеў у тым самым аўчынным кажушку, нават не расшпіліўшы яго, і падчас абеду паводзіў сябе падкрэслена гасцінна, старанна паварочваў галаву, каб лепей чуць субяседніка, і зноў перайшоў на куртатую іспанскую мову, калі распытваў Роберта Джордана пра становішча ў Рэспубліцы. Але было відаць, што ён хоча як найхутчэй пазбавіцца ад іх.

Калі яны ўжо збіраліся пайсці, Пілар спыталася ў яго:

— Ну, дык як, Сант'яга?

— Ніяк, жанчына, — адказаў Глухі. — Усё добра. Я яшчэ падумаю.

— Я таксама, — сказала Пілар і ўвесь час, пакуль яны спускаліся крутой сцежкаю між сосен — спускацца было лёгка і прыемна, не тое што ісці ўгору, — не вымавіла ніводнага слова. Роберт Джордан і Марыя таксама ішлі моўчкі, і ўсе трое хутка дасягнулі таго месца, дзе пачынаўся апошні стромкі пад'ём і сцяжынка знікала ў лясным гушчары, адкуль нарэшце яна выбягала на горны луг.

Гарачае паўдзённае майскае сонца добра прыпякала, і калі яны адолелі палову апошняга стромкага схілу, жанчына раптам спынілася. Роберт Джордан азірнуўся і ўбачыў, што ў яе на лбе выступілі кроплі поту. Яму здалася, што яе смуглявы твар нібыта спалатнеў, а скура зрабілася жаўтаватай і пад вачыма залеглі густыя цені.

— Адпачнём крыху, — прапанаваў ён. — Мы ідзём надта хутка.

— Не, — адмовілася яна. — Пойдзем далей.

— Адпачні, Пілар, — сказала Марыя. — Ты блага выглядаеш.

— Змоўкні, — адказала жанчына. — У цябе ніхто не пытаецца.

Жанчына рушыла далей па сцежцы ўгору, але, калі дайшлі да перавалу, яна дыхала цяжка, твар у яе быў увесь змакрэлы ад поту, і бледнасць яго ўжо кідалася ў вочы.

— Пасядзі, Пілар, — сказала Марыя. — Прашу цябе, калі ласка, адпачні.

— Добра, — згадзілася Пілар, і яны ўтраіх уладкаваліся пад сасною, адкуль было відаць горны луг, а далей, на гарызонце паміж цёмных горных кражаў асобныя скалістыя вяршыні нібыта імкнуліся ў неба, а ў промнях паўдзённага сонца на іх ярка блішчаў снег.

— Такая брыдота гэты снег, а на выгляд — такі прыгожы,— сказала Пілар.— Адзіны падман — гэты снег.— Яна павярнулася да Марыі.— Не крыўдуй, што я цябе вылаяла. Сама не ведаю, што гэта сёння са мной. Настрой кепскі.

— Я не зважаю на тое, што ты кажаш, калі сярдуеш,— адказала Марыя.— А сярдуеш ты часта.

— Не, я не сярдую, гэта нешта горшае,— сказала Пілар, пазіраючы на агорнутыя снегам вяршыні.

— Ты заняджала,— сказала Марыя.

— Справа не ў гэтым,— сказала жанчына.— Хадзі сюды, гуара, пакладзі галаву мне на калені.

Марыя прысунулася да яе бліжэй, выпрастала рукі і склала іх так, як складаюць, калі збіраюцца спаць без падушкі, і паклала на іх галаву. Яна павярнулася тварам да Пілар і ўсміхнулася ёй, але жанчына ўсё глядзела на горы, потым пагладзіла дзяўчыну па галаве і правяла тоўстым кароткім пальцам па лбе дзяўчыны, вакол вуха і далей, уздоўж лініі валасоў на шыі.

— Зараз я аддам яе табе, *Inglés*,— сказала яна.

Роберт Джордан сядзеў за спіной у яе.

— Не кажы так,— сказала Марыя.

— Так, хай ён бярэ цябе,— сказала Пілар і кінула позірк некуды ўбок.— Ты мне зусім не патрэбная. Але я ўсё адно раўную.

— Не кажы так, Пілар,— сказала Марыя.

— Ат, хай ужо бярэ цябе,— сказала Пілар і абвяла пальцам наўкол мочкі яе вуха.— Але я дужа цябе раўную.

— Але ж, Пілар,— сказала Марыя.— Ты ж сама мне казалася, што паміж намі няма нічога такога.

— Нешта такое заўсёды ёсць,— сказала жанчына.— Заўсёды ёсць такое, чаго не павінна быць. Але ў мяне такога няма. Гэта праўда, што няма. Я табе зычу шчасця і нічога болей.

Марыя маўчала, намагаючыся ляжаць так, каб Пілар было не цяжка трымаць яе галаву.

— Паслухай, гуара,— сказала Пілар і абвяла пальцам авал твару дзяўчыны.— Паслухай, гуара, я люблю цябе, але не маю нічога супраць, каб ён цябе забраў, бо я не *tortillera*¹, а жанчына, створаная для мужчыны. Гэта праўда. Але мне прыемна вось так, сярод белага дня, казаць, што я цябе люблю.

— І я цябе люблю.

¹ Лесбіянка (*исп.*).

— Qué va. Не вярзі лухту. Ты нават не разумееш, пра што я кажу.

— Я разумею.

— Qué va, што ты разумееш? Ты створана для гэтага Inglés. Гэта адразу відаць, дык хай яно так і будзе. І на гэ-та ёсць мая згода. На штосьці іншае я ніколі не пагадзіла-ся б. Навошта крывіць душой. І я кажу табе толькі праўду. Няшмат знойдзеца такіх людзей, што кажуць праўду, асабліва сярод жанчын. Я раўную цябе, так і кажу, бо гэта праўда.

— Не трэба гаварыць пра гэта,— сказала Марыя.— Не трэба гаварыць пра гэта, Пілар.

— Por qué¹ не трэба?— сказала жанчына, не глядзячы, як і раней, ні на яго, ні на яе.— Я буду казаць пра гэ-та, пакуль мне не абрыдне. Ну,— яна нарэшце глянула на дзяўчыну,— вось якраз цяпер мне ўжо абрыдла. Болей я гэтага казаць не буду, зразумела?

— Не трэба пра гэта, Пілар,— сказала Марыя.

— Маё ты маленькае любае зайчанятка,— сказала Пілар.— А цяпер прымі галаву, бо ўся тая дурасць у мяне прайшла.

— Гэта зусім не дурасць,— сказала Марыя.— А маёй галаве дужа зручна тут.

— Не, прымі яе,— сказала Пілар і, падклаўшы свае вялікія рукі пад галаву дзяўчыны, прыўзняла яе.— Ну, а што з табой, Inglés?— спытала яна, усё яшчэ трымаючы галаву дзяўчыны і пазіраючы на горы.— Ці які кот табе язык адкусіў?

— Не кот,— сказаў Роберт Джордан.

— Дык які ж звер табе яго адкусіў? — Яна апусціла галаву дзяўчыны на зямлю.

— Ніякі,— адказаў ёй Роберт Джордан.

— Відаць, сам праглынуў?

— Магчыма,— сказаў Роберт Джордан.

— Ну і як, смачна было?— Пілар азірнула на яго і ўсміхнулася.

— Не вельмі.

— Я так і думала,— сказала Пілар.— Я так і думала. Зараз я аддам табе тваё зайчаня. Зрэшты, я зусім і не збіралася адбіраць у цябе тваё зайчанятка. Гэтая мянушка дужа пасуе да яе,— я ўранку чула, як ты яе называў так.

Роберт Джордан адчуў, што чырванее.

— Цяжкая ты жанчына,— сказаў ён ёй.

¹ Чаму (*исп.*).

— Не,— сказала Пілар.— Але ж я такая простая, што адразу і не ўцяміш. А ты, Inglés?

— Відаць, і я такі самы. Хоць далёка не такі просты.

— Ты мне падабаешся, Inglés,— сказала Пілар. Потым усміхнулася, нахілілася наперад, зноў усміхнулася і пахітала галавой.— Вось калі б мне ўдалося забраць у цябе зайчаня ці цябе адарваць ад зайчаняці!

— Нічога ў цябе не атрымалася б.

— Ведаю,— сказала Пілар і зноў усміхнулася.— Ды я зусім і не хацела б рабіць гэтага. Але калі была маладая, я б цябе адбіла.

— Веру.

— Верыш?

— Вядома,— сказаў Роберт Джордан.— Аднак усё гэта бязглуздая балбатня.

— І гэта зусім на цябе не падобна,— сказала Марыя.

— Я сёння наогул сама на сябе не падобная,— сказала Пілар.— Зусім не падобная. З-за твайго моста ў мяне галава разбалелася, Inglés.

— Што ж, у такім разе назавём яго Мостам галаўнога болю,— сказаў Роберт Джордан.— Але ён паляціць у мяне ў бездань, як зламаныя птушыныя клетка.

— Вось гэта мне падабаецца!— сказала Пілар.— Ну, а яшчэ!

— Я разламлю гэты мост напалам, як аблуплены банан.

— А я б зараз з'ела банан,— сказала Пілар.— Ну, яшчэ, Inglés. Пагавары яшчэ.

— Навошта,— сказаў Роберт Джордан.— Хадзем да лагера.

— Твой мост ад цябе не ўцячэ,— сказала Пілар.— Я ж абяцала, што пакіну вас сам-насам.

— Не трэба, у мяне яшчэ багата спраў.

— Гэта таксама справа, і шмат часу яна не адбярэ.

— Змоўкні, Пілар,— сказала Марыя.— Навошта такія грубасці.

— Бо я сама грубая,— сказала Пілар.— Але ж і вельмі далікатная. Soy muy delicada. Я пакіну вас удваіх. А пра рэўнасць — тое ўсё пустая балбатня. Мяне ўзлаваў Хаакін, бо я ў яго вачах убачыла, якая я брыдка. Я не раўную, я толькі зайздросчу, што табе дзевятнаццаць гадоў. Але такая зайздрасць хутка міне: табе ж не заўсёды будзе дзевятнаццаць год. Ну, я пайшла.

Яна паднялася і, падпёршы бок адной рукой, глянула на Роберта Джордана, які таксама ўжо ўстаў. Марыя сядзела пад дрэвам, апусціўшы галаву.

— Мы ўсе разам пойдзем да лагера,— сказаў Роберт Джордан.— Так будзе лепей. Да таго ж наперадзе нас чакае шмат спраў.

Пілар кінула на Марыю, што працягвала сядзець адвярнуўшыся і маўчала.

Пілар усміхнулася, ледзь прыкметна паціснула плячыма і запытала:

— Дарогу ведаеш?

— Я ведаю,— сказала Марыя, не падымаючы галавы.

— Pues me voy,— сказала Пілар.— Тады я пайшла. Я згтую табе што-небудзь смачненькае, Inglés.

Яна рушыла зарослым верасам лугам да ручая, які вёў да лагера.

— Пачакай!— гукнуў яе Роберт Джордан.— Нам лепей пайсці ўсім разам.

Марыя сядзела моўчкі.

Пілар не азірнулася.

— Qué va, усе разам,— сказала яна.— Пабачымся ў лагеры.

Роберт Джордан стаяў і глядзеў ёй услед.

— З ёй нічога не здарыцца?— запытаў ён у Марыі.— У яе хваравіты выгляд.

— Хай ідзе,— сказала Марыя, усё яшчэ не падымаючы галавы.

— Дарма мы яе адну адпусцілі.

— Хай ідзе,— сказала Марыя.— Хай ужо ідзе!

РАЗДЗЕЛ ТРЫНАЦАТЫ

Яны ішлі парослым верасам горным лугам, і Роберт Джордан адчуваў, як верас чапляецца за ногі, адчуваў вагу пісталета, што адцягваў яму пояс, адчуваў на твары цеплыню сонечных промняў і ветрык з снежных вяршынь, што халадзіў яму спіну, і адчуваў у сваёй далоні руку дзяўчыны, моцную і тугую, і яе тонкія пальцы, што перапляліся з яго пальцамі. Ад той далоні, прыціснутай да яго далоні, ад пераплецёных пальцаў, ад яе запясця, што тулілася да яго запясця, пранікала яму ў далоню, у пальцы і запясце штосьці такое свежае, як першы подых ветру, які ледзь моршчыць застылую ў штылі гладкую паверхню мора,— штосьці такое лёгкае, як пух, што асядае на губах, ці лісце, што ападае ў ціхае бязветранае надвор'е,— штосьці такое лёгкае, што досыць было б дотыку пальцаў, каб адчуць гэ-

та, аднак адначасова поціск пальцаў, шчыльная блізкасць далоні і запясця настолькі ўзмацнялі, настолькі паглыблялі гэтае «штосьці», рабілі яго такім вострым, такім балючым, такім нясцерпным, што яно быццам токам працінала яму руку і поўніла ўсё цела пакутлівым шчымлівым жаданнем. Сонца адсвечвала на яе валасах колеру спелай пшаніцы, на залаціста-смуглявым пяшчотным твары і на выгіне яе шыі. Ён адхіліў ёй галаву назад, прыгарнуў яе да сябе і пацалаваў. Яна затрымцела, і ён моцна прыціснуў да сябе ўсё яе цела і адчуў яе маленькія тугія грудзі, адчуў іх скрозь тканіну сваёй кашулі і яе сарочки. Ён падняў руку і расшпіліў гузікі на яе сарочцы, нахіліўся і пацалаваў яе грудзі, а яна стаяла і трымцела, адхіліўшы галаву на руку, што абдымала яе. Потым яна дакранулася падбародкам да яго галавы, і ён адчуў, што яна абхапіла яго галаву і прыціснула яе да сябе. Ён выпрастаўся і абняў яе абедзвюма рукамі так моцна, што яна ўзнялася над зямлёй, і прыціснуў яе да сябе, адчуваючы, як яна трымціць, і яе губы дакрануліся да яго шыі, і ён паставіў яе на зямлю і сказаў:

— Марыя, о мая Марыя!

Потым ён спытаў:

— Куды нам пайсці?

Яна нічога не адказала, толькі яе пальцы праслізнулі яму за каўнер, і ён адчуў, што яна расшпіліла гузік на яго кашулі, і яна сказала:

— Я таксама. Я таксама хачу цябе пацалаваць.

— Не трэба, зайчанятка.

— Не, трэба. Як ты, так і я.

— Не. Так не бывае.

— Дык хай будзе! Ох, хай будзе. Хай будзе!

Потым быў пах прымятага верасу і калючыя зламаныя сцяблінкі пад яе галавой, і яркія блікі сонца на яе сплюшчаных павеках, і на ўсё жыццё, здавалася, ён запомніў выгін яе шыі — калі яна ляжала, закінуўшы галаву ў верасе,— і ледзь бачнае варушэнне вуснаў, і трымценне павек, моцна сплюшчаных, каб не бачыць сонца і наогул нічога не бачыць,— і ўсё наўкол для яе было чырвоным, аранжавым, залаціста-жоўтым ад сонца, што прабівалася скрозь сплюшчаныя павекі,— усё такога самага колеру, усё ў той самай зыркай слепаце. А для яго гэта быў цёмны праход, які вёў у нікуды, зноў у нікуды, і яшчэ раз у нікуды, і яшчэ і яшчэ раз у нікуды,— локці ўціснутыя ў зямлю — і зноў у нікуды, і бязмежна, няўтольна ўвесь час у небыццё, і ўжо нясцерпна, і зноў у нікуды, і болей ужо нельга вытрымаць, і зноў, і зноў, і зноў у нікуды, і раптам неспадзявана, пя-

куча, апошнім намаганнем увесь змок некуды знік, і час спыніўся, і толькі яны ўдваіх існавалі ў тым нерухомым часе, і зямля пад імі скаланулася і паплыла.

Потым ён ляжаў на баку, галавой у верасе, удыхаючы яго водар і пах каранёў і зямлі, і сонца прабівалася паміж сцяблінамі, якія абдзіралі голяыя плечы і бок, а дзяўчына ляжала побач, і вочы ў яе яшчэ былі заплюшчаныя, а потым яна расплюшчыла іх і ўсміхнулася, і ён вымавіў вельмі стомлена і нібыта аднекуль здалёку, хоць і пяшчотна:

— Аў, зайчанятка.

А яна ўсміхнулася і адказала яму ўжо зусім побач:

— Аў, мой Inglés.

— Я не Inglés,— сказаў ён ляніва.

— Не, ты мой Inglés,— сказала яна.— Ты мой Inglés.

І яна выпрастала рукі, узяла яго за абодва вухі і пацалавала ў лоб.

— Вось так,— сказала яна.— Ну, як цяпер? Навучылася ўжо цалавацца?

Потым яны ішлі разам па-над ручаём, і ён сказаў:

— Марыя, я цябе кахаю, і ты такая чудаўная, і такая прыгожая, і такая незвычайная, што, калі я з табою, мне хочацца памерці,— вось так я цябе кахаю.

— Ох,— вымавіла яна.— Я кожны раз паміраю. А ты не?

— Не. Амаль. А ты адчула, як зямля паплыла?

— Так. Калі я памірала. Калі ласка, абдымі мяне.

— Не трэба. Я трымаю цябе за руку. Мне досыць тваёй рукі.

Ён зірнуў на яе, потым перавёў погляд наперад, туды, дзе заканчваўся луг, і ўбачыў у небе ястраба, што вышукваў здабычу, і агромістыя надвячоркавыя хмары, якія спакваля выпаўзалі з-за гор.

— А з іншымі ў цябе так не было?— спытала Марыя. Яны цяпер ішлі, трымаючыся за рукі.

— Не. Далібог, не. Ніколі.

— А ты кахаў шмат жанчын?

— Кахаў. Але не так, як цябе.

— І гэтага ніколі не было? Праўда?

— Было прыемна, але так, як з табой, ніколі не было.

— Пад намі плыла зямля. А раней зямля ніколі не плыла?

— Не. Ніколі.

— Так,— сказала Марыя.— А наперадзе ў нас толькі адзін дзень.

Ён нічога не сказаў.

— Але ж хоць гэта ў нас было,— сказала Марыя.— А я табе падабаюся? Адкажы, падабаюся? Потым я буду яшчэ прыгажэйшая.

— Ты і зараз вельмі прыгожая.

— Не,— сказала яна.— Паглядзь мяне па галаве.

Ён паглядзіў яе і адчуў, як кароткія валасы мякка кладуцца пад яго пальцамі, а потым адразу ўздымаюцца, і ён абедзвюма рукамі ахапіў яе галаву, павярнуў тварам да сябе і пацалаваў.

— Мне надта падабаецца цалавацца,— сказала яна.— Але я яшчэ не ўмею.

— Табе гэта і не трэба ўмець.

— Не, трэба. Калі я зраблюся тваёй жонкай, я мушу падабацца табе ва ўсім.

— Ты мне і так падабаешся. Мне не трэба, каб ты падабалася мне болей. Гэта нічога не змяніла б, калі б ты мне яшчэ болей падабалася.

— Вось пабачыш,— сказала яна радасна.— Зараз мае валасы табе прыносяць асалоду толькі таму, што яны не такія, як ва ўсіх. Але яны штодзень падростаюць. Хутка яны зробіцца доўгія, і я ўжо не буду выглядаць такой пачварай, і, магчыма, ты сапраўды пакахаеш мяне вельмі-вельмі.

— У цябе прыгожае цела,— сказаў ён.— Найлепшае ва ўсім свеце.

— Яно ўсяго толькі маладое і хударлявае.

— Не. У прыгожым целе ёсць нейкая таемная сіла. Не ведаю, чаму яна адчуваецца не заўсёды і не ў кожнай жанчыне. Але ж у цябе яна ёсць.

— Для цябе,— сказала яна.

— Не.

— Так. Для цябе, толькі для цябе і заўсёды будзе толькі для цябе. Але гэтага яшчэ мала, я хачу даць табе болей. Я навучуся дагаджаць табе ва ўсім. Толькі скажы мне праўду: зямля ніколі раней не плыла пад табой?

— Ніколі,— адказаў ён шчыра, і гэта была праўда.

— Цяпер я шчаслівая,— сказала яна.— Цяпер я сапраўды шчаслівая.

— Ты зараз думаеш пра нешта іншае?— спыталася яна ў яго.

— Так. Пра сваю справу.

— Шкада, што ў нас няма коней,— сказала Марыя.— Я такая шчаслівая, што хацела б скакаць на добрым жывым кані, хутка-хутка, і каб ты скакаў побач са мной, і каб

мы імчалі ўсё шпарчэй і шпарчэй, наўгалоп, а шчасця майго ўсё адно не маглі дагнаць.

— Мы змаглі б дагнаць тваё шчасце на самалёце,— сказаў ён, слухаючы яе адным вухам.

— І ляцець высока-высока ў небе, як тыя маленькія знішчальнікі, што так блішчаць на сонцы,— сказала яна.— І рабіць петлі і пікіраваць. Qué bueno!¹ — засмяялася яна.— Маё шчасце нават не заўважыла б гэтага.

— Тваё шчасце не баіцца паветраных ям,— сказаў ён, слухаючы адным вухам.

Бо ў тую хвіліну ў думках ён быў ужо далёка ад Марыі. Ён ішоў поруч з ёй, але думкі яго былі занятыя мостам, і ўсё паўставала перад ім так ясна, дакладна, выразна, як у візіры фотаапарата, калі зрабіць добрую наводку на фокус. Ён бачыў абодва пасты і Ансельма з цыганом, што назіралі за шашой. Ён бачыў бязлюдную дарогу і бачыў, як па ёй рухаюцца войскі. Ён бачыў месцы, дзе будуць пастаўлены ручныя кулямёты, каб было найзручнейшае поле абстрэлу, і думаў, хто будзе з іх страляць: пад канец ён сам, але ж хто пачне? Ён закладваў дынамітныя зарады, замацоўваў і звязваў іх, устаўляў капсулі, падводзіў запальны дрот, сашчапляў канцы і нарэшце вярнуўся туды, дзе паставіў старую скрынку з дэтанатарам; а потым пачаў думаць пра ўсё тое, што магло здарыцца і што магло пашкодзіць справе.

Кінь думаць пра гэта, сказаў ён сабе. Толькі што ты цалаваў гэтую дзяўчыну, і цяпер галава твая зрабілася ясная, зусім ясная, а ты ўжо пачынаеш трывожыцца. Абдумаць тое, што належала зрабіць,— адно, а трывожыцца — гэта ўжо нешта зусім іншае. Не трывожся. Не трэба асабліва трывожыцца. Ты ведаеш, што табе самому давядзецца зрабіць, і ведаеш, што з табой можа здарыцца. Але ж усё-такі тое можа здарыцца.

Ты ішоў на гэта свядома, ведаючы наперад, за якую справу бярэшся. Ты сам паўстаеш супраць таго, што мусіш зрабіць і што трэба зрабіць, каб з'явіўся хоць які шанц для перамогі. Цяпер ты мусіш выкарыстоўваць тых людзей, якіх любіш, гэтаксама, як выкарыстоўваюць дзеля справы салдат, да якіх не маюць ніякіх пачуццяў. Відаць, Пабла ўсё-такі разумнейшы за ўсіх. Ён адразу ўцяміў усю небяспеку гэтай справы. Пілар — тая цалкам за гэта, з самага пачатку, але і яна пачынае разумець, чым гэта ўсё пахне на самой справе, і гэтае разуменне ўжо адбіваецца на ёй. Эль

¹ Як добра! (*icn.*)

Сорда адразу ўсвядоміў і гатовы зрабіць усё, што трэба, але падабаецца ўсё гэта яму не болей, чым табе, Роберт Джордан.

Выходзіць, гаворыш, цябе трывожыць не так тое, што будзе з табой, як тое, што можа здарыцца з жанчынай, з дзяўчынаю і з іншымі,— ты гэта хочаш сказаць? Хай так. Але памяркуй, што здарылася б з імі, калі б ты не прыйшоў сюды? Не, так думаць не след. Ты ніякай адказнасці за іх не нясеш, хіба толькі за тое — як яны выканаюць сваю частку задання. Не ты аддаваў загад. Гэта загад Гольца. А хто такі Гольц? Добры камандзір. Найлепшы з усіх, пад кіраўніцтвам якіх табе давялося служыць. Але ці павінен хто выконваць загад, які здзейсніць немагчыма, загадзя ведаючы, да чаго гэты загад можа прывесці? Нават калі гэты загад аддаў Гольц, які прадстаўляе не толькі армію, але і партыю? Так. Такі загад павінен быць выкананы, бо толькі на справе можна давесці, што яго немагчыма здзейсніць. Адкуль жа ты ведаеш, што яго немагчыма ажыццявіць, калі ты нават не спрабуеш яго выканаць? Да чаго ж мы дайшлі б, калі б замест выканання загадаў штораз толькі гаварылі: «Няма магчымасці выканаць»?

Ён ужо дастаткова наглядзеўся на камандзіраў, для якіх кожны загад было немагчыма выканаць. Узяць да прыкладу хоць бы таго ж парсюка Гомеса с Эстрададуры. Ён ужо дастаткова пабачыў атак, падчас якіх флангі заставаліся на месцы, не ішлі наперад, бо гэта здавалася «немагчымым». Не, ён выканае загад, і калі яно так ужо здарылася і ён палюбіў людзей, якія павінны дапамагаць яму ў гэтым,— тым горш для яго.

Такая ўжо гэтая партызанская праца: заўсёды наклікаеш няшчасце і небяспеку на тых, у каго знаходзіш прытулак і дапамогу. Але ў імя чаго? У імя таго, каб урэшце пакласці канец усякай небяспецы і каб усім добра жылося ў гэтай краіне. Гучыць трызізм, але ўсё адно: гэта — праўда.

Калі Рэспубліка пацерпіць паражэнне, у Іспаніі не будзе жыцця тым, хто за яе змагаўся. А можа, гэта не так? Не, гэта сапраўды так: ён на свае вочы бачыў, што рабілася ў мясцовасцях, захопленых фашыстамі.

Пабла — свіння, але ўсе іншыя — цудоўныя людзі, і хіба не здрада — штурхнуць іх на такое? Магчыма. Але нават калі яны не выканаюць гэтага задання, праз тыдзень сюды, у горы, усё адно прыйдуць два кавалерыйскія эскадроны і знішчаць іх лагер.

Так, неўмяшальніцтвам у іх жыццё ўсё адно нічога не выйграеш. Хіба што зберажэш для сябе прынцып, што кожны чалавек жыве сам па сабе і нельга ўмешвацца ні ў чыё жыццё. Ага, выходзіць, ты прытрымліваешся гэтага прынцыпу? Так, прытрымліваюся. Ну, а як жа тады панавае грамадства і гэтак далей? Гэтым хай займаюцца іншыя. У яго хопіць сваіх спраў, якімі ён будзе займацца пасля вайны. Ён удзельнічае ў гэтай вайне, бо яна пачалася ў краіне, якую ён заўсёды любіў, а яшчэ таму, што ён верыць у Рэспубліку і ведае: калі Рэспубліка будзе знішчана, жыццё зробіцца нясцерпным для тых, хто верыць у яе. У час вайны ён падначаліў сябе камуністычнай дысцыпліне. Тут, у Іспаніі, камуністы паказалі найлепшую дысцыпліну і найцвярозы і найразумнейшы падыход да вядзення вайны. Ён прыняў іх дысцыпліну на час вайны, бо ў справе вядзення яе гэта была адзіная партыя, чыю праграму і дысцыпліну ён мог паважаць.

Якія ж у яго палітычныя перакананні? Няма ў цябе зараз аніякіх, сказаў ён сабе. Але пра гэта нельга гаварыць нікому. Нават не прызнавайся ў гэтым. А што ты будзеш рабіць пасля вайны? Вярнуся ў Штаты і зноў буду працаваць выкладчыкам іспанскай мовы і напішу праўдзівую кнігу аб гэтай вайне. Абавязкова напішу, сказаў ён сабе. І зрабіць гэта будзе не надта цяжка.

Трэба будзе пагаварыць пра палітыку з Пабла. Цікава, як развіваліся яго палітычныя погляды. Напэўна, злева направа — класічны шлях у духу старога Леруса. Ды і Прыета не лепшы. Пабла і Прыета аднолькава не вераць у нашу канчатковую перамогу. Ва ўсіх у іх палітыка канакрадаў. Я веру ў Рэспубліку як спосаб кіравання краінай, але Рэспубліка павінна пазбавіцца ад усёй гэтай зграі канакрадаў, якая завяла яе ў тупік. Хіба можна знайсці яшчэ адзін такі народ, правадыры якога былі б такімі заклятымі яго ворагамі, як тут, у Іспаніі?

Ворагі народа. Гэта выраз, без якога лёгка можна абысціся. Хадзячы выраз, якім не варта карыстацца. Вось што зрабіла з ім ноч з Марыяй. Бо ён зрабіўся ўжо палітычным фанатыкам і ханжой, нібыта нейкі цвердалобы баптыст, і слоўцы накшталт «ворагі народа» самі сабой лезуць яму ў галаву. Рэвалюцыйна-патрыятычныя штампы — *slichés*¹. Яго розум ужо прызвычаіўся некрытычна ўспрымаць і ўжываць іх. Вядома, яны ў пэўнай ступені адпавядаюць сапраўднасці, але надта ўжо бяздумна ён іх ужывае.

¹ Клішэ (фр.).

Аднак пасля ўчарашняй ночы і сённяшняга дня свядомасць яго зрабілася яснай і дакладнай. Дзіўная рэч — фанатызм. Каб быць фанатыкам, трэба мець абсалютную, бясспрэчную ўпэўненасць, што праўда на тваім баку, і нішто так не ўмацоўвае гэтую ўпэўненасць, як устрыманне. Устрыманне — найгоршы вораг усякай ерасі.

Цікава, ці вытрымае гэты тэзіс далейшае паглыбленне. Напэўна, акурат таму камуністы так заўзята выступаюць супраць багемы. Прэч багему, спакусу Маякоўскага!

Але цяпер ужо Маякоўскі зноў прыпісаны да ліку святых. Можна, таму, што ён памёр. Ты сам неўзабаве памрэш і назаўсёды замоўкнеш. Ну, няма чаго думаць пра такія рэчы. Думай лепей пра Марыю.

Марыя была цяжкім выпрабаваннем для яго фанатызму. Рашучасці яго яна не пахіснула, але цяпер яму дужа не хацелася паміраць. Ён бы з радасцю адмовіўся цяпер ад геройскай ці пакутніцкай смерці. Ён не хацеў паўтараць Фермапілы, не збіраўся строіць з сябе Гарацыя на гэтым мосце ці супернічаць з тым галандскім хлопчыкам, які заткнуў дзірку пальцам у дамбе. Не. Ён проста хацеў паболей пабыць з Марыяй. Ён вельмі хацеў доўга-доўга быць з Марыяй.

Ён не верыў, што для яго існуе тое, што называецца «доўга-доўга», але калі яно і выпадае, ён хацеў бы правесці яго з Марыяй. Мы маглі б пасяліцца з ёй у гатэлі і зняць нумар на імя доктара Лівінгстона з жонкай, падумаў ён.

А чаму б мне не ажаніцца з ёю? А чаму не? Я ажанюся з Марыяй, падумаў ён. І тады мы будзем містэр і місіс Джордан з Сан-Велі, штат Айдаха, альбо з Корпус-Крысці, штат Тэхас, альбо з Б'юта, штат Мантана.

Іспанкі — цудоўныя жонкі. У мяне ніколі не было жонкі-іспанкі, таму я гэта ведаю напэўна. А калі я зноў пачну выкладаць ва ўніверсітэце, яна будзе цудоўнай жонкай выкладчыка. І калі студэнты, што вывучаюць іспанскую мову, завітаюць як-небудзь надвячоркам выкурыць люльку і пагаманіць па-сяброўску пра Кеведа, Лопэ дэ Вэга, Гальдоса ці пра якіх іншых знакамітых іспанскіх пісьменнікаў, Марыя зможа расказаць ім, як адзін з крыжакоў у блакітных кашулях, змагароў за сапраўдную веру, сеў ёй на галаву, а іншыя яго аднаверцы скруцілі ёй рукі, задралі спадніцу і падолам заткнулі ёй рот.

Цікава, як сустрэнуць Марыю ў Місулі, штат Мантана? Калі наогул мне пашчасціць вярнуцца на сваю пасаду ў Місулі. Пэўна ж, мяне там назаўсёды заклеймавалі чырвоным і прозвішча мае занеслі ў чорны спіс. Аднак хто

ведае. Можа, гэта і не так. Яны ж не ведаюць, чым я тут займаюся, дый не паверылі б ніколі, калі б ім нават і расказалі, а іспанскую візу я атрымаў яшчэ да таго, як былі ўведзены абмежаванні.

Тэрмін маёй візы скончыцца толькі ўвосень трыццаць сёмага года. Я выехаў улетку трыццаць шостага, і хоць адпачынак мне далі толькі на год, вярнуцца я павінен на пачатку асенняга семестра. Так што наперадзе яшчэ шмат часу. Калі пайшло на тое, дык і да паслязаўтра яшчэ ёсць шмат часу. Не. Мабыць, наконт універсітэта не трэба асабліва клапаціцца. Трэба толькі паспець вярнуцца туды да пачатку асенняга семестра, і ўсё будзе добра. Толькі трэба вярнуцца да восені.

А ўсё-такі ты ўжо здаўна вядзеш дзіўнае жыццё. Вельмі дзіўнае, чорт ведае якое дзіўнае! З Іспаніяй звязаны твая прафесія і твая праца, і няма нічога незвычайнага ў тым, што ты паехаў у Іспанію. Улетку табе не раз даводзілася ўдзельнічаць у будаўніцтве розных тэхнічных аб'ектаў, ці пракладаць лясныя дарогі, ці працаваць у артылерыйскім парку, і ты прызвычаіўся мець справу з дынамітам,— таму ў тым, што ты зрабіўся падрыўніком, нічога незвычайнага няма. Праца як праца, хіба што толькі заўсёды даводзіцца спяшацца.

З той хвіліны, як работа падрыўніка робіцца для цябе тэхнічнай задачай, ты болей нічога, апроч вырашэння гэтай тэхнічнай задачы, не бачыш. Але тут ёсць яшчэ шмат іншага, далёка не такога простага, хоць, шчыра кажучы, ты даволі лёгка з гэтым звыкся. Напрыклад, ты заўсёды вышукваеш найбольш зручныя спосабы забойства, непазбежна звязанага з работай падрыўніка. Хіба гучныя словы робяць забойствы справядлівейшымі? Ці больш прыемнымі? Калі хочаш ведаць, ты надта ўжо ахвотна ўзяўся за гэтую справу. І на каго ты будзеш падобны ці, дакладней сказаць, на што ты будзеш здольны, калі закончыцца твая служба Рэспубліцы,— прадбачыць вельмі цяжка. Спадзяюся, аднак, што ты пазбавішся ўсяго гэтага, калі напішаш пра гэта, падумаў ён. Як толькі ты пра гэта напішаш, усё пройдзе. Гэта будзе добрая кніжка, калі табе пашчасціць яе напісаць. Куды лепшая, чым тая, папярэдняя.

А пакуль што ты можаш разлічваць толькі на сёння і заўтра, сёння і заўтра, зноў і зноў — спадзяюся — сёння і заўтра, падумаў ён, а таму карыстайся часам, які маеш, і будзь за гэта ўдзячны. А калі з мостам усё скончыцца блага? Па ўсім відаць, што так яно і будзе.

Затое з Марыяй усё добра. Хіба ж не так? Яшчэ і як добра, падумаў ён. Магчыма, гэта ўсё, што я магу яшчэ ўзяць ад жыцця. Магчыма, гэта і ёсць маё жыццё, і, замест таго каб доўжыцца семдзесят гадоў, яно будзе працягвацца толькі сорок восем гадзін ці семдзесят гадзін, дакладней, семдзесят дзве гадзіны. Трое сутак па дваццаць чатыры гадзіны — гэта і будзе акурат семдзесят дзве гадзіны.

Магчыма, за семдзесят гадзін можна пражыць такое самае поўнае жыццё, як і за семдзесят гадоў, калі толькі жыў поўным жыццём раней, да таго, як гэтыя семдзесят гадзін пачаліся, і калі дасягнуў ужо пэўнага веку.

Што за глупства, падумаў ён. Да якога глупства можна дайсці, калі вось так размаўляеш сам з сабой. Самая звычайная лухта. А можа, і не. Добра, там пабачым. Апошні раз я спаў з жанчынай у Мадрыдзе. Не, не ў Мадрыдзе, а ў Эскарыале. І калі не зважаць на тое, што сярод ночы я прачнуўся і мне раптам здалася, быццам са мной ляжыць нехта іншы, я быў шчаслівы, пакуль не ўспомніў, хто спаў са мной на самай справе, — гэта ўсё адно, што вяртацца ў мінулае, нагадваць колішнія асалоды, толькі прыемней. А перадапошні раз гэта было ў Мадрыдзе, і калі не зважаць на тое, што я ўвесь час намагаўся сябе ашукаць, усё было тое самае, і нават яшчэ горш. Так што я не належу да рамантыкаў, якія апяваюць іспанскую жанчыну, і ніколі не надаю выпадковай сустрэчы большай вагі, чым выпадковай сустрэчы ў іншых краінах. Але калі я з Марыяй, я кахаю яе так, што мне сапраўды хочацца памерці, а я раней ніколі не верыў, што так бывае наогул і тым больш што такое можа здарыцца са мной.

Таму, калі мне давядзецца прамяняць семдзесят гадоў жыцця на семдзесят гадзін, гэты абмен, дзякуючы каханню Марыі, будзе для мяне абсалютна эквівалентным, і, на шчасце, я добра ўсведамляю гэта. І калі для мяне не існуе таго, што я называю «доўга-доўга», ці «давеку», ці «назаўсёды», а ёсць толькі «цяпер», дык трэба цаніць гэтае «цяпер», і я шчаслівы, што маю яго. Цяпер, *ahora, maintenant, heute*¹. Дзіўна, што такое слова, як «цяпер», азначае зараз для мяне ўвесь сусвет, усё маё жыццё. Ці — сёння вечарам, *Esta noche, ce soir, heute abend. Life i wife, wie i Mari*². Не, не тое. Замест «жонкі» па-французску атрым-

¹ Тут і ніжэй даюцца эквіваленты адных і тых жа слоў — цяпер, сёння вечарам, нябожчык, вайна і любая — на іспанскай, нямецкай і французскай мовах.

² Па-англійску слова «жыццё» рыфмуецца са словам «жонка», а па-французску — са словам «муж».

ліваецца «муж». Ёсць яшчэ now і frau, але гэта ўжо зусім не да месца. Вось узяць словы: mort, muerto і todt, нябожчык. З іх усіх todt — самае мёртвае. Ці яшчэ: вайна, guerre, guerra і krieg. Krieg найбольш пасуе да паняцця «вайна», праўда? Ці, можа, мне так здаецца, бо я найгорш ведаю нямецкую мову? А возьмем словы: любая, chérie, prenda і schatz. Усе яны нічога не вартыя ў параўнанні з Марыяй. Марыя — вось гэта імя!

Ну, што ж, мы выканаем гэты загад усе разам, і цяпер ужо нядоўга засталася чакаць. А справа, сапраўды, выглядае чым далей, тым горшай. Раніцай такую аперацыю немагчыма ажыццявіць. Бо адыходзіць можна толькі вечарам, а пратрымацца тут цэлы дзень немагчыма. Але калі можна было б дачакацца там змроку, а потым вярнуцца назад, у лагер. А тады ўсё, можа, і абышлося б. Ну, добра, а калі ўсё-такі паспрабаваць адысці ўдзень? Што тады? Бедалага Эль Сорда, ён нават звычайнай людскай мовай загаварыў, каб усё гэта мне растлумачыць як след! Быццам бы я сам пра гэта не думаў штораз, калі заставаўся сам-насам са сваімі думкамі пасля размовы з Гольцам. Быццам бы гэта не засела мне ў галаве з пазаўчарашняга дня, як непераваранае цеста ў страўніку.

Дзіўная рэч! Штораз ты вырашаеш, нібыта тая ці іншая жанчына штосьці для цябе значыць, а нарэшце выяўляецца, што ты памыляўся, — і так усё жыццё. Аднак ніколі раней яшчэ такога, як зараз, у цябе не было. І ты ўжо вырашыў, што ніколі і не будзе. І акурат у гэты самы момант ты трапляеш у такую безвыходную сітуацыю: бярэшся з дапамогай дзвюх мізэрных жменек партызан узарваць мост у безнадзейных абставінах, каб перашкодзіць контрнаступленню, якое, відаць, ужо пачалося, і табе сустракаецца такая дзяўчына, як Марыя. Ну і што з таго? Нічога дзіўнага для сябе ў гэтым не бачу. Адна бяда — ты яе надта позна сустрэў.

І тут яшчэ гэтая жанчына, Пілар, шчыра кажучы, проста ўпіхнула дзяўчыну ў твой спальны мяшок, ну і што з таго? Сапраўды, што здарылася? Што здарылася, скажы мне, калі ласка, што здарылася? Аднак жа гэтае самае і здарылася. Акурат гэтае самае і здарылася.

Няма чаго выдумваць, быццам бы Пілар упіхнула яе ў твой спальны мяшок, і няма чаго рабіць выгляд, быццам бы гэта нешта нязначнае і бруднае. Ты прапаў, як толькі пабачыў яе. Як толькі яна ўпершыню растуліла вусны і звярнулася да цябе, ты ўжо адчуў гэта, сам ведаеш. Калі ўжо гэта прыйшло да цябе — а ты ўжо думаў, што яно

ўжо ніколі да цябе не прыйдзе, — дык няма чаго паліваць яго брудам, бо ты ведаеш, што гэта такое, і ведаеш, што яно прыйшло акурат у тую самую хвіліну, калі ты ўпершыню пабачыў яе з патэльняй у руках.

Акурат тады яно на цябе і звалілася, і ты ведаеш гэта, дык навошта ж нешта выдумваць? Кожны раз, калі ты глядзіш на яе ці яна на цябе, з табой адбываецца нешта дзіўнае. Дык чаму ж не прызнацца ў гэтым? Добра, я згодзен. А наконт таго, што быццам бы Пілар падсунула яе да цябе, дык Пілар зрабіла толькі адно: паводзіла сябе як мудрая жанчына. Яна клапатліва сачыла за дзяўчынай і ўсё адразу зразумела, калі Марыя вярнулася ў пячору з парожняй патэльняй.

А яна толькі паскорыла справу. Пілар паскорыла справу, і дзякуючы ёй была ўчарашняя ноч і было сёння. Яна ў сто разоў разумнейшая за цябе і ведае, што такое час. Так, сказаў ён сабе, пэўна, трэба прызнаць, што яна сапраўды ведае цану часу. Нядаўна ёй нялёгка было, бо яна не хацела, каб іншых людзей абмінула тое, што страціла яна, але прызнаць, што яна гэта страціла, аказалася вышэй яе сіл. Так, ёй было нялёгка там, на гары, а мы, баюся, нічым ёй не дапамаглі.

Але так ці інакш, але яно ўжо здарылася, і можна сме-ла прызнацца ў гэтым, а цяпер табе не засталося нават дзвюх начэй з Марыяй. Ні век векаваць, ні жыць разам, ні мець таго, што людзям мець належыць, — нічога. Адна ноч, што ўжо мінула, адна гадзіна сёння ўдзень, адна ноч наперадзе — магчыма. І нічога болей.

Ані жыцця, ані шчасця, ані лёгкіх штодзённых радасцей, ані дзяцей, ані чыстай піжамы, ані ранішняй газеты, ані прачынацца разам з ёй на світанку, адчуваючы, што яна побач і ты не самотны. Не. Нічога гэтага не будзе. Але калі гэта ўсё, што ты яшчэ можаш узяць ад жыцця, калі ты, нарэшце, знайшоў гэта, — няўжо ж нельга правесці хоць бы адзіную ноч у людскай пасцелі?

Ты просіш немагчымага. Ты просіш чагосьці абсалютна немагчымага. І калі ты сапраўды кахаеш гэтую дзяўчыну так, як кажаш, дык кахай яе як мага мацней, і хай будзе хоць бы моцным тое, што не можа быць доўгім і трывалым. Чуеш? У старадаўнія часы людзі прысвячалі гэтаму ўсё сваё жыццё. А ты, калі табе выпалі дзве ночы, можаш лічыць, што табе надзвычай пашчасціла. Дзве ночы. Ажно цэлых дзве ночы, каб кахаць, мілаваць і шанаваць. У горы і ў шчасці. У хваробе і ў смерці. Не, не так. На добрую і ліхую долю. У хваробе і ў здароўі. Ажно да самай смерці.

Дзве ночы. Хутчэй за ўсё. Хутчэй за ўсё, а цяпер годзе ўжо думаць пра гэта. Досыць. Гэта можа табе пашкодзіць. Ніколі не рабі таго, што можа табе пашкодзіць. Разумееш?

Гэтае самае казаў Гольц. Чым даўжэй ён знаходзіцца тут, тым разумнейшым здаецца яму Гольц. Гэтае самае меў Гольц на ўвазе, калі гаварыў пра кампенсацыю за нерэгулярную службу. Магчыма, гэта самае было і з Гольцам, і ўся справа тут у абставінах, у тым, што бракуе часу і ты спяшаешся ўзяць ад жыцця ўсё, што табе наканавана? Магчыма, пры такіх абставінах гэта самае здараецца з кожным, а яму толькі здаецца, што з ім адбываецца нешта незвычайнае? Магчыма, і Гольцу выпадала не раз спаць з дзяўчатамі, калі ён камандаваў нерэгулярнымі кавалерыйскімі часцямі Чырвонай Арміі, і праз збег абставін і ўсяго астатняга тыя дзяўчаты здаваліся Гольцу такімі самымі, якой цяпер здаецца Марыя Роберту Джордану?

Відаць, Гольцу ўсё гэта было добра знаёмае, і гэта самае ён і хацеў сказаць: умей пражыць жыццё за дзве ночы, якія табе наканаваныя; умей увабраць усё, што трэба было б мець за ўсё жыццё, у той кароткі час, які табе застаецца.

Гэта слушная філасофія. Але ён не хацеў верыць, што Марыю стварылі толькі абставіны. Хіба што тут адыгралі ролю не толькі яго, але і яе абставіны. Адна з тых яе жыццёвых абставін не надта прыемная, падумаў ён. Так, не вельмі прыемная.

Што ж, калі яно так, дык хай будзе так. Але няма таго закону, які прымусіў бы яго сказаць, што гэта справядліва. Я не ведаў, што здатны адчуваць тое, што я адчуваю зараз, думаў ён. Што са мной можа здарыцца такое. Я хацеў бы, каб яно доўжылася ўсё маё жыццё. Так яно і будзе, сказала другая палова яго істоты. Так яно і будзе. Ты гэта адчуваеш цяпер, а гэта і ёсць усё тваё жыццё — цяпер. Болей нічога няма, апроч цяпер. Няма ні ўчора, ні заўтра. Колькі часу табе трэба, каб усвядоміць гэта? Ёсць толькі цяпер, і калі цяпер для цябе азначае два дні, дык, выходзіць, два дні — гэта ўсё тваё жыццё, і ўсё ў іх будзе ў адпаведнай прапорцыі. Вось гэта і называецца пражыць цэлае жыццё за два дні. І калі ты кінеш скардзіцца і жадаць таго, чаго ніколі не будзе, гэта будзе вельмі добрае жыццё. Добрае жыццё не вымяраецца біблейскім перыядам часу.

Таму не трывожся, бяры тое, што маеш, і рабі сваю справу, і ў цябе будзе доўгае жыццё і вельмі шчаслівае.

Хіба апошнім часам ты не пачуваеш сябе шчаслівым? Чаго ж ты тады скардзішся? Такая ўжо выпала табе доля, сказаў ён сабе, і яму дужа спадабалася такая думка: галоўнае не тое, што мы спазнаём у жыцці, а людзі, з якімі мы сустракаемся. Яму было прыемна, што ён здолеў пажартаваць, і Роберт Джордан зноў вярнуўся да дзяўчыны.

— Я кахаю цябе, зайчанятка,— сказаў ён.— Што ты толькі што казала?

— Я гаварыла,— адказала яна,— што табе няма чаго турбавацца пра сваю справу, бо я не буду ўблытвацца і не буду табе назаліць. Ты мне толькі скажы, ці магу я быць табе чым-небудзь карыснай?

— Нічога не трэба,— сказаў ён.— Гэта вельмі простая справа.

— Я распытаю ў Пілар, як трэба дагаджаць мужчыне, і я буду рабіць усё так, як яна навучыць,— сказала Марыя.— А потым і сама навучуся разумець, што трэба, а як я што не так зраблю, дык ты мне падкажаш.

— Мне нічога не трэба.

— Qué va, нічога не трэба! Вось хоць бы твой спальны мяшок — яго сёння ўранку трэба было вытрасці, праветрыць і павесіць дзе-небудзь на сонцы. А потым, пакуль не выпала раса, яго трэба было зняць.

— Ну, далей, зайчанятка.

— Шкарпэткі твае трэба памыць і высушыць. Я паклапачуся, каб у цябе заўсёды былі дзве пары.

— А яшчэ што?

— Я магу чысціць і змазваць твой пісталет, калі ты пакажаш мне, як гэта робіцца.

— Пацалуй мяне,— сказаў Роберт Джордан.

— Пачакай. Гэта сур'ёзная справа. Ты пакажаш мне, як чысціць пісталет? У Пілар ёсць анучы і масла. І шомпал у нас у пячоры ёсць,— па-мойму, ён падыдзе.

— Ну, вядома, я табе абавязкова пакажу.

— А потым,— сказала Марыя,— ты мяне навучыш страляць з яго, і тады кожны з нас зможа застрэліць адно аднаго, каб не трапіць у палон параненаму.

— Дужа цікава,— сказаў Роберт Джордан.— І багата яшчэ ў цябе такіх думак?

— Небагата,— адказала Марыя.— Але гэта дужа добрая ідэя. Пілар дала мне вось гэтую штуку і паказала, як карыстацца ёю.— Яна расшпіліла кішэню сваёй кашулі, выцягнула невялікі скураны футарал, такі, як для кішэннага грабеньчыка, зняла шырокую гумку, што сцягвала яго, і выняла лязо брытвы.— Я заўсёды нашу яго з са-

бой,— растлумачыла яна.— Пілар кажа, трэба зрабіць надрэз вась тут, пад самым вухам, і правесці сюды.— Яна паказала пальцам.— Пілар кажа, што тут праходзіць вялікая артэрыя, і калі вась так правесці, дык абавязкова зачэпіш яе. І яна кажа, што гэта не балюча, трэба толькі моцна націснуць пад вухам і адразу ж весці ўніз. Яна кажа, што гэта вельмі проста, і калі ўсё так зробіш, дык смерць будзе немінучая.

— Правільна,— сказаў Роберт Джордан.— Там сонная артэрыя.

Значыць, яна ўвесь час ходзіць з ім, падумаў ён. Прыняла рашэнне і ўсё падрыхтавала на той выпадак, калі спатрэбіцца здзейсніць гэтае рашэнне.

— Але лепей, калі ты мяне застрэліш,— сказала Марыя.— Абядай, калі будзе пільная патрэба, ты мяне застрэліш.

— Добра,— сказаў Роберт Джордан.— Абячаю.

— Ну, вась, дзякуй,— сказала яму Марыя.— Я ведаю, што гэта не так лёгка зрабіць.

— Няма за што,— сказаў Роберт Джордан.

Пра такія рэчы забываеш, падумаў ён, забываеш пра ўсе гэтыя нюансы грамадзянскай вайны, калі надта многа думаеш пра сваю справу. Ты зусім забыўся на гэта. Што ж, пэўна, так і трэба. Вась Кашкін не мог забыць, і гэта перашкаджала яму ў справе. А можа, у хлопца з самага пачатку было прадчуванне? Дзіўная рэч: ён без усякага хвалявання думаў пра тое, як застрэліў Кашкіна. Калісьці, напэўна, ён адчуе хваляванне ад думкі пра гэта. Але пакуль што ён не адчувае нічога.

— Я яшчэ шмат чаго магу зрабіць для цябе,— сказала Марыя, ідучы побач з ім, дужа сур'ёзная цяпер і па-жано-чаму заклапочаная.

— Апроч таго, каб мяне застрэліць?

— Так. Я магу скручваць для цябе цыгаркі, калі твае з трубачкамі скончацца. Мяне Пілар навучыла, і я дужа добра налаўчылася іх скручваць — моцна і роўна, і тытунь не высыпаецца.

— Цудоўна,— сказаў Роберт Джордан.— І ты сама заклеіваеш іх языком?

— Няўжо ж не,— сказала дзяўчына.— А як цябе параняць, я буду цябе даглядаць, і перавязваць табе раны, і карміць...

— Можа, мяне і не параняць,— сказаў Роберт Джордан.

— Ну, то як ты захварэш, я буду даглядаць цябе і га-таваць табе суп, умываць цябе і ўсё для цябе рабіць, што трэба. І буду чытаць табе ўголас.

— А калі я не захварэю?

— Ну, я буду прыносіць табе ўранку каву, як толькі ты прачнешся...

— А калі мне кава не даспадобы?— спытаў Роберт Джордан.

— Не, ты любіш каву,— радасна сказала дзяўчына.— Сёння ўранку ты выпіў дзве конаўкі.

— А ўяві сабе, што мне раптам абрыдла кава, застрэ-ліць мяне табе не выпадзе, і мяне не параняць, і я не за-хварэю, і шкарпэтак у мяне будзе толькі адна пара, і я сам навучуся вытрасаць свой спальны мяшок. Што тады, зай-чанятка?— Ён пагладзіў яе па плячы.— Што тады?

— Тады я пазычу ў Пілар нажніцы і падстрыгу цябе карацей.

— Мне не падабаецца кароткая стрыжка.

— І мне таксама,— сказала Марыя.— Мне падабаецца, як у цябе зараз. А калі табе зусім нічога не спатрэбіцца, я буду сядзець і глядзець на цябе, а ўначы мы будзем ка-хаць адно аднаго.

— Цудоўна,— сказаў Роберт Джордан.— Апошняя твая думка асабліва слушная.

— І мне яна падабаецца,— усміхнулася Марыя.— Ох, Inglés,— сказала яна.

— Мяне завуць Раберта.

— Але мне болей падабаецца Inglés, як цябе называе Пілар.

— І ўсё-такі мяне завуць Раберта.

— Не,— сказала яна.— Цяпер цябе завуць Inglés, ужо другі дзень. Скажы мне, Inglés, ці патрэбна мая дапамога ў тваёй справе?

— Не. Тое, што я зараз раблю, я павінен зрабіць сам, і з яснаю галавою.

— Добра,— сказала яна.— А калі ты яе закончыш?

— Калі ўсё пойдзе як след, то сёння ўвечары.

— Добра,— сказала яна.

Унізе пад імі ўжо цямнеў апошні пералесак, за якім быў лагер.

— Хто гэта?— спытаў Роберт Джордан, паказваючы пальцам.

— Пілар,— адказала дзяўчына, глянуўшы ў тым на-прамку.— Ну, вядома, Пілар.

На краі лугу, там, дзе пачыналіся дрэвы, сядзела жанчына, паклаўшы галаву на рукі. Адтуль, дзе яны стаялі, яна была падобная на вялікі цёмны клунак на фоне рудых камлёў.

— Пайшлі,— сказаў Роберт Джордан і пабег да яе.

У высокім, да калень, верасе бегчы было надта цяжка, і неўзабаве ён прыцішыў бег і пайшоў звычайным крокам. Ён бачыў, што жанчына сядзіць, паклаўшы галаву на скрыжаваныя рукі, і яе шырокая постаць здавалася чорнай на фоне сасны. Ён наблізіўся да яе і гучна гукнуў:

— Пілар!

— А,— сказала яна,— намілаваліся?

— Ты занядужала?— запытаў ён, схіліўшыся над ёю.

— Qué va,— адказала яна.— Проста я спала.

— Пілар,— сказала Марыя. Яна падышла і прысела на кукішкі каля старой.— Што з табою? Ты сябе пагана пачуваеш?

— Я пачуваю сябе цудоўна,— адказала Пілар, усё яшчэ седзячы. Яна агледзела іх абаіх.— Ну, як, Inglés,— спытала яна.— Ты паказаў сябе сапраўдным мужчынам?

— Ты сапраўды добра сябе пачуваеш?— спытаў Роберт Джордан, не звяртаючы ўвагі на яе словы.

— А што мне зробіцца? Я спала. А вы?

— Не.

— Ну,— сказала Пілар дзяўчыне,— табе, я бачу, гэта даспадобы.

Марыя пачырванела і нічога не адказала.

— Не чапай яе,— сказаў Роберт Джордан.

— Цябе не пытаюць,— адказала яму Пілар.— Марыя,— голас у яе быў суровы.

Дзяўчына не ўзняла вачэй.

— Марыя,— паўтарыла жанчына,— я сказала, што табе гэта, відаць, прыйшлося даспадобы.

— Не чапай ты яе,— зноў сказаў Роберт Джордан.

— Памаўчы,— сказала Пілар, не глядзячы на яго.— Слухай, Марыя, скажы мне адну рэч.

— Не,— сказала Марыя і пакруціла галавой.

— Марыя,— сказала Пілар, і голас у яе быў такі самы суровы, як яе твар, а на твары не было і каліва прыязні,— скажы мне адну рэч, па сваёй волі скажы.

Дзяўчына пакруціла галавой.

Роберт Джордан думаў: калі б мне не трэба было працаваць з гэтай жанчынай, з яе п'янюгам-мужам, з яе нікчэмным атрадам, я б зараз ёй проста даў поўху...

— Ну, кажы,— сказала Пілар дзяўчыне.

— Не,— сказала Марья.— Не.

— Не чапай яе,— сказаў Роберт Джордан нейкім не сваім голасам.

Усё адно дам ёй поўху, і няхай усе яны ідуць к чорту, падумаў ён.

Пілар нават не адказала яму. Яна нагадвала змяю, што гіпнатызуе птаха ці ката, які сігае на птаха. У ёй нічога не было драпежнага ці хцівага. Толькі нейкае напружанне, як у кобры, што раздула шыю. Ён адчуваў пагрозу, схаваную ў гэтым напружанні. Але злосці ў яе не было, толькі ўладарнае жаданне ведаць.

Лепей бы я гэтага не бачыў, падумаў Роберт Джордан. Але за гэта не б'юць.

— Марья,— сказала Пілар,— я да цябе пальцам не дакрануся. Ты мне скажы па сваёй волі. *De tu propia voluntad*,— так гучала гэта па-іспанску.

Дзяўчына пакруціла галавой.

— Марья,— сказала Пілар,— ну, скажы мне. Чуеш? Скажы што-небудзь.

— Не,— ціха адказала дзяўчына.— Не, не.

— Ты ж усё адно скажаш,— сказала ёй Пілар.— Што-небудзь, усё адно што. Вось пабачыш. Ты мусіш сказаць.

— Зямля плыла,— сказала Марья, не глядзячы на жанчыну.— Праўда. Але раскажы пра гэта немагчыма.

— Так,— сказала Пілар, і голас яе прагучаў цёпла і ласкава, і прымусу ў ім ужо не было зусім. Але Роберт Джордан прыкмеціў дробненькія кропелькі поту на яе лбе і над верхняй губой.— Вось яно што. Вось яно, значыць, як было.

— Гэта праўда,— сказала Марья і закусіла губу.

— Вядома, праўда,— лагодна сказала Пілар.— Толькі не кажы пра гэта нават найбліжэйшым людзям, бо яны ніколі не павераць табе. Скажы, *Inglés*, у цябе няма цыганскай крыві?

Роберт Джордан дапамог ёй падняцца.

— Не,— сказаў ён.— Наколькі мне вядома.

— У Марыі таксама няма, колькі яна ведае,— сказала Пілар.— *Pues es muy raro*. Гэта надвычай дзіўна.

— Але гэта было, Пілар,— сказала Марья.

— *Sóto que no, hiја?*— сказала Пілар.— Чаму б не, дачка? Як я была маладая, пада мною так плыла зямля, што мне ажно страшна рабілася,— а што, калі яна раптам уся выслізне з-пад мяне! Кожную ноч гэта было.

— Хлусіш,— сказала Марья.

— Так,— сказала Пілар.— Я схлусіла. Гэтага не бывае
болей як тры разы ў жыцці. Яна ў цябе сапраўды плыла?

— Так,— адказала дзяўчына,— сапраўды.

— А ў цябе, Inglés?— Пілар глянула на Роберта
Джордана.— Толькі не хлусі.

— І ў мяне,— сказаў ён.— Праўда.

— Добра,— сказала Пілар.— Добра. Проста выдатна.

— А што гэта ты казала пра тры разы?— спытала Ма-
рыя.— Што гэта значыць?

— Тры разы,— сказала Пілар.— Адзін раз гэта ў цябе
ўжо было.

— Толькі тры?

— А ў шмат якіх людзей наогул ніводнага разу,— ад-
казала ёй Пілар.— Ты добра памятаеш, што плыла?

— Цяжка было ўтрымацца,— сказала Марыя.

— Выходзіць, сапраўды плыла,— сказала Пілар Ма-
рыі.— Ну, калі так, хадзем. Пойдзем да лагера.

— Што гэта за лухта пра тры разы?— спытаў Роберт
Джордан у жанчыны, калі яны ішлі праз хвойнік.

— Лухта?— Яна скоса зірнула на яго.— Гэта зусім не
лухта, мой маленькі англічанін.

— Што ж гэта — вядзьмарства, нахштальт варажбы па
руцэ?

— Не, для gitanos¹ гэта даўно ўжо вядомая рэч, яны
гэта па сабе ведаюць.

— Але ж мы не gitanos.

— Так, але табе пашчасціла. Часам шчасціць не толькі
цыганам.

— Значыць, ты сур'ёзна сказала пра тры разы?

Яна зноў неяк дзіўна глянула на яго.

— Дай мне спакою, Inglés,— сказала яна.— Не чап-
ляйся да мяне. Ты яшчэ надта малады, каб я з табой раз-
маўляла.

— Але ж, Пілар...— сказала Марыя.

— Памаўчы,— адказала ёй Пілар.— Адзін раз у цябе
гэта было, яшчэ табе засталася два разы.

— А ў цябе колькі разоў гэта было?— спытаў яе Ро-
берт Джордан.

— Два,— сказала Пілар і паднесла два пальцы.— Два.
І трэцяга ўжо ніколі не будзе.

— А чаму?— спытала яе Марыя.

— Ат, змоўкні ўжо,— сказала Пілар.— Памаўчы. Ох
і абрыдлі мне ўжо гэтыя смаркачы!

¹ Цыганы (ісп.).

— Чаму не будзе трэцяга?— спытаў Роберт Джордан.

— І ты памаўчы, добра?— сказала Пілар.— Памаўчы!

Добра, сказаў сабе Роберт Джордан. Толькі мяне гэтым не возьмеш. Я шмат ведаў цыганоў, і ўсе яны нейкія дзіўныя. А ўрэшце, мы ўсе такія самыя. Толькі з тою розніцай, што мы мусім сумленна зарабляць свой хлеб. Ніхто не ведае, з якога племені мы паходзім, і што мы атрымалі ў спадчыну ад яго, і якія таямніцы хаваліся ў старадаўніх лясах, дзе жылі нашы продкі. Мы ведаем толькі тое, што мы нічога не ведаем. Мы не ведаем нічога і пра тое, што адбываецца з намі ўначы. Зрэшты, калі гэта адбылося ўдзень,— што ж, вельмі добра. Што было — тое мінула, але вось цяпер гэтая жанчына прымушае дзяўчыну расказаць, хоць тая гэтага не хоча, але ж гэтая жанчына прагне яшчэ і ўзяць гэта сабе і прысвоіць. Ёй трэба прывязаць да гэтага якуюсьці цыганскую чартаўшчыну. Магчыма, ёй нялёгка давялося там, на гары, але зараз, вось тут, яна навязала нам сваю волю. Калі б яна рабіла гэта з ліхім намерам, яе варта было б застрэліць. Але ў гэтым нічога не было благога. Толькі прага трымаць руку на пульсе жыцця — праз Марыю.

Калі з гэтай вайной будзе пакончана, ты можаш вывучаць жаночую псіхалогію, сказаў ён сабе. Распачнеш хоць бы з Пілар. Шчыра кажучы, для яе сёння быў цяжкі дзень. Дагэтуль яна яшчэ ніводнага разу не займалася цыганскімі фокусамі. Хіба што варажба па руцэ. Так, сапраўды, варажба па руцэ. І я не думаю, што яна дурыла мне галаву гэтай варажбаю. Яна сапраўды не хацела гаварыць пра тое, што яна вычитала ў мяне на далоні. Яна ў гэта паверыла і маўчыць. Але гэта яшчэ нічога не значыць.

— Пілар, паслухай,— сказаў ён жанчыне.

Пілар зірнула на яго і ўсміхнулася.

— Чаго табе?— спытала яна.

— Кінь ты гэтую гульню ў таемнасць,— сказаў Роберт Джордан.— Не падабаецца мне гэта.

— Вось як?

— Я не веру ў людаедаў, варажбітоў, вешчаноў і ваўсялякія такія цыганскія глупствы.

— Та-ак,— сказала Пілар.

— І дзяўчыне, калі ласка, дай спакой. Не чапай яе болей.

— Добра. Я не буду чапаць яе болей.

— І кінь ты гэтую гульню ў таемнасць,— сказаў Роберт Джордан.— Мы маем досыць клопату, досыць сур'ёз-

ных спраў, і няма чаго ўскладняць іх усялякай лухтой. Меней таемнасці, болей справы.

— Разумею,— сказала Пілар і кінула галавой у знак згоды.— Але скажы мне, Inglés,— яна ўсміхнулася яму,— ці плыла зямля?

— Так, чорт цябе задзяры. Плыла.

Пілар засмяялася і смяялася доўга, пазіраючы на Роберта Джордана.

— Ох, Inglés, Inglés,— сказала яна, смеючыся.— Ты дужа смешны. Цяпер табе давядзецца прыкласці шмат намаганняў, каб да цябе вярнулася твая паважнасць.

Ідзі ты к чорту, падумаў Роберт Джордан, але прамаўчаў. Пакуль яны размаўлялі, хмары зацягнулі сонца, і, азірнуўшыся, ён убачыў, што неба над гарамі шэрае і цяжкое.

— Так,— сказала Пілар.— Будзе снег.

— Цяпер? Амаль што ў чэрвені?

— А чаму ж не? Горы не ведаюць, які зараз месяц. А на небе яшчэ майскі месяц.

— Снегу не можа быць,— сказаў ён.— Гэта немагчыма.

— Аднак снег будзе, Inglés,— сказала яна.

Роберт Джордан паглядзеў на шэрае неба, і ў яго на вачах сонца, якое ледзь прабівалася скрозь хмары, схавалася зусім, і ўсё наўкол зрабілася шэрым, цяжкім і густым. Шэрая хмара агарнула вяршыні гор.

— Так,— сказаў ён.— Здаецца, твая праўда.

РАЗДЗЕЛ ЧАТЫРНАЦАТЫ

Пакуль яны дабіраліся да лагера, снег ужо пайшоў, і сняжынкі ляцелі наўскасяк паміж соснамі. Спачатку яны падалі павольна і рэдка вялікімі камякамі, якія кружылі паміж камлёў, потым, калі з гор задзьмуў сіберны вецер, снег паваліў густа і бязладна, і Роберт Джордан спыніўся перад пячорай, назіраючы ў распачы за гэтым снегападам.

— Багата снегу выпадзе,— сказаў Пабла. Голас у яго быў хрыплы, вочы каламутныя і налітыя крывёй.

— Цыган ужо вярнуўся?— спытаў у яго Роберт Джордан.

— Не,— адказаў Пабла.— Ні цыгана, ні старога яшчэ няма.

— Правядзеш мяне да верхняга паста на шашы?

— Не,— сказаў Пабла.— Я ў гэтую справу ўмешвацца не буду.

— Што ж, пайду адзін.

— У такую завіруху можна і заблудзіць,— сказаў Пабла.— Я б на тваім месцы не рызыкаваў.

— Трэба толькі схілам спусціцца ўніз, а потым пайсці ўздоўж дарогі.

— Можа, ты іх і знойдзеш. Але твае паставыя з-за гэтага снегу, напэўна, вернуцца ўжо назад, і ты размінешся з імі.

— Стары без мяне не вернецца.

— Куды дзенецца — вернецца. У такую замець ён там не ўседзіць.

Пабла паглядзеў на снежныя камякі, якія вецер гнаў паўз уваход у пячору, і сказаў:

— Табе не падабаецца гэтая завіруха, га, *Inglés*?

Роберт Джордан вылаяўся, а Пабла глянуў на яго калямутнымі вачыма і ўсміхнуўся:

— Каюк цяпер твайму наступу, *Inglés*,— сказаў ён.— Заходзь у пячору. Твае людзі зараз прыйдуць.

У пячоры Марыя распальвала агонь, а Пілар корпалася каля кухоннага стала. Вогнішча дыміла, але дзяўчына паварушыла ў ім кіёчкам, памахала згорнутай газетай, і полымя загуло, успыхнула і яркімі языкамі шуганула ўгору, да адтуліны ў скляпенні пячоры.

— Як ты лічыш,— сказаў Роберт Джордан,— ці багата снегу выпадзе?

— Багата,— задаволена адказаў Пабла. Потым звярнуўся да Пілар:— І табе, пэўна, гэтая завіруха не даспадобы, жанчына? Ты ж цяпер у нас за камандзіра, таму гэты снег і табе павінен быць не даспадобы.

— А *ti qué?*¹ — азвалася Пілар праз плячо.— Хай сабе ідзе.

— Выпі віна, *Inglés*,— сказаў Пабла.— Я цэлы дзень п'ю віно, чакаючы гэтай завірухі.

— Дай мне конаўку,— сказаў Роберт Джордан.

— За снег,— сказаў Пабла і пацягнуўся да яго з сваёй конаўкай. Роберт Джордан чокнуўся з ім і паглядзеў яму ў вочы. Ах ты, мутнавокая п'яная свіння, падумаў ён. З якой асалодай я б урэзаў табе гэтай конаўкай па зубях! Ну, ну, супакойся, загадаў ён сабе. Супакойся.

— Прыгожа, калі ідзе снег,— сказаў Пабла.— У такое надвор'е ўжо нельга спаць пад адкрытым небам.

¹ А мне што? (*icn.*)

Ах, дык табе і гэта не дае спакою, падумаў Роберт Джордан. Многа ў цябе турбот, Пабла, занадта многа.

— Праўда ж — нельга? — ветліва перапытаў ён.

— Нельга. Бо надта холадна, — адказаў Пабла. — І дужа мокра.

Не ведаеш ты, чаму я аддаў за свой стары пухавічок шэсцьдзесят пяць долараў, падумаў Роберт Джордан. І хацеў бы я зараз мець столькі долараў, колькі начэй я праспаў у ім на снезе.

— Значыць, ты мне раіш спаць тут? — ветліва спытаў ён.

— Так.

— Дзякуй, — сказаў Роберт Джордан. — Але я ўсё-такі лягу звонку.

— На снезе?

— Так.

Чорт бы цябе ўзяў з тваімі чырвонымі вачыма і свінячай шчэццю на свінячым лычы, падумаў Роберт Джордан.

— На снезе.

На гэтай подлай, неспадзяванай, сучай, згубнай гідоце, што завецца снегам, сказаў сам сабе Роберт Джордан.

Ён падышоў да Марыі, якая толькі што падкінула ў агонь яшчэ адно сасновае палена.

— Прыгожая рэч такі снег, — сказаў ён дзяўчыне.

— Але для тваёй справы гэта пагана, праўда? — спытала яна. — Ты засмучаны?

— Qué va, — сказаў ён. — Якая розніца — засмучаны я ці не. Хутка вячэра?

— Я так і думала, што ў цябе будзе добры апетыт, — сказала Пілар. — Можа, з'ясі пакуль што сыру?

— Дзякуй, — сказаў ён, і яна зняла з крука, забітага пад скляпеннем, сетку з вялікім колам сыру, адрэзала тоўсты, важкі кавалак з пачатага ўжо краю і працягнула Роберту Джордану. Ён з'еў яго стоячы. Сыр быў бы смачнейшы, калі б не так патыхаў казляцінай.

— Марыя, — зноў гукнуў Пабла з-за стала.

— Што? — азвалася дзяўчына.

— Вытры чысцей стол, Марыя, — сказаў Пабла і вышчарыў ва ўсмяшцы зубы да Роберта Джордана.

— Сам вытры, дзе напаскудзіў, — сказала яму Пілар. — Толькі спярша вытры падбародак і кашулю, а потым ужо стол.

— Марыя, — зноў паклікаў Пабла.

— Не звяртай увагі. Ён п'яны, — сказала Пілар.

— Марыя,— сказаў Пабла,— снег усё падае, і ён дужа прыгожы.

Не ведае ён, які чудоўны ў мяне мяшок, падумаў Роберт Джордан. Не ведаюць яго свінячыя вочкі, чаму я заплаціў Вудсу шэсцьдзесят пяць долараў за гэты мяшок. А ўсё-такі хутчэй бы ўжо вяртаўся цыган. Як толькі ён прыйдзе, я пайду па старога. Трэба было б ужо зараз ісці, але, можа, мы і сапраўды з ім размінемся. Я ж не ведаю, дзе ён сядзіць.

— Хочаш пагуляць у снежкі?— спытаў ён у Пабла.— Хочаш, снежкамі пакідаемся?

— Што?— спытаў Пабла.— Што гэта ты там такое надумаў?

— Нічога,— сказаў Роберт Джордан.— Твае сёдлы добра ўкрытыя?

— Так.

Тады Роберт Джордан сказаў па-англійску:

— Што ж, цяпер табе давядзецца карміць коней зернем. Ці выпусціць іх на волю, і хай самі дастаюць сабе харч з-пад снегу.

— Што?

— Нічога. Гэта ўжо твой клопат, дружа. Я адгэтуль пайду пешкі.

— Чаму ты загаварыў па-англійску?— спытаў Пабла.

— Не ведаю,— адказаў Роберт Джордан.— Калі я надта стамляюся, то часам гавару па-англійску. Альбо калі дужа злую. Ці, скажам, калі мне не шанцуе. Калі мне дужа не шанцуе, я гавару па-англійску проста для таго, каб пачуць гучанне гэтай мовы. Яна мяне супакойвае. Раю і табе паспрабаваць пры нагодзе.

— Што ты там кажаш, Inglés?— спытала Пілар.— Быццам бы нешта вельмі цікавае, толькі зразумець немагчыма.

— Нічога,— адказаў Роберт Джордан.— Я сказаў па-англійску «нічога».

— Не ўжо, лепей гавары па-іспанску,— сказала Пілар.— Бо па-іспанску гэта атрымліваецца і карацей, і прасцей.

— Твая праўда,— сказаў Роберт Джордан.

Але слухай, падумаў ён, слухай, Пабла, слухай, Пілар, і ты, Марыя, і вы, двое братаў там, у кутку, чые імёны я забыў і павінен буду ўспомніць,— калі б вы ведалі, як я часам стамляюся ад усяго гэтага! Ад гэтага, і ад вас, і ад сябе, і ад вайны, і наогул, чаму, ну, чаму павінен быў зараз пайсці гэты снег? Слова гонару, гэта ўжо занадта. Не,

няпраўда. Нічога не бывае занадта многа. Трэба проста прыняць гэта як факт і пераадолець гэта, а цяпер кінь свае драматычныя перажыванні і змірыся з тым, што ідзе снег, ты ж ужо, здаецца, прымірыўся з гэтым колькі хвілін таму, і думай зараз пра тое, што ты павінен высветліць, як там з цыганом, і пайсці па старога. А ўсё-такі, трэба ж такому здарыцца! Снег цяпер, у канцы мая! Добра, хопіць ужо, сказаў ён сабе. Хопіць. Вось твая конаўка. Як гэта там гаворыцца пра келіх? Трэба альбо мець лепшую памяць, альбо не гуляць у такія гульні, бо, калі не можаш дакладна прыгадаць якуюсь цытату, яна назалее табе, як забытае імя, і потым ты не можаш ніяк пазбыцца яе. Як жа там сказана пра келіх?

— Дай мне келіх віна,— сказаў ён Пабла па-іспанску. Потым дадаў:— А снегу выпала багата, га?

П'янюга глянуў на яго і вышчарыў ва ўсмешцы зубы. Потым кіўнуў галавой і ашчэрыўся зноў.

— Ні табе наступу. Ні табе *aviones*¹. Ні табе моста. Толькі снег,— сказаў Пабла.

— Па-твойму, гэта надоўга?— спытаў Роберт Джордан, сеўшы побач з ім.— Ты лічыш, што снег будзе ісці ўсё лета, га, Пабла?

— Усё лета не будзе,— адказаў Пабла,— а сёння і заўтра будзе.

— Чаму ты так лічыш?

— Мяцеліцы бываюць розныя,— сказаў Пабла паважным і павучальным тонам.— Часам мяцеліца прыходзіць з Пірэнеяў. Такая прыносіць з сабою вялікі холад. Але для такой цяпер ужо надта позна.

— Так,— сказаў Роберт Джордан.— Гэта ўжо штосьці.

— А гэтая мяцеліца з Кантабрыка,— сказаў Пабла.— Яна ідзе з мора. Калі вецер дзьме ў гэты бок, заўсёды бывае моцная завіруха і выпадае шмат снегу.

— Адкуль ты ўсё гэта ведаеш, дружа?

Цяпер, калі ў ім улеглася злосць, мяцеліца п'яніла яго, як заўсёды п'яніла ўсякая бура. Падчас бурану, шторму, раптоўнага шквалу з ліўнем, трапічнага ўрагану, летняя навальніца ў гарах ён адчуваў ні з чым не параўнаны душэўны ўздым. Гэта было як ап'яненне боем, толькі чысцейшае. І падчас бою лютуе вецер, але гарачы — сухі і гарачы, ад якога спякота ў роце,— і дзьме ён рэзкімі парывамі, гарачы, з пылам,— то ўзмацняецца, то заціхае, зменлівы, як шчасце ў баі. Гэты вецер ён ведаў добра.

¹ Самалёты (*icn.*).

Але мяцеліца — гэта нешта зусім іншае. У мяцеліцу можна блізка падысці да ляснога звера, і ён не спалохаецца. У такую завею звяры навослеп блукаюць па лесе, і часам, здараецца, алень падыходзіць да самай хаціны і стаіць пад сцяной, хаваючыся ад ветру. У мяцеліцу можна пад'ехаць вярхом на кані да лася, і ён прыме твайго каня за іншага лася і бяжыць трушком табе насустрач. У мяцеліцу заўсёды здаецца, нібы ворагаў зусім не існуе нідзе на свеце. У мяцеліцу вецер дзьме з ураганнаю сілай, але ён чысты, і ў паветры віруе бель, і ўсё наўкол перайначваецца, а калі вецер сціхне, усюды пануе цішыня і спакой. Вось зараз сапраўдная мяцеліца, і яна прыносіць асалоду. Праўда, яна сапсавала ўсю справу, але ўсё адно прыносіць асалоду.

— Я шмат гадоў працаваў фурманам,— сказаў Пабла.— І мы часта перавозілі груз на вялікіх фурманках — грузавікоў тады не было. Тады я і навучыўся прадказваць надвор'е.

— А як ты далучыўся да руху?

— Я заўсёды быў левы,— адказаў Пабла.— І нам часта даводзілася сустракацца з людзьмі з Астурый, а яны там усе палітычна развітыя. Я заўсёды быў за Рэспубліку.

— А што ты рабіў перад пачаткам руху?

— Працаваў у аднаго конназаводчыка ў Сарагосе. Ён пастаўляў коней для карыды і для арміі. Там мы і з Пілар пазнаёміліся, яна тады была, як сама табе расказвала, з матадорам Фініта дэ Паленсія.

Ён сказаў гэта, не хаваючы гордасці.

— Неважнецкі быў матадор,— азваўся з-за стала адзін з братаў і кінуў погляд на спіну Пілар, што стаяла перад вогнішчам.

— Вось як?— сказала Пілар і паглядзела на яго.— Неважнецкі, кажаш.

Стоячы перад вогнішчам у пячоры, яна раптам убачыла яго — невысокага, смуглявага, з бясстрасным тварам, убачыла яго сумныя вочы, і запалыя шчокі, і змоклыя чорныя кучары над ілбом, дзе надта цесны капялюш тарэадора пакінуў чырвоную стужку, якую ніхто, апроч яе, не заўважаў. Яна ўбачыла, як ён стаіць насупраць быка-пяцігодка, насупраць рагоў, якімі той толькі што высока падкінуў каня, усёй сілаю сваёй магутнай шыі ўздымаючы яго ўсё вышэй і вышэй, разам з коннікам, што калоў гэтую шыю вастрыём дзіды,— усё вышэй і вышэй, пакуль нарэшце конь не грывнуўся вобземлю, адкінуўшы конніка да драўлянага бар'ера, і бык, нахіліўшы магутную шыю і наста-

віўшы рогі, рынуўся наперад, да каня, каб дабіць яго. Яна ўбачыла, як Фініта — гэты «неважнецкі» матадор — стаіць перад быком, павярнуўшыся да яго бокам. Яна выразна ўбачыла, як ён намотвае на дрэўка цяжкую фланелевую мулету — тканіну, што набрыняла крывёй, пакуль ён праводзіў ёю над галавой быка і над мокрым ільсняным каркам і далей па спіне, да хваста, калі бык кідаўся на яго і ў паветры звінелі *banderillas*¹. Яна ўбачыла, як Фініта стаіць за пяць крокаў ад рагоў нерухомага, магутнага быка, стаіць бокам да яго і спакваля падносіць шпагу да ўзроўню яго лапаткі і цэліць клінком у кропку, якую нельга яшчэ бачыць, бо яе не відаць за галавой быка. І вось узмахам цяжкой, мокрай тканіны ў левай руцэ ён прымушае быка прыгнуць галаву. Але пакуль што ён ледзь пагойдваецца на абцасах і нацэльвае вастрыё клінка, стоячы бокам да расшчэпленанага на канцы рога, а бык цяжка дыхае і не зводзіць з мулеты вачэй.

Яна ўбачыла Фініта цяпер зусім выразна і пачула яго тонкі высокі голас, калі ён павярнуў галаву і агледзеў публіку, што сядзела ў першым радзе, над чырвоным бар'ерам, і сказаў: «Паглядзім, ці пашчасіць нам забіць яго вось так!»

Яна пачула яго голас і потым убачыла, як сагнулася яго калена і ён пайшоў наперад, проста на рогі, якія, быццам па ўзмаху чарадзейнай палачкі, апусціліся ўслед за мулетаю у худой смуглявай руцэ. Рогі апусціліся ўніз і ўбок, і тады шпага ўваткнулася ў пыльны горб карка.

Яна назірала, як бліскучы клінок уваходзіў у цела павольна і роўна, нібыта бык, падаючы наперад, уцягваў клінок у сябе з рукі чалавека. Бачыла, як шпага ўваходзіла ўсё глыбей і глыбей, ажно пакуль смуглявы кулачок не даткнуўся да скуры быка, і тады смуглявы чалавек, які ні на імгненне не адрываў вачэй ад таго месца, куды ўваходзіла шпага, хіснуўся трохі ўбок, прапускаючы рог паўз пляскаты ўцягнуты жывот, і адскочыў назад, а потым замёр на месцы — левая рука з мулетаю адведзеная ўбок, правая ўзнятая ўгору — і падрыхтаваўся назіраць, як бык канае.

Вось ён стаіць і назірае, як бык намагаецца ўтрымацца на нагах, як ён хістаецца, быццам падсечанае дрэва, перш чым зваліцца, як з апошніх сіл імкнецца ўтрымацца на нагах, а чалавек стаіць і назірае, узяўшы руку ў перамож-

¹ Бандэрылі (*исп.*) — невялікія коп'і, аздобленыя каляровымі стужкамі.

ным жэсце. Яна ведала, што зараз ён адчувае прыемную, бяздумную палёжку ад таго, што ўсё ўжо скончылася, палёжку ад таго, што бык канае, палёжку ад таго, што рог яго не закрануў, не пракалоў, калі ён выгінаўся ўсім целам, прапускаючы быка, і пакуль ён стаяў і думаў пра гэта, калені ў быка падкасіліся і ён упаў, паваліўся мёртвы на спіну ўсімі чатырма нагамі дагары, і яна ўбачыла, як маленькі смуглявы чалавечак стомленаю хадю, не ўсміхаючыся, пакрочыў да бар'ера.

Яна ведала, што ён зараз не дазволіў бы сабе пабегчы праз арэну, нават пад пагрозай смяротнай рызыкі, і яна глядзела, як ён павольна падышоў да бар'ера, выцер ручніком губы, і зірнуў на яе, і пахітаў галавой, а потым выцер ручніком твар і распачаў сваё трыумфальнае шэсце вакол арэны.

Яна бачыла, як ён павольна, не спяшаючыся, абыходзіць арэну, усміхаецца, б'е ва ўсе бакі паклоны, вітае ўсіх, а за ім ідуць яго памочнікі, нахіляюцца, збіраюць цыгары, кідаюць назад у публіку капелюшы, — а ён ідзе сабе і ўсміхаецца, з сумнымі вачыма, і, завяршыўшы кола, спыняецца перад ёю. Потым яна ўбачыла, як ён сядзіць на прыступцы драўлянага бар'ера, прыціскаючы ручнік да рота.

Усё гэта прайшло перад вачыма Пілар, пакуль яна стаяла каля вогнішча ў пячоры, і нарэшце яна сказала:

— А ты кажаш, што ён быў «неважнецкі» матадор. З якімі ж людзьмі наканавана мне марнаваць цяпер сваё жыццё!

— Ён быў добры матадор, — сказаў Пабла. — Толькі яму перашкаджаў маленькі рост.

— І да таго ж ён, відаць, хварэў на сухоты, — сказаў Прымітыва.

— Сухоты? — сказала Пілар. — А хто б не захварэў на сухоты пасля ўсяго таго, што выпала на яго долю? У гэтай краіне, дзе ніводзін бядняк не можа зарабіць сабе на пражытак, калі толькі ён не злачынец накштальт Хуана Марча, не матадор і не тэнар у оперы! Як жа ён мог не нажыць сухотаў? У краіне, дзе багатыя абжыраюцца да катару страўніка і ўжо не могуць жыць без соды, а беднякі галадаюць з калыскі аж да свайго апошняга смяротнага часу, як жа яму было не нажыць сухотаў? Калі змалку бадзяешся па кірмашах, каб авалодаць мастацтвам матадора, ды ездзіш зайцам пад лавамі ў вагонах трэцяга класа, бо няма грошай на білет, ды ляжыш там у брудзе і пыле, сярод свежых і засохлых пляўкоў, — як жа тут не на-

жыць сухотаў, асабліва калі грудзі ў цябе памятыя рагамі быкоў?

— А хіба я што казаў,— мовіў Прымітыва.— Я адно сказаў, што ён хворы на сухоты.

— Вядома, ён хварэў на сухоты,— сказала Пілар, сціскаючы ў руцэ вялікі драўляны апалонік.— Ён быў невялікага росту, і меў тонкі голас, і дужа баяўся быкоў. Ніколі ў жыцці я не бачыла чалавека, які так баяўся перад боем і так смела паводзіў сябе на арэне. Ты!— звярнулася яна да Пабла.— Ты вось зараз баішся смерці. Нават думка пра смерць наводзіць на цябе жак. А вось Фініта, пэўна, баяўся яшчэ болей, а на арэне быў храбры, як леў.

— Ён меў славу вельмі храбрага матадора,— сказаў адзін з братоў.

— Ніколі не бачыла чалавека, каб так баяўся,— сказала Пілар.— Ён нават не хацеў трымаць у сябе дома ніводнай бычынай галавы. Аднаго разу падчас кірмашу ў Вальядалідзе ён забіў быка Пабла Рамера, і выдатна зрабіў гэта...

— Я памятаю,— сказаў старэйшы з братоў.— Я таго быка бачыў. Бык быў жоўта-буры, з чубком на лбе і дужа доўгімі рагамі. Ён важыў болей трыццаці аггоbas¹. Гэта быў апошні бык, якога Фініта забіў у Вальядалідзе.

— Праўда,— сказала Пілар.— А ў канцы кірмашу аматары карыды, якія заўсёды збіраліся ў кафэ «Калон» і называлі сябе клубам імя Фініта, наладзілі банкет у яго гонар, і яны зрабілі чучала з галавы таго быка і вырашылі на банкете ўшанаваць Фініта гэтым падарункам. За вячэрай ужо вісела на сцяне галава, схаваная пад тканінай. Я сядзела там за сталом, акрамя мяне былі і іншыя: Пастора, яшчэ большая пачвара, чым я, і Нінья дэ лос Пейнес, і плейма іншых цыганак і першакласных дзяўчат. Банкет быў хоць і невялікі, але дужа вясёлы, і нават там ледзь не ўсчынілася бойка, бо Пастора і яшчэ адна знакамітая шлюха распачалі спрэчку па пытаннях этыкету. Я ўсім была вельмі задаволеная, аднак, седзячы побач з Фініта, заўважыла, што ён пазбягае глядзець на бычыную галаву, захутаную ў фіялетаваю тканіну, як статуі святых у цэрквах падчас тыдня страсцей нашага колішняга госпада бога.

Фініта еў надта мала, бо на апошнім карыдзе ў Сарагосе бык нанёс яму ўдар рогам наводмаш. Пасля гэтага

¹ Ароба — іспанская мера вагі, якая прыблізна адпавядае 11,5 кг, такім чынам бык важыў звыш 345 кг.

ўдару ён доўга ляжаў непрытомны — з таго часу яго страўнік не мог утрымліваць ежу, — і за вячэрай ён раз-пораз падносіў насоўку да рота і сплёўваў у яе кроў... Дык пра што ж гэта я вам расказвала?

— Пра бычыную галаву, — нагадаў Прымітыва. — Пра напханую бычыную галаву.

— Так, — сказала Пілар. — Так. Але спачатку я павінна расказаць вам некаторыя падрабязнасці, каб вы ўсё ясна сабе ўяўлялі. Фініта, як вядома, ніколі не вызначаўся вясёлым норавам. Ён быў чалавекам вельмі пахмурным, і я не магу прыгадаць выпадку, каб ён усміхнуўся, нават калі мы заставаліся сам-насам. Усё ён успрымаў надзвычай сур'ёзна. Ён быў амаль такі самы сур'ёзны, як Фернанда. Але той банкет наладзілі ў яго гонар *aficionados*¹, якія зазнавалі «Клуб Фініта», і таму ён павінен быў паказаць сябе там вясёлым, шчырым і таварыскім чалавекам. За вячэрай ён увесь час усміхаўся і жартаваў, і толькі я адна бачыла, што ён рабіў з сваёй насоўкай. Ён меў пры сабе тры насавыя хустачкі і неўзабаве ўсе тры запэцкаў крывёй, а потым сказаў мне вельмі ціха:

— Пілар, я болей не вытрымаю. Я мушу пайсці адсюль.

— Што ж, пойдзем, — сказала я, бо бачыла, што яму зусім блага. На той час усе ўжо разгуляліся, і ўзняўся такі гвалт, што ў вушах звінела.

— Не. Я не маю права пайсці, — сказаў Фініта. — Усё такі гэты клуб носіць маё імя, і з гэтым нельга не лічыцца.

— Калі ты хворы, давай пойдзем, — сказала я.

— Не, — сказаў ён. — Я застануся. Налі мне келіх мансанільі.

Я разумела, што яму не трэба было б піць, калі ён не мог нічога з'есці, бо страўнік у яго ў такім стане, аднак, пэўна, ён не мог ужо болей трываць увесь гэты гвалт і весялосць без выпіўкі. І таму ён надта хутка выпіў амаль цэлую бутэльку мансанільі. Насоўкі ў яго скончыліся, і ён ужо абыходзіўся сурвэткай.

На той час банкет дасягнуў свайго апагею, і некаторыя члены клуба вазілі на плячах вакол стала шлюх, выбіраючы не дужа цяжкіх. Пастору прымусілі выканаць песеньку, а Эль Нін'ё Рыкарда іграў на гітары, і надта прыемна было назіраць, як усе весяліліся, хоць і з п'яных вачэй, але ад шчырага сэрца. Ніколі мне яшчэ не даводзілася бываць на банкетах, дзе гулялі б так весела, сапраўды па-цыганску,

¹ Паклоннікі, балельшчыкі, прыхільнікі (*icn.*).

а справа яшчэ не дайшла да бычынай галавы, дзеля чаго, шчыра кажучы, і наладзілі тую вечарынку.

Мне самой было дужа весела, і я з усіх сіл пляскала ў далоні, калі іграў Рыкарда, і заахвочвала іншых пляскаць у далоні, калі збіралася спяваць Нінья дэ лос Пейнес, і так захапілася ўсім гэтым, што нават не заўважыла, як Фініта запэчкаў крывёй сваю сурвэтку і цяпер ужо карыстаўся маёй. Ён усё піў і піў мансанілью, і вочы ў яго блішчалі, і ён кожнаму весела ківаў галавой. Шмат гаварыць ён не мог, бо мусіў бы тады штохвілінна прыкладваць да рота сурвэтку, але ён рабіў выгляд, нібыта дужа задаволены і вясёлы, — а гэтага, зрэшты, ад яго і чакалі.

Усё ішло добра, пакуль мой сусед, колішні імпрэсарыю Рафаэля эль Гальё, не надумаў расказаць мне гісторыю, якая заканчвалася так: «І тады Рафаэль падыходзіць да мяне і кажа: «Ты мой найлепшы і самы высакародны сябра на свеце. Я люблю цябе, як роднага брата, і хачу зрабіць табе падарунак». І працягвае мне цудоўную брыльянтавую шпільку для гальштука, і цалуе мяне ў абедзве шчакі, і мы з ім страшэнна расчуліліся. А калі Рафаэль эль Гальё, аддаўшы мне брыльянтавую шпільку, выйшаў з кафэ, я сказаў Рэтані, што сядзеў побач са мной: «Гэты подлы цыган толькі што падпісаў кантракт з другімі імпрэсарыю». — «Чаму ты так лічыш?» — пытае Рэтана. «Я з ім працую дзесяць гадоў, — адказваю я, — і ён ніколі не рабіў мне падарункаў», — так расказваў мне імпрэсарыю эль Гальё. «І ні пра што іншае гэта не можа сведчыць». Так яно і здарылася — акурат тады эль Гальё і пайшоў ад яго.

Але тут у размову ўмяшалася Пастора, не столькі каб абараніць добрае імя Рафаэля, бо ніхто не ганіў яго болей, чым яна сама, колькі таму, што імпрэсарыю абразіў усё цыганскае племя, абазваўшы Рафаэля «подлым цыганом». І яна ўмяшалася з такім запалам і з такой брыдкай лаянкай, што імпрэсарыю мусіў быць замоўкнуць. Тады ўжо не вытрымала я, каб суняць Пастору, а яшчэ адна gitana пачала супакойваць мяне, і ўзняўся такі гвалт, што нельга было ўжо нічога разабраць, акрамя слова «шлюха», якое гучала мацней за іншыя, але ўрэшце ўсе супакоіліся, і мы трое, з якіх усё і пачалося, уселіся на свае месцы і ўнурыліся вачыма ў свае келіхі, а потым я глянула на Фініта і ўбачыла, што ён утаропіўся ў бычыную галаву, яшчэ ахутаную фіялетавай тканінай, і ў вачах у яго быў жах.

Акурат у гэты самы момант прэзідэнт клуба распачаў прамову, пасля якой з бычынай галавы павінны былі зняць пакрывала, і ўвесь час, пакуль ён казаў тую прамову, а на-

ўкол крычалі «Оле!» і стукалі па стале кулакамі, я сачыла за Фініта, а той сядзеў, скурчыўшыся ў сваім крэсле, прыклаўшы да рота сваю — не, ужо маю сурвэтку, і, нібыта заварожаны, з жахам глядзеў на захутаную галаву быка, што вісела супраць яго на сцяне.

Пад канец прамовы Фініта пачаў трэсці галавой, усё глыбей і глыбей забіваючыся ў крэсла.

— Ты што, малыш?— запыталася я ў яго, але ён мяне не пазнаваў і толькі трос галавой і ўсё казаў: «Не. Не. Не».

Тым часам прэзідэнт клуба, закончыўшы прамову пад ухвальныя воклічы ўсіх гасцей, узлез на крэсла, развязаў шнур, што прытрымліваў фіялетавае пакрывала на галаве быка, і пачаў павольна сцягваць пакрывала ўніз. Яно зачэпілася за рог, і тады ён шмаргануў, і тканіна саслізнула з вострых адпаліраваных рагоў, і паказалася галава вялізнага жоўтага быка з выгнутымі чорнымі рагамі, белыя кончыкі якіх былі вострыя, як іголки дзікабраза. Галава быка была зусім як жывая — тая самая грыўка на лбе і ноздры раздзьмутыя, а вочы блішчаць і глядзяць на Фініта.

Усе закрычалі, запляскалі ў далоні, а Фініта зусім зашыўся ў сваё крэсла, і тут усе разам замоўклі і азірнуліся на яго, а ён усё казаў: «Не. Не» — і намагаўся яшчэ глыбей зашыцца ў крэсла, а потым раптам надта гучна выгукнуў: «Не!», і вялікі сгустак чорнай крыві вылецеў з рота, але ён нават не паднёс сурвэтку, і згустак скаціўся па падбароддзі, а ён усё глядзеў на быка і нарэшце сказаў: «Цэлы сезон, так. Дзеля грошай, так. Дзеля хлеба, так. Але нічога мне ў горла не лезе. Чуеце? У мяне хворы страўнік. А цяпер, калі сезон закончыўся, — не! Не!» Ён абвёў вачыма стол, потым зноў глянуў на быка і яшчэ раз сказаў «не», а потым апусціў галаву на грудзі і прыціснуў сурвэтку да рота і доўга сядзеў так, нічога не кажучы, і банкет, які распачаўся так добра і павінен быў зрабіцца ўзорам весалосці і сяброўскай гутаркі, закончыўся няўдала.

— І неўзабаве пасля таго ён памёр?— спытаў Прымітыва.

— У тую самую зіму, — сказала Пілар. — Ён так і не ачуняў пасля таго ўдару рогам у Сарагосе. Такія ўдары горш, чым прамыя — вастрыём рога, бо яны пераварочваюць усё нутро і ачуняць пасля іх ужо немагчыма. А Фініта і пасля таго ўдару атрымліваў такія самыя амаль кожны раз, калі забіваў быка, і цераз тое не меў сапраўднага вялікага поспеху. Яму надта важна было своечасова ўхіліцца

ад рога, бо ён быў невысокі, і рог амаль заўсёды чапляў яго бокам. Але, зразумела, часцей гэтыя ўдары былі лёгкія.

— Калі ён быў такога невысокага росту, то не трэба было яму ісці ў матадоры,— сказаў Прымітыва.

Пілар паглядзела на Роберта Джордана і пахітала галавой. Потым, усё яшчэ хітаючы галавою, схілілася над вялікім чыгунным казанком.

Што за народ, думала яна. Што за народ гэтыя іспанцы! «Калі ён быў такога невысокага росту, то не трэба было яму ісці ў матадоры». А я слухаю гэта і нічога не кажу. Я нават не злую на гэта, я сваё сказала і цяпер маўчу. Як усё гэта проста для таго, хто нічога не разумее. *Qué sencillo!*¹ Першы, нічога не разумеючы, кажа: «Неважнецкі ён быў матадор!» Другі, нічога не разумеючы, кажа: «Ён хварэў на сухоты». А трэці, ужо пасля таго, калі той, хто разумее, растлумачыў яму, гаворыць: «Калі ён быў невысокага росту, то не трэба было яму ісці ў матадоры».

Схіліўшыся над вогнішчам, яна зноў убачыла распасцёртае на ложку голае смуглявае цела з вузлаватымі шнарамі на абаіх сцёгнах, з глыбокім следам ад рога пад ніжнім рабром і доўгім рубцом на баку, што заходзіў аж пад паху. Яна ўбачыла заплюшчаныя вочы, і суровы смуглявы твар, і чорныя кучары, адкінутыя ад ілба. Яна сядзела побач з ім на ложку і расцірала яму ногі, масіравала пальцамі лыткі, сціскала іх, размінала, а потым папляскала злёгка далонямі, каб паслабіць напружанне ў мышцах.

— Ну, як?— пытала яна.— Як ногі, малыш?

— Добра, Пілар,— адказваў ён, не расплюшчваючы вачэй.

— Можа, расцерці табе грудзі?

— Не, Пілар, грудзі не чапай.

— А сцёгны?

— Не, там дужа балюча.

— А як я іх разатру і змажу маззю, яны разагрэюцца і перастануць балець.

— Не, Пілар. Дзякуй табе. Мне лепей так, калі іх не чапаюць.

— Я абатру цябе спіртам.

— Добра. Толькі вельмі асцярожна.

— Таго апошняга быка ты забіў проста цудоўна,— сказала я, а ён адказаў:

— Так. Я забіў яго няблага.

¹ Як проста! (*исп.*)

Потым, абцёршы яго спіртам і загарнуўшы ў прасціну, яна клалася побач з ім у ложку, і ён выцягваў смуглявую руку, кранаў яе і казаў: «Ты не жанчына, а нейкі цуд». І ў яго вуснах гэта гучала як жарт, бо жартávaць па-сапраўднаму ён не ўмеў. Потым ён засынаў, як заўсёды пасля бою, а яна ляжала побач з ім, трымаючы яго руку ў абедзвюх далонях, і прыслухоўвалася да яго дыхання.

Яму часта сніліся благія сны, і яна адчувала, як яго пальцы шчыльней сціскаюць яе руку, і бачыла кроплі поту, што выступаюць на лбе, а калі ён прачынаўся, яна казала: «Спі, спі»,— і ён зноў засынаў. Пяць год яна пражыла з ім і ні разу яму не здрадзіла,— амаль што ні разу, а калі яго пахавалі, яна сышлася з Пабла, які выводзіў на арэну коней для пікадораў і сам быў падобны на тых быкоў, якіх усё жыццё забіваў Фініта. Цяпер, аднак, яна ведала, што ні бычыная сіла, ні бычыная храбрасць недаўгавечныя, бо, зрэшты, што наогул даўгавечнае на гэтым свеце? Я даўгавечная, падумала яна. Так, я даўгавечная. Але каму гэта трэба?

— Марыя,— сказала яна,— трэба ж глядзець, што ты робіш. Нам гэтае вогнішча патрэбна для таго, каб згатаваць вячэру, а не спаліць цэлы горад.

І тут каля ўвахода ў пячору паказаўся цыган. Ён увесь быў засыпаны снегам і, спыніўшыся каля ўвахода з карабінам у руцэ, пачаў тупаць ботамі, сцярушваючы снег.

Роберт Джордан падняўся і пайшоў яму насустрач.

— Ну, што?— спытаў ён у цыгана.

— На вялікім мосце два вартавыя, змена варты праз шэсць гадзін,— сказаў цыган.— У будцы дарожнага майстра восем салдат і капрал. Вось табе твой храномер.

— А на тартаку?

— Гэта табе скажа стары. Ён сочыць і за аўтастрадай і за тартаком.

— А што на дарозе?— спытаў Роберт Джордан.

— Рух такі самы, як заўсёды,— адказаў цыган.— Нічога надзвычайнага няма. Прайшло некалькі машын, вось і ўсё.

Было відаць, што цыган змерз, яго смуглявы твар скрывіўся ад холаду, рукі пачырванелі. Не заходзячы ў пячору, ён скінуў куртку і страсянуў яе.

— Я сядзеў там, пакуль не змянілі варту,— сказаў ён.— Змена была апоўдні, а потым а шоста гадзіне. Доўга ўсё-такі. Не хацеў бы я служыць у іхняй арміі.

— Трэба пайсці па старога,— сказаў Роберт Джордан, нацягваючы сваю скураную куртку.

— Ну, гэта ўжо без мяне,— сказаў цыган.— Мне зараз патрэбны толькі месцейка ля агню і міска гарачай юшкі. Хай хто-небудзь з іх цябе павядзе, а я растлумачу, як знайсці старога. Гэй вы, валацугі!— гукнуў ён да тых, хто сядзеў за сталом.— Хто з вас пойдзе з Inglés па старога?

— Я пайду,— падняўся Фернанда.— А дзе ён?

— Дзе ён?— перапытаў цыган.— Трэба ісці так...— І ён растлумачыў, як знайсці месца, дзе сядзіць стары Ансельма і назірае за дарогай.

РАЗДЗЕЛ ПЯТНАЦАТЫ

Ансельма скурчыўся за вялікім дрэвам, тоўсты камель якога бараніў яго ад снегу. Ён шчыльна прыціскаўся да камля, схаваўшы рукі ў рукавы курткі — правая рука ў левым рукаве, левая ў правым — і ўнурыўшы галаву як мага глыбей у настаўлены каўнер. Калі давядзецца прасядзецц тут яшчэ якую гадзіну, то я замерзну, а з гэтага будзе невялікая карысць, думаў ён. Inglés наказаў мне чакаць, пакуль не прыйдзе змена, але ж ён тады яшчэ не ведаў, што ўзнімецца завіруха. Рух на дарозе звычайны, і ўсё, што робіцца на тым пасту ў тартаку, я ўжо добра ведаю. Трэба вяртацца ў лагер. Пабуду тут яшчэ крыху, падумаў ён, і пайду ў лагер. З засадамі заўсёды так, надта ўжо яны суровыя. Калі нешта зменіцца, на гэта не зважаюць.

Ён пастукаў нагою аб нагу, потым выцягнуў рукі з рукавоў, нахіліўся, расцёр сабе лыткі і зноў пастукаў нага аб нагу, каб разагнаць кроў. Тут, за дрэвам, было не так халадна — сасна бараніла ад ветру, але ён ведаў, што неўзабаве ўсё адно трэба ўставаць і пайсці адгэтуль, каб не змерзнуць.

Якраз у гэтую самую хвіліну, калі ён, сагнуўшыся, расціраў сабе ногі, з боку шашы пачуўся грукат аўтамабіля. На колах яго былі ланцугі, і канец аднаго ланцуга бразгаў. Калі стары глянуў у той бок, ён убачыў на заснежанай дарозе машыну, афарбананую ў карычневыя і зялёныя плямы, шкло ў яе кабіне было замазана сіняй фарбай, каб не было відаць, хто ў ёй едзе, — а для тых, хто сядзеў усярэдзіне, быў пакінуты паўкруглы прасвет. Гэта была машына Генеральнага штаба — замаскіраваны «ролс-ройс» выпуску трыццаць пятага года, але Ансельма не ведаў гэтага. Ён не мог зазірнуць усярэдзіну машыны, дзе сядзелі трое афіцэраў у плашчах, — двое на заднім сядзенні,

а трэці — на адкідным. Афіцэр, што сядзеў на адкідным сядзенні, глядзеў на дарогу скрозь прасвет у сіняй фарбе на шкле машыны, але Ансельма не ведаў гэтага. Яны не бачылі адзін аднаго.

Машына прамільгнула скрозь снег акурат пад тым месцам, дзе стаяў Ансельма. Стары ўбачыў шафёра — з чырвоным тварам, у сталёвай касцы, у плашчы, накінутым на плечы, разгледзеў і ствол ручнога кулямёта — яго трымаў ардынарац, што сядзеў побач з шафёрам. Потым машына знікла за паваротам шашы, і Ансельма сунуў руку за пазуху, выцягнуў з нагруднай кішэні кашулі два аркушыкі паперы, выдраныя з запіснай кніжкі Роберта Джордана, і зрабіў паметку пад малюнкам, што азначаў легкавую машыну. Гэта была ўжо дзесятая машына. Шэсць з іх вярнуліся назад. Чатыры яшчэ засталіся там. Нічога незвычайнага ў такім руху машын на гэтай шашы не было, але Ансельма не здольны быў адрозніваць «форды», «фіяты», «опелі», «рэно» і «сітраены» штаба дывізіі, якая дзейнічала ў гэтым раёне, ад «ролс-ройсаў», «ланчый», «мерседэсаў» і «ізота» Генеральнага штаба. Іх мог бы вылучыць Роберт Джордан, і калі б ён быў там, на месцы старога, то здолеў бы ацаніць значэнне таго факта, што якраз такія машыны ішлі ў тым напрамку. Але яго не было, а стары проста пазначыў на лістку з блакнота, што ўгору па дарозе прайшла яшчэ адна легкавая машына.

На гэты час Ансельма ўжо зусім змерз і вырашыў ісці ў лагер, пакуль не сцягнула. Ён не баяўся збіцца з дарогі, але меркаваў, што няма патрэбы затрымлівацца тут далей, тым больш што вецер рабіўся ўсё халаднейшы і мяцеліца не суцішвалася.

Ён быў ужо падняўся, патупаў на месцы, паглядзеў скрозь снег на шашу і ўсё-такі не пайшоў угору, а толькі прыхіліўся да падветранага боку хвоі і застаўся стаяць там.

Inglés наказаў мне чакаць, думаў ён. Можа, ён ужо ідзе сюды, і, калі я пайду адгэтуль, ён заблудзіць, шукаючы мяне ў такую завіруху. Столькі ўжо ліха мы зазналі ў гэтую вайну з-за благой дысцыпліны і парушэння загадаў! Хай ужо лепш я пачакаю яшчэ трохі, можа, Inglés хутка прыйдзе. А калі не прыйдзе ў хуткім часе, я пайду адгэтуль, не зважаючы ні на якія загады, бо мне трэба даставіць данясенне і спраў у мяне зараз шмат, а замярзаць на смерць мне зусім не варта — не след кідацца з адной крайнасці ў іншую.

З коміна тартака па той бок шашы ўздымаўся дым, і вецер даносіў яго пах разам са снегам да Ансельма. Фашыстам зараз там добра, ім цёпла і ўтульна, а заўтра ўначы мы іх пазабіваем. Дзіўна ўсё выходзіць, і лепей пра гэта не думаць. Я сачыў за імі цэлы дзень і бачыў, што яны такія самыя людзі, як мы. Я мог бы, прынамсі, падысці зараз да тартака, пастукаць у дзверы, і яны сустрэлі б мяне прыязна, хіба толькі яны маюць загад затрымліваць усіх падарожных і правяраць у іх дакументы. Выходзіць, нас раздзяляюць толькі загады. Гэтыя людзі не фашысты. Я называю іх так, але яны не фашысты. Яны такія самыя беднякі, як і мы. Не трэба было ім ваяваць супраць нас, і мне лепей не думаць пра тое, што іх давядзецца забіць.

Гэтыя вартавыя — галісійцы. Як толькі я пачуў, як яны гавораць, адразу ж пазнаў іх па вымаўленні. Яны не могуць дэзерціраваць, бо за гэта расстралялі б іх сваякоў. Галісійцы бываюць альбо надта разумныя, альбо тупыя, як быдла. Я ведаў і такіх, і такіх. Лістэр — такі самы галісіец, з таго самага горада, як і Франка. Цікава, што гэтыя галісійцы думаюць пра снег у такую пару года? У іх жа няма такіх высокіх гор, як у нас, і ў іх заўсёды ідуць дажджы, і заўсёды ўсё зялёнае.

Акно тартака засвяцілася, і Ансельма зьбка перасмыкнуўся і падумаў: чорт бы ўзяў таго Inglés! Галісійцы сядзяць сабе ў цяпле пад дахам, і гэта ў нас, у нашым краі, а я мерзну тут, за дрэвам, і пазашываліся мы ў нейкай нары, сярод скал, як дзікія зьвяры. Але заўтра, падумаў ён, гэтыя зьвяры павыпаўзаюць з нары, а вось тыя, каму зараз так утульна жывецца, памруць, захутаныя ў свае цёплыя коўдры. Як тыя, каму давялося загінуць у тую ноч, калі мы напалі на Атэра, падумаў ён. Яму было непрыемна, аднак, нагадваць пра Атэра.

У тую ноч, у Атэра, ён упершыню забіў чалавека і цяпер спадзяваўся, што яму не давядзецца забіваць у час ліквідацыі гэтых пастоў. Там, у Атэра, Пабла ўдарыў нажом вартавога, якому Ансельма накінуў коўдру на галаву. Салдат, амаль задушаны, схапіў Ансельма за нагу і ўсхліпваў там, пад коўдрай, і Ансельма давялося навобмацак торкаць у яго нажом, пакуль вартавы не вызваліў нагу і не заціх. Ансельма прыціснуў яму горла каленам, каб той не крычаў, і ўсё торкаў нажом, быццам у клунак, а Пабла тым часам шпурнуў гранату ў акно каравулкі, дзе спалі салдаты. І калі палыхнула, цэлы свет быццам бы выбухнуў перад вачыма чырвоным і жоўтым, у гэтае самае імгненне ў акно каравулкі паляцелі яшчэ дзве гранаты... Пабла паспеў вы-

шмаргнуць абедзве загваздки і кінуць гранаты ў акно, адну за адною, і тыя, каго не забіла на ложках, загінулі ў тое самае імгненне, калі ўсхапіліся з ложкаў пасля выбуху першай гранаты. Гэта было ў тыя славуць дні, калі Пабла, як д'ябал, гуляў па ўсёй правінцыі, і ніводзін з фашысцкіх пастоў не адчуваў сябе бяспечна ўначы.

А цяпер ад таго Пабла ўжо нічога не засталася, ён нібыта спакладаны кабан. Калі аперацыя скончылася і вішчанне сціхла, сем'янікі выкідаюць, і кабан, які цяпер ужо і не кабан, ідзе шукаць іх, рыючы зямлю лычом, знаходзіць і з'ядае іх. Не, да гэтага Пабла яшчэ не дайшоў, усміхнуўся Ансельма. Бач, як выходзіць, нават пра Пабла можна думаць несправядліва. Але ён зрабіўся вельмі падлым і надта змяніўся, — гэта праўда.

Які холад, падумаў Ансельма. Хоць бы ўжо той Inglés хутчэй прыходзіў і хоць бы мне нікога болей не давялося забіваць, калі мы будзем знішчаць гэтыя пасты. Хай гэтыя чатыры галісійцы з капралам застануцца для тых, хто любіць забіваць. Так сказаў Inglés. Як спатрэбіцца, я выканаю свой абавязак, але Inglés сказаў, што я буду з ім на мосце, а вартавымі зоймуцца іншыя. На мосце будзе бой, і калі я выстаю і не пабягу, значыць, я зрабіў усё, што можна патрабаваць на гэтай вайне ад такога старога чалавека, як я. Але хай ужо Inglés прыходзіць хутчэй, а калі бачу я святло на тартаку, дзе галісійцы сядзяць у цяпле, мне робіцца яшчэ халадней. Добра было б зараз апынуцца ў сваёй хаце і каб вайна скончылася. Толькі ў цябе болей няма хаты, падумаў ён. Каб ты змог калі вярнуцца дадому, нам трэба перамагчы ў гэтай вайне.

На тартаку адзін з салдатаў сядзеў на ложку і ваксаваў чаравікі. Другі спаў. Трэці кухарыў, а капрал чытаў газету. Іхнія каскі віселі на цвіках, убітых у сцяну, а вінтоўкі стаялі пад дашчанай сцяной.

— Што гэта за месцы такія, дзе снег ідзе амаль што ў чэрвені? — сказаў салдат, што сядзеў на ложку.

— Часам такое здараецца, — адказаў яму капрал.

— Зараз на небе яшчэ майскі месяц, — сказаў салдат, што кухарыў. — Май яшчэ не скончыўся.

— Што гэта за месцы такія, дзе снег ідзе ў маі? — працягваў сваё салдат на ложку.

— У гэтых гарах снег у маі — не дзіва, — сказаў капрал. — Я ніколі так не мёрз у Мадрыдзе, як у маі!

— І ніколі так не парываўся, — сказаў салдат, што кухарыў.

— У маі надвор'е заўсёды зменлівае,— сказаў капрал.— Тут, у Кастыліі, у маі здараецца спёка, але бывае і халадэча.

— Або дажджы,— сказаў салдат, што сядзеў на ложку.— Летась у маі амаль кожны дзень ліў дождж.

— Няпраўда,— сказаў салдат, што кухарыў.— Акрамя таго, летась у маі на небе быў яшчэ красавіцкі месяц.

— З глузду з'ехаць можна з гэтымі тваімі месяцамі на небе,— сказаў капрал.— Досыць табе ўжо дзяўбці пра свой месяц.

— Кожны, каго сілкуе мора ці зямля, ведае, што важна не тое, які месяц на календары, а тое, які месяц на небе,— сказаў салдат, што кухарыў.— Вось, напрыклад, зраз майскі месяц толькі з'явіўся ў небе. А па календары хутка чэрвень.

— Чаму ж тады поры года застаюцца заўсёды на сваіх месцах?— спытаў капрал.— Мне ўжо галава ідзе кругам ад гэтай бязглуздыцы!

— Ты гарадскі,— сказаў салдат, што кухарыў.— Ты з Луга, адкуль табе ведаць пра мора і пра зямлю?

— Гарадскія болей ведаюць, чым вы, *analfabetos*¹, што ўсё жыццё праводзяць каля мора ці на зямлі.

— Калі на небе гэтакі месяц, у моры з'яўляюцца першыя касякі сардзін,— сказаў салдат, што кухарыў.— Зараз рыбакі рыхтуюць свае лодкі, а скумбрыя адыходзіць на поўнач.

— Чаму ж ты не служыш на флоце, калі ты з Нойі? — спытаў капрал.

— Бо мяне запісалі ў мабілізацыйны спіс не ў Нойі, а ў Негрэйры, дзе я нарадзіўся. А з Негрэйры, што знаходзіцца каля рэчкі Тамбрэ, бяруць у армію.

— Тым горш для вас,— сказаў капрал.

— А ты не думай, быццам на флоце так ужо бяспечна,— сказаў салдат, што сядзеў на ложку.— Нават калі не ўдзельнічаеш у баях, узімку каля тых берагоў можна лёгка загінуць.

— Горш за армію нічога няма,— сказаў капрал.

— Эх ты, а яшчэ капрал,— сказаў салдат, што кухарыў.— Хіба можна такое казаць?

— Ды не, ты не так мяне зразумеў,— сказаў капрал.— Я маю на ўвазе, што ў арміі найбольш небяспечна служыць. Увесь час артабстрэлы, атакі, акупнае жыццё.

¹ Непісьменныя (*icn.*).

— Тут мы з такім амаль што не сутыкаемся,— сказаў салдат, што сядзеў на ложку.

— З божай ласкі,— сказаў капрал.— А хто ведае, можа, нам яшчэ давядзецца зведаць усё гэта. Не заўсёды ж нам будзе такі рай, як тут.

— А як ты лічыш, ці доўга яшчэ нас пратрымаюць тут?

— Не ведаю,— сказаў капрал.— Добра было б прасядзець тут да канца вайны.

— Шэсць гадзін на пасту — гэта надта доўга,— сказаў салдат, што кухарыў.

— Пакуль мяце завіруха, будзем вартаваць па тры гадзіны,— сказаў капрал.— Гэта дазваляецца.

— А чаму сёння праехала столькі штабных машын?— спытаў салдат, што сядзеў на ложку.— Нешта не падабаюцца мне гэтыя штабныя машыны.

— І мне,— сказаў капрал.— Гэта благая прыкмета.

— І самалёты,— сказаў салдат, што кухарыў.— Самалёты — таксама благая прыкмета.

— Але авіяцыя ў нас магутная,— сказаў капрал.— У чырвоных такой няма. Сёння ўранку бачылі самалёты? Проста душа радуецца!

— Мне даводзілася бачыць чырвоныя самалёты, і гэта, скажу вам,— не жартачкі,— сказаў салдат, што сядзеў на ложку.— Бачыў я іхнія двухматорныя бамбардзіроўшчыкі ў баі, і гэта жажлівае відовішча.

— І ўсё адно іхняя авіяцыя не такая магутная, як наша,— сказаў капрал.— Наша авіяцыя непераможная.

Так яны размаўлялі на тартаку ў той час, калі Ансельма, стоячы каля дрэва, пазіраў праз завіруху на шашу і на святло ў акне.

Спадзяюся, што мне не давядзецца забіваць, думаў Ансельма. Мабыць, пасля вайны трэба будзе прыняць нейкую вялікую пакуту за ўсе гэтыя забойствы. Калі пасля вайны ў нас не будзе ўжо ніякай рэлігіі, то, напэўна, прыдумаюць нейкую грамадзянскую кару, каб усе змаглі ачысціцца пасля столькіх забойстваў, бо інакш не будзе ў нас добрай, чалавечай асновы для жыцця. Без забойства не абыдзешся, я ведаю, але яно збэшчвае чалавека, які забівае, і, напэўна, калі ўсё гэта скончыцца і мы пераможам у гэтай вайне, усім нам трэба будзе прыняць нейкую пакуту, каб ачысціцца ад усяго гэтага.

Ансельма быў вельмі добры чалавек, і, калі ён надоўга заставаўся на самоце,— а ён амаль увесь час быў адзін,— гэтыя думкі пра забойства зноў і зноў прыходзілі яму ў галаву.

Цікава, што на самой справе думае пра гэта Inglés. Ён казаў, што яму гэта ўсё роўна. А тым часам ён, здаецца, чулы і добры. Можа, для маладых яно і сапраўды ўсё роўна. Можа, чужынцы і людзі не нашай веры зусім інакш глядзяць на гэта. Але, зрэшты, на маю думку, забойствы робяць кожнага чалавека жорсткім, і хоць без забойства абысціся нельга, яно ўсё адно — вялікі грэх, і некалі нам трэба будзе прыкласці вялікія намаганні, каб пазбавіцца ад яго.

Цяпер зрабілася ўжо зусім цёмна. Ён паглядзеў праз дарогу на святло ў акне тартака і пачаў махаць рукамі, каб сагрэцца. Ён вырашыў, што цяпер ужо ён абавязкова пойдзе ў лагер, але нешта ўтрымлівала яго там, каля дрэва над дарогай. Паваліў густы снег, і Ансельма падумаў: вось бы ўзяць ды і ўзарваць гэты мост сёння ноччу! У такую ноч зусім лёгка было б захапіць пасты і знішчыць мост. І тады ўсё было б скончана, усё зроблена. У такую ноч можна зрабіць усё, што хочаш.

Потым ён прыхінуўся да дрэва, злёгка прытупваючы нагамі і ўжо не думаючы пра мост. З надыходам цемрадзі заўсёды яго агортвала пачуццё адзіноты, але сёння ён пачуваў сябе такім самотным, што ажно ўсярэдзіне была нейкая дзіўная пустэча, нібыта з голаду. Калісьці ад адзіноты дапамагалі малітвы, і часта, вяртаючыся з палявання дадому, ён паўтараў зноў і зноў адну і тую ж малітву, і яму рабілася лягчэй на душы. Аднак з таго часу, як пачалася вайна, ён не маліўся ніводнага разу. Яму хацелася маліцца, але ён лічыў, што маліцца цяпер было б няшчыра і несумленна, і не хацеў прасіць для сябе ў бога нейкай асаблівай ласкі ці долі, бо нічым не хацеў адрознівацца ад іншых людзей.

Так, думаў ён, я самотны, але такія ж самотныя і ўсе салдаты, і салдацкія жонкі, і ўсе тыя, хто страціў родных і блізкіх. Жонкі ў мяне няма, мне пашанцавала, што яна памерла яшчэ да вайны. Яна б не зразумела гэтую вайну. І дзяцей у мяне няма і ніколі ўжо не будзе. Калі ў мяне няма ніякіх спраў, мне бывае самотна і ўдзень, але асабліва самотным я пачуваю сябе, калі надыходзіць вечар. Але ж аднаго ніхто ў мяне не адбярэ — ні людзі, ні бог: я ўсё-такі добра папрацаваў для Рэспублікі! Я шмат папрацаваў, каб потым, калі скончыцца вайна, усе мы зажылі лепей. Ад першай хвіліны руху я рабіў усё, што ў маіх сілах, і не зрабіў нічога такога, чаго можна было б саромецца.

Аднаго толькі шкада, што даводзілася забіваць. Але ж напэўна ў мяне будзе магчымасць пазбавіцца ад гэтага

грэху, бо яго ўзялі на душу шмат людзей, і, вядома, трэба абавязкова прыдумаць нейкую справядлівую пакуту для ўсіх. Мне дужа хацелася б пагаварыць пра гэта з Inglés, але ён малады і наўрад ці зразумее мяне. Ён ужо казаў нешта пра забойства. Ці гэта я сам казаў? Ён, мабыць, шмат забіваў, але, па ўсім відаць, гэта яму не даспадобы. У тых, каму гэта падабаецца, заўсёды ёсць нешта агіднае.

Усё адно забіваць — гэта вялікі грэх, думаў ён. Бо гэта якраз тое, чаго мы не маем права рабіць. Хоць іншы раз гэта і трэба рабіць, я ведаю. Але ў Іспаніі гэта робіцца надта лёгка і часта, нават калі няма ніякай патрэбы, а колькі ў нас пад гарачую руку робіцца несправядлівага, такога, чаго потым ужо нельга паправіць. Аднак навошта я столькі думаю пра гэта. Добра было б, каб прызначылі якую-небудзь пакуту за гэта і каб яе можна было б распачаць ужо зараз, бо гэта адзінае, пра што мне цяжка ўспамінаць, калі я застаюся адзін. Усё астатняе мне даруецца альбо я пазбаўлюся сваіх грахоў, дабром ці яшчэ якімі дастойнымі справамі. Але забойства, вядома, надта вялікі грэх, і мне хацелася б, каб усё гэта як-небудзь уладкавалася. Можа, потым будуць прызначаны дні, калі трэба будзе працаваць на дзяржаву ці рабіць нешта іншае, каб можна было б зняць з сябе гэты грэх. Напрыклад, плаціць, як мы раней плацілі царкве, падумаў ён і ўсміхнуўся. Царква добра ведала, як абыходзіцца з грахамі. Гэтая думка яму спадабалася, і ён усміхаўся ў цемры, калі да яго падыходзіў Роберт Джордан. Ён падышоў зусім ціха, і стары ўбачыў яго, калі той ужо стаяў перад ім.

— Hola, viejo!¹ — шапнуў Роберт Джордан і паляпаў яго па плячы. — Ну як, стары?

— Надта холадна, — сказаў Ансельма.

Фернанда стаяў непадалёк ад іх, спіной да снегу.

— Хадзем, — шапнуў Роберт Джордан. — Хадзем у лагер, там сагрэешся. Гэта проста свінства — трымаць цябе тут так доўга.

— Бач, вунь святло ў іх, — паказаў Ансельма.

— А дзе вартавы?

— Яго адгэтуль не відаць. Стаіць за паваротам шашы.

— Ну і чорт з ім, — сказаў Роберт Джордан. — Раскажаш пра ўсё ў лагеры.

— Пачакай, я табе пакажу, — сказаў Ансельма.

— Уранку ўсё пабачым, — сказаў Роберт Джордан. — Вось, выпі.

¹ Здарова, стары! (ісп.)

Ён працягнуў старому біклагу. Ансельма закінуў назад галаву і зрабіў глыток.

— Ух ты!— сказаў ён і выцер губы.— Як агонь.

— Ну, хадзем,— сказаў Роберт Джордан.

Зрабілася ўжо зусім цёмна — наўкол нічога не было відаць, акрамя сняжынак, што шпарка праляталі ў паветры, і нерухомай чарнаты хвой. Фернанда стаяў крыху вышэй на схіле. Ну, чысты індзеец з рэкламы цыгар, падумаў Роберт Джордан. Відаць, яго таксама трэба пачаставаць.

— Гэй, Фернанда,— сказаў ён, наблізіўшыся да яго.— Хочаш глынуць?

— Не,— адказаў Фернанда.— Дзякуй.

Не, гэта табе дзякуй, падумаў Роберт Джордан. Якое шчасце, што індзейцы з рэкламы цыгар — не п'юць. Бо ў мяне ўжо зусім мала засталася ў гэтай пляшцы. Ох, да чаго ж прыемна бачыць гэтага старога! Ён паглядзеў на Ансельма, ідучы побач з ім угору, і зноў паляпаў яго па плячы.

— Мне прыемна бачыць цябе, віежо,— сказаў ён яму.— Калі мне цяжка на душы, досыць толькі глянуць на цябе, і адразу робіцца весялей. Ну, хадзем, хадзем.

Яны ўздымаліся ўгору скрозь завіруху.

— Вяртанне ў Паблавы палацы,— сказаў Роберт Джордан. Па-іспанску гэта гучала цудоўна.

— El Palacio del Miedo,— сказаў Ансельма.— Палацы страху.

— Палацы страчанай мужнасці,— весела падхапіў Роберт Джордан.

— Якой мужнасці?— спытаў Фернанда.

— Гэта я так,— сказаў Роберт Джордан.— Пажартаваў.

— А чаму страчанай?— спытаў Фернанда.

— Гэтага я не ведаю,— сказаў Роберт Джордан.— Доўга расказваць. Спытайся лепей у Пілар.— Потым абняў Ансельма за плечы, прыціснуў яго да сябе і моцна страсянуў.— Ведаеш што?— сказаў ён.— Мне дужа прыемна цябе бачыць. Ты нават не можаш сабе ўявіць, што гэта значыць — знайсці ў гэтай краіне чалавека на тым самым месцы, дзе яго пакінуў.

Ён адчуваў такі давер і такую блізкасць да яго, што нават рызыкнуў зрабіць заклад супраць Іспаніі.

— І мне вельмі прыемна бачыць цябе,— адказаў Ансельма.— Але я ўжо зусім быў сабраўся пайсці адгэтуль.

— Дзе там!— радасна сказаў Роберт Джордан.— Змёрз бы, а не пайшоў.

— Ну як там, наверсе?— спытаў Ансельма.

— Цудоўна,— сказаў Роберт Джордан.— Усё проста цудоўна.

Ён адчуваў тую неспадзяваную радасць, якая так рэдка выпадае на долю чалавека, што камандуе рэвалюцыйнай арміяй,— радасць ад усведамлення таго, што хоць адзін твой фланг трымаецца. Калі б абодва флангі трымаліся моцна, гэта было б ужо надта вялікае шчасце. А калі ўдумацца, на канцы фланга, абы-якога фланга, стаіць, зрэшты, усяго адзін чалавек. Можа, гэта не зусім тое, што яму трэба. Але гэты чалавек надзейны. Адзін надзейны чалавек. І ў заўтрашнім баі ты будзеш маім левым флангам, падумаў ён. Казаць табе пра гэта зараз, можа, не варта. Гэта будзе надта кароткі бой, падумаў ён. Але і славыты бой. Ну, што ж, мне заўсёды хацелася самастойна правесці хоць адзін бой, я заўсёды знаходзіў хібы ў тых баях, якімі кіравалі іншыя, пачынаючы ад бітвы пад Азенкурам і да нашых дзён. Свой бой трэба правесці як след. Кароткі бой, але бездакорны. Калі мне пашчасціць здзейсніць усё, як я запланавалі, то гэта будзе сапраўды бездакорны бой.

— Слухай,— сказаў ён Ансельма,— мне страшэнна прыемна цябе бачыць.

— А мне прыемна бачыць цябе,— адказаў стары.

Калі яны ўпоцемках караскаліся ўгору па схіле, і вецер дзьмуў ім у спіны, і іх засыпала снегам, Ансельма ўжо не адчуваў сябе самотным. Ён не быў самотны ад таго самага імгнення, калі *Inglés* паляпаў яго па плячах. *Inglés* быў задаволены, вясёлы, і яны жартавалі адзін з адным.

Inglés сказаў, што ўсё ідзе добра, і цяпер стары болей ужо не трывожыўся. Глыток абсенту сагрэў Ансельма, і ногі ў яго таксама сагрэліся на хаду.

— На дарозе нічога асаблівага,— сказаў ён.

— Добра,— адказаў *Inglés*.— Пакажаш мне, калі прыйдзем у лагер.

Ансельма быў шчаслівы і вельмі задаволены, што не пакінуў свайго назіральнага паста.

Нічога страшнага, калі б ён нават вярнуўся ў лагер, думаў Роберт Джордан. Гэта было б цалкам разумна і правільна ў гэтых абставінах. Але ён застаўся, выконваючы загад, думаў Роберт Джордан. Такое здараецца ў Іспаніі надта рэдка. Выстаяць на пасту ў снежную завіруху. Гэта ўжо само па сабе шмат пра што сведчыць. Нездарма немцы «буру» і «атаку» называюць адным словам — «штурм». Мне б, вядома, дужа прыдаліся яшчэ адзін-два такіх, што выстаялі б на пасту. Вельмі прыдаліся б. Цікава, ці заста-

ўся б Фернанда? Лічыш, што ён застаўся б? Гэта было б надта добра! Упартасці ў яго хапіла б. Трэба было б вы-светліць, што ён за чалавек. Цікава, пра што зараз думае гэты індзеец з рэкламы цыгар.

— Пра што ты зараз думаеш, Фернанда?— спытаў Роберт Джордан.

— А чаму ты пытаешся?

— З цікаўнасці,— адказаў Роберт Джордан.— Я вельмі цікаўны чалавек.

— Я думаю пра вячэру,— адказаў Фернанда.

— Любіш паесці?

— Люблю. Вельмі.

— А як Пілар кухарыць, смачна?

— Так сабе,— адказаў Фернанда.

Проста-такі другі Кулідж, падумаў Роберт Джордан. І ўсё-такі мне здаецца, што ён выстаяў бы.

Яны павольна караскаліся ўгору скрозь снежную завіруху.

РАЗДЗЕЛ ШАСНАЦЦАТЫ

— Эль Сорда прыходзіў,— сказала Пілар Роберту Джордану. Яны ўвайшлі з завірухі ў цёплую дымную пячору, і жанчына кіўком галавы паклікала Роберта Джордана да сябе.— Ён пайшоў шукаць коней.

— Добра. А мне ён нічога не прасіў перадаць?

— Толькі тое, што пайшоў па коней.

— А як справы ў нас?

— No sé¹,— адказала яна.— Палюбуйся ім.

Роберт Джордан убачыў Пабла адразу, як толькі ўвайшоў, і Пабла ўхмыльнуўся яму. Цяпер Роберт Джордан зноў паглядзеў на Пабла. Той, седзячы за сталом, вышчарыўся і памахаў яму рукой.

— Inglés!— гукнуў Пабла.— А снег усё ідзе, Inglés!

Роберт Джордан кіўнуў галавой.

— Скінь свае сандалі, я іх высушу,— сказала Марыя.— Павешу іх вось тут, перад вогнішчам.

— Глядзі — не спалі,— сказаў ёй Роберт Джордан.— Я не хацеў бы хадзіць басанож. Што тут у вас робіцца?— ён звярнуўся да Пілар.— Сход які, ці што? Вы не выставілі вартавых?

¹ Не ведаю (ісп.).

— У такую мяцеліцу?

За сталом, прыхіліўшыся да сцяны, сядзелі шасцёра. Ансельма і Фернанда ўсё яшчэ страсалі снег з куртак, штаноў і стукалі нагамі аб сцяну каля ўвахода ў пячору.

— Дай мне куртку,— сказала Марыя,— бо снег на ёй растане.

Роберт Джордан скінуў куртку, абцэрушыў снег з штаноў і развязаў шнуркі на сандалях.

— Панамочваеш мне тут усё,— сказала Пілар.

— Ты ж мяне сама паклікала.

— Можна ж вярнуцца да ўвахода і там абтрэсці снег.

— Прашу прабачэння,— сказаў Роберт Джордан, стоячы басанож на земляной падлозе.— Пашукай мне шкарпэткі, Марыя.

— Пан і ўладар,— сказала Пілар і сунула ў агонь палена.

— *Нау que arrovechar el tiempo*,— адказаў ёй Роберт Джордан.— Трэба карыстацца кожнай хвілінай, якую маеш.

— Тут замкнёна,— сказала Марыя.

— Вось ключ.— І ён кінуў яго Марыі.

— Да гэтага замка не падыходзіць.

— Не ў гэтай торбе, а ў другой. Яны там зверху.

Дзяўчына выцягнула шкарпэткі, замкнула рукзак і прынесла іх разам з ключом.

— Сядай, нацягни шкарпэткі і добра разатры ногі,— сказала яна.

Роберт Джордан усміхнуўся ёй.

— А ты не магла б выцерці іх сваім валоссем?— запытаў ён наўмысля для Пілар.

— От свіння,— сказала Пілар.— Спачатку выдае сябе за яснавяльможнага пана, а цяпер ужо і за самога колішняга госпада бога! Стукні яго паленам, Марыя.

— Не трэба,— сказаў Роберт Джордан.— Я пажартаваў, бо вельмі задаволены.

— Задаволены?

— А хіба не?— сказаў ён.— Па-мойму, усё ідзе цудоўна.

— Раберта,— сказала Марыя.— Сядай сюды, вытры сабе ногі, а я прынясу табе што-небудзь выпіць, каб ты сагрэўся.

— Можна падумаць, што яму ніколі не даводзілася прамачыць ногі,— сказала Пілар.— Што на яго яшчэ ніводная сняжынка з неба не падала.

Марыя прынесла аўчыну і кінула яе на земляную падлогу.

— Вось,— сказала яна.— Пастаў ногі на яе, пакуль сандалі высахнуць.

Аўчына была нядаўна высушаная і нявырабленая, і калі Роберт Джордан стаў на яе, яна захрабусцела, як пергамент.

Вогнішча дыміла, і Пілар крыкнула Марыі:

— Раздзьмухай агонь, гультайка. Тут табе не вяндрня.

— Сама раздзьмухай,— сказала Марыя.— Я шукаю пляшку, тую, што прынёс Эль Сорда.

— Яна там, за торбай,— сказала Пілар.— Чаго ты з ім цацкаешся, як з дзіцём?

— І зусім не так,— сказала Марыя.— Не як з дзіцём, а як з мужчынам, што змерз і прамок. Што вярнуўся дадому. Вось, знайшла.— Яна прынесла пляшку Роберту Джордану.— Гэта тое, што ты піў сёння ўдзень. З такой пляшкі можна зрабіць добрую лямпу. Калі ў нас зноў будзе электрычнасць, якая лямпа з яе выйдзе!— Яна з захапленнем паглядзела на фігурную пляшку.— Як ты будзеш піць, Раберта?

— Хіба я не Inglés?— спытаў Роберт Джордан.

— На людзях я называю цябе Раберта,— адказала яна ціха і пачырванела.— Як ты будзеш піць гэта, дон Раберта?

— А мо ты вып'еш крыху?— спытаў Роберт Джордан. Пабла пахітаў галавой.

— Я п'ю віно,— з годнасцю адказаў ён.

— Ну і ідзі да свайго Бахуса!— сказаў па-іспанску Роберт Джордан.

— А хто ён такі, гэты Бахус?— спытаў Пабла.

— Твой сябра,— сказаў Роберт Джордан.

— Ніколі пра такога не чуў,— пахмурна сказаў Пабла.— Тут у нас у гарах такога не было.

— Налі Ансельма,— сказаў Роберт Джордан Марыі.— Вось хто сапраўды змёрз.

Ён нацягнуў сухія шкарпэткі, адчуваючы ў роце чысты і трохкі пякучы смак віскі з вадой. Але гэта не тое, што абсент, думаў ён, віскі не абвалоквае ўсё ўсярэдзіне. Лепей за абсент няма нічога.

Хто б мог уявіць, што тут знойдзецца віскі, падумаў ён. Хоць калі ўжо пайшло на тое, дык адзінае месца ў Іспаніі, дзе найлягчэй дастаць віскі,— гэта Ла-Гранха. Уявіце сабе: Эль Сорда не толькі раздабыў пляшку віскі госцю-дына-

мітчыку, але і не забыўся захапіць яе з сабой і пакінуць тут! Гэта ў іх не проста ветлівасць. Ветлівасць — гэта паставіць пляшку і цырымонна выпіць яе з госцем. Так зрабіў бы француз, а тое, што засталася, схваў бы да наступнага выпадку. Але выявіць сапраўдную гасціннасць і не толькі дастаць тое, што можа быць прыемна госцю, але прынесці і пакінуць яму, у той час як самому даводзіцца клапаціцца пра нешта іншае, такое, што цалкам дазваляе яму засяродзіцца толькі на сабе і на сваёй справе, — на гэта здатныя толькі іспанцы. Найлепшыя з іх. Сорда не забыўся ўзяць з сабою віскі — вось адна з тых рыс, за якія ты любіш гэты народ. Толькі не трэба іх рамантызаваць, падумаў ён. Іспанцы бываюць розныя, гэтаксама як і амерыканцы. Але ўсё ж прынесці з сабой віскі — гэта проста цудоўна.

— Ну як, смачна? — запытаўся ён у Ансельма.

Стары сядзеў каля вогнішча і ўсміхаўся, трымаючы конаўку ў вялікіх руках. Ён пахітаў галавой.

— Не? — спытаў яго Роберт Джордан.

— Дзяўчына даліла мне сюды вады, — сказаў Ансельма.

— Бо так п'е Раберта, — мовіла Марыя. — А ты што, лепей за яго?

— Не, — адказаў ёй Ансельма. — Я не лепей. Але я люблю, калі яно пячэ.

— Дай мне гэта, — сказаў Роберт Джордан. — А яму налі так, каб пякло.

Ён выліў віскі, што заставаўся ў Ансельма, сабе і вярнуў парожнюю конаўку дзяўчыне, а тая асцярожна наліла ў яе з пляшкі.

— О, — сказаў Ансельма, узяў конаўку, адкінуў галаву назад і выпіў усё адным духам. Потым глянуў на Марыю, якая стаяла перад ім з пляшкай, і падміргнуў ёй поўнымі слёз вачыма.

— О, — сказаў ён. — Вось так, — потым аблізаў губы. — Вось чым трэба забіваць чарвяка, што нас точыць.

— Раберта, — сказала Марыя і падышла да яго з пляшкай у руцэ. — Табе ўжо хочацца есці?

— А вячэра гатовая?

— Гатовая. Я магу прынесці табе.

— А ўжо ўсе пад'елі?

— Усе, акрамя цябе, Ансельма і Фернанда.

— Што ж, будзем вячэраць, — сказаў ён. — А ты?

— Я потым, разам з Пілар.

— Сядай зараз з намі.

— Не, так нельга.

— Сядай і еш. У маёй краіне муж не сядзе есці без жонкі.

— Гэта ў тваёй краіне. А тут лепей потым.

— Еш з ім,— сказаў Пабла, глянуўшы на яе.— Еш з ім. Пі з ім. Спі з ім. Памірай з ім. Рабі ўсё так, як робяць у яго краіне.

— Ты п'яны?— спытаў Роберт Джордан, падышоўшы да стала.

Пабла, брудны, няголены, з блазнаватым выглядам утаропіўся ў яго.

— Ага,— сказаў Пабла.— А ты з якой краіны, *Inglés*? З той, дзе жанчыны сядзяць за сталамі разам з мужчынамі?

— З *Estados Unidos*¹, з штата Мантана.

— Гэта ў вас мужчыны носяць спадніцы, як жанчыны?

— Не. Гэта ў Шатландыі.

— Паслухай, *Inglés*,— сказаў Пабла.— Калі ты ходзіш у спадніцы...

— Я не хаджу ў спадніцы,— сказаў Роберт Джордан.

— Калі ты ходзіш у спадніцы,— працягваў далей Пабла,— што ў цябе пад ёй?

— Я не ведаю, што шатландцы носяць пад спадніцай,— сказаў Роберт Джордан.— Я б і сам хацеў ведаць гэта.

— Пры чым тут *Escoceses*²?— сказаў Пабла.— Навошта мне тыя *Escoceses*? Каму патрэбны гэтыя людзі, што так дзіўна называюцца? Мне да іх няма ніякай справы. Я пытаюся ў цябе, *Inglés*? У цябе. Што ў цябе пад спадніцай, калі ты носіш яе ў сваёй краіне?

— Я табе ўжо двойчы казаў, што мы спадніц не носім,— адказаў яму Роберт Джордан.— Ні сп'яна, ні жартам.

— Не, а пад спадніцаю ўсё-такі — што?— вёў сваё Пабла.— Усе ж ведаюць, што ў вас ходзяць у спадніцах. Нават салдаты. Я на малюнку бачыў і ў цырку Прайса таксама бачыў. Што ў цябе пад спадніцай, *Inglés*?

— *Los cojones*³,— сказаў Роберт Джордан.

Ансельма засмяяўся, і ўсе іншыя, што прыслухоўваліся да размовы, засмяяліся,— усе, акрамя Фернанда. Яму было непрыемна, што такое слова, такое непрыстойнае слова вымаўляюць пры жанчынах.

¹ Злучаныя Штаты (*ісп.*).

² Шатландцы (*ісп.*).

³ Мужчынскія палавыя органы (*ісп., груб.*).

— Ну што ж, так і павінна быць,— сказаў Пабла.— Але, на маю думку, той, хто сапраўды мае соjones, спадніцы не надзене.

— Не звязвайся з ім, Inglés,— сказаў чалавек з пляскатым тварам і перабітым носам, якога звалі Прымітыва.— Ён напіўся. Лепей раскажы, якая худоба ёсць у вас і што сеюць у вашай краіне?

— Каровы і авечкі,— сказаў Роберт Джордан.— Пшаніцы і фасолі ў нас багата. І цукровыя буракі ёсць.

Роберт Джордан, Ансельма і Фернанда сядзелі цяпер за сталом, а іншыя прысунуліся да іх,— усе, апроч Пабла, што сядзеў адзін перад міскай з віном. На вячэру было такое самае тушанае мяса, што і ўчора вечарам, і Роберт Джордан з прагнасцю накінуўся на яго.

— А горы ў вас ёсць? Пэўна, ёсць, мяркуючы па назве краіны,— ветліва сказаў Прымітыва, каб падтрымаць размову. Яму было няёмка за п'янага Пабла.

— Гор многа, і ёсць вельмі высокія.

— А паша добрая ёсць?

— Цудоўная! Летняя паша ў лясах, што належаць дзяржаве. А ўвосень скаціну пераганяюць з гор у даліны.

— А каму ў вас належыць зямля — сялянам?

— Зямля пераважна належыць тым, хто на ёй працуе. Спярша яна належала дзяржаве, а калі хто выбіраў сабе дзялянку і абяцаў, што будзе яе апрацоўваць, яму давалася права валодаць ста пяціюдзсяцію гектарамі.

— Раскажы, як гэта рабілася,— папрасіў Агусцін.— Такая аграрная рэформа мне падабаецца.

Роберт Джордан растлумачыў сутнасць гомстэд-акта. Яму ніколі не прыходзіла ў галаву, што гэта можна назваць аграрнаю рэформай.

— Цудоўна!— сказаў Прымітыва.— Значыць, у вашай краіне камунізм.

— Не. У нас рэспубліка.

— Я лічу,— сказаў Агусцін,— што пры рэспубліцы ўсяго можна дасягнуць. На маю думку, ніякага іншага ладу і не трэба.

— А буйных землеўладальнікаў у вас няма?— спытаў Андрэс.

— Ёсць, і вельмі многа.

— Значыць, ёсць і несправядлівасць.

— А як жа! Несправядлівасці хапае.

— Але вы з ёю змагаецеся?

— Намагаемся пераадолець, але ўсё-такі несправядлівасці яшчэ хапае.

— А ці засталіся ў вас яшчэ вялікія маёнткі, якія трэба падзяліць на часткі паміж беднякамі?

— Ёсць. І ёсць такія людзі, якія лічаць, што такія маёнткі самі па сабе разаб'юцца на часткі, калі аблажыць іх высокімі падаткамі.

— Як жа гэта так?

Падбіраючы поліўку кавалачкам хлеба, Роберт Джордан растлумачыў сістэму падаходных падаткаў і падаткаў на спадчыну.

— Але вялікія маёнткі ўсё адно застаюцца. Акрамя таго, у нас ёсць падаткі на зямлю,— сказаў ён.

— Напэўна, калі-небудзь буйныя землеўладальнікі і багацеі ўзбунтуюцца супраць такіх падаткаў. Па-мойму, такія падаткі могуць прывесці да перавароту. Незадаволеныя паўстануць супраць урада, калі зразумеюць, чым гэта пагражае ім, гэтаксама як у нас зрабілі фашысты,— сказаў Прымітыва.

— Цалкам магчыма.

— Тады вам давядзецца ваяваць у сябе, таксама як нам.

— Так, нам давядзецца ваяваць.

— А многа ў вашай краіне фашыстаў?

— Ёсць шмат такіх, якія яшчэ самі не ведаюць, што яны фашысты, але надыдзе час, і яны гэта зразумеюць.

— А хіба нельга іх знішчыць, пакуль яны не ўзбунтаваліся?

— Не,— адказаў Роберт Джордан.— Знішчыць іх нельга. Але можна выхаваць людзей так, каб яны баяліся фашызму і ўмелі распознаваць яго і перамагчы, калі ён уздыме галаву.

— А ведаеш, дзе няма ніводнага фашыста?— спытаў Андрэс.

— Дзе?

— У тым горадзе, адкуль Пабла,— сказаў Андрэс і ўсміхнуўся.

— Ты ведаеш, што ў іх там адбылося? — спытаў у Роберта Джордана Прымітыва.

— Так. Мне казалі.

— Хто? Пілар?

— Так.

— Усяго яна не магла расказаць,— цяжка вымавіў Пабла.— Бо яна ўпала з крэсла пад акном і канца не ўбачыла.

— Тады ты нам раскажы,— сказала Пілар.— Калі я нічога не ведаю, раскажы сам.

— Не,— адказаў Пабла.— Я нікому пра гэта не расказваў.

— Так,— сказала Пілар.— І ніколі не раскажаш. І цяпер ты шкадуеш, што ўсё гэта здарылася.

— Не,— сказаў Пабла.— Гэта няпраўда. Калі б усе забівалі фашыстаў так, як я, гэтай вайны ў нас не было б. Але я б хацеў, каб усё гэта было зроблена іншым спосабам.

— Навошта ты такое кажаш?— спытаўся ў яго Прымітыва.— Хіба ў цябе змяніліся погляды на палітыку?

— Не. Але там было шмат зверстваў,— сказаў Пабла.— Я тады быў люты, як звер.

— А зараз ты п'яны,— мовіла Пілар.

— Так,— сказаў Пабла.— З вашага дазволу.

— Зверам ты мне болей падабаўся,— сказала жанчына.— П'янюга — гэта самае найгоршае. Злодзеі, калі не крадзе, нічым не горшы за іншых людзей. Круцель не будзе ашукваць сваіх. Забойца прыйдзе дадому і памые рукі. Але п'янюга смярдзіць і блюе ў сваім ложку і паліць сабе ўсё нутро спіртам.

— Ты жанчына, і ты нічога не разумееш,— спакойна сказаў Пабла.— Я п'яны ад віна, і я быў бы цалкам шчаслівы, калі б не тыя людзі, якіх я забіў. Бо яны поўняць маю душу смуткам,— ён пахмурна пакруціў галавой.

— Дайце мне трохі таго, што прынёс Эль Сорда,— сказала Пілар.— Дайце яму чаго-небудзь, каб ён хоць трохкі падбадзёрыўся. Бо ён такі маркотны, што ўжо сіл маіх не стае глядзець.

— Калі б я мог, я вярнуў бы іх да жыцця,— сказаў Пабла.

— Ідзі ты туды і туды, каб тваю так і ператак,— сказаў Агусцін.— Ты што — забыў, дзе ты?

— Я б ажывіў іх усіх,— сумна сказаў Пабла.— Усіх да аднаго.

— Заткні сваю глотку!— закрычаў на яго Агусцін.— Заткні сваю глотку або зматвайся адгэтуль! Ты ж фашыстаў забіваў!

— Ты чуў, што я сказаў,— мовіў Пабла.— Я б ажывіў іх усіх.

— А потым пайшоў бы па вадзе, як па сушы,— сказала Пілар.— Я яшчэ зроду не бачыла такога, як ты. Учора ў цябе было крыху мужнасці. А сёння нічога не засталася, нават на паўздохлае кацяня не хопіць. А ён яшчэ радуецца з свайго паскудства!

— Нам трэба было або ўсіх забіваць, або нікога не забіваць.— Пабла хітнуў галавой.— Усіх або нікога.

— Слухай, Inglés,— сказаў Агусцін.— Як гэта сталася, што ты прыехаў у Іспанію? Не зважай на Пабла. Ён п'яны.

— Упершыню я прыехаў сюды дванаццаць гадоў таму, каб вывучыць краіну і мову,— сказаў Роберт Джордан.— Я выкладаю іспанскую мову і літаратуру ва ўніверсітэце.

— А ты зусім не падобны на прафесара,— сказаў Прымітыва.

— Бо ў яго няма барады,— сказаў Пабла.— Вось, глядзіце, у яго няма барады.

— Ты сапраўдны прафесар?

— Выкладчык.

— Але ж ты кагосьці вучыш?

— Так.

— Але чаму іспанскай мове?— спытаў Андрэс.— Ты ж англічанін, і табе лягчэй было б выкладаць англійскую мову.

— Ён гаворыць па-іспанску не горш за нас,— сказаў Ансельма.— Чаму ж яму не вучыць іншых іспанскай мове?

— Так. Але ці не зашмат бярэ на сябе чужынец, калі хоча вучыць іспанскай мове?— сказаў Фернанда.— Я не хачу абразіць цябе гэтымі словамі, дон Раберта.

— Ён не сапраўдны прафесар,— сказаў Пабла, дужа задаволены сабой,— бо ў яго няма барады.

— Ты ж англійскую мову ведаеш лепей,— сказаў Фернанда.— Ці ж не было б табе лепей, і лягчэй, і прасцей выкладаць англійскую мову?

— Але ж ён не іспанцаў навучае...— умяшалася Пілар.

— Спадзяюся, што не іспанцаў,— сказаў Фернанда.

— Дай мне закончыць, упарты мул,— сказала яму Пілар.— Ён выкладае іспанскую мову амерыканцам. Паўночным амерыканцам.

— Хіба яны не ўмеюць гаварыць па-іспанску?— спытаў Фернанда.— Паўднёвыя амерыканцы ўмеюць.

— Слухай, упарты мул,— сказала яму Пілар,— ён навучае іспанскай мове паўночных амерыканцаў, што гавораць па-англійску.

— А ўсё-такі яму было б лягчэй навучаць англійскай мове, калі ён сам гаворыць па-англійску,— сказаў Фернанда.

— Хіба ты не чуеш, што ён размаўляе па-іспанску?— Пілар паглядзела на Роберта Джордана і з безнадзейным выглядам пахітала галавой.

— Так, але з акцэнтам.

— З якім?— спытаў Роберт Джордан.

— З эстрамадурскім,— важна адказаў Фернанда.

— Ой, матухна ты мая!— сказала Пілар.— Што за людзі!

— Магчыма,— сказаў Роберт Джордан.— Я, прынамсі, адтуль і прыехаў.

— І ён гэта добра ведае,— сказала Пілар.— Ты, старая дзеўка,— наеўся ўжо?

— Я мог бы з'есці і болей, калі б ведаў, што ў вас багата ежы,— адказаў ёй Фернанда.— А ты, дон Раберта, калі ласка, не думай, што я маю што-небудзь супраць цябе.

— Так цябе,— коротка сказаў Агусцін.— І яшчэ раз так цябе. Ці для гэтага мы рабілі рэвалюцыю, каб называць таварыша Раберта донам?

— Па-мойму, рэвалюцыя робіцца для таго, каб кожны мог называць адзін аднаго донам,— сказаў Фернанда.— Так яно і павінна быць пры Рэспубліцы.

— Так цябе,— коротка сказаў Агусцін.— Так і так!

— А я ўсё-такі лічу, што дону Раберта куды лягчэй і прасцей было б выкладаць англійскую мову.

— Дон Раберта не мае барады,— сказаў Пабла.— Ён не сапраўдны прафесар.

— Як так не маю барады?— сказаў Роберт Джордан.— А гэта што?— І ён паглядзіў сябе па шчоках і падбародку, пакрытых трохдзённаю шчэцю.

— Гэта не барада,— сказаў Пабла і пахітаў галавой.— Якая ж гэта барада?— Ён амаль развесяліўся.— Ён фальшывы прафесар.

— Так і ператак вас усіх,— сказаў Агусцін.— Сапраўды тут нейкі вар'яцкі дом!

— А ты выпі,— сказаў яму Пабла.— Мне, напрыклад, усё тут здаецца нармальным. Апроч таго, што ў дона Раберта няма барады.

Марыя правяла далонню па шчацэ Роберта Джордана.

— Ён мае бараду,— сказала яна Пабла.

— Табе лепей ведаць,— адказаў Пабла, і Роберт Джордан глянуў на яго.

Я не веру, што ён такі ўжо п'яны, падумаў Роберт Джордан. Не, ён не дужа п'яны. З ім трэба быць напатагове.

— Слухай,— звярнуўся ён да Пабла,— як ты лічыш, ці доўга яшчэ будзе ісці снег?

— А як ты лічыш?

— Я ў цябе пытаюся.

— Спытайся ў іншых,— адказаў яму Пабла.— Я табе не інфармацыйна-разведвальная служба. Ты ж маеш паперку ад вашай разведвальнай службы. Спытайся ў жанчыны. Цяпер яна тут камандуе.

— Я пытаюся ў цябе.

— Ідзі ты, так цябе і так,— адказаў яму Пабла.— І цябе, і жанчыну, і дзяўчо.

— Ён п'яны,— сказаў Прымітыва.— Не зважай на яго, Inglés.

— Па-мойму, ён не такі ўжо і п'яны,— сказаў Роберт Джордан.

Марыя стаяла ззаду Роберта Джордана, і ён бачыў, што Пабла глядзіць на яе праз яго плячо. Маленькія парсючыныя вочкі глядзелі на яе з круглага, парослага шчэццю твару, і Роберт Джордан падумаў: я бачыў шмат забойцаў на гэтай вайне, а некалькіх з іх і раней, і ўсе яны былі розныя — адзін да аднаго не падобныя — не мелі ніводнай агульнай адзнакі ці рысы, і тып злачынца — гэта загадка. Але Пабла, што і казаць, далёка не красунчык!

— Я не веру, што ты не можаш піць,— сказаў ён Пабла.— І не веру, што ты п'яны.

— Я п'яны,— з годнасцю сказаў Пабла.— Піць — гэта глупства. Уся справа ў тым, каб умець напівацца. *Estoy muy borracho*¹.

— Сумняваюся,— адказаў яму Роберт Джордан.— Але тое, што ты баязлівец,— гэта праўда.

У пячоры адразу зрабілася так ціха, што ён пачуў, як сыкаюць дровы ў вогнішчы, на якім кухарыла Пілар. Ён пачуў, як захрабусцела аўчына, калі ён падняўся і перанёс вагу цела на ногі. Яму здавалася, што ён нават чуе, як падае снег. Гэтага не магло быць, але ён чуў цішыню там, дзе падаў снег.

Трэба забіць яго і пакончыць з усім гэтым, падумаў Роберт Джордан. Я не ведаю, што ён задумаў, але, напэўна, нічога добрага. Паслязаўтра — мост, а гэты чалавек няпэўны і можа сарваць усю аперацыю. Ну, давай. Трэба з гэтым пакончыць!

Пабла ўхмыльнуўся, падняў угору ўказальны палец і правёў ім сабе па горле. Потым пахітаў галавой, якая ледзь варочалася на яго кароткай тоўстай шыі.

— Не, Inglés,— сказаў ён,— я на гэты кручок не злаўлюся.— Ён глянуў на Пілар і сказаў ёй:— Такім спосабам ты ад мяне не пазбавішся.

¹ Я вельмі п'яны (*исп.*).

— Sinverguenza ¹,— сказаў яму Роберт Джордан, які вырашыў нарэшце дзейнічаць.— Cobarde ².

— Што ж, магчыма,— сказаў Пабла.— Але ж усё адно на гэты кручок я не злаўлюся. Выпі, Inglés, і дай знак жанчыне, што, маўляў, нічога ў яе не атрымалася.

— Заткні сваю ляпу,— сказаў Роберт Джордан.— Жанчына тут ні пры чым. Я сам цябе раздражню.

— Дарма стараешся,— адказаў яму Пабла.— Я не паддамся.

— Ты bicho raro ³,— сказаў яму Роберт Джордан, не жадаючы страчваць гэтай нагоды, не жадаючы адступаць другі раз. Яму здавалася, што ўсё гэта ўжо было некалі раней, што кола замкнулася і ён нібыта паўтарае нешта вычытанае ў кніжцы ці пабачанае ў сне.

— Так, я подлы,— пагадзіўся Пабла.— Дужа подлы і дужа п'яны. За тваё здароўе, Inglés.— Ён зачэрпнуў віна з міскі і падняў конаўку.— Salud у сојones ⁴.

Так, ён подлы, падумаў Роберт Джордан, і хітры, і зусім не прасцяк. Ён дыхаў так гучна, што ўжо не чуў, як сыкаюць дровы ў вогнішчы.

— За тваё здароўе,— сказаў Роберт Джордан і зачэрпнуў віна з міскі. У іх тут без тостаў і здрада не здрада, падумаў ён.— Што ж, давай вып'ем. Salud,— сказаў ён.— Salud і яшчэ раз Salud.

Я табе пакажу зараз salud, падумаў ён. Salud, ах ты salud!

— Дон Раберта,— цяжка вымавіў Пабла.

— Дон Пабла,— сказаў Роберт Джордан.

— Ты не прафесар,— сказаў Пабла,— бо не маеш ба-рады. А каб расправіцца са мною, табе трэба мяне забіць, а на гэта табе пад спадніцаю сілы бракуе.

Ён так моцна сцяў губы, што яны здаваліся вузенькай рыскаю, і паглядзеў на Роберта Джордана. Рот, як у рыбы, падумаў Роберт Джордан. І галава ў яго круглая,— ён падобны да тых рыб, што глытаюць паветра, калі іх выцягваюць з вады, і надзімаюцца, як шар.

— Salud, Пабла,— сказаў Роберт Джордан, паднёс ко-наўку да вуснаў і трошкі прыгубіў.— Ты мяне шмат чаму навучыў.

— Выходзіць, я вучу прафесара,— кіўнуў галавой Пабла. — Мы з табою будзем сябрамі, дон Раберта.

¹ Бессаромны, нахабны (*исп.*).

² Баязлівец (*исп.*).

³ Подлая жывёліна (*исп.*).

⁴ Непрыстойная лаянка (*исп.*).

— Мы і так сябры,— сказаў Роберт Джордан.

— Але цяпер мы будзем добрымі сябрамі.

— Мы і так добрыя сябры.

— Я лепей пайдз адгэтуль,— сказаў Агусцін.— Кажуць жа, нібыта кожны чалавек павінен з'есці ў сваім жыцці цэлую тону гэтага добра, але ў мяне ўжо зараз па дваццаць пяць фунтаў у кожным вусе засела.

— А ты што гэта ўсходзіўся, негро¹?— сказаў яму Пабла.— Табе не падабаецца, што мы пасябралі з донам Раберта?

— Ты там пасцеражыся наконт негро.— Агусцін падышоў да Пабла і спыніўся перад ім, сцяўшы кулакі.

— Так цябе завуць усе.

— Толькі не ты.

— Ну, дык назаву цябе blanco²...

— І так не дазволю.

— Дык які ж ты? Чырвоны?

— Так. Чырвоны. Rojo. Нашу чырвоную зорку і стаю за Рэспубліку. А завуць мяне Агусцін.

— Бач, які патрыёт,— сказаў Пабла.— Паглядзі, Inglés, які ўзорны патрыёт.

Агусцін наводмаш ударыў яго па зубах тыльным бокам левай рукі. Пабла не варухнуўся. Куткі яго губ былі мокрыя ад віна, выраз твару не змяніўся, але Роберт Джордан заўважыў, што вочы Пабла звужыліся, быццам у ката пад яркім святлом, калі ад зрэнкаў застаюцца толькі вузенькія шчылінкі.

— І так не выйдзе,— сказаў Пабла.— На гэта не спадзявайся, жанчына.— Ён абярнуў галаву да Пілар.— Я не паддамся.

Агусцін ударыў яго яшчэ раз. Цяпер ён ужо ўдарыў яго па зубах кулаком. Роберт Джордан трымаў пад сталом пісталет. Ён спуściў засцерагальнік і левай рукой адштурхнуў Марыю. Яна адступіла на крок, і тады ён моцна штурхнуў яе левай рукой у бок, каб яна адышла зусім. На гэты раз яна скарылася, і ён убачыў краем вока, як яна праслізнула ўздоўж сцяны пячоры да вогнішча, і тады Роберт Джордан перавёў погляд на твар Пабла.

Той павярнуў сваю круглую галаву да Агусціна і ўтаропіў у яго свае маленькія цьмяныя вочкі. Зрэнке ў Пабла звужыліся яшчэ больш. Ён аблізнуў губы, падняў руку, вы-

¹ Чорны (ісп.).

² Белы (ісп.).

цер рот і, апусціўшы вочы, убачыў на руцэ кроў. Ён правёў па губах языком і сплюнуў.

— І так не выйдзе,— сказаў ён.— Я не дурань. І на гэ-та не паддамся.

— Sabón,— сказаў Агусцін.

— А хіба не,— сказаў Пабла.— Ты ж ведаеш, каго гэ-тай жанчыне трэба.

Агусцін зноў моцна ўдарыў яго па зубах, і Пабла засмяўся, паказваючы жоўтыя, гнілыя, вышчарбленыя зубы ў пачырваневанай стужцы рота.

— Кінь,— сказаў Пабла, працягваючы конаўку да міскі, каб зачарпнуць віна.— Вам не хопіць духу забіць мяне, а даваць волю рукам — бязглузда.

— Cobarde,— сказаў Агусцін.

— І лаяцца таксама бязглузда,— сказаў Пабла і гучна забулькаў віном, прапалоскваючы рот. Потым сплюнуў на падлогу.— Да лаянкі я даўно ўжо стаўлюся спакойна.

Агусцін стаяў, пазіраючы на Пабла зверху ўніз, і лаяў яго, вымаўляючы словы павольна, дакладна, злосна і пагардліва, лаяў так раўнамерна, быццам раскідваў па полі гной, беручы яго віламі з воза.

— І так не выйдзе,— сказаў Пабла.— Кінь, Агусцін. І не бі мяне болей. Толькі рукі адаб'еш.

Агусцін рэзка павярнуўся і пайшоў да выхаду з пячоры.

— Не выходзь з пячоры,— сказаў Пабла.— На дварэ снег. Лепей пасядзі тут.

— Ты! Ты!— Агусцін закрычаў на яго, укладаючы ўсю сваю пагарду ў гэтае адзінае слова.

— Так, я,— сказаў Пабла.— І я буду жыць, а ты здохнеш.

Ён зноў зачарпнуў віна і падняў конаўку, абярнуўшыся да Роберта Джордана.

— За здароўе прафесара,— сказаў ён. Потым абярнуўся да Пілар.— За здароўе сеньёры камандзіркі.— Потым абвёў поглядам усіх астатніх.— За ваша здароўе, легкаверы.

Агусцін падышоў да Пабла і ўдарыў рэзка рабром далоні, выбіўшы конаўку з яго рук.

— І гэта бязглузда,— сказаў Пабла.— Дарма дабро пераводзіш.

Агусцін адказаў грубай лаянкай.

— Не,— сказаў Пабла, набіраючы сабе віна.— Хіба ты не бачыш, што я п'яны? Калі я цвярозы, я болей маўчу. Ці ты чуў калі, каб я шмат гаварыў. Але разумны чалавек му-сіць часам напівацца, каб не так нудна было з дурнямі.

— Ідзі ты, так цябе і так,— сказала яму Пілар.— Я цябе, баязліўца, наскрозь бачу.

— От язык у жанчыны,— сказаў Пабла.— Добра, пайду да коней.

— Ідзі пакрывавай сваіх коней,— сказаў Агусцін.— Для цябе гэта справа звыклая.

— Не,— сказаў Пабла і пахітаў галавой. Ён паглядзеў на Агусціна, здымаючы з цвіка свой плашч.— Эх ты,— сказаў ён.— Паганец.

— А што ты будзеш рабіць з сваімі конямі?— спытаў Агусцін.

— Пайду пагляджу на іх,— сказаў Пабла.

— Пойдзеш пакрыеш іх,— сказаў Агусцін.— Кабылін палюбоўнік.

— Я дужа люблю коней,— сказаў Пабла.— Яны нават ззаду прыгажэйшыя і маюць больш розуму, чым вось такія людзі, як ты. Ну, не сумуйце,— дадаў ён і ўсміхнуўся.— Раскажы ім пра мост, *Inglés*. Раствлумач, што павінен рабіць кожны з іх у час нападу. Як правесці адступленне. Куды ты іх павядзеш, *Inglés*, пасля знішчэння моста? Куды ты павядзеш гэтых патрыётаў? Я пра гэта цэлы дзень думаў, пакуль піў.

— Ну, і што ты надумаў?— спытаў Агусцін.

— Што я надумаў?— сказаў Пабла і, не раскрываючы рота, правёў языком па дзёснах.— *Qué te Importa*¹ да таго, што я надумаў.

— Кажы,— мовіў Агусцін.

— Я шмат пра гэта думаў,— сказаў Пабла. Ён захінуўся ў брудна-жоўты плашч, пакінуўшы непакрытай галаву.— Шмат пра што думаў.

— Пра што?— спытаў Агусцін.— Пра што?

— Я думаў пра тое, што ўсе вы легкаверы,— сказаў Пабла.— Вамі камандуе жанчына, у якой мазгі пад спадніцай, і чужынец, які прыйшоў, каб загубіць вас.

— Вымятайся адгэтуль!— крыкнула Пілар.— Вымятайся! Каб нават твайго паганага духу тут не было, няшчасны кабылятнік.

— Во язык!— сказаў Агусцін у захапленні, але думкі яго былі занятыя іншым. Ён усё яшчэ не мог супакоіцца.

— Я пайду,— сказаў Пабла,— але хутка вярнуся.— Ён падняў гуньку, што закрывала ўваход у пячору, і выйшаў. Потым выглянуў знадворку:

— А снег яшчэ ідзе, *Inglés*!

¹ Якая табе справа (*icn.*).

РАЗДЗЕЛ СЕМНАЦАТЫ

Цяпер у пячоры ўсталявалася цішыня, і толькі было чуваць, як шыпіць снег, што падае праз адтуліну ў скляпенні на гарачае вуголле.

— Пілар,— сказаў Фернанда,— мяса там не засталася?

— Ат, адчапіся,— мовіла жанчына.

Але Марыя ўзяла ў Фернанда паўмісак, падышла з ім да вялікага сагана, знятага з вогнішча, і наклала ў яго смажаніны. Вярнуўшыся да стала, яна паставіла паўмісак перад Фернанда і паглядзіла яго па плячы, калі ён схіліўся над сталом. З хвіліну яна пастаяла каля Фернанда, трымаючы руку на яго плячы, але Фернанда нават не глянуў на яе. Ён еў.

Агусцін стаяў каля вогнішча. Астатнія сядзелі за сталом. Пілар прысела за стол насупраць Роберта Джордана.

— Ну, Inglés,— сказала яна,— цяпер ты сам пераканаўся, што гэта за чалавек.

— А што ён цяпер зробіць?— спытаў Роберт Джордан.

— Ад яго можна чакаць усяго,— жанчына апусціла вочы.— Усяго. Ён цяпер на ўсё здатны.

— Дзе ў вас кулямёт?— спытаў Роберт Джордан.

— Вунь там, у кутку, загорнуты ў коўдру,— сказаў Прымітыва.— Ён табе патрэбен?

— Не зараз, потым,— сказаў Роберт Джордан.— Я толькі хацеў ведаць, дзе ён.

— Ён тут,— мовіў Прымітыва.— Я прынёс яго сюды і загарнуў у сваю коўдру, каб механізм не заржавеў. Дыскі ў той торбе.

— Не, гэтага ён не зробіць,— сказала Пілар.— З máquina ён нічога не зробіць.

— Ты ж сама кажаш, што ён здатны на ўсё.

— Так,— мовіла яна,— але ён не можа карыстацца ім. Кінуць сюды гранату — гэта ён можа. Гэта на яго больш падобна.

— Дурні мы і слімакі, што яго не забілі,— сказаў цыган. Дагэтуль ён маўчаў.— Раберту трэба было забіць яго ўчора вечарам.

— Забі яго,— сказала Пілар. Яе вялікі твар пацямнеў і змарнеў.— Цяпер і я за гэта.

— Я быў супраць,— сказаў Агусцін. Ён стаяў каля вогнішча, звесіўшы свае доўгія рукі, і ў водблісках агню пад яго скуламі на зарослых шчэццо шчоках залеглі цені.— А цяпер і я за гэта,— сказаў Агусцін.— Гэты Пабла — як

атрута, і яму было б вельмі прыемна, калі б нас усіх перабілі.

— Хай усе выкажуцца,— стомлена прамовіла Пілар.— Ты, Андрэс?

— Matarlo¹,— кіўнуўшы галавою, сказаў старэйшы з братоў, у якога цёмныя валасы вострым клінцам апускаліся нізка на лоб.

— Эладзіо?

— Забіць,— сказаў малодшы брат.— Па-мойму, ён дужа небяспечны чалавек. І карысці з яго ніякай няма.

— Прымітыва?

— Забіць.

— Фернанда?

— А ці нельга яго арыштаваць?— спытаў Фернанда.

— А хто яго будзе пільнаваць?— сказаў Прымітыва.— Каб пільнаваць вязня, трэба два чалавекі, і да таго ж што мы будзем з ім рабіць потым?

— Можна было б прадаць яго фашыстам,— мовіў цыган.

— Толькі гэтага нам не ставала,— сказаў Агусцін.— Не ставала нам яшчэ такога паскудства!

— Я толькі прапанаваў,— сказаў цыган Рафаэль.— Па-мойму, фашысты дужа ўзрадаваліся б, калі б ён да іх трапіў.

— Досыць ужо, кінь ты,— сказаў Агусцін.— Гэта подласць!

— Мая подласць не падлей за самога Пабла,— апраўдваўся цыган.

— Адною подласцю другую не апраўдаеш,— сказаў Агусцін.— Ну, усе ўжо выказаліся. Засталіся толькі стары і Inglés.

— Іх гэта не датычыцца,— мовіла Пілар.— Пабла не быў іхнім камандзірам.

— Пачакайце крыху,— сказаў Фернанда.— Я яшчэ не скончыў.

— Ну, дык дагаворвай,— сказала Пілар.— Кажы хутчэй, пакуль ён не вярнуўся. Кажы, пакуль ён не ўкаціў пад гуньку гранату і мы не ўзляцелі ў паветра разам з дынамітам і з усім іншым, што тут ёсць.

— Я лічу, што ты перабольшваеш, Пілар,— сказаў Фернанда.— Наўрад ці ён мае такія намеры.

— І я не веру,— мовіў Агусцін.— Бо тады і віно ўзляцела б у паветра, а віна яму неўзабаве зноў захочацца.

¹ Забіць яго (*icn.*).

— А што, як аддаць яго Эль Сорда, а Эль Сорда няхай прадасць яго фашыстам,— прапанаваў Рафаэль.— Выкалем яму вочы, тады нам лягчэй будзе скруціць яго.

— Змоўкні,— сказала Пілар.— Калі я цябе слухаю, мне хочацца зрабіць нейкую подласць табе самому.

— Фашысты ўсё роўна нічога за яго не дадуць,— мовіў Прымітыва.— Іншыя ўжо спрабавалі рабіць такое, і нічога з гэтага не выходзіла. Яшчэ і цябе расстраляюць заадно.

— А я лічу, што за сляпога хоць трошкі, а далі б,— сказаў Рафаэль.

— Змоўкні,— сказала Пілар.— Яшчэ раз скажаш такое, і цябе самога напаткае тое самае, што і яго.

— Але ж Пабла сам выкалаў вочы таму параненаму *guardia civil*,— стаяў на сваім цыган.— Ты што, забылася?

— Заткні сваю ляпу,— сказала яму Пілар. Ёй было няёмка, што пра гэта нагадваюць пры Роберце Джордане.

— Мне не далі скончыць,— зноў умяшаўся Фернанда.

— Дык канчай,— адказала яму Пілар.— Ну, канчай хутчэй.

— Паколькі арыштаваць Пабла няма сэнсу,— пачаў Фернанда,— і паколькі выкарыстаць яго для якой-небудзь махінацыі...

— Хутчэй жа,— сказала Пілар.— Канчай ужо, божухна ты мой!

— ... было б ганебна,— спакойна вёў далей Фернанда,— я схіляюся да думкі, што Пабла трэба ліквідаваць, каб забяспечыць паспяховае здзяйсненне намечанай аперацыі.

Пілар паглядзела на яго, пакруціла галавой, закусіла губу і нічога не сказала.

— Такая мая думка,— сказаў Фернанда.— Я лічу, што ў нас ёсць усе падставы сцвярджаць, што ён уяўляе сабой небяспеку для Рэспублікі...

— Матка боска!— сказала Пілар.— Нават тут, аказваецца, можна развесці бюракратыю!

— ... што вынікае як з яго слоў, так і з яго нядаўніх учынкаў,— працягваў далей Фернанда.— І хоць ён заслугоўвае ўдзячнасці за сваю дзейнасць на пачатку руху і аж да апошняга часу...

Пілар была ўжо адышла ад вогнішча. Цяпер яна зноў вярнулася да стала.

— Фернанда,— спакойна сказала яна, падаючы яму паўмісак.— Вось табе мяса, і зрабі ласку — заткні сваю шануюную ляпу і памаўчы. Мы тваю думку ўжо зразумелі.

— Але як жа...— пачаў быў Прымітыва і змоўкнуў, не скончыўшы фразы.

— *Estoy listo*,— сказаў Роберт Джордан.— Я гатовы зрабіць гэта. Паколькі вы ўсе пагадзіліся, што яго неабходна ліквідаваць, я згодзен аказаць вам гэтую паслугу.

Што за чартаўшчына, падумаў ён. Наслухаўшыся Фернанда, я і сам загаварыў так, як ён. Мабыць, гэта заразліва. Французская — гэта мова дыпламатаў. Іспанская — мова бюракратаў.

— Не,— сказала Марыя.— Не.

— Гэта не твая справа,— сказала дзяўчыне Пілар.— Прыкусі язык.

— Я зраблю гэта сёння,— сказаў Роберт Джордан.

Ён убачыў, што Пілар глядзіць на яго, прыклаўшы палец да вуснаў. Яна вачыма паказала на ўваход.

Гунька над уваходам паднялася, і Пабла прасунуў галаву ўсярэдзіну. Ён усміхнуўся ім усім, пралез пад гунькаю, павярнуўся да іх спіной і паправіў гуньку за сабою. Потым зноў павярнуўся да іх, сцягнуў цераз галаву плашч і абтрос з яго снег.

— Пра мяне вялі гаворку?— спытаў ён, звяртаючыся да ўсіх.— Я вам перашкодзіў?

Ніхто яму не адказаў, і ён павесіў плашч на калочак, убіты ў сцяну, і падышоў да стала.

— *Qué tal?*— спытаў ён і, узяўшы са стала парожнюю конаўку, апусціў яе ў міску.— Віна не засталася,— сказаў ён Марыі.— Ідзі налі крыху з бурдзюка.

Марыя ўзяла міску, падышла да закурэлага, раздутага, прасмоленага бурдзюка, што вісеў на сцяне шыяй уніз, і выцягнула затычку з задняй нагі, але не да канца, а так, каб віно лілося ў міску тоненькім цурком. Пабла глядзеў, як яна, седзячы на кукішках, трымае ў руках міску, як празрысты чырвоны струмень цурчыць і віруе ў пасудзіне.

— Асцярожней,— сказаў ён ёй.— Віно там цяпер ніжэй лапатак.

Усе маўчалі.

— Я сёння выпіў ад пупа да лапатак,— сказаў Пабла.— За адзін дзень. Што гэта з вамі? Язык і праглынулі, ці што?

Ніхто яму не адказаў.

— Заткні мацней, Марыя,— сказаў Пабла,— каб не вылілася.

— Цяпер у цябе будзе досыць віна,— сказаў Агусцін.— Хопіць, каб нажлукціцца.

— Ну, нарэшце, хоць у аднаго язык знайшоўся,— сказаў Пабла і кіўнуў Агусціну.— Вітаю. А я ўжо падумаў, што вам усім праз гэта языкі пааднімала.

— Праз што гэта?— спытаў Агусцін.

— Праз тое, што я прыйшоў.

— Думаеш, што гэта мае нейкае значэнне для нас?

Здаецца, Агусцін сам сябе падсцёбвае, падумаў Роберт Джордан, і, магчыма, зробіць гэта сам. Нянавісці ў яго дастаткова. А я нават не адчуваю да Пабла ніякай нянавісці, падумаў ён. Зусім не адчуваю. Ён мне агідны, але нянавісці да яго ў мяне няма. Хоць гэтая гісторыя з выкалатымі вачыма дадае новы штрых да яго партрэта. Урэшце, гэта іхняя справа — іхняя вайна. Але ў найбліжэйшыя два дні ён можа пераблытаць нам усе карты. Пакуль што я буду трымацца ўбаку, думаў ён. Я ўжо адзін раз зрабіў глупства праз яго сённю, і я гатовы расквітацца з ім. Але ў мяне няма намеру зноў распачынаць гэтую бязглуздную гульню. І ніякіх спаборніцтваў у стральбе ці якіх яшчэ ідыёцкіх фокусаў тут, каля дынаміту, таксама не будзе. Пабла, вядома, падумаў пра гэта. А ты падумаў?— спытаў ён у сябе. Не, ты не падумаў, і Агусцін не падумаў. Ты заслугоўваеш найгоршага пакарання пасля гэтага.

— Агусцін,— сказаў ён.

— Што?— Агусцін адварнуўся ад Пабла і пахмурна глянуў на Роберта Джордана.

— Мне трэба пагаварыць з табой,— сказаў Роберт Джордан.

— Потым.

— Не, зараз,— сказаў Роберт Джордан.— *Pro favor*¹.

Ён адышоў ад выхаду, і Пабла праводзіў яго вачыма. Агусцін, высокі, з запалымі шчокамі, падняўся і накіраваўся да Роберта Джордана. Ён ішоў нехаця, і выгляд у яго быў зняважлівы.

— Ты забыўся на тое, што ў рюкзаках?— ціха, так, каб не пачулі іншыя, сказаў Роберт Джордан.

— А, так цябе ператак!— сказаў Агусцін.— Вось так прывыкаеш і забываеш.

— Я сам забыў.

— Так яго ператак!— сказаў Агусцін.— Ну і дурні ж мы!

Ён размахыстай хадой вярнуўся назад і сеў за стол.

¹ Калі ласка (*исп.*).

— Выпі віна, Пабла, дружа,— сказаў ён.— Ну, як там коні?

— Вельмі добра,— адказаў Пабла,— і завіруха хутка сціхне.

— Мяркуеш, зусім скончыцца?

— Так,— адказаў Пабла.— Зараз ужо не так мяце, і крупы пайшлі. Вецер не спыніцца, але снегу не будзе. Бо вецер змяніўся.

— Мяркуеш, заўтра будзе добрае надвор'е?

— Так,— сказаў Пабла.— Надвор'е будзе яснае і халоднае. Вецер яшчэ раз пераменіцца.

Вы толькі гляньце на яго, думаў Роберт Джордан. Цяпер ён поўны прыязні. Перамяніўся, як гэты вецер. Ён жорсткі забойца і з выгляду свіння свіннёй, але чулліваець у яго, як у добрага барометра. Так, думаў ён, свіння таксама разумная жывёліна. Пабла ненавідзіць нас, а можа, толькі нашы планы, і абразамі даводзіць справу да таго, што мы гатовы забіць яго. Але, заўважыўшы, што мы дайшлі да такога стану, ён спыняецца, і ўсё пачынаецца спачатку.

— Нам пашчасціць з надвор'ем, Inglés,— сказаў Пабла Роберту Джордану.

— Нам?— сказала Пілар.— Нам?

— Так, нам.— Пабла ўсміхнуўся, зірнуў на яе і адпіў віна з конаўкі.— А чаму б і не? Я ўсё абдумаў, пакуль хадзіў да коней. Чаму б нам не дамовіцца.

— У чым?— спытала жанчына.— У чым?

— Ва ўсім,— адказаў ёй Пабла.— Вось, напрыклад, наконт моста. Я цяпер з вамі заадно.

Агусцін пахітаў галавой.

— Ты з намі заадно?— сказаў ён і зноў пахітаў галавой.— І пасля таго, як я біў цябе па зубах?

— Так,— Пабла ўсміхнуўся, зірнуўшы на яго, і правёў пальцам па губах.— І пасля гэтага.

Роберт Джордан сачыў за Пілар. Яна глядзела на Пабла, як на нейкага дзіўнага звера. З яе твару яшчэ не сышоў той выраз, што з'явіўся на ім, калі загаварылі пра выкалатыя вочы. Яна пахітала галавою, нібыта намагаючыся пазбавіцца ад гэтага, потым закінула галаву назад.

— Слухай, ты,— сказала яна Пабла.

— Што, жанчына?

— Што з табою сталася?

— Нічога,— адказаў Пабла.— Я перадумаў. Вось і ўсё.

— Ты падслухоўваў за гунькай,— сказала яна яму.

— Так,— адказаў ён.— Толькі я нічога не пачуў.

— Ты баішся, што мы цябе заб'ём.

— Не,— адказаў ён і глянуў на яе з-за конаўкі.— Гэтага я не баюся. Ты сама ведаеш.

— Тады што ж з табою робіцца?— спытаў Агусцін.— То ты п'яны, кпіш з усіх нас, адмаўляешся ад удзелу ў аперацыі, вярзеш немаведама што пра нашу смерць, абражаеш жанчын, перашкаджаеш зрабіць нам тое, што трэба зрабіць...

— Я быў п'яны,— сказаў Пабла.

— А цяпер...

— Цяпер я не п'яны,— сказаў Пабла.— І я змяніў сваю думку.

— Хай табе іншыя вераць. Я не паверу,— сказаў Агусцін.

— Вер не вер — мне ўсё роўна,— сказаў Пабла.— Але ніхто, апроч мяне, не правядзе вас да Грэдаса.

— Да Грэдаса?

— Гэта адзінае месца, куды можна будзе пайсці пасля знішчэння моста.

Гледзячы на Пілар, Роберт Джордан паднёс руку, але так, каб Пабла гэтага не бачыў, і пастукаў сабе пальцам па правым вуху.

Жанчына кінула галавой. Потым кінула яшчэ раз. Яна сказала нешта Марыі, і дзяўчына падышла да Роберта Джордана.

— Яна кажа: вядома, ён пачуў,— шапнула Марыя ў вуха Роберту Джордану.

— Значыцца, Пабла,— паважна сказаў Фернанда,— ты цяпер з намі заадно і згодзен браць удзел у знішчэнні моста?

— Так, дружа,— адказаў Пабла. Ён паглядзеў Фернанда ў вочы і кінуў галавой.

— Сапраўды?— спытаў Прымітыва.

— Сапраўды,— адказаў яму Пабла.

— І ты мяркуеш, што аперацыя пройдзе паспяхова?— спытаў Фернанда.— Ты цяпер верыш у поспех?

— Вядома,— сказаў Пабла.— А ты хіба не верыш?

— Веру,— сказаў Фернанда.— Але я ніколі не страчваў веры.

— Я пайшоў адгэтуль,— мовіў Агусцін.

— Не ідзі, там холадна,— прыязна сказаў Пабла.

— Няхай сабе холадна,— сказаў Агусцін.— Але я не магу болей заставацца тут, у гэтым манісіміо¹.

¹ Вар'яцкі дом (ісп.).

— Дарэмна ты называеш нашу пячору вар'яцкім домам,— сказаў Фернанда.

— Сапраўдны manicomio,— сказаў Агусцін.— І я пайду адгэтуль, пакуль не з'ехаў з глузду разам з вамі.

РАЗДЗЕЛ ВАСЕМНАЦАТЫ

Гэта быццам карусель, думаў Роберт Джордан. Але не тая карусель, што шпарка круціцца пад катрынку, і дзеткі сядзяць на кароўках з пазалочанымі рагамі, а вакол колцы, якія трэба лавіць на палку, і блакітны, падсвечаны газавымі ліхтарыкамі змрок на Авеню-дэ-Мэн, і латкі са смажанай рыбай,— і круціцца кола шчасця, і скураныя язычкі ляпаюць па слупках з нумарамі, і тут жа ляжаць піраміды прызоў — пакецікі з пілаваным цукрам. Не, гэта не такая карусель, хоць і тут людзі чакаюць — гэтаксама як там, перад раскручаным колам шчасця, як тыя мужчыны ў кепках і жанчыны ў вязаных світэрах, валасы якіх блішчаць у святле газавых ліхтароў. Так, людзі тут такія самыя. Толькі кола іншае. Тут яно вязе цябе то ўгору, то ўніз.

Два абароты яно ўжо зрабіла. Гэта вялізнае кола, пастаўленае пад прамым вуглом да зямлі, і, зрабіўшы абарот, яно вяртаецца ў зыходнае становішча і спыняецца. Разам з ім робіш круг і ты і гэтаксама спыняешся, вярнуўшыся да зыходнага пункту. Нават прызоў няма, падумаў ён, па сваёй волі ніхто б добраахвотна не сеў бы на гэтае кола. Але штораз ты садзішся на яго і робіш круг — спачатку ўверх, потым уніз, і зноў ты вяртаешся да зыходнага пункту. Вось і зараз мы вярнуліся туды, падумаў ён, вярнуліся, так нічога і не вырашыўшы.

У пячоры было цёпла, вецер знадворку сціхнуў. Роберт Джордан сядзеў за сталом, разгарнуўшы перад сабой блакнот, і накідваў план мініравання моста. Ён накрэсліў тры схемы, выпісаў формулы, з дапамогай трох малюнкаў паказаў усю тэхніку знішчэння моста — усё надзвычай проста і наглядна, так, каб Ансельма мог давесці справу да канца, калі б з ім самім штосьці здарылася падчас аперацыі. Зрабіўшы ўсе чарцяжы, ён яшчэ раз уважліва перагледзеў іх.

Марыя сядзела побач з ім і праз плячо назірала за яго работай. Ён ведаў, што Пабла сядзіць насупраць, і астатнія гэтаксама тут — размаўляюць, гуляюць у карты. Ён дыхаў

паветрам пячоры, у якім пах кухні і ежы саступіў месца дымнаму чаду і смуроду мужчын — тытунь, вінны перагар і кіслы дух застарэлага поту, — і калі Марыя, сочачы за яго алоўкам, паклала на стол далонь, ён узяў яе, паднёс левай рукой да твару і ўдыхнуў свежы водар мыла і вады, што застаўся пасля мыцця посуду. Не глядзячы на Марыю, ён апусціў яе руку на стол і зноў узяўся за работу, таму і не заўважыў, як яна пачырванела. Яна пакінула руку на сталі, побач з яго рукой, але ён болей не кратаў яе.

Закончыўшы план падрыву моста, Роберт Джордан перагарнуў старонку і пачаў пісаць баявы загад. Думка яго працавала хутка і дакладна, і тое, што ён пісаў, падабалася яму. Запоўніўшы дзве старонкі бланкота, ён уважліва перачытаў іх.

Нібыта ўсё, сказаў ён сабе. Усё зусім ясна, і, здаецца, нічога не забыта. Абодва пасты будуць знішчаны, а мост узарваны згодна з загадам Гольца, і гэта ўсё, за што я адказваю. Не варта было мне ўмешвацца ў гэтую гісторыю з Пабла, але нейкае выйсце і тут, відаць, знойдзецца. Будзе Пабла ўдзельнічаць ці не, мне, зрэшты, усё адно. Але я не маю намеру яшчэ раз узлазіць на тое кола. Двойчы я на яго ўжо трапляў, і двойчы яно рабіла поўны абарот і вярталася да зыходнага пункту, і болей я на яго не сяду.

Ён закрыў бланкот і зірнуў на Марыю.

— Нола, Марыя, — сказаў ён. — Ну, зразумела ты тут што-небудзь?

— Не, Раберта, — адказала дзяўчына і паклала сваю далонь на яго руку, што ўсё яшчэ трымала аловак. — Ты ўжо скончыў?

— Так. Усё ўжо накрэслена і распісана.

— Што ты робіш, Inglés? — спытаў праз стол Пабла. Вочы ў яго зноў памутнелі.

Роберт Джордан уважліва паглядзеў на яго. Трымайся далей ад таго кола! — загадаў ён сабе. Не садзіся на тое кола. Здаецца, яно зноў закруцілася.

— Выпрацоўваю план аперацыі, — ветліва адказаў ён.

— Ну і як, выходзіць? — спытаў Пабла.

— Вельмі добра, — сказаў Роберт Джордан. — Выходзіць вельмі добра.

— А я распрацоўваю план адступлення, — сказаў Пабла, і Роберт Джордан паглядзеў у яго п'яныя свінячыя вочкі, а потым на міску з віном. Міска была амаль парожняя.

Трымайся чым далей ад кола, сказаў ён сабе. Пабла зноў запіў. Так. Але на кола ты ўсё адно не ўзлазь. Кажуць, Грант амаль ніколі не бываў цвярозы падчас Гра-

мадзянскай вайны. Відаць, так яно і было. Пэўна, гэтае параўнанне прывяло б Гранта ў шаленства, калі б ён пабачыў Пабла. Акрамя таго, Грант яшчэ курыў цыгары. Ну што ж, трэба будзе недзе расстарацца якую цыгару для Пабла. Акурат гэтага і бракуе яго твару: напалову зжаванай цыгары. Адно — дзе б тут раздабыць яе для Пабла?

— Ну і як у цябе выходзіць? — пачціва спытаў у яго Роберт Джордан.

— Вельмі добра, — адказаў Пабла і кіўнуў галавой самавіта і паважна. — Muu bien.

— Што-небудзь прыдумаў? — спытаў Агусцін, узняўшы галаву ад карт.

— Так, — сказаў Пабла. — У мяне багата думак наконт гэтага.

— Адкуль жа ты іх бярэш? Ці не з гэтай міскі? — спытаў Агусцін.

— Можна, і адтуль, — адказаў Пабла. — Хто ведае. Марыя, налі віна ў міску, зрабі ласку.

— Вось ужо ў тым бурдзюку, пэўна, паўнюсенька цудоўных думак. — Агусцін вярнуўся да карт. — Чаму б табе не залезці туды самому і не пашукаць іх там?

— Навошта, — абыякава адказаў Пабла, — я лепей пашукаю іх у місцы.

Ён таксама не лезе на кола, падумаў Роберт Джордан. Відаць, яно круціцца дарэмна, само па сабе. І немагчыма на ім катацца надта доўга. Гэта небяспечная забава. Гэта кола смерці. Добра, што яны з яго злезлі. Праз яго ў мяне ўжо колькі разоў галава ішла кругам. Аднак жа п'яніцы і надта подлыя ці вельмі жорсткія людзі катаюцца на гэтым коле, пакуль не здохнуць. Спыраша яно нясе цябе ўгору, і размах у яго штораз іншы, але потым усё адно вяртае ўніз. Ну, і няхай круціцца, падумаў ён. Я на яго болей не ўзлезу. Не, сэр, генерал Грант, годзе ўжо, пакруціўся.

Пілар сядзела каля агню, паставіўшы крэсла так, каб зазіраць у карты двух гульцоў, што сядзелі спінамі да яе. Яна сачыла за гульні.

Самае дзіўнае — гэта пераход ад смяротнай напружанасці да нармальнага хатняга жыцця, думаў Роберт Джордан. Асабліва ўраджае цябе, калі праклятае кола ідзе ўніз. Але я з гэтага кола злез, падумаў ён. І болей на яго мяне ніхто не зацягне.

Яшчэ два дні таму я нават не здагадваўся, што на свеце ёсць Пабла, Пілар і ўсе астатнія, думаў ён. І ніякай Марыі тады для мяне не існавала на свеце. Дый свет, трэба сказаць, быў тады куды прасцейшы. Я атрымаў ад Гольца за-

гад, які быў цалкам ясны, і здавалася, яго можна лёгка выканаць, хоць, праўда, у ім былі некаторыя цяжкасці і ён таіў у сабе пэўную небяспеку. Я меркаваў, што пасля знішчэння моста альбо вярнуся на фронт, альбо не вярнуся, а калі не вярнуся, дык папрашу, каб мне дазволілі пабыць колькі дзён у Мадрыдзе. На гэтай вайне адпачынкаў нікому не даюць, але я быў упэўнены, што на дні два-тры мяне б адпусцілі ў Мадрыд.

У Мадрыдзе я збіраўся купіць сякія-такія кніжкі, зняць нумар у гатэлі «Фларыда» і прыняць гарачую ванну, — уяўляў сабе, як пашлю Луіса, парцье, па пляшку абсенту, магчыма, яму пашэнціла б раздабыць яе ў «Мантэкерыяс Леанэсас» ці дзе яшчэ ў раёне Гран-Віа, — а пасля ванны паляжу ў ложку з кніжкай, папіваючы абсент, а потым затэлефаную ў гатэль «Гейлард» і даведаюся, ці можна зайсці туды паабедаць.

Абедаць на Гран-Віа яму не хацелася, бо, праўду кажучы, гатуюць там абы-як і трэба прыходзіць туды загадзя, бо іначэй зусім нічога не дастанецца. Да таго ж там заўсёды плойма знаёмых журналістаў, і ён зусім не меў ахвоты ўвесь час узважаць, што можна сказаць, а чаго — не. Яму проста хацелася выпіць абсенту, а потым, калі пацягне на размову, пайсці ў «Гейлард», дзе смачна гатуюць і ёсць добрае піва, і паабедаць з Каркавым, і даведацца ў яго пра навіны на франтах.

Калі ён упершыню трапіў у гатэль «Гейлард», дзе мясціліся рускія ў Мадрыдзе, яму там не спадабалася, — абсталяванне яму здалося там надта раскошнае, і ежа надта добрая для абложанага горада, і размовы — надта вольныя для ваеннага часу. Праўда, я вельмі хутка прызвычаіўся, падумаў ён. Не так ужо і кепска мець добрую ежу, калі вяртаешся пасля такой аперацыі, як вось гэта. А ў тых размовах, што падаліся яму спярша занадта вольнымі, як высветлілася пазней, было надта многа праўды. Вось ужо будзе пра што раскажаць у «Гейлардзе», калі закончу гэтую справу, падумаў ён. Так, калі толькі закончу.

Цікава, а ці можна завітаць у «Гейлард» з Марыяй? Не. Нельга. Але можна пакінуць яе ў нумары, і яна прыме гарачую ванну, і калі ты вернешся адтуль, яна будзе цябе чакаць. Вось так і зробім, а потым, калі ты раскажаш пра яе Каркаву, можна будзе ў наступны раз прыйсці з ёю, бо ўсе дужа зацікавацца і захочуць яе пабачыць.

А можна было б і зусім не хадзіць у «Гейлард». Можна паабедаць на Гран-Віа і вярнуцца назад у «Фларыду». Аднак ты абавязкова пойдзеш у «Гейлард», бо табе хочацца

зноў смачна пад'есці і пабыць у камфорце і раскошы пасля ўсяго гэтага. А потым ты вернешся ў «Фларыду», і там цябе будзе чакаць Марыя. Пэўна ж, яна абавязкова паедзе з ім у Мадрыд, калі тут усё пройдзе паспяхова. Калі ўсё гэта закончыцца. Калі ўсё тут абдызецца — ён заслужыць сабе права на абед у гатэлі «Гейлард».

Там, у «Гейлардзе», можна было сустрэць знакамітых рабоча-сялянскіх камандзіраў Іспаніі, якія выйшлі з самай гушчы народа і на самым пачатку вайны занялі высокія камандныя пасты, не маючы ніякай вайскавай падрыхтоўкі, — і выявілася, што шмат хто з іх гаворыць па-руску. Гэта было першае вялікае расчараванне, зведанае ім колькі месяцаў таму, і яно навяло яго на горкі роздум. Потым, аднак, ён зразумеў, у чым справа, і ўцяміў, што, шчыра кажучы, тут нічога благога няма. Гэта былі сапраўдныя рабочыя і сяляне. Яны бралі ўдзел у паўстанні 1934 года і, зазнаўшы ганенні пасля паражэння рэвалюцыі, мусілі былі ўцячы з Іспаніі ў Расію, а там іх паслалі вучыцца ў Вайсковую акадэмію, каб у наступны раз яны былі добра падрыхтаваныя да барацьбы і атрымалі вайсковую адукацыю, неабходную камандзірам.

Падчас рэвалюцыі нельга гаварыць чужынцам, хто табе дапамагае альбо што ты ведаеш болей, чым яны думаюць, што табе трэба ведаць. Ён зараз таксама навучыўся гэтаму. Калі нейкая справа па сваёй сутнасці справядлівая, дык на такі падман не варта зважаць.

Там, у «Гейлардзе», ён даведаўся, напрыклад, што Вальянцін Гансалес, па мянушцы El Campensino, што значыць «Селянін», зусім не селянін, а колішні сяржант Іспанскага замежнага легіёна, які ў свой час дэзерціраваў адтуль і біўся на баку Абд эль-Керыма. Але і ў гэтым нічога благога не было. А чаму б і не? У такой вайне адразу ж спатрэбіліся сялянскія правадыры, а сапраўдны сялянскі правадыр можа лёгка аказацца надта падобным да Пабла. Чакаць жа, калі з'явіцца сам сабою сапраўдны сялянскі правадыр, не было часу, а да таго ж у яго можа быць шмат чаго ад селяніна. Таму і даводзілася такіх правадыроў выходзіць. Праўда, калі ён упершыню пабачыў Campensino, яго чорную бараду, тоўстыя, як у негра, губы і ліхаманкавыя, трывожныя вочы, ён падумаў, што такі можа прынесці не меней турбот, чым звычайны сялянскі правадыр. Калі Роберт Джордан сустрэўся з ім апошні раз, яму нават здалася, што гэты чалавек і сам паверыў у тое, за каго яго выдавалі, і адчуваў сябе сапраўдным селянінам. Гэта быў рызыкаўны смяльчак, адчайная галава: цяжка, пэўна, было

б знайсці смялейшага за яго чалавека. Аднак, божухна ты мой, як многа ён гаварыў! У запале ён мог нагаварыць абы-чаго, не зважаючы на небяспеку сваёй неабачлівасці. А небяспека такая ўжо не раз узнікала. І ўсё адно ён быў цудоўны камандзір брыгады і ніколі не губляўся, нават у самых складаных абставінах. Яму ніколі не прыходзіла ў голаў, што абставіны могуць быць безнадзейнымі, але калі яны і сапраўды былі такія, ён заўсёды ўмеў знайсці выйсце.

Там жа, у «Гейлардзе», можна было сустрэць і простага муляра з Галііі Энрыке Лістэра, які цяпер камандуе дывізіяй і таксама гаварыў па-руску. Там жа можна было сустрэць і сталабра з Андалузіі Хуана Мадэста, якому нядаўна даручылі камандаваць армейскім корпусам. Ён таксама не ў Пуэрта-дэ-Санта-Марыя авалодаў рускай мовай,— хіба што там былі курсы Берліца, спецыяльна прызначаныя для сталаброў. З усіх маладых камандзіраў ён карыстаўся найбольшым даверам у рускіх, бо ён быў сапраўдны партыец,— «на ўсе сто працэнтаў», як яны казалі, выхваляючыся перад амерыканцамі.

Так, «Гейлард»— акурат тое месца, дзе можна ўдасканаліць сваю адукацыю. Якраз там чалавек спасцігаў, як усё адбываецца на самой справе, а не так, як яно павінна было б адбывацца. Я, мабыць, толькі распачаў там сваю адукацыю, падумаў ён. Цікава, ці давядзецца мне падоўжыць яе там? Усё, пра што я даведаўся ў «Гейлардзе», было разумнае і карыснае, акурат тое, што мне патрэбна. Праўда, на самым пачатку, калі ён яшчэ верыў ва ўсялякую лухту, шмат што бянтэжыла яго там. Аднак цяпер ён ужо многаму навучыўся і зразумеў неабходнасць утойваць праўду пры пэўных абставінах, і ўсё, пра што ён даведаўся ў «Гейлардзе», толькі замацавала ў ім веру ў справядлівасць той справы, за якую ён змагаўся. Яму неабходна было ведаць сапраўдны, а не верагодны стан рэчаў. На вайне заўсёды шмат усякай хлусні. Але праўда пра Лістэра, Мадэста і Сатпенсіно куды лепей за ўсе выдумкі і легенды. Прыйдзе час, і гэтую праўду не будуць хаваць ні ад кога, а тым часам ён быў задаволены, што існуе «Гейлард», дзе ён можа атрымаць гэтую праўду з першых рук.

Туды ён і збіраўся пайсці ў Мадрыдзе пасля таго, як купіць кніжкі, і прыме гарачую ванну, і вып'е абсенту, і крыху пачытае. Але ўсе гэтыя планы ён выношваў раней, калі яшчэ не было Марыі. Ну, што ж, добра: яны здымуць два нумары, і пакуль ён будзе ў «Гейлардзе»; яна можа займацца, чым захоча, а адтуль ён адразу прыйдзе да яе.

Яна гэтулькі чакала яго тут, у гарах, што зможа трошкі пачакаць і ў гатэлі «Фларыда». І ў іх будуць цэлых тры дні ў Мадрыдзе. Тры дні — гэта шмат часу. Ён зводзіць яе паглядзець на братаў Маркс у фільме «Вечар у оперы». Гэты фільм ідзе ўжо тры месяцы і, напэўна, будзе ісці яшчэ тры дні. Ёй спадабаюцца браты Маркс, падумаў ён. Напэўна, вельмі спадабаюцца.

Але ад «Гейларда» да гэтай пячоры — доўгі шлях, падумаў ён. Не, не гэты шлях доўгі. Доўгім ён будзе ад гэтай пячоры да «Гейларда». Упершыню ён трапіў у «Гейлард» з Кашкіным, і яму там не спадабалася. Кашкін сказаў, што яму трэба абавязкова пазнаёміцца з Каркавым, бо Каркаў вельмі цікавіцца амерыканцамі і да таго ж ён найбольшы ў свеце прыхільнік Лопэ дэ Вэга і лічыць «Фуэнтэ Авехуна» найгеніяльнейшай з усіх напісаных драматургам п'ес. Магчыма, так яно і ёсць, але Роберт Джордан трымаўся ў гэтым іншай думкі.

Гатэль яму не спадабаўся, а Каркаў — спадабаўся. Каркаў — найразумнейшы чалавек з усіх, з кім яму даводзілася сустракацца раней. Спачатку Каркаў яму здаўся смешным — лядашчы, кволы чалавечак у шэрым кіцелі, шэрых брыджах і чорных кавалерыйскіх ботах, з маленькімі рукамі і нагамі, і гаворыць так, нібыта сплёўвае словы праз зубы. Але Роберт Джордан не сустракаў яшчэ такога чалавека, у якога была б такая разумная галава, столькі ўнутранай годнасці і знешняй фанабэрыі і такога дасціпнага пачуцця гумару.

Кашкін нагаварыў пра Роберта Джордана немаведама чаго, і Каркаў спачатку паводзіў сябе з ім з пагардлівай ветлівасцю, але потым, калі Роберт Джордан, замест таго каб строіць з сябе героя, раскажаў нейкую гісторыю, вельмі вясёлую, у якой ён выглядаў у непрыстойна-камічным выглядзе, Каркаў ад ветлівасці перайшоў да дабрадушнай кплівасці, потым да вясёлых жартаў, і яны зрабіліся сябрамі.

Каля ўвахода ў «Гейлард» стаяць вартавыя з штыхамі на вінтоўках, і сёння ўвечары гэта самае прыемнае і самае камфартабельнае месца ў абложаным Мадрыдзе. Яму карцела сёння вечарам знаходзіцца не тут, а там. Хоць і тут не надта каб было кепска зараз, калі кола спынілася і снег амаль што перастаў.

Ён ахвотна паказаў бы Каркаву сваю Марыю, але няёмка было з'явіцца туды з ёю, трэба было б раней спытаць дазволу на гэта, дый увогуле невядома, як яго там сустрэнуць пасля гэтай аперацыі. Наступ да таго часу ўжо скон-

чыцца, і Гольц будзе таксама там, і калі тут усё пройдзе паспяхова, усе даведаюцца ад Гольца пра мост. А наконт Марыі Гольц, пэўна, пасмяецца з яго, нагадаўшы, што ён тады нагаварыў пра дзяўчат.

Ён пацягнуўся да міскі, што стаяла перад Пабла, і зачарпнуў конаўку віна.

— З твайго дазволу, — сказаў ён.

Пабла кінуў. Відаць, захапіўся сваімі стратэгічнымі меркаваннямі, падумаў Роберт Джордан. Шукае выйсця ў місцы з віном. Гэты мярзотнік, мабыць, і сапраўды не без здольнасцей, калі мог так доўга тут верхаводзіць. Гледзячы на Пабла, ён спрабаваў уявіць сабе, які б з таго быў партызанскі камандзір у часы Грамадзянскай вайны ў Амерыцы. Іх было тады шмат, а ведаем мы пра іх вельмі мала. Не пра такіх, як Куонтрыл, як Мосбі, як ягоны дзед, а пра важакоў невялікіх партызанскіх атрадаў. Дарэчы, наконт віна. Няўжо ты сапраўды лічыш, што Грант быў п'яніца? Дзед заўсёды запэўніваў, што гэта так, што ўжо а чацвёртай гадзіне папаўдні Грант заўсёды быў крыху пад чаркаю і што падчас аблогі Віксбурга ён піў без продыху колькі дзён запар. Але дзед сцвярджаў, што, хоць бы які ні быў п'яны Грант, дзейнічаў ён заўсёды цалкам разважліва, толькі часам яго было надта цяжка разбудзіць. Але калі ўжо разбудзіш, дзейнічаў ён вельмі разважліва.

На гэтай вайне ніводзін з бакоў не мае свайго Гранта, свайго Шэрмана альбо свайго Стоўнуала Джэксана. І Джэба Сцюарта таксама не відаць. Ані Шэрыдана. Затое плойма Мак-Клеланаў. У фашыстаў кішма кішыць Мак-Клеланамі, а ў нас іх сама меней трое.

Так, вайсковых геніяў у гэтай вайне ён пакуль што зусім не бачыў. Ніводнага. Нават нікога падобнага да генія тут не было. Клебер, Лукач і Ганс, якія камандавалі Інтэрнацыянальнымі брыгадамі, з гонарам выканалі сваю ролю ў абароне Мадрыда, але потым стары, лысы, у акулярах на носе, самаўпэўнены, як пень, дурны, як бот, нецікавы ў размове, па-бычынаму храбры і тупы, раздзьмуты прапагандаю абаронца Мадрыда Міаха пачаў зайздросціць папулярнасці Клебера і прымусіў рускіх адхіліць таго ад камандавання і адправіць у Валенсію. Клебер быў добры салдат, але абмежаваны чалавек — і да таго ж надта гаваркі для такой справы, калі мець на ўвазе яго пасаду. Гольц — добры камандзір і цудоўны чалавек, але яго ўвесь час трымалі на другарадных пасадах і не давалі магчымасці разварнуцца. Наступ, які рыхтаваўся цяпер, быў яго першай значнай аперацыяй, і пакуль што Роберту Джор-

дану не дужа спадабалася ўсё тое, што ён чуў пра гэты наступ.

Шкада, што ён не бачыў бітвы на плато за Гвадалахара-рай, калі былі разбіты італьянцы. Ён тады быў у Эстрададуры. Пра гэтую бітву яму расказваў Ганс тыдні два таму ў «Гейлардзе», і так дакладна і жыва, нібыта ён пабачыў усё на свае вочы. Быў такі момант, што здавалася — разгром непазбежны, — гэта калі італьянцы прарвалі фронт каля Трыхуэке, і калі ім тады ўдалося б перарэзаць Тарыха-Брыўэгскую дарогу, Дванаццатая брыгада была б адрэзана. «Але мы ведалі, што маем справу з італьянцамі, — сказаў Ганс, — таму рызыкнулі зрабіць манеўр, які, калі б перад намі быў якісьці іншы праціўнік, скончыўся б катастрофай. І манеўр удаўся».

Усё гэта Ганс паказаў яму на сваіх картах. Ганс увесь час насіў іх пры сабе, у планшэце, і дагэтуль не мог нацешыцца гэтым сваім манеўрам. Ганс быў цудоўны салдат і добры таварыш. Іспанскія часці Лістэра, Мадэста і Кампенсіна выдатна паказалі сябе ў гэтай бітве, расказваў Ганс, і гэта цалкам можна аднесці на карысць камандзіраў, якія здолелі наладзіць жалезную дысцыпліну. Аднак і Лістэру, і Мадэста, і Кампенсіна большасць іх манеўраў падказалі рускія ваенныя дарадчыкі. Усе трое былі падобныя да пілотаў-пачаткоўцаў, якія вучацца лётаць на машынах з падвойным кіраваннем: любую іх памылку можа выправіць пілот-інструктар. Што ж, гэты год пакажа, ці добра яны засвоілі гэтую навуку.

Яны былі камуністамі і прыхільнікамі жалезнай дысцыпліны. Дысцыпліна, якую яны ўводзяць, зробіць з іспанцаў добрых салдат. Лістэр асабліва строга вымагаў дысцыпліны, і ён здолеў выкаваць з дывізіі сапраўдную баяздольную адзінку. Адна справа — утрымліваць пазіцыі, другая — пайсці на штурм пазіцый і захапіць іх, і зусім іншая справа — манеўраваць войскамі ў ходзе баявых дзеянняў, думаў Роберт Джордан, седзячы ў пячоры за сталом. Цікава, як Лістэр — такі, якім я яго ведаю, — справіцца з гэтым, калі падвойнага кіравання не будзе. А можа, яно застанецца, падумаў ён. Магчыма, яны не пойдучь. Магчыма, яны яшчэ болей умацуюцца. Цікава, як ставяцца самі рускія да гэтага. «Гейлард» — вось дзе можна пра ўсё гэта даведацца, думаў ён. Ёсць шмат пытанняў, на якія я магу атрымаць адказ толькі ў «Гейлардзе».

Некалі яму здавалася, што «Гейлард» дрэнна на яго ўплывае. Там усё было наадварот ад пурытанскага, рэлігійнага камунізму будынка нумар 63 па вуліцы Веласке-

са — мадрыдскага палаца, дзе мясціўся штаб Інтэрнацыянальных брыгад. На Веласкеса, 63 ты адчуваў сябе членам манаскага ордэна, а ўжо што тычыцца атмасферы, якая некалі панавала ў штабе Пятага палка,— да таго, як ён быў разбіты на брыгады згодна статуту новай арміі,— у «Гейлардзе» такой атмасферы ніколі не было.

У тых абодвух штабах на Веласкеса, 63 ты адчуваў сябе ўдзельнікам крыжовых паходаў. Гэта адзінае слушнае вызначэнне, хоць яно да такой ступені зацяганае, што сапраўдны сэнс яго даўно ўжо сцёрся. Нягледзячы на бюракратызм, на няўмельства, на ўнутрыпартыйныя сваркі, у цябе там было такое пачуццё, якога ты чакаў, але не зведаў у дзень сваёй першай прычасці. Гэта было пачуццё абавязку перад усімі прыгнечанымі цэлага свету, пачуццё, пра якое няёмка і цяжка казаць, як пра рэлігійны экстаз, і разам з тым такое сапраўднае, як тое, што агортвае цябе, калі слухаеш Баха, ці калі стаіш у Шартрскім ці Ліёнскім саборы і глядзіш, як ліецца святло скрозь велічныя вітражы, ці калі глядзіш на палотны Мантэны, і Эль Грэка, і Брэйгеля ў Прада. Яно, гэтае пачуццё, вызначала тваё месца ў нечым, у што ты верыў безагаворачна і безаглядна, непадзельна, бязмежна, самаахвярна, самааддана, усёй сваёй істотай, і яно адорвала цябе адчуваннем усеагульнага братэрства з усімі тымі, хто служыць гэтай самай справе. Яно было зусім незнаёмае табе раней, але цяпер ты яго зведаў, і яно разам з тымі прычынамі, што яго выклікалі, зрабілася для цябе такім важным, што цяпер нават твая асабістая смерць не мае ніякага значэння, і калі ты імкнешся ўнікнуць смерці, дык толькі таму, што яна перашкодзіла б табе выканаць твой абавязак. Але самае лепшае было тое, што ты мог нешта рабіць дзеля гэтага пачуцця і гэтай унутранай патрэбы. Ты мог змагацца.

Вось мы і змагаліся, думаў ён. І тыя, хто добра біўся і застаўся жывы, спакваля страчвалі чысціню гэтага пачуцця. Нават і паловы года не мінула.

Але калі ты бярэш удзел у абароне пазіцыі ці горада, гэтая колішняя чысціня пачуццяў вяртаецца. Так было падчас баёў у Сьеры. Там адчувалася сапраўдная рэвалюцыйная салідарнасць. Акурат там ён зразумеў і ўхваліў пільную патрэбу ва ўмацаванні вайскавай дысцыпліны. Знайшліся баязліўцы, якія пад артабстрэлам пачалі ўцякаць. Ён бачыў, як іх расстрэльвалі і пакідалі гнісці пры дарозе, толькі забіралі ў іх зброю і каштоўныя рэчы. Тое, што забіралі патроны, боты і скураныя курткі, было зусім

слушна. Тое, што бралі каштоўныя рэчы, было проста разумна. Іначай усё гэта забралі б анархісты.

Тады здавалася слухным, патрэбным і справядлівым, што людзей, якія ўцякалі, расстрэльвалі на месцы. Нічога благога ў тым не было. Яны ўцякалі, бо думалі толькі пра сябе. Фашысты атакавалі, і мы спынілі іх на тым схіле, сярод шэрых скал, сасняку і цярных кустоў Гвадарамы. Цэлы дзень мы ўтрымлівалі гэтую дарогу пад паветранай бамбёжкай і агнём артылерыі, якую фашысты падцягнулі зусім блізка, і пад канец дня тыя, хто ўцалеў, пайшлі ў контратаку і адагналі фашыстаў. Потым, калі яны спрабавалі абысці нас, прабіраючыся невялікімі атрадамі паміж скал і дрэў, мы заселі ў будынку санаторыя і стралялі ў іх з вокнаў і даху, хоць яны ўжо абышлі нас з абодвух бакоў. Тады мы даведаліся, што значыць трапіць у акружэнне, і мы пратрымаліся ўсё-такі, пакуль контратака не адкінула іх зноў назад.

Сярод усяго гэтага, адчуваючы страх, ад якога перасыхае ў роце і горле, сярод пылу раскрышанага тынку, калі ў сполахх і грукаце выбухаў абвальваюцца сцены, выцягваеш з руін кулямёт, адштурхоўваеш забітых кулямётчыкаў, што ляжаць ніцма, прысыпаныя друзам, і, хаваючы галаву за шчытком, выцягваеш сплюшчаную гільзу, выраўноўваеш стужку і вось ужо ляжыш за шчытком і паліваеш зноў з кулямёта шашу. Ты зрабіў тое, што павінен быў зрабіць, і праўда на тваім баку. Ты зазнаў задушлівае ап'яненне бою, ап'яненне, што ачышчае цябе і вызваляе цябе ад страху, і тым летам і восенню ты змагаўся за ўсіх абяздоленых і прыгнечаных цэлага свету, супраць усіх прыгнятальнікаў, за ўсё тое, у што ты верыш, і за новы свет, які паўставаў перад табой.

У тую восень, думаў ён, ты навучыўся не звяртаць увагі на нягоды, цяплява пераносіў холад, і сырасць, і бруд бясконцых сапёрных і фартыфікацыйных работ. І тое пачуццё, што ты зазнаў летась, было глыбока схаванае пад стомай, нервовым напружаннем, пакутай недаспаных начэй. Але яно не знікла зусім, і ўсё, праз што яму давалася прайсці, толькі ўмацоўвала гэтае пачуццё. Адначасова ты адчуваў глыбокую, здаровую і бескарысліваю гордасць — аднак калі б ты прыйшоў з усім гэтым у «Гейлард», на цябе там глядзелі б як на нуднага дурня, раптам падумаў ён.

Не, тады б ты пачуваў сябе чужынцам у «Гейлардзе», думаў ён. Ты быў надта наіўны. Ты быў тады быццам блажэнны. Але, магчыма, і «Гейлард» быў тады не такі, як

цяпер, падумаў ён. Не, ён і сапраўды быў тады зусім не такі. Зусім не такі. Тады наогул не было ніякага «Гейларда». Каркаў расказваў яму пра той час. Тады ўсе рускія, колькі іх там было ў Мадрыдзе, жылі ў «Палас-гатэлі». Роберт Джордан тады не ведаў ніводнага з рускіх. Гэта было яшчэ да ўтварэння першых партызанскіх атрадаў, перад знаёмствам з Кашкіным і іншымі рускімі. Кашкін тады быў на поўначы, у Іруне і Сан-Себасцьяне, удзельнічаў у няўдалых баях пад Вікторыяй. Ён прыехаў у Мадрыд толькі ў студзені, і пакуль Роберт Джордан змагаўся ў Карабенчэле і Усеры ў тых тры дні, калі яны спынілі наступ правага крыла фашыстаў на Мадрыд, і будынак за будынкам вызвалалі ад мараканцаў і Tercio¹ разбуранае прадмесце на ўскраіне шэрага, спаленага сонцам плато, і стваралі на пагорках лінію абароны, якая мела на мэце засланіць ад ворага гэты куточак горада,— увесь той час Каркаў быў у Мадрыдзе.

Пра той час Каркаў нагадваў без ніякага цыннізму. То быў час, калі ўсім здавалася, што гэта ўжо канец, і ў кожнага захавалася больш каштоўная, чым адзнакі і ўзнагароды, памяць пра тое, як ён паводзіў сябе, калі здавалася, што ўсё ўжо страчана. Урад кінуў горад на волю лёсу і ўцёк, захапіўшы з сабой усе машыны ваеннага міністэрства, і старому Міаху даводзілася аб'язджаць абарончыя пазіцыі на ровары. Гэтаму Роберт Джордан ніяк не мог паверыць. Нават у найпатрыятычнейшым настроі ён ніяк не мог уявіць сабе Міаху на ровары, хоць Каркаў і запэўніваў, што так яно і было на самой справе.

Але былі і такія рэчы, пра якія Каркаў не пісаў. У «Палас-гатэлі» тады ляжалі тры параненых рускіх — два танкісты і лётчык, якія засталіся пад яго наглядом. Яны былі ў безнадзейным стане, і іх нельга было транспарціраваць: Каркаву належала паклапаціцца пра тое, каб гэтыя параненыя не трапілі ў рукі фашыстаў у выпадку, калі горад давядзецца здаць.

Калі ж Мадрыд давядзецца здаць, Каркаў, перш чым пакінуць «Палас-гатэль», абяцаў даць ім атруту. А па тых трох трупах, з якіх адзін меў тры кулявыя раны ў живот, у другога была спрэс знесена сківіца і аголены галасавыя звязкі, у трэцяга растружчана куляю сцягновая косць, а галава і рукі абпалены так, што твар ператварыўся ў сучэльны пухір без броваў, без павек, без валосся,— ніхто не дазнаўся б, што гэта рускія. Ніхто не здолеў бы апазнаць

¹ Легіянеры, якія змагаліся на баку фашыстаў (*існ.*).

рускіх у скалечаных целах, якія пакінулі б у нумары «Палас-гатэля». Нішто не сведчыла б, што гэтыя голыя мерцвякі — рускія. Мёртвыя не выдаюць ні сваёй нацыянальнасці, ні сваіх палітычных перакананняў.

Роберт Джордан спытаў у Каркава: а што, як сапраўды давялося б яму зрабіць гэта, і Каркаў адказаў, што такая перспектыва яму не дужа спадабалася б.

— А ўсё-такі як бы вы гэта здзейснілі?— запытаўся Роберт Джордан і дадаў:— Гэта ж не так проста — атруціць чалавека.

Але Каркаў адказаў:

— Не, гэта вельмі проста, калі заўсёды носіш з сабой атруту, прызначаную сабе самому.— І ён расчыніў свой партабак і паказаў Роберту Джордану, што было схавана ў яго вечку.

— Але ж калі вы трапіце ў палон, у вас перш за ўсё адбяруць партабак,— заўважыў Роберт Джордан.— Скажучь «рукі ўгору», і ўся справа.

— А ў мяне яшчэ і вось тут ёсць,— усміхнуўся Каркаў і паказаў на штрыфель сваёй курткі.— Трэба толькі ўзяць кончык штрыфля ў рот, вось так, раздушыць ампулу зубамі і глынуць.

— Гэта ўжо куды зручней,— сказаў Роберт Джордан.— А скажыце, яна, гэтая атрута, сапраўды пахне міндалём, як пішуць у дэтэктыўных раманах?

— Не ведаю,— весела сказаў Каркаў.— Ніколі не нюхаў. Можа, разаб'ём адну ампулку і панюхаем?

— Лепей зберажыце яе.

— Праўду кажаце,— сказаў Каркаў і схаваў партабак.— Разумеце, я зусім не паражэнец, але крытычны момант заўсёды можа надысці яшчэ раз, а гэтай штукі вы нідзе не дастанеце. Ці чыталі вы камюніке з Кардоўскага фронту? Проста цудоўнае! Па-мойму, гэта найлепшае з усіх камюніке.

— А што ў ім гаворыцца?

Роберт Джордан прыехаў у Мадрыд якраз з Кардоўскага фронту, і ў яго раптам штосьці сцялася ўсярэдзіне, як бывае заўсёды, калі нехта жартуе з таго, з чаго можаш жартаваць толькі ты і ніхто іншы.

— *Nuestra gloriosa tropa siga avanzando sin perder ni una sola palma de terreno*,— працытаваў Каркаў на сваёй дзіўнай іспанскай мове.

— Няўжо так сапраўды і напісана?— недаверліва спытаў Роберт Джордан.

— «Нашы слаўныя войскі рухаюцца наперад, не страчваючы ані пядзі тэрыторыі», — пераклаў Каркаў на англійскую мову. — Так напісана ў камюніке. Я знайду яго для вас.

Яшчэ была жывая памяць пра людзей, якіх ты ведаў і якія палеглі ў баях за Пасабланка, але ў «Гейлардзе» з гэтага жартавалі.

Вось што ўяўляў сабой «Гейлард» цяпер. Але быў час, калі «Гейларда» не існавала, і калі ўжо так здарылася, што тыя, хто ўцалеў пасля першых дзён вайны, стварылі гэты самы «Гейлард», Роберт Джордан быў ім за гэта ўдзячны, і яму было прыемна бываць там. Тое, што ты адчуваў у Сьеры, і ў Карабанчэлі, і ва Усеры, засталося ў далёкім мінулым, думаў ён. Але каму ўдаецца захаваць на ўсё жыццё той першы цнатлівы запал, з якім распачынаюць сваю дзейнасць маладыя ўрачы, маладыя свяшчэннікі і маладыя салдаты? Хіба што свяшчэннікам, бо інакш ім давялося б кінучь сваю прафесію. Ну, а як тады Каркаў?

Яму ніколі не надакучвала думаць пра Каркава. Калі яны апошні раз сустрэліся ў «Гейлардзе», Каркаў вельмі цікава расказваў пра аднаго англійскага эканаміста, які доўга жыў у Іспаніі. Роберт Джордан на працягу многіх гадоў сустракаў артыкулы гэтага чалавека ў розных газетах і часопісах і заўсёды ставіўся да яго з павагай, не ведаючы пра яго нічога. Тое, што гэты чалавек пісаў пра Іспанію, яму не дужа падабалася. Яно было надта проста і ясна і надта ўжо схематычна, і шмат якія статыстычныя дадзеныя былі відавочна, хоць і ненаўмысна, падтасаваныя. Але ён вырашыў, што, калі добра ведаеш краіну, табе рэдка падабаецца тое, што пра яе пішуць у газетах і часопісах, і паважаў гэтага эканаміста за яго добрыя намеры.

А потым нарэшце ён яго пабачыў. Гэта было надвячоркам, перад атакай у Карабанчэлі. Яны сядзелі пад сцяной арэны, дзе звычайна праходзілі баі быкоў. На дзвюх суседніх вуліцах ішла перастрэлка, і ўсе нерваліся, чакаючы пачатку атакі. Ім паабяцалі прыслаць танк, але ён не прыйшоў, і Мантэра сядзеў, падпёршы галаву рукой, і ўвесь час дудніў:

— А танка няма. А танка няма.

Дзень быў халодны, і вецер гнаў па вуліцы жоўты пыл, а Мантэра быў паранены ў левае плячо, і рука ў яго дранцвела.

— Нам нельга без танка, — казаў ён. — Давядзецца чакаць танка, а чакаць доўга мы не можам. — Ад болю яго голас гучаў зласліва.

Роберт Джордан пайшоў паглядзець, ці не спыніўся танк за вялікім будынкам на павароце трамвайнай лініі, як лічыў Мантэра. Там ён і стаяў. Але гэта быў не танк. У той час іспанцы абывшты называлі танкам. Гэта быў стары бранявік. Дабраўшыся да таго месца за рогам вялікага будынка, вадзіцель не захацеў ехаць далей, да арэны. Ён стаяў ззаду сваёй машыны, паклаўшы на металічную абшыўку скрыжаваныя рукі і ўткнуўшы ў іх галаву ў мяккім скураным шлеме. Калі Роберт Джордан звярнуўся да яго, ён толькі заматаў галавой, не адрываючы ад яе рук. Потым ён павярнуў галаву, не глядзячы на Роберта Джордана.

— Я не маю загаду ехаць туды, — пахмурна сказаў ён.

Роберт Джордан выцягнуў з кабуры рэвальвер і прыставіў яго да скураной курткі вадзіцеля.

— Вось табе загад, — сказаў ён яму.

Вадзіцель зноў заматаў галавой у мяккім скураным шлеме, як у амерыканскага футбаліста, і сказаў:

— Кулямёт без патронаў.

— У нас там ёсць патроны, — сказаў яму Роберт Джордан. — Сядай і паехалі. Стужкі там зарадзім. Сядай.

— Няма каму страляць з кулямёта, — сказаў вадзіцель.

— А дзе ён? Дзе кулямётчык?

— Забіты, — сказаў вадзіцель. — Там, усярэдзіне.

— Выцягні яго, — сказаў Роберт Джордан. — Выцягні яго адтуль.

— Я баюся дакранацца да яго, — сказаў вадзіцель. — А ён ляжыць паміж кулямётам і рулём.

— Пойдзем, — сказаў Роберт Джордан. — Мы зараз удваіх яго выцягнем.

Улазячы ў машыну, ён ударыўся аб штосьці галавой, і з невялікай ранкі над брывом па твары пацякла кроў. Мёртвы кулямётчык быў надта цяжкі і ўжо паспеў скарчаны так, што выпрастаць яго было немагчыма, і Роберту Джордану давялося біць кулаком па яго галаве, каб вызваліць яе з вузкай шчыліны паміж сядзеннем і рулём, дзе яна захрасла. Нарэшце ён здагадаўся падштурхнуць яе каленам знізу, і яна вызвалілася, і, абхапіўшы цела ўпоперак, ён пачаў выцягваць яго з машыны.

— Дапамажы мне, — сказаў ён вадзіцелю.

— Я баюся дакранацца да яго, — сказаў вадзіцель, і Роберт Джордан убачыў, што ён плача. Слёзы струменілі па яго твары, чорным ад порыху, і з носа таксама цякло.

Стоячы каля машыны, Роберт Джордан выцягнуў мёртвага кулямётчыка з браневіка, і той упаў на тратуар каля самых трамвайных рэек, скурчаны, сагнуты папалам. Там ён і ляжаў, прыхінуўшыся шэра-васковай шчакой да бетонных плітаў тратуара, падагнуўшы пад сябе рукі, як у машыне.

— Сядай, чорт цябе задзяры,— сказаў Роберт Джордан, махнуўшы вадзіцелю рэвальверам.— Зараз жа сядай!

Акурат тады, раптам, ён убачыў таго чалавека, які выйшаў з-за рога будынка. Ён быў у доўгім паліто, без капелюша, з скуластым тварам, а вочы сядзелі глыбока і блізка адно ад аднаго. У руцэ ён трымаў пачак цыгарэт «Чэстэрфільд» і, выцягнуўшы адну цыгарэту, прапанаваў яе Роберту Джордану, які, наставіўшы рэвальвер, падштурхоўваў вадзіцеля да машыны.

— Хвілінку, таварыш,— сказаў ён Роберту Джордану па-іспанску.— Ці не маглі б вы мне сёе-тое растлумачыць наконт гэтага бою?

Роберт Джордан узяў цыгарэту і схаваў яе ў нагруднай кішэні сваёй блакітнай рабочай блузы. Ён пазнаў гэтага таварыша па фатаграфіях. Гэта быў той самы англійскі эканаміст.

— Пайшоў бы ты сам ведаеш куды,— сказаў яму Роберт Джордан па-англійску, а потым па-іспанску загадаў вадзіцелю браневіка:— Наперад. Да арэны. Зразумела?— І штосілы грукнуў цяжкімі дзверцамі машыны і зачыніў іх, і машына рушыла доўгім адхоністым спускам, і кулі застукалі па абшыўцы, быццам каменьчыкі па жалезным казанку. Потым, калі па іх адкрылі агонь з кулямёта, гэта былі рэзкія, частыя ўдары малатка па абшыўцы. Яны прытармазілі каля сцяны арэны, яшчэ абклеенай леташнімі афішамі, там, дзе стаялі расчыненыя скрынкі з патронамі і чакалі людзі з вінтоўкамі ў руках і гранатамі за поясам і ў кішэнях, і Мантэра сказаў:

— Добра. Вось і танк прыйшоў. Можна атакаваць.

Пазней у той вечар, калі апошнія будынкi на пагорку былі ўжо захоплены, Роберт Джордан ляжаў, зручна прымасціўшыся за цаглянай сцяной каля прабітай у цэгле адтуліны, падобнай да байніцы, і глядзеў на цудоўнае поле абстрэлу, што распасцерлася паміж імі і горнай градой, да якой адступілі фашысты, і амаль з асалодай думаў пра тое, як удала ахоўвае іх левы фланг пагорак з зруйнаванай вілаю на вяршыні. Ён закапаўся ў салому і загарнуўся ў коўдру, каб не застудзіцца, калі пачне прасыхаць наскрозь прапацеляя вопратка. Лежачы, ён раптам прыгадаў

таго эканаміста і ўсміхнуўся, а потым пашкадаваў, што адказаў яму так груба. Але тады, у тую хвіліну, калі англічанін працягнуў яму цыгарэту, быццам чаявыя за інфармацыю, нянавісьць франтавіка да тылавога шкурніка ўскіпела ў ім з такой сілаю, што ён проста не змог стрываць.

Цяпер ён зноў нагадаў «Гейлард» і тое, што казаў Каркаў пра гэтага чалавека.

— Дык вось дзе вы сустрэлі яго,— сказаў тады Каркаў.— Я ў той дзень не мог прабрацца далей Пуэнтэ-дэ-Таледа. А ён, выходзіць, дабраўся ажно да фронту. Але гэта, здаецца, быў апошні дзень яго подзвігаў. На наступны дзень ён паехаў з Мадрыда. Найлепшым чынам ён праявіў сябе ў Таледа. У Таледа ён дзейнічаў як сапраўдны герой. Ён быў адным з аўтараў плана захопу Алькасара. Вам трэба было б пабачыць яго ў Таледа. На маю думку, поспех гэтай аблогі ў значнай ступені быў дасягнуты дзякуючы яго намаганням і парадам. Прынамсі, гэта быў самы бязглузды этап вайны. Гэта была проста вяршыня бязглуздыцы. Але скажыце мне, як ставяцца да гэтага чалавека ў Амерыцы?

— У Амерыцы,— сказаў Роберт Джордан,— лічаць, што ён мае цесныя сувязі з Масквой.

— Пустое,— сказаў Каркаў.— Але ў яго цудоўнае аблічча, і гэтае яго аблічча разам з добрымі манерамі заўсёды забяспечваюць яму поспех. А вось мне з абліччам не пашанцавала. Усё, чаго мне пашчасціла дасягнуць у жыцці, я дасягнуў насуперак свайму абліччу, якое не выклікае ў людзей ні сімпатыі, ні даверу. А ў гэтага Мітчэла не аблічча, а проста скарб. Сапраўднае аблічча змоўніка. Кожны, хто чытаў кніжкі пра змоўнікаў, адразу ж адчувае да яго давер. І манеры ў яго таксама чыста змоўніцкія. Досыць пабачыць, як ён уваходзіць у пакой, і вы адразу ведаеце, што перад вамі змоўнік чыстай вады. Любы з вашых заможных суайчыннікаў, што кіруецца, як яму здаецца, велікадушным жаданнем дапамагчы Савецкаму Саюзу ці прагне застрахаваць сябе чымсьці на выпадак магчымага поспеху камуністаў, адразу ж зразумее з выгляду гэтага чалавека, што ён не можа быць нікім іншым, як толькі давераным агентам Камінтэрна.

— Значыць, з Масквой у яго няма ніякіх сувязей?

— Ніякіх. Слухайце, таварыш Джордан. Ці ведаеце вы, што дурні бываюць двух тыпаў?

— Шкодныя і бясшкодныя?

— Не. Я маю на ўвазе тых два тыпы дурняў, якія трапляюцца ў нас у Расіі.— Каркаў усміхнуўся і пачаў:—

Першы — гэта зімовы дурань. Зімовы дурань падыходзіць да дзвярэй вашага дома і гучна грукае. Вы адчыняеце дзверы і бачыце абсалютна незнаёмага вам чалавека. Але выгляд яго ўражае. Гэта велічэзны дзяцюк у высокіх ботах, у кажусе, і на галаве яго кучомка, і ўвесь ён абсыпаны снегам. Спыраша ён тупае нагамі і абцярушвае снег з ботаў. Потым скідае кажух, абцярушвае яго і панатрэсвае яшчэ болей снегу. Потым ён здымае кучомку і аббівае яе аб дзвярны вушак. І з кучомкі таксама сыплецца снег. Потым ён яшчэ раз тупае нагамі і ўваходзіць у пакой. Вы глядзіце на яго і бачыце, што перад вамі дурань. Гэта зімовы дурань.

А летні дурань ходзіць па вуліцы, махае рукамі і круціць галавою туды-сюды, і кожны за дзвесце крокаў адразу бачыць, што перад ім — дурань. Гэта летні дурань. Дык вось, той эканаміст — дурань зімовы.

— Але чаму яму тут давяраюць?— спытаў Роберт Джордан.

— А праз тое яго аблічча,— сказаў Каркаў.— Праз яго цудоўнае *gueule de conspirateur*¹. А яшчэ таму, што ён карыстаецца хітрамудрым трукам: ён заўсёды робіць выгляд, нібы толькі што з'явіўся аднекуль, дзе да яго ставяцца з вялікай пашанай і даверам. Праўда,— Каркаў усміхнуўся,— каб гэты трук не страчваў сваёй сілы, яму даводзіцца ўвесь час пераязджаць з месца на месца. Ведаеце, іспанцы — дзіўны народ,— працягваў Каркаў.— Тутэйшы ўрад мае вельмі многа грошай. Шмат золата. Сябрам яны не даюць нічога. Вы — сябар. Цудоўна. Таму вы зробіце ўсё задарма, і вам няма патрэбы плаціць. Але людзям, што прадстаўляюць уплывовую фірму ці краіну, якая не ставіцца да іх па-сяброўску і якую трэба схіліць на свой бок,— такім людзям яны даюць самай шчодрой рукой. Гэта вельмі цікавы факт, калі да яго ўважлівей прыгледзецца.

— Мне гэта не падабаецца. Апроч усяго, гэтыя грошы належаць іспанскім рабочым.

— Зусім і не трэба, каб гэта вам падабалася. Адно трэба, каб вы зразумелі,— сказаў Каркаў.— Пры кожнай нашай сустрэчы я даю вам невялікі ўрок, і так спакваля вы набудзеце ўсе патрэбныя веды. Гэта надта цікава для выкладчыка, калі ён сам вучыцца.

— Наўрад ці я буду цяпер працаваць выкладчыкам, калі вярнуся на радзіму. Мяне, мабыць, звольняць як чырвонага.

¹ Аблічча змоўніка (*фр.*).

— Ну што ж, тады прыезджайце да нас, у Савецкі Саюз, і будзеце працягваць там сваю адукацыю. Гэта, бадай, было б для вас найлепшым выйсцем.

— Але мая спецыяльнасць — іспанская мова.

— Ёсць шмат краін, дзе гавораць па-іспанску, — сказаў Каркаў. — І не ў кожнай давядзецца сустрэць такія цяжкасці, як у Іспаніі. Акрамя таго, не забывайце, што вы ўжо амаль пяць месяцаў не выкладаеце. За дзевяць месяцаў можна забыць сваю прафесію. Ці шмат вы чыталі па праблемах дыялектыкі?

— Я прачытаў «Падручнік марксізму», які выйшаў пад рэдакцыяй Эміля Бернса. Болей нічога.

— Калі вы яго дачыталі да канца, гэта не так ужо мала. Там тысячы паўтары старонак, і на кожную трэба патраціць гадзіну. Але ёсць яшчэ іншыя кнігі, якія вам трэба прачытаць.

— Зараз на гэта я не маю часу.

— Я ведаю, — сказаў Каркаў. — Я маю на ўвазе, калі ў вас будзе магчымасць. Ёсць кнігі, прачытаўшы якія вы зразумеете шмат з таго, што адбываецца тут. А тое, што адбываецца тут зараз, ляжа ў аснову кнігі — вельмі патрэбнай кнігі, якая растлумачыць шмат чаго, што трэба ведаць. Магчыма, гэтую кнігу напішу я. Спадзяюся, што мне ўдасца напісаць яе.

— Не ведаю, хто б мог напісаць яе лепей за вас.

— Не трэба мяне цешыць, — сказаў Каркаў. — Я журналіст. Але, як і ва ўсіх журналістаў, у мяне ёсць мара напісаць сапраўдны літаратурны твор. Зараз я збіраю матэрыял для нарыса пра Кальва Сатэла. Гэта быў зацятый фашыст, сапраўдны іспанскі фашыст. Франка і яго кампанія — зусім не тое. Я вывучаю прамовы Сатэла і ўсе яго артыкулы. Ён быў вельмі разумны чалавек, і вельмі разумна тое, што яго забілі.

— А я лічыў, што вы супраць палітычных забойстваў.

— Мы супраць індывідуальнага тэрору, — усміхнуўся Каркаў. — Безумоўна, мы супраць дзейнасці злачынных тэрарыстычных і контррэвалюцыйных арганізацый. Нянавісць і агіду выклікае ў нас двурушніцтва такіх людзей, як Зіноўеў, Каменеў, Рыкаў ды іх паплечнікі. Мы адносімся з пагардай і нянавісцю да гэтых людзей. — Ён зноў усміхнуўся. — Але ўсё-такі можна лічыць, што метады палітычных забойстваў распаўсюджаны даволі шырока.

— Вы хочаце сказаць...

— Я нічога не хачу сказаць. Але, вядома, мы караем смерцю і знішчаем нелюдзяў, вырадкаў чалавецтва. Іх мы ліквідуем. Але не забіваем. Разумееце розніцу?

— Разумею,— сказаў Роберт Джордан.

— І калі я часам жартую — а вы ведаеце, як небяспечна жартаваць нават жартам,— ну дык вось, калі я часам жартую, гэта яшчэ не азначае, што іспанскаму народу не давядзецца калі-небудзь пашкадаваць, што ён не расстраляў некаторых генералаў, якія і зараз трымаюць уладу. Проста мне не падабаецца, калі людзей расстрэльваюць.

— А я цяпер стаўлюся да гэтага спакойна,— сказаў Роберт Джордан.— Я таксама не люблю гэтага, але стаўлюся да гэтага спакойна.

— Ведаю,— сказаў Каркаў.— Мне пра гэта казалі.

— Хіба гэта так важна?— сказаў Роберт Джордан.— Я хацеў проста быць шчырым.

— На жаль,— сказаў Каркаў,— гэта адна з умоў, якая дазваляе лічыць надзейным чалавека, якому пры іншых абставінах давялося б чакаць значна болей часу, каб трапіць да гэтай катэгорыі.

— А хіба мне абавязкова трэба быць надзейным?

— Ваша работа такая, што вы павінны быць абсалютна надзейным. Мне трэба неяк знайсці магчымасць і пагаварыць з вамі, каб пабачыць, што робіцца ў вашых мазгах. Шкада, што мы ніколі не размаўляем сур'ёзна.

— Я свае мазгі закансерваваў да канчатковай перамогі ў гэтай вайне,— сказаў Роберт Джордан.

— У такім разе я баюся, што вам давядзецца абыходзіцца без іх яшчэ доўгі час. Але памятайце, што мы павінны зрэдку варушыць мазгамі.

— Я чытаю «Мунда абрэра»,— сказаў на гэта Роберт Джордан, а Каркаў адказаў:

— Добра. Цудоўна. Я разумею жарты. Але ў «Мунда абрэра» сустракаюцца і даволі разумныя артыкулы. Самыя разумныя з усіх, што напісаны пра гэту вайну.

— Так,— сказаў Роберт Джордан.— Згодзен. Але ж нельга ўбачыць поўную карціну вайны, чытаючы толькі партыйны орган.

— Усё адно вы не пабачыце гэтай карціны,— сказаў Каркаў,— нават калі будзеце чытаць дваццаць газет, а калі і ўбачыце, мне не зусім ясна, што гэта вам дасць. Я амаль увесь час бачу гэтую карціну і толькі тым і займаюся, што намагаюся забыць пра яе.

— Вы лічыце, што справы настолькі кепскія?

— Зараз ужо лепей, як было раней. Паступова мы пазбаўляемся найгоршага. Але заганнага яшчэ зашмат. Зараз мы ствараем магутную армію, і некаторыя элементы, тыя, што ідуць за Мадэста, за Кампенсіна, Лістэрам і Дзюранам, — цалкам надзейныя. Болей чым надзейныя — цудоўныя. Вы самі гэта пабачыце. Ёсць яшчэ і асобныя брыгады, але іх роля змянілася. Аднак армія, што складаецца з добрых і благіх элементаў, не можа перамагчы ў вайне. Усе байцы арміі павінны дасягнуць пэўнага ўзроўню палітычнага развіцця, усе павінны ведаць, за што змагаюцца і якое гэта мае значэнне. Усе павінны верыць у барацьбу, якая іх чакае наперадзе, і ўсе павінны падпарадкоўвацца дысцыпліне. Мы ствараем магутную рэгулярную армію, не маючы на тое часу, каб умацаваць дысцыпліну, неабходную для таго, каб яна як след паводзіла сябе пад агнём праціўніка. Мы называем такую армію народнай, але ёй бракуе галоўных пераваг сапраўды народнай арміі, і адначасова ёй бракуе жалезнай дысцыпліны, без якой не можа існаваць рэгулярная армія. Вы пабачыце гэта самі. Усё гэта надта небяспечна.

— У вас сёння не вельмі добры настрой.

— Так, — сказаў Каркаў. — Я толькі што з Валенсіі, дзе сустрэўся з многімі людзьмі. З Валенсіі ніхто не вяртаецца ў добрым настроі. Калі вы ў Мадрыдзе, на душы ў вас ясна і спакойна, і здаецца, што вайна можа скончыцца толькі нашай перамогаю. Валенсія — зусім іншая рэч. Там яшчэ верхаводзяць баязліўцы, што ўцяклі з Мадрыда. Яны ўтульна ўладкаваліся ў адміністрацыйна-бюракратычнай млосці. А на тых, што засталіся ў Мадрыдзе, яны глядзяць з пагардай. Зараз на думцы ў іх адно: як-небудзь аслабіць ваенны камісарыят. А Барселона! Пабачылі б вы, што робіцца ў Барселоне?!

— А што?

— Самая звычайная аперэта. Спачатку там быў рай для ўсялякіх псіхаў і рэвалюцыянераў-рамантыкаў. Цяпер гэта рай для аперэтакных герояў. Такіх, што любяць выхваляцца мундзірамі, фарсіць у чырвона-чорных хустках. Тых, што любяць усё, звязанае з вайной, і не любяць толькі ваяваць! Ад Валенсіі з душы верне, а ад Барселоны смех бярэ.

— А што вы думаеце пра путч ПОУМ?

— Ат, гэта ўжо зусім несур'ёзна. Бязглуздая задума ўсялякіх псіхаў і вар'ятаў, а па сутнасці проста дзяцінства. Было там некалькі сумленных людзей, якіх збілі з панта-

лыку. Была адна разумная галава і трохі фашысцкіх грошай. Надта мала. Бедны ПОУМ. Дурні яны ўсё-такі.

— А многа людзей загінула падчас гэтага путчу?

— Меней, чым потым расстралялі ці яшчэ расстрэльваюць. Гэта ўсё таксама несур'эзна, як і сама назва. Назвалі б ужо СВІНКА ці ГРЫП. Хаця не. ГРЫП куды небяспечней. Ён можа мець сур'эзныя ўскладненні. Прынамсі, вы ведаеце, яны збіраліся забіць мяне, Вальтэра, Мадэста і Прыета. Адчуваеце, якая блытаніна ў іх галовах? Мы ж усе зусім розныя людзі. Бедны ПОУМ. Яны так нікога і не забілі. Ні на фронце, ні ў тыле. Хіба толькі некалькіх чалавек у Барселоне.

— А вы там былі?

— Так. Я паслаў адтуль тэлеграму з апісаннем гэтай гнюснай арганізацыі трацкісцкіх забойцаў і іх подлых фашысцкіх махінацый, але, між намі кажучы, усё гэта несур'эзна, увесь гэты ПОУМ. Адзінаю значнай фігурай сярод іх быў Нін. Мы былі захапілі яго, але ён выслізуў з нашых рук.

— Дзе ён цяпер?

— У Парыжы. Мы гаворым, што ён у Парыжы. Наогул ён быў неблагі хлапец, але ў палітыцы дапускаў недаравальныя памылкі.

— Але ці праўда, што яны былі звязаны з фашыстамі?

— А хто з імі не звязаны?

— Мы не звязаны.

— Хто ведае. Спадзяюся, што не. Вы ж часта бываеце ў іх тыле.— Ён усміхнуўся.— А вось брат аднаго з сакратароў рэспубліканскага пасольства ў Парыжы на тым тыдні ездзіў у Сен-Жан-дэ-Люс і сустракаўся там з людзьмі з Бургаса.

— Мне болей падабаецца на фронце,— сказаў Роберт Джордан.— Чым бліжэй да фронту, тым людзі лепшыя.

— А ў фашысцкім тыле вам не падабаецца?

— Вельмі падабаецца. У нас там ёсць цудоўныя людзі.

— Так, а фашысты, прынамсі, маюць цудоўных людзей у нашым тыле. Мы іх вылоўліваем і расстрэльваем, а яны тое самае робяць з нашымі. Калі вы на іх тэрыторыі, думайце пра тое, колькі людзей яны засылаюць да нас.

— Я пра гэта думаю.

— Ну, добра,— сказаў Каркаў.— Сёння вам, мабыць, яшчэ трэба шмат пра што падумаць, а таму дапівайце сваё піва, што засталася ў вашым келіху, і ідзіце па сваіх справах, а я пайду наверх, мне трэба наведаць кагосьці. Ка-

госьці з верхніх нумароў. Заходзьце да мяне яшчэ як-небудзь.

Так, думаў цяпер Роберт Джордан. У «Гейлардзе» можна шмат чаму навучыцца. Каркаў чытаў яго першую і адзіную пакуль што выдадзеную кнігу. Кніга не мела поспеху. У ёй было толькі дзвесце старонак, і Роберт Джордан не быў упэўнены, ці прачыталі яе хоць бы дзве тысячы чалавек. Ён уклаў у яе ўсё, што даведаўся пра Іспанію за дзесяць гадоў падарожжаў па ёй пехам, у вагонах трэцяга класа, у аўтобусах, на грузавіках, вярхом на конях і мулах. Ён ведаў краіну Баскаў, Навару, Арагон, Галісію, абедзве Кастыліі і Эстрэмадуру ўздоўж і ўпоперак. Але Бораў, Форд ды іншыя напісалі ўжо столькі добрых кніг, што ён амаль нічога не здолеў дадаць да іх. Аднак Каркаў сказаў, што кніга добрая.

— Інакш я б з вамі не важдася, — сказаў ён аднойчы. — Я лічу, што вы пішаце абсалютна праўдзіва, а гэта сустракаецца зараз не часта. Таму мне і хочацца, каб вы зразумелі некаторыя рэчы.

Добра. Хай усё гэта скончыцца, і тады ён напіша новую кнігу. Але толькі пра тое, што ведае. Праўдзіва, і пра тое, што ведае. Давядзецца толькі падвучыцца пісьменніцкаму майстэрству, каб напісаць гэтую кнігу як мае быць. Усё, пра што ён даведаўся падчас гэтай вайны, было далёка не так проста.

РАЗДЗЕЛ ДЗЕВЯТНАЦЦАТЫ

— Што ты робіш? — спытала яго Марыя. Яна стаяла побач з ім.

Ён павярнуў галаву і ўсміхнуўся ёй.

— Нічога, — адказаў ён. — Сяджу сабе, думаю.

— Пра што? Пра мост?

— Не. З мостам усё вырашана. Пра цябе, пра гатэль у Мадрыдзе, у якім жывуць мае знаёмыя рускія, і пра кнігу, якую я калі-небудзь напішу.

— У Мадрыдзе шмат рускіх?

— Не. Вельмі мала.

— А ў фашысцкіх газетах пішуць, што іх там сотні тысяч.

— Гэта хлусня. Іх вельмі мала.

— Табе падабаюцца рускія? Той, што быў тут перад табой, таксама быў рускі.

— А табе ён падабаўся?

— Так. Я была тады хворая, але ён здаваўся мне вельмі прыгожым і вельмі смелым.

— І скажа ж такое — прыгожы! — сказала Пілар. — Нос пляскаты, як далонь, а скулы такія шырокія, як авечы зад.

— Ён быў мой сябар і таварыш, — сказаў Роберт Джордан Марыі. — Я надта яго любіў.

— Любіць ты любіў, — сказала Пілар. — А потым усё ж такі прыстрэліў яго.

Калі яна сказала гэта, тыя, што сядзелі за сталом, узнялі вочы ад карт, і Пабла таксама паглядзеў на Роберта Джордана. Усе маўчалі, потым цыган Рафаэль спытаў:

— Гэта праўда, Раберта?

— Так, — пацвердзіў Роберт Джордан. Яму было непрыемна, што Пілар загаварыла пра гэта. Лепш было б не расказваць пра гэта ў Эль Сорда. — Па яго просьбе. Ён быў цяжка паранены.

— *Qué cosa mas gata!*¹ — сказаў цыган. — Калі ён быў з намі, то ўвесь час турбаваўся пра гэта. І ўжо не памятаю, колькі разоў я сам абяцаў яму зрабіць гэта. Як дзіўна, — паўтарыў ён і пахітаў галавой.

— Бо ён сам быў нейкі дзіўны, — сказаў Прымітыва. — Не такі, як усе.

— Слухай, — сказаў адзін з братоў, Андрэс. — Вось ты сам прафесар і ўсё такое. Ці верыш ты, нібыта чалавек можа наперад ведаць, што з ім станецца?

— Не, у гэта я не веру, — адказаў Роберт Джордан. Пабла з цікаўнасцю паглядзеў на яго, а Пілар назірала за ім без ніякага выразу ў вачах. — У гэтага рускага таварыша нервы былі не ў парадку, бо ён шмат часу правёў на фронце. Ён браў удзел у баях пад Ірунам, а там, самі ведаеце, было цяжка. Дужа цяжка. Потым ваяваў на поўначы. А калі былі арганізаваны першыя групы для аперацый у варожым тыле, ён знаходзіўся тут, у Эстрададурі і Андалузіі. Думаю, ён проста надта стаміўся, нервы не вытрымалі, і яму блюзнілася немаведама што.

— О, я ўпэўнены, што ён пабачыў шмат страшных рэчаў, — сказаў Фернанда.

— Гэтаксама як мы ўсе, — сказаў Андрэс. — Але паслухай, *Inglés*, як ты думаеш, ці можа чалавек ведаць наперад, што з ім будзе?

¹ Як дзіўна! (*icn.*)

— Не,— сказаў Роберт Джордан.— Гэта ўсё неувцтва і забабоны.

— Ну, раскажвай далей,— сказала Пілар.— Паслухаем, што думае прафесар.— Яна прамовіла гэта такім тонам, нібыта звярталася да не па гадах разумнага дзіцяці.

— Я думаю, што благія прадчуванні выклікаюцца страхам,— сказаў Роберт Джордан.— Калі бачыш нешта нядобрае...

— Вось як сённешнія самалёты,— сказаў Прымітыва.

— Ці такога госця, як ты,— ціха сказаў Пабла, і Роберт Джордан зірнуў на яго праз стол, і зразумеў, што гэта не выклік, а проста ўголос выказаная думка, і працягваў далей:

— Калі бачыш нешта нядобрае, то ад страху пачынаеш думаць пра смерць, і табе здаецца, што благая прыкмета сапраўды штосьці прадказвае. Я ўпэўнены, што ўся справа толькі ў гэтым. Я не веру ні варажбіткам, ні вешчунам, ані ў якія звышнатуральныя з'явы.

— Але той, з дзіўным прозвішчам, ён ведаў загадзя свой лёс,— сказаў цыган.— І акурат тое, чаго ён баяўся, напаткала яго.

— Нічога ён не ведаў,— мовіў Роберт Джордан.— Ён баяўся, што так здарыцца, і гэта турбавала яго. Ніхто не пераканае мяне, нібыта ён ведаў штосьці наперад.

— Нават я?— спытала Пілар і, узяўшы жменю попелу з вогнішча, здзьмухнула яе з далоні.— Нават я не змагу цябе пераканаць?

— Не. Нават ты з тваім цыганскім вядзьмарствам.

— Гэта таму, што ты сапраўды зусім глухі,— сказала Пілар, абярнуўшыся да яго, і ў няроўным мігаценні свечкі рысы яе шырокага твару паказаліся асабліва рэзкімі і грубымі.— Я не скажу, што ты дурны. Ты проста глухі. А глухі не чуе музыкі. І радыё ён таксама не чуе. А чаго ён не чуе, яму вельмі лёгка сказаць, нібыта гэтага не існуе. *Qué va, Inglés.* Я ўбачыла смерць на твары гэтага хлопца з дзіўным прозвішчам так выразна, быццам яна была выпалена гарачым жалезам.

— Нічога ты не бачыла,— запярэчыў Роберт Джордан.— Гэта быў страх і благія прадчуванні. Страх з'явіўся ў яго пасля ўсяго, што яму давлялося зазнаць. А благія прадчуванні катавалі яго, бо ён выдумваў сабе розныя жахі.

— *Qué va,*— сказала Пілар.— Я ўбачыла смерць так выразна, нібыта яна сядзела ў яго на плячы. І гэта яшчэ не ўсё — ад яго смярдзела смерцю.

— Смярдзела смерцю!— перадражніў яе Роберт Джордан.— Можа, не смерцю, а страхам? Страх мае свой смурод.

— De la muerte ¹,— паўтарыла Пілар.— Слухай. Бланкет, найлепшы з усіх reon de brega ², працаваў з Гранера, і ён расказваў мне, што ў дзень смерці Манола Гранера яны перад карыдай зайшлі ў царкву, і там ад Манолы так моцна смярдзела смерцю, што Бланкета ледзьве не званітавала. А ён жа быў з Манола ў гатэлі, і ён бачыў, як той мыўся ў ванне і апранаўся перад карыдай. І ў машыне па дарозе да арэны яны сядзелі побач, і ніякага смуроду не было. У царкве яго ніхто гэтаксама не адчуваў, акрамя Хуана Луіса дэ ла Роса. І калі яны ўсе чацвёрка выстраіліся перад выхадам на арэну, Марсіял і Чыкуэла таксама нічога не адчулі. Але Бланкет расказваў мне, што Хуан Луіс быў спалатнелы, як смерць, і Бланкет спытаўся ў яго: «Ты таксама?»—«Проста дыхаць немагчыма,— адказаў яму Хуан Луіс.— І гэта тхне ад твайго матадора».—«Pues nada,— сказаў Бланкет.— Нічога не зробіш. Будзем спадзявацца, што мы памыляемся».—«А ад іншых?»— спытаў Хуан Луіс у Бланкета. «Не,— адказаў Бланкет.— Але ад гэтага смярдзіць горш, чым ад Хасэ з Талаверы». І ў той самы дзень бык Пакапена з ранча Верагуа прыціснуў Манола Гранера да бар'ера перад другім Tendido ³ на Plaza de Toros ⁴ у Мадрыдзе. Я была там з Фініта і ўсё бачыла. Бык раскrojў яму чэрап рогам, і галава Манола захрасла пад estribo ⁵ — пад бар'ерам, куды закінуў яго бык.

— А ты сама што-небудзь учула?— спытаў Фернанда.

— Не,— адказала Пілар.— Бо я была надта далёка. Мы сядзелі ў трэцім tendido, у сёмым радзе. Але адтуль, збоку, мне ўсё было відаць. У той самы вечар Бланкет, а ён працаваў раней з Хаселіта, які таксама загінуў, расказаў пра гэта Фініта, калі яны сядзелі ў «Фарносе», і Фініта спытаў у Хуана Луіса дэ ла Роса, ці так усё было на самой справе, але Хуан нічога яму не адказаў, толькі кінуў галавой, маўляў, усё гэта чыстая праўда. Я на свае вочы бачыла, як яно здарылася. А ты, Inglés, пэўна, такі ж глухі да гэтых рэчаў, як былі глухімі ў той дзень Чыкуэла і Марсіял

¹ Смерцю (*icn.*).

² Дапаможны тарэра, які прыслугоўвае матадору (*icn.*).

³ Сектар (*icn.*).

⁴ Пласа дэ Торас (*icn.*) — арэна ў Мадрыдзе, дзе праходзілі баі быкоў.

⁵ Край, рабро, спод (*icn.*).

Лаланда, і ўсе пікадоры, і ўсе banderilleros¹, і ўсё gente Хуана Луіса і Манола Гранера. Але сам Хуан Луіс і Бланкет не былі глухімі. І я таксама не глухая да гэтых рэчаў.

— Чаму ты кажаш «глухая», калі тут уся справа ў нюху?— спытаў Фернанда.

— А так цябе ператак!— вылаялася Пілар.— Вось каму трэба быць прафесарам, а не табе, Inglés. Я магла б расказаць табе і пра шмат што іншае, Inglés, і ты, Inglés, ніколі не бяры пад сумненне тое, чаго ты не можаш проста ўбачыць ці пачуць. Ты ж не чуеш таго, што чуе сабака. І ўчуць тое, што адчувае нюхам сабака, ты таксама не здольны. Але якая доля можа напаткаць чалавека,— гэта табе ўжо трохі вядома.

Марыя паклала руку на плячо Роберту Джордану, і ён раптам падумаў: час ужо канцаць з гэтай пустой балбатнёй, трэба выкарыстаць час, якога засталася так мала, з большай карысцю. Але зараз пакуль яшчэ рана. Давядзецца неяк змарнаваць рэшту вечара. І ён спытаў у Пабла:

— А ты верыш у вядзьмарства?

— Ды як табе сказаць,— мовіў Пабла.— Я, бадай, думаю гэтаксама, як і ты. Са мною ніколі не здаралася нічога звышнатуральнага. А што такое страх — я ведаю. Надта добра ведаю. Аднак я веру, што Пілар умее варажыць па руцэ. Можа, яна і сапраўды адчувае гэты пах, калі толькі не хлусіць.

— Qué va, навошта мне хлусіць!— сказала Пілар.— Хіба я выдумала гэта? Той Бланкет быў вельмі сур'ёзны чалавек і да таго ж надта набожны. Ён быў не цыган, а валенсійскі мешчанін. Ты ніколі не бачыў яго?

— Бачыў,— сказаў Роберт Джордан.— Шмат разоў. Ён маленькі, з зямлістым тварам, і ніхто не валодае мулетаўтай лепей за яго. І бегае жвава і лёгка, як заяц.

— Ён самы,— пацвердзіла Пілар.— Твар у яго зямлісты, бо сэрца хворае, і цыганы кажуць, што ён носіць з сабою смерць, але яму дужа лёгка адагнаць яе мулетаў, усё адно як змахнуць пыл са стала. Бланкет не цыган, а ўсё-такі ён пачуў, што ад Хаселіта смярдзіць смерцю, калі яны выступалі ў Талаверы. Праўда, я не ведаю, як гэта яму ўдалося, бо пах мансанілы, пэўна, перабіваў усе іншыя пахі. Бланкет расказваў пра гэта неяк дужа неахвотна, і тыя, каму ён расказваў, не верылі яму,— маўляў, усё гэта выдумкі, бо Хасэ, маўляў, вёў у той час такое жыццё,

¹ Бандарыльера (*icn.*).

што ў яго проста смярдзела потам з-пад пахаў. А праз колькі гадоў тое самае здарылася з Манола Гранера, і Хуан Луіс дэ ла Роса быў таму сведкам. Праўда, Хуана Луіса не вельмі паважалі, хоць ён быў добры знаўца сваёй справы. Надта ўжо ён быў ахвочы да жанчын — звычайны бабнік. А Бланкет быў чалавек вельмі сур'ёзны і памяркоўны, і ён ніколі не хлусіў. І павер мне, я адчувала смерць у тваім таварышу з дзіўным прозвішчам.

— Не можа гэтага быць, — сказаў Роберт Джордан. — Вось ты кажаш, нібыта Бланкет адчуваў гэта перад самым расею¹. На самым пачатку карыды. Але ж аперацыя з цягніком закончылася ў вас паспяхова. І Кашкін не быў забіты. Як жа ты магла адчуваць гэта тады?

— Пры чым тут час, — растлумачыла Пілар. — Ад Ігнасію Санчэса Мехіаса так моцна смярдзела падчас апошняга яго сезона, што шмат хто адмаўляўся садзіцца побач з ім у кафэ. Усе цыганы ведалі гэта.

— Такія рэчы ўспамінаюць пасля таго, як чалавек памрэ, — адказаў Роберт Джордан. — Усе цудоўна ведалі, што Санчэс неўзабаве атрымае свой *cognada*², бо ён ужо быў не ў фрме, стыль у яго быў цяжкі і небяспечны, ногі страцілі сілу і лёгкасць, і рухаўся ён ужо не так жвава, як раней.

— Праўда, — сказала Пілар. — Гэта ўсё праўда. Але цыганы ведалі і тое, што ад яго смярдзела смерцю, і калі ён заходзіў да «Віла-Рома», такія людзі, як Рыкарда і Феліпэ Гансалес, уцякалі адтуль праз нізенькія дзверы за стойкай.

— Яны, пэўна, былі вінаватыя яму грошы, — сказаў Роберт Джордан.

— Магчыма, — сказала Пілар. — Цалкам магчыма. Але акрамя таго, яны бачылі ў ім смерць, і гэта ўсе ведалі.

— Яна кажа праўду, *Inglés*, — сказаў цыган Рафаэль. — У нас усе пра гэта ведаюць.

— Не веру я ніводнаму твайму слову, — сказаў Роберт Джордан.

— Паслухай, *Inglés*, — азваўся Ансельма. — Я наогул супраць усякага вядзьмарства. Але Пілар у гэтых справах — аўтарытэт.

— А ўсё-такі як жа яна пахне? — спытаў Фернанда. — Які ён, той пах? Калі нечым пахне, то, выходзіць, павінен быць нейкі пэўны пах.

¹ Парад (*исп.*).

² Удар рогам (*исп.*).

— Ты хочаш ведаць, Фернанда?— усміхнулася яму Пілар.— Думаеш, ты таксама зможаш адчуць яго?

— Калі ён сапраўды існуе, дык чаму б і не?

— А сапраўды — чаму?— Пілар кпіла з яго, паклаўшы на калені свае вялікія рукі.— Ты калі-небудзь плаваў на караблі, Фернанда, па моры?

— Не. І не маю жадання.

— Тады ты паху таго не ўчуеш, бо ён крыху падобны да таго, які бывае на параходзе падчас шторму, калі ўсе ілюмінатары зачынены. Панюхай медную ручку задраенага ілюмінатара, калі палуба ўцякае ў цябе з-пад ног, і ў тваім страўніку пуста, і ён трымціць,— і тады ты адчуеш нешта падобнае да гэтага паху.

— Нічога такога я адчуць не змагу, бо на караблі плаваць не збіраюся,— сказаў Фернанда.

— А я некалькі разоў плавала на караблях,— мовіла Пілар.— І ў Мексіку, і ў Валенсію.

— Ну, а што яшчэ там ёсць, у тым паху?— спытаў Роберт Джордан.

Пілар насмешліва зірнула на яго, з гордасцю ўспамінаючы свае падарожжы.

— Малайчына, *Inglés*. Вучыся. Правільна робіш. Вучыся. Дык вось, пасля таго, што табе наказана зрабіць на караблі, прыйдзі давідна да *matadero*¹ каля Пуэнтэ-дэ-Таледа ў Мадрыдзе, калі з Мансанарэса ўздымаецца туман, спыніся на мокрым бруку і пачакай, пакуль з'явіцца бабулі, што ходзяць на досвітку піць кроў забітай жывёлы. Выйдзе такая старая з *matadero*, хутаючыся ў хустку, і твар у яе будзе зямлісты, вочы парожнія, а на падбароддзі і на шчоках тырчыць пучкамі старэчае валоссе, быццам на парослай фасолі,— не шчацінне, а белыя парасткі на смяротна бледнай васковай скуры. І ты, *Inglés*, абдымі яе, прыгарні да сябе як мага мацней і пацалуй у губы, і тады ты адчуеш, што яшчэ ёсць у тым паху.

— Ух, мяне аж занудзіла,— сказаў цыган.— Пра старэчае валоссе — гэта ўжо занадта.

— Хочаш слухаць далей?— спытала Пілар у Роберта Джордана.

— Вядома,— адказаў ён.— Вучыцца дык вучыцца.

— Мяне аж занудзіла ад тых старэчых валоссяў,— сказаў цыган.— І чаму гэта бывае ў старых баб, Пілар? У нас жа гэтага ніколі не бывае.

¹ Бойня (*исп.*).

— Яшчэ як бывае!— насмешліва сказала Пілар.— У нас усе старыя жанчыны, калі былі маладыя,— зграбныя,— вядома, калі не зважаць на раздутае пуза, адзнаку мужчынскіх пяшчот, якое цыганка заўсёды носіць перад сабой...

— Не трэба казаць такое,— сказаў Рафаэль.— Гэта непрыстойна.

— Ах, ты пакрыўдзіўся?— сказала Пілар.— А ці даводзілася табе калі бачыць цыганку, якая не збіралася б радзіць альбо толькі што не нарадзіла дзіцяці?

— Напрыклад, цябе.

— Кінь,— сказала Пілар.— Няма чалавека, якога нельга было б пакрыўдзіць. Я хацела толькі сказаць, што ў старасці кожны па-свойму пачварны. Тут няма чаго асабліва аздабляць. Але калі *Inglés* хоча навучыцца распазнаваць гэты пах, дык хай на золку пойдзе да *matadero*.

— Я пайду,— сказаў Роберт Джордан.— Але я і без пацалункаў яго адчую. Мне гэтыя пучкі старэчага валосся агідныя не меней, чым Рафаэлю.

— Пацалуй такую старую, *Inglés*,— сказала Пілар.— Пацалуй дзеля сваёй навукі, а потым, затрымаўшы ў ноздрах той пах, вярніся ў горад, і калі пабачыш скрынку для смецця, дзе ляжаць завялыя кветкі, закапайся ў гэтую скрынку як мага глыбей і ўдыхні так, каб пах завялых кветак змяшаўся з тымі пахамі, якія ўжо ёсць у тваім носе.

— Добра, я гэта ўжо зрабіў,— сказаў Роберт Джордан.— А якія гэта кветкі?

— Хрызантэмы.

— Добра. Я іх панюхаю,— сказаў Роберт Джордан.— А што далей?

— А далей трэба вось што,— працягвала Пілар.— Каб дзень быў асенні, з дажджом і туманам, альбо каб гэта было на пачатку зімы. І вось у такі дзень пагуляй па Калье-дэ-Салюд, калі там прыбіраюць у *casas de putas*¹ і выліваюць памыі ў сцёкавыя канавы, і як толькі салаткаваты пах марных любоўных уцех разам з пахам мыльнай вады і акуркаў ледзь даткнецца да тваіх ноздраў, звярні да Батанічнага саду, дзе начамі тыя жанчыны, якія ўжо не могуць працаваць у будынках, робяць сваю справу каля жалезнай брамы парку, і каля жалезных крат, і на тратуары. Вось тут, у засені дрэў, пад жалезнай агароджай, яны робяць усё тое, што ад іх патрабуе мужчына: ад найпрас-

¹ Публічныя дамы (*исп.*).

цейшай рэчы за дзесяць санціма і аж да той вялікай, коштам у адну песету, дзеля якой мы наогул жывём на свеце. І там, на клумбе з завялымі кветкамі, якую яшчэ не паспелі перакапаць, каб засеяць новымі кветкамі, на гэтай клумбе, на яе мяккай глебе, куды мякчэйшай, чым тратуар, ты знойдзеш кінутую торбу, што будзе пахнуць сырой зямлёй, завялымі кветкамі і ўсім тым, што рабілася на ёй мінулай ноччу. Гэтая торба будзе мець у сабе ўсё — пахі зямлі, і сухіх сцяблін, і гнілых пялёсткаў, і той пах, што суправаджае і смерць, і нараджэнне чалавека. Загарні сваю галаву тою торбай і спрабуй дыхаць праз яе.

— Не.

— Так,— сказала Пілар.— Загарні сваю галаву тою торбай і спрабуй дыхаць праз яе. Удыхні глыбока, і тады, калі ўсе ранейшыя пахі яшчэ засталіся пры табе, ты адчуеш той смурод блізкай смерці, вядомы нам, цыганам.

— Добра,— сказаў Роберт Джордан.— І ты кажаш, што, калі Кашкін быў тут, ад яго быў такі самы пах?

— Так.

— Ну што ж,— сур'ёзна сказаў Роберт Джордан.— Калі гэта праўда, то я зрабіў добра, што застрэліў яго.

— Hole!— сказаў цыган.

Усе засмяліся.

— Малайчына!— ухваліў Роберта Джордана Прымітыва.— Цяпер яна прыкусіць язык.

— Слухай, Пілар,— сказаў Фернанда,— няўжо ты думаеш, што такі дасведчаны чалавек, як дон Раберта, зрабіў бы такое паскудства?

— Не, не думаю,— адказала Пілар.

— Гэта ж надта агідна.

— Ведаю,— пагадзілася Пілар.

— Няўжо ты сапраўды думаеш, што ён можа ўпасці так нізка?

— Не, не думаю,— сказала Пілар.— Лажыўся б ты лепей спаць, чуеш?

— Пачакай, Пілар...— не сунімаўся Фернанда.

— Змоўкні!— неспадзявана злосна сказала Пілар.— Не строй з сябе дурня, а я пастараюся таксама не размаўляць, як дурная, з людзьмі, якія нічога не разумеюць.

— Так, я прызнаюся, што не разумею...— пачаў быў Фернанда.

— Лепей нічога не прызнавай і не намагайся зразумець,— сказала Пілар.— Снег яшчэ ідзе?

Роберт Джордан падышоў да выхаду з пячоры, адхіліў гуньку і зазірнуў на двор. Ноч была ясная, халодная, і снег

перастаў ісці. Ён паглядзеў удалячынь, а потым угору, на чыстае неба. Яму захапіла дух ад свежага халоднага паветра.

Эль Сорда пакіне шмат слядоў на снезе, калі яму пашчасціць сёння ўкрасці коней, падумаў ён.

Ён апусціў гуньку і вярнуўся ў задымленую пячору.

— Надвор'е праяснілася, — сказаў ён. — Завіруха сціхла.

РАЗДЗЕЛ ДВАЦАТЫ

Уначы ён ляжаў і чакаў дзяўчыну. Ветру цяпер не было, і сосны нерухома стаялі ў начной цемры. Іх ствалы выразна вызначаліся на снезе, што ўкрываў усё наўкол, і ён ляжаў у сваім спальным мяшку, адчуваючы спружыністую пругкасць пасцелі, якую ён сабе зладзіў, і ногі яго былі выпрастаны на ўсю даўжыню цёплага мяшка, а свежае паветра халадзіла яму галаву і шчыпала ноздры, калі ён яго ўдыхаў. Ён ляжаў на баку, падклаўшы пад галаву штаны і куртку, у якія ён загарнуў сандалі, пад бокам адчуваў халодны метал пісталета, які выцягнуў з кабуры, калі распранаўся, і прывязаў шнурам да запясця правай рукі. Ён адсунуў ад сябе пісталет і глыбей залез у мяшок, не зводзячы вачэй з чорнай расколіны ў скале, дзе быў уваход у пячору. Неба было чыстае, і святла, што адбівалася ад снегу, было зусім дастаткова, каб бачыць ствалы дрэў і выступ скалы ў тым месцы, дзе была пячора.

Перш чым легчы, ён узяў сякеру, выйшаў з пячоры, пахадзіў па свежым снезе да краю прасекі і ссек маладую ялінку. Упоцёмку ён падцягнуў яе да стромкай скалы каля пячоры. Там, пад каменнай сцяной, што бараніла ад ветру, ён паставіў ялінку старчма і, трымаючы яе за ствол адной рукой, у другую ўзяў сякеру каля самага абуха і адну за адной абцерабіў усе галінкі, так што іх набралася цэлая куча. Потым ён паклаў аголены ствол на снег побач з галлём і вярнуўся ў пячору па кароткую дошку, якую перад тым прыкмеціў пад сцяною. Гэтай дошкай ён расчысціў месца пад скалою, падабраў галінкі, абцерашыўшы з кожнай снег, і паклаў іх пушыстымі канцамі ў некалькі шчыльных радоў, змайстраваўшы такім чынам падсцілку для спальнага мяшка. Абцярэбленым ствалом ён прыціснуў канцы галінак у нагах, каб не натапырваліся, і з абодвух канцоў замацаваў яго калкамі, якія адкалоў ад дошкі.

Потым занёс дошку і сякеру назад, у пячору, нахіліўшыся, прайшоў пад гунькаю і паставіў іх пад сцяной.

— Што ты рабіў?— спытала Пілар.

— Змайстраваў сабе ложкак.

— Знайшоў з чаго — з маёй паліцы!

— Прабач.

— Ат, пустое,— сказала яна.— На тартаку дошкі знойдуцца. А што за ложкак ты сабе змайстраваў?

— Такі, як робяць у мяне на радзіме.

— Ну, дык салодкіх табе сноў на ім,— сказала яна, а Роберт Джордан адкрыў адзін рукзак, выцягнуў адтуль спальны мяшок, загорнутыя ў яго рэчы паклаў назад, вынес мяшок з пячоры, зноў нахіліўшыся, калі праходзіў пад гунькай, і разаслаў яго на галінках зашытым канцом да абцярэбленага ствала, замацаванага калочкамі ў нагах. Адкрыты канец мяшка бараніла ад ветру каменная сцяна скалы. Потым ён вярнуўся ў пячору па рукзакі, але Пілар сказала:

— Яны і ў гэтую ноч могуць пераначаваць са мной.

— А хіба сёння вартавых не будзе?— спытаў ён.— Ноч ясная, і мяцеліца сціхла.

— Фернанда пойдзе,— сказала Пілар.

Марыя стаяла ў далёкім канцы пячоры, і Роберт Джордан яе не бачыў.

— Дабранач вам усім,— сказаў ён.— Я іду спаць.

З тых, хто расцілаў коўдры і сеннікі на земляной падлозе перад вогнішчам і адсоўваў далей дашчаныя сталы і абабітыя сырамятнай скураю табурэткі, расчышчаючы месца на ноч, толькі Прымітыва і Андрэс азірнуліся на яго і сказалі:

— Buenas noches ¹.

Ансельма ўжо спаў у кутку, загарнуўшыся з галавою ў коўдру і плашч. Пабла заснуў, седзячы на табурэтцы.

— Даць табе аўчыну?— ціха спытала ў Роберта Джордана Пілар.

— Не,— сказаў ён.— Дзякуй. Не трэба.

— Ну, тады дабранач табе,— мовіла яна.— Я адказваю за твае рэчы.

Фернанда выйшаў разам з Робертам Джорданам і пастаяў крыху, пакуль Роберт Джордан раскладваў спальны мяшок.

¹ Добрай ночы (*исп.*).

— Дзіўная рэч прыйшла табе ў галаву, дон Раберта,— спаць знадворку,— сказаў ён, стоячы ў цемры, загорнуты ў плашч і з карабінам за плячом.

— А я прывык да гэтага. Дабранач.

— Калі прывык, то гэта іншае.

— Калі цябе змяніць?

— А чацвёртай гадзіне.

— Да чатырох яшчэ змерзнеш.

— А я прывык.

— Калі прывык, то гэта іншае,— зычліва сказаў Роберт Джордан.

— Так,— пагадзіўся Фернанда.— Ну, мне трэба ісці. Дабранач, дон Раберта.

— Дабранач, Фернанда.

Потым ён зрабіў падушку з свайго адзення, залез у мяшок і пачаў чакаць, адчуваючы спружыністыя яловыя галінкі скрозь фланелевае лёгкае пуховае цяпло, пазіраючы на ўваход у пячору над снежнай беллю, адчуваючы, як калоціцца сэрца ў гэтыя хвіліны чакання.

Ноч была ясная, і думкі ў яго былі ясныя і халодныя, як начное паветра. Ён удыхаў духмянасць яловага галля, хвойны водар прымятай ігліцы і востры пах жывіцы, што сачылася з адсечаных галінак. Пілар, падумаў ён. Пілар і смурод смерці! А я люблю такія пахі, як зараз. Такія пахі і яшчэ духмянасць скошанай канюшыны і прымятага палыну, калі ідзеш па статак, і пах дыму, калі гарыць дрэва ці асенняе лісце. Так пахне, мабыць, туга па бацькаўшчыне — пах дыму над кучамі лісця, якія паляць увосень на вуліцах у Місулі. Які пах ты абраў бы зараз? Салодкай травы, з якой індзейцы плятуць свае кошыкі? Правэнджанай скуры? Пах зямлі пасля веснавога дажджу? Водар мора, калі ідзеш скрозь прыбярэжныя зараснікі дроку ў Галісіі? Ці ветру, што павявае з берага, калі ноччу падплываеш да Кубы? Ён пахне кветкамі кактусаў, мімозаў і дзікім вінаградом. А можа, ты аддасі перавагу ранішняму паху падсмажанай грудзінкі, калі так хочацца есці? Ці ранішняй кавы? Ці чырвонага яблыка, калі яго надкусіш? Ці сідру ў давільні, ці хлеба, толькі што з печы? Ты, пэўна, прагаладаўся, падумаў ён, лёг на бок і зноў пачаў глядзець на ўваход у пячору пры святле зорак.

Нехта вылез з-пад гунькі, і ён бачыў, як гэты чалавек стаў каля расколіны ў скале, дзе быў уваход у пячору. Потым ён пачуў, як рыпнуў снег пад нагамі, і чалавек нахіліўся над гунькай і зноў знік у пячоры.

Яна, мабыць, не прыйдзе, пакуль усе не паснуць, паду-маў ён. Колькі часу будзе змарнавана. Паўночы ўжо мінула. Ох, Марыя! Прыходзь хутчэй, Марыя, бо часу засталося вельмі мала.

Ён пачуў мяккі шоргат снегу, што асыпаўся з галінкі на пакрытую снегам зямлю. Павеяў лёгкі ветрык. Ён адчуў яго на сваім твары. Раптам яго агарнуў страх, што Марыя не прыйдзе. Вецер, што ўзняўся, нагадаў яму — неўзабаве пачне світаць. З галін зноў пасыпаўся снег, і ён пачуў, як вецер гойдае верхавінамі сосен.

Ну ж, Марыя! Прыходзь хутчэй, падумаў ён. Прыйдзі зараз. Не чакай там. Цяпер ужо не варта чакаць, пакуль усе заснуць.

І тады ён убачыў, як яна выслізнула з-пад гунькі, што закрывала ўваход у пячору. Яна спынілася на хвілінку, і ён ведаў, што гэта яна, але не мог разгледзець, што яна робіць. Ён ціха свіснуў, а яна ўжо стаяла каля ўвахода ў пячору і нечага там корпалася ў густым цяні ад скалы. Потым яна пабегла да яго, трымаючы нешта ў руках, і ён убачыў, як яна, даўганогая, бяжыць па снезе. Потым яна прысела побач з ім на кукішкі і, прыціснуўшыся тварам да пляча Роберта Джордана, стрэсла снег з босых ног. І пацалавала яго, і падала яму нейкі клунак.

— Пакладзі гэта каля падушкі,— сказала яна.— Я зняла ўсё там, каб не марнаваць часу.

— Басанож — па снезе?

— Так,— сказала яна,— і ў адной шлюбнай сарочцы.

Ён моцна прыгарнуў яе да сябе, і яна пацерлася галавою аб яго падбароддзе.

— Не дакранайся да маіх ног,— сказала яна.— Яны дужа халодныя, Раберта.

— Давай іх сюды, грэйся.

— Не,— сказала яна,— яны зараз сагрэюцца. А ты скажы хуценька, што ты кахаеш мяне.

— Я кахаю цябе.

— Вось так. Так. Так.

— Я кахаю цябе, зайчаня.

— А мая шлюбная сарочка табе падабаецца?

— Гэта тая самая, што і ўчора?

— Так. Тая самая, што і ўчора. Гэта мая шлюбная сарочка.

— Дай сюды ногі.

— Не. Табе будзе непрыемна. Яны самі сагрэюцца. Яны цёплыя. Толькі зверху халодныя ад снегу. Скажы яшчэ раз.

— Я кахаю цябе, зайчаныя.
— І я цябе кахаю, і я твая жонка.
— Там ужо ўсе паснулі?
— Не,— адказала яна.— Але я болей не магла вытрымаць. Дый, зрэшты, якое гэта мае значэнне?

— Ніякага,— сказаў ён, адчуваючы яе ўсім сваім целам, тоненькую, доўгую, цудоўна цёплую.— Зараз нішто не мае значэння.

— Пакладзі мне руку на галаву,— папрасіла яна,— а я паспрабую цябе пацалаваць. Так добра?— спытала яна.

— Вельмі,— сказаў ён.— Скінь сваю шлюбную сарочку.

— Трэба скінуць?

— Так, калі толькі табе не холадна.

— Qué va, холадна! Я ўся быццам у агні.

— І я. А потым табе не будзе холадна?

— Не. Потым мы будзем, як лясное звераня, адзінае звераня, так блізка адно ад аднаго, што і не адрозніш, дзе ты, а дзе я. Ты адчуваеш? Маё сэрца — гэта тваё сэрца.

— Так,— сказаў ён.— Не адрозніш.

— Ну, бачыш. Я — гэта ты, і ты — гэта я, і кожны з нас — мы абое. І я кахаю цябе. Ох, як я цябе кахаю! Праўда ж — мы з табою адно цэлае? Ты адчуваеш?

— Так,— сказаў ён.— Адчуваю.

— А цяпер адчуваеш? У цябе няма свайго сэрца. Яно — маё.

— І сваіх ног няма, і рук няма, і цела няма.

— Але мы ўсё-такі розныя,— сказала яна.— А я хачу, каб мы былі зусім аднолькавыя.

— Няўжо сапраўды ты гэтага хочаш?

— Так. Хачу. Хачу. І я хацела табе сказаць пра гэта.

— Не, ты не можаш хацець гэтага на самой справе.

— Мож, і не,— ціха сказала яна, дакрануўшыся губамі да яго пляча.— Але мне хацелася так сказаць. Калі мы ўжо з табою розныя, то я рада, што ты Раберта, а я Марыя. Але калі табе захочацца памянцця, я з радасцю памянцяюся. Я буду табой, бо я цябе кахаю.

— Я не хачу мянцця. Лепей быць як адно цэлае і каб кожны заставаўся тым, хто ёсць.

— І мы зараз будзем як адно цэлае і ніколі болей не разлучымся.— Потым яна сказала:— Я буду табой, калі цябе тут не будзе. Як я цябе кахаю і як мне хочацца дагджаць табе!

— Марыя!

— Так.

- Марыя.
- Так.
- Марыя.
- О так, так.
- Табе холадна?
- Не. Нацягні мяшок на плечы.
- Марыя.
- Я не магу гаварыць.
- О Марыя, Марыя, Марыя.

Потым, моцна прыгарнуўшыся да яго ў доўгім цёплым мяшку, куды не дасягаў начны холад, яна ляжала моўчкі, прыціснуўшыся галавой да яго шчакі, а потым спытала:

- Як табе?
- Como tu ¹,— адказаў ён.
- Так,— мовіла яна.— Але ўдзень было іначай.
- Так.
- А мне так нават лепей. Можна і не паміраць.
- Ожала по,— сказаў ён.— Спадзяюся, што можна.
- Я не пра тое.
- Ведаю. Я ведаю, пра што ты думаеш. Мы думаем

пра адно і тое самае.

— Дык навошта было гаварыць не пра тое, пра што я думала.

- Мы, мужчыны, думаем па-свойму.
- Тады я радая, што мы з табою розныя.
- І я рады,— сказаў ён.— Але я разумею, пра якое паміранне ты нагадала. Гэта я проста так сказаў, як мужчына, за звычкаю. А адчуваю я тое самае, што і ты.

— Што б ты ні рабіў, што б ты там ні казаў, гэта так і мае быць.

- Я кахаю цябе, і я люблю тваё імя, Марыя.
- Яно звычайнае.
- Не,— сказаў ён.— Яно незвычайнае.
- А цяпер давай спаць,— мовіла яна.— Я засну

адразу.

— Давай спаць,— сказаў ён, адчуваючы побач доўгае лёгкае цела, адчуваючы, як яно сагравае яго сваім цяплом, заспакойвае, нейкім чарадзейным спосабам развейвае яго самоту адным толькі дотыкам сцёгнаў, плячэй і ног, разам з ім паўстае супраць смерці, і ён сказаў:

- Спі спакойна, даўганогое зайчанятка.

Яна сказала:

- Я ўжо сплю.

¹ Як і табе (исп.).

— І я зараз засну,— сказаў ён.— Спі спакойна, мая каханая.

Потым ён заснуў і ў сне быў шчаслівы.

Але сярод ночы ён прачнуўся і моцна прыгарнуў яе да сябе, быццам яна была ўсё яго жыццё і быццам яе адбіралі ў яго. Ён абдымаў яе, адчуваючы, што ўсё яго жыццё — у ёй, і гэта сапрады было так. Але яна спала моцна і салодка і не прачнулася. Тады ён лёг на бок, нацягнуў ёй на галаву край мяшка і пацалаваў яе ў шыю, а потым падцягнуў за шнур пісталет і паклаў яго так, каб ён быў пад рукой. І так ён ляжаў і думаў у начной цемрадзі.

РАЗДЗЕЛ ДВАЦАЦЬ ПЕРШЫ

На золку павеяў цёплы вецер, і Роберт Джордан пачуў, як снег, растаючы на дрэвах, цяжка ападае долу. Быў вясенні ранак. Глыбока ўдыхнуўшы паветра, ён зразумеў, што мінулая мяцеліца была толькі звычайным капрызам горнага клімату і што да паўдня снег знікне. Потым ён пачуў стук конскіх капытоў: аблепленыя мокрым снегам, яны глуха тупалі трушком. Ён пачуў таксама, як ляскае аб сядло футарал карабіна і рыпіць скура сядла.

— Марыя,— шапнуў ён і патрос дзяўчыну за плячо, каб пабудзіць яе,— схавайся ў мяшок.

Адной рукой ён зашпіліў каўнер кашулі, а ў другую схапіў пісталет, спусціўшы адным пальцам засцерагальнік. Стрыжаная галава дзяўчыны хутка знікла ў мяшку, і ў тое самае імгненне ён убачыў конніка, які выехаў з-за дрэў. Роберт Джордан увесь сцяўся ў мяшку, прыцэліўся ў чалавека, што набліжаўся да іх. Ніколі раней ён не бачыў гэтага чалавека.

Коннік быў ужо амаль супраць яго. Ён ехаў на вялікім сівым кані, і на ім быў суконны плашч, падобны на понча, берэт колеру хакі і высокія чорныя боты. З футарала, прытарочанага да правага боку сядла, тырчаў прыклад і прадаўгаваты магазін аўтамата. Твар у конніка быў маляды, рэзка акрэслены. Праз нейкае імгненне ён убачыў Роберта Джордана.

Рука конніка сягнула да футарала, і, калі ён нізка прыгнуўся ў сядле, каб выхапіць аўтамат з футарала, Роберт Джордан заўважыў чырвоную эмблему на левым баку зеленаватага плашча.

Прыцэліўшыся яму ў сярэдзіну грудзей, акурат пад тую эмблему, Роберт Джордан націснуў курок.

Стрэл грывнуў у цішы заснежанага лесу.

Конь таргануўся, быццам прышпораны, а малады чалавек, усё яшчэ трымаючыся за футарал аўтамата, ссунуўся з сядла, і правая нага яго зачэпілася за стрэмя. Конь памчаў між дрэвамі і павалок яго па снезе тварам уніз, а Роберт Джордан падняўся з пісталетам у руцэ.

Вялікі сівы конь імчаў галопам між соснамі. На снезе заставаліся шырокая разора там, дзе конь валачыў конніка, а ўздоўж яе, з аднаго боку, доўгі чырвоны след. З пячоры выбеглі людзі, Роберт Джордан нахіліўся, выняў з мяшка штаны і пачаў іх нацягваць на сябе.

— Апаніся,— сказаў ён Марыі.

Ён пачуў рокат самалёта, што ляцеў высока ў небе. Між дрэвамі ён бачыў сівога каня, які спыніўся, і конніка, што ўсё яшчэ вісеў тварам уніз — адна нага яго зачэпілася за стрэмя.

— Ідзі злаві каня!— гукнуў ён Прымітыва, які бег да яго. Потым:— Хто быў на верхнім пасту?

— Рафаэль,— адказала Пілар з пячоры. Яна стаяла каля ўвахода, валасы яе, яшчэ непрыбраныя, звісалі дзвума космамі на спіну.

— Недзе тут паблізу кавалерыйскі раз'езд,— сказаў Роберт Джордан.— Дзе гэты ваш пракляты кулямёт? Цягнуце яго сюды.

Ён пачуў, як Пілар гукнула з пячоры Агусціна. Потым яна ўвайшла ў пячору, і адтуль выбеглі двое: адзін з іх нёс на плячы ручны кулямёт з трыножкам, а другі — торбу з дыскамі.

— Ідзі разам з імі туды, угору,— сказаў Роберт Джордан Ансельма.— Ляжаш каля кулямёта і будзеш трымаць трыножак.

Усе трое пабеглі па сцежцы, што вяла ўгору між дрэвамі.

Сонца яшчэ не выйшла з-за гор. Роберт Джордан, выпрастаўшыся, зашпільваў штаны і зацягваў пояс, пісталет усё яшчэ звісаў з яго запясця на шнуры. Ён схваў яго ў кабуру на поясе, распусціў пятлю і надзеў яе сабе на шыю.

Калі-небудзь цябе задушаць гэтай штукаю, падумаў ён. Ну, што ж, пісталет сваю справу зробіў. Ён выцягнуў яго з кабуры, выняў магазін, уставіў у яго патрон і загнаў магазін у рукаятку пісталета.

Ён паглядзеў скрозь дрэвы туды, дзе Прымітыва, трымаючы каня за аброць, вызваліў нагу кавалерыста з стрэ-

мені. Забіты ляжаў ніцма на снезе, і Роберт Джордан бачыў, як Прымітыва абшукваў яго кішэні.

— Ану ідзі сюды!— крыкнуў ён.— Вядзі каня.

Прысеўшы на зямлю, каб абуць сандалі на вераўчанай падэшве, Роберт Джордан пачуў, як Марыя, апранаючыся, варушыцца ў мяшку. Цяпер у яго жыцці ўжо не было месца для яе.

Той кавалерыст і не спадзяваўся на гэтую сустрэчу, думаў Роберт Джордан. Ён не ехаў па конскіх слядах і не толькі не быў нападготове, а нават не думаў пра тое, што патрэбна асцярожнасць. Ён нават не заўважыў слядоў, што вядуць да верхняга паста. Пэўна, ён з нейкага кавалерыскага патруля, іх тут шмат, у гэтых гарах. Але калі ў раз'ездзе яго хопяцца і прыйдуць сюды па яго слядах? Калі толькі снег на той час не растане, падумаў ён. І калі толькі з самім патрулём нічога не здарыцца.

— Ты лепей ідзі ўніз,— сказаў ён Пабла.

Цяпер усе павыходзілі з пячоры і стаялі з карабінамі ў руках і гранатамі за поясам. Пілар працягнула Роберту Джордану скураную сумку з гранатамі, ён узяў тры і паклаў у кішэню. Потым прайшоў пад гунькаю ў пячору, адшукаў свае рукзакі, адкрыў той, у якім быў аўтамат, выняў ствол і прыклад, насадзіў ложу, з'яднаў іх, уставіў магазін, яшчэ тры паклаў у кішэню, замкнуў рукзак і пайшоў да выхаду. Абедзве кішэні поўныя скабянога тавару, падумаў ён. Хоць бы не трэснулі па швах. Ён выйшаў з пячоры і сказаў Пабла:

— Я пайду наверх. Агусцін умее страляць з кулямёта?

— Умее,— адказаў Пабла. Ён не зводзіў вачэй з Прымітыва, які вёў каня.— *Mira qué caballo*,— сказаў ён.— Вы толькі гляньце, які конь!

Вялікі сівы конь быў увесь мокры ад поту, яго калацілі дробныя дрыжкі, і Роберт Джордан паляпаў яго па шыі.

— Я адвяду яго да нашых коней,— сказаў Пабла.

— Не,— сказаў Роберт Джордан.— Яго сляды вядуць сюды. Трэба, каб яны вывелі назад.

— Слушна,— пагадзіўся Пабла.— Я ад'еду на ім адгэтуль і схавваю дзе-небудзь, а калі снег растане, прывяду назад. У цябе галава сёння добра варыць, *Inglés*.

— Пашлі каго-небудзь уніз,— сказаў Роберт Джордан.— А нам трэба пайсці ўгору.

— Навошта?— спытаў Пабла.— Туды конна не прадзеш. Затое мы можам выбрацца адгэтуль: апроч гэтай я ведаю яшчэ дзве дарогі. А зараз лепей не пакідаць ніякіх

слядоў на выпадак, калі прыляцяць самалёты. Дай мне *bo-ta* з віном, Пілар.

— Зноў нажлукцішся да непрытомнасці,— сказала Пілар.— На, вазьмі лепей вось гэта.

Пабла працягнуў рукі і паклаў у кішэню дзве гранаты.

— *Qué va*, нажлукцішся!— сказаў Пабла.— Тут справа сур'ёзная. Усё адно дай мне *bo-ta*. На адной вадзе такія справы не робяцца.

Ён падняў рукі, узяў повад, ускочыў у сядло, ашчэрыўся і пагладзіў распаленага каня. Роберт Джордан бачыў, як ён далікатна сціснуў бакі каня нагамі.

— *Qué caballo más bonito*¹,— сказаў Пабла і зноў пагладзіў сівога — *Qué caballo más hermoso*². Ну, паехалі. Чым хутчэй я цябе адгэтуль выведу, тым лепей.

Ён нахіліўся і выцягнуў з футарала лёгкі аўтамат з халодным кожухам, дакладней, пісталет-кулямёт дзевяціміліметровага калібру, і агледзеў яго з усіх бакоў.

— Бачыце, як яны ўзброены,— сказаў ён.— Вось гэта сапраўды сучасная кавалерыя.

— Сучасная кавалерыя ляжыць вунь там, носам у зямлю,— сказаў Роберт Джордан.— *Vamonos!* Ты, Андрэс, асядлай коней і трымай іх напагатове. Калі пачуеш страляніну, выведзеш іх вунь да таго ляска за прасекай. Вазьмі з сабой зброю, а коней хай трымаюць жанчыны. Фернанда, табе даручаю свае рукзакі, іх трэба таксама захапіць з сабой. І галоўнае, памятайце, што іх трэба несці вельмі асцярожна. Ты таксама пільнай рукзакі,— сказаў ён Пілар.— Абавязкова прасачы, каб іх захапілі разам з конямі. *Vamonos*,— сказаў ён.— Пойдзем.

— Мы з Марыяй падрыхтуем усё да адыходу,— сказала Пілар.— Ты толькі зірні на яго,— звярнулася яна да Роберта Джордана, паказаўшы на Пабла, што важна, быццам сапраўдны пастух, сядзеў на сівым. Конь узбуджана раздзімаў ноздры, а Пабла ўстаўляў у аўтамат новы магазін.— Глянь, што зрабіў з яго гэты конь.

— Мне б зараз яшчэ двух такіх коней!— гарача сказаў Роберт Джордан.

— Небяспека — вось твой конь.

— Ну, тады дайце мне мула,— усміхнуўся Роберт Джордан.— Абшукай яго,— сказаў ён Пілар, паказваючы галавою на забітага, што ляжаў ніцма на снезе.— Вазьмі

¹ Які прыгожы конь (*исп.*).

² Які цудоўны конь (*исп.*).

ўсё — лісты, паперы і пакладзі у рукзак, у кішэню. Усё забяры, зразумела?

— Так.

— *Vamopos*,— сказаў ён.

Пабла рушыў першым, а абодва мужчыны падаліся следам, адзін за адным, каб не пакідаць на снезе лішніх слядоў. Роберт Джордан нёс свой аўтамат дулам уніз. Добра было б, каб да яго падышлі патроны ад аўтамата забітага, падумаў ён. Але ж яны не падыдуць. Гэта нямецкі аўтамат. Такі самы быў у бедалагі Кашкіна.

Сонца выходзіла з-за гор. Веяў цёплы ветрык, і снег раставаў. Быў прыгожы вясняны ранак.

Роберт Джордан азірнуўся і ўбачыў, што Марыя стаіць побач з Пілар. Раптам яна кінулася сцежкаю ўгору. Ён прапусціў наперад Прымітыва, каб пагаварыць з ёю.

— Слухай,— сказала яна.— Можна, я пайду з табой?

— Не. Дапамажы Пілар.

Яна ішла за ім, трымаючы яго за локаць.

— Я пайду з табою.

— Не.

Яна ўсё адно ішла следам за ім.

— Я буду трымаць трыножак кулямёта, як ты наказваў Ансельма.

— Не будзеш ты трымаць ніякага трыножка.

Яна зноў нагнала яго і сунула руку яму ў кішэню.

— Не,— сказаў ён.— Ты лепей паклапаціся пра сваю шлюбную сарочку.

— Пацалуй мяне,— сказала яна,— калі ўжо ты ідзеш.

— Сораму ў цябе няма,— сказаў ён.

— Няма,— пагадзілася яна.— Зусім.

— Вяртайся,— сказаў ён.— У нас будзе шмат работы. Калі яны прыйдуць сюды па слядах, нам давядзецца адстрэльвацца.

— Слухай,— сказала яна.— Ты бачыў, што ў яго было на грудзях?

— Няўжо ж не. Вядома, бачыў.

— То было сэрца Ісусава.

— Так. Яго наварцы носяць.

— І ты цэліў у яго?

— Не. Ніжэй. Ну, вяртайся ўжо.

— Слухай,— сказала яна.— Я ўсё бачыла.

— Нічога ты не бачыла. Проста чалавек. І гэты чалавек упаў з каня. *Vete*. Вяртайся.

— Скажы, што ты кахаш мяне.

— Не. Зараз не.

— Зараз ты мяне не кахаеш?

— Déjatos¹. Вяртайся. Нельга ж рабіць усё разам — і кахаць, і займацца гэтай справай.

— Я хачу трымаць трыножак кулямёта, і, калі ён будзе страляць, я буду цябе кахаць,— усё разам.

— Ты звар'яцела. Вяртайся хутчэй.

— Не, я не звар'яцела,— сказала яна.— Я кахаю цябе.

— Тады вяртайся.

— Добра. Я пайду. А калі ты мяне не кахаеш, то я кахаю цябе за нас абаіх.

Ён глянуў на яе і ўсміхнуўся, увесь час думаючы пра сваё.

— Калі пачуеце страляніну,— сказаў ён,— звядзіце прэч коней. Дапаможаш Пілар несці мае рукзакі. А можа, наогул нічога не будзе. Я спадзяюся, што ўсё абыдзецца.

— Я іду,— сказала яна.— Паглядзі, які конь у Пабла. Сівы конь ішоў сцэжкаю ўгору.

— Добры конь. Ну, ідзі ўжо.

— Іду.

Яе рука, сціснутая ў кулак у яго кішэні, ударыла яго ў сцягно. Ён глянуў на дзяўчыну і ўбачыў, што яна плача. Яна выцягнула руку з кішэні, моцна абняла Роберта Джордана за шыю і пацалавала.

— Іду,— сказала яна.— Me vou. Іду.

Ён азірнуўся і ўбачыў, што яна стаіць на месцы і першыя ранішнія промні сонца асвятляюць яе смуглявы твар і кароткае залаціста-рыжае валоссе. Яна ўзняла кулак, потым абярнулася і, панурыўшыся, пайшла па сцэжцы ўніз.

Прымітыва азірнуўся і паглядзеў на яе.

— Прыгожая была б дзяўчына, калі б не стрыжаная,— сказаў ён.

— Так,— сказаў Роберт Джордан. Ён думаў у гэтае імгненне пра нешта іншае.

— А якая яна ў ложку?— спытаў Прымітыва.

— Прыкусі язык.

— Чаго ўжо тут крыўдзіцца, калі...

— Хопіць,— сказаў Роберт Джордан.

Ён аглядаў мясцовасць, выбіраючы зручную пазіцыю.

¹ Кінь пустое (*исп.*).

РАЗДЗЕЛ ДВАЦЦАЦЬ ДРУГІ

— Наламі мне сасновых галін,— сказаў Роберт Джордан Прымітыва,— толькі хутчэй. Тут не зусім зручнае месца для кулямёта,— сказаў ён Агусціну.

— Чаму?

— Пастаў яго вась туды,— Роберт Джордан паказаў пальцам.— А чаму — я растлумачу потым. Вось так. Давай дапамагу табе. Вось тут,— сказаў ён, прысеўшы на ку-кішкі.

Ён абвёў поглядам доўгую вузкую расколіну, адзначаючы ў памяці вышыню скал з аднаго і з другога боку.

— Трэба высунуць яго трошкі наперад,— сказаў ён,— далей, вась сюды. Добра. Так. Ну, пакуль і так будзе добра, а там пабачым. Так. Пакладзі сюды некалькі камянёў. Вось, вазьмі вунь той. Цяпер другі, з таго боку. Пакінь месца, каб можна было паварочваць ствол. Гэты камень трэба адсунуць крыху далей. Ансельма, пайдзі да пячоры па сякеру. Хутчэй. Няўжо вы ніколі не рабілі сапраўднага агнявога пункта для кулямёта?— запытаўся ён у Ансельма.

— Мы заўсёды ставілі яго там.

— І Кашкін вам ніколі не казаў, што кулямёт трэба ставіць тут?

— Не. Кулямёт нам прынеслі, калі Кашкіна ўжо тут не было.

— А той, хто прынёс, не ведаў хіба, як з ім абыходзіцца?

— Прынеслі насільшчыкі. Яны не ведалі.

— Ну, хто ж так робіць!— сказаў Роберт Джордан.— Выходзіць, вам яго далі без ніякіх інструкцый?

— Ну так, проста як падарунак. Адзін далі нам, а другі — Эль Сорда. Прынеслі іх чацвёрта чалавек. Ансельма быў у іх за павадыра.

— Пашанцавала, што іх не схапілі,— уцацвярых пераходзяць лінію фронту!

— І я так падумаў,— сказаў Агусцін.— Мне тады нават здалася, што, пэўна, той, хто іх пасылаў, проста разлічваў на тое, што яны пападуцца. Але Ансельма ўдалося правесці іх.

— А ты ўмееш страляць з кулямёта?

— Так. Навучыўся. Я ўмею. І Пабла ўмею. І Прымітыва. І Фернанда таксама. Мы ўсе вучыліся разбіраць і збіраць кулямёт на сталю ў пячоры. Аднаго разу як разабралі, дык потым два дні не маглі сабраць. З таго часу ўжо болей не разбіралі.

— Але ён страляе?

— А няўжо ж не. Але мы не дазваляем цыгану і астатнім забаўляцца з ім.

— Ну, а цяпер глядзі. Там, дзе ён у вас стаяў, з яго не было ніякай карысці,— сказаў Роберт Джордан.— Глядзі. Гэтыя скалы не толькі не бароняць вас з флангаў, а наадварот — даюць прыкрыццё тым, хто на вас нападае. Такая зброя вымагае роўнага поля абстрэлу. Апроч таго, яно яшчэ павінна быць дастаткова шырокім. Зразумеў? Паглядзі цяпер. Уся гэтая мясцовасць прастрэльваецца.

— Бачу,— сказаў Агусцін.— Справа ў тым, што нам ніколі не даводзілася яшчэ абараняцца — хіба што тады, калі фашысты напалі на наш горад. А калі мы ўзрывалі цягнік, та́quina была ў салдат.

— Будзем вучыцца ўсе разам,— сказаў Роберт Джордан.— Трэба толькі прытрымлівацца пэўных правілаў. А дзе ж цыган, яго ж пост тут?

— Не ведаю.

— Куды ж ён знік?

— Не ведаю.

Пабла праехаў цяснінай, павярнуў і зрабіў круг па роўнай паляне, што зрабілася полем абстрэлу для кулямёта. Потым Роберт Джордан убачыў, што Пабла спускаецца схілам па слядах, якія пакінуў конь, калі падымаўся ўгору. Нарэшце ён павярнуў налева і знік паміж дрэвамі.

Спадзяюся, ён не натрапіць на кавалерыйскі раз'езд, падумаў Роберт Джордан. Бо тады ён выведзе іх якраз на нас.

Прымітыва прынёс сасновыя галіны, і Роберт Джордан пачаў утыкаць іх у пакрытую снегам незамерзлую зямлю вакол кулямёта, каб яны закрылі яго з абодвух бакоў.

— Прынясі яшчэ,— сказаў ён.— Трэба замаскіраваць і тых, хто будзе страляць з кулямёта. Выйшла не надта добра, але пакуль што хай будзе так, як ёсць, а калі Ансельма прынясе сякеру, мы яшчэ паправім. Яшчэ вось што,— сказаў ён.— Калі пачуеш самалёт, кладзіся адразу там, дзе стаіш, так, каб на цябе падаў цень ад скалы. Я застаюся тут, каля кулямёта.

Сонца паднялося ўжо высока, павяваў лёгкі ветрык, і сярод скал, на сонцы, было цёпла і прыемна. Чатыры кані, думаў Роберт Джордан. Дзве жанчыны, я, Ансельма, Прымітыва, Фернанда, Агусцін, потым гэты, як яго, забыўся, завуць. Гэта ўжо васьмёра. Без уліку цыгана. А з ім ужо дзевяць чалавек. А яшчэ Пабла. У гэтага ёсць ужо конь, яго можна не браць у разлік. Андрэс, вось як яго за-

вучь, таго старэйшага брата. Потым яшчэ другі брат, Эладзію. Разам дзесяць чалавек. Выходзіць, меней чым паўкня на кожнага. Трое, скажам, застаюцца тут і будуць прыкрываць адыход, а чацвёрта могуць ад'ехаць. З Пабла — пяцёра. Застаюцца яшчэ двое, з Эладзію нават трое. Дзе ж гэта ён, зрэшты, падзеўся?

Толькі богу вядома, чым скончыцца сённяшні дзень для Эль Сорда, калі яго высачаць па слядах на снезе. І трэба ж было, каб снег так неспадзявана перастаў. Але калі ён хутка растане, дык усё, можа, неяк уладкуецца. Толькі не для Эль Сорда. Яму, баюся, ужо нічога не дапаможа: надта позна.

Калі толькі сённяшні дзень пройдзе спакойна і нам не давядзецца ўступіць у бой, мы б заўтра далі ім рады — нават тымі сіламі, якія ў нас ёсць. Я ведаю, што ўправімся. Можа, не дужа добра. Не так добра, як трэба было б, не так, як хацелася б усё зрабіць, але калі возьмемся за справу ўсе разам, мы ўправімся. Абы толькі нам не давлялося прымаць бой сёння. Бо калі давядзецца — дык кепскія нашы справы.

А тым часам трэба сядзець тут, бо лепшага месца, пэўна, не знойдзеш. Калі мы куды-небудзь пойдзем зараз, мы толькі пакінем лішнія сляды. Месца тут, зрэшты, неблагое, і ў крайнім выпадку адгэтуль ёсць тры шляхі, па якіх можна адысці. А як настане ноч, дык упоцёмках можна з уранку хочаш месца ў гэтых гарах дабрацца да моста, каб уранку знішчыць яго. Не ведаю, чаму мяне ўсё гэта так турбавала раней. Нічога цяжкага тут няма. Толькі б самалёты свечасова прыляцелі. Толькі гэта. Заўтра на дарозе будзе добрая заваруха...

Ну, а сённяшні дзень будзе альбо дужа ціхі, альбо дужа бурны. Дзякуй богу, што мы вывелі адгэтуль кавалерыйскага каня. Нават калі цяпер патруль натрапіць на яго след, салдаты наўрад ці дапетраць, куды гэты след вядзе. Вырашаць, пэўна, што коннік павярнуў назад, і пойдучь па следзе Пабла. Цікава, куды падалася гэтая свіння. Мабыць, заблытае сляды, як стары лось, што вяртаецца з узлесся ў гушчар, пройдзе крыху ўгору, а потым, калі снег растане, зробіць круг і вернецца сюды. Як толькі Пабла пабачыў таго каня, яго быццам падмянілі. Магчыма, ён і ўцячэ адгэтуль на тым кані. Ну, добра, хай сам пра сябе дбае. Для яго гэта звычайная справа. А ў мяне да яго асаблівага даверу няма.

Мабыць, лепей усё-такі выкарыстаць гэтыя скалы і добра замаскіраваць кулямёт, чым рабіць тут сапраўдны аг-

нявы пункт. Бо пачнеш капаць — і знянацку нападзе кавалерыя ці наляцяць самалёты. Тут і з такой пазіцыі можна пратрымацца столькі, колькі трэба, а я ўсё адно не змагу тут доўга заставацца. Я павінен выбірацца адгэтуль і ісці да моста, разам з Ансельма. А хто застанецца тут, каб прыкрываць наш адыход да моста, калі распачнецца бой?

І тут, аглядваючы мясцовасць, што ляжала перад ім, ён убачыў цыгана, які выходзіў леваруч з-за скалы. Ён ішоў вольнай, хуткай хадой, высока ўскідваючы ногі, карабін быў у яго за плячыма, яго смуглявы твар расплыўся ва ўсмешцы, а ў руках ён нёс двух забітых вялікіх зайцоў. Ён трымаў іх за ногі, і галовы іх матляліся на хаду.

— Hola, Раберта! — весела крыкнуў ён.

Роберт Джордан прыклаў палец да вуснаў, і цыган спалохана змоўк на паўслове. Хаваючыся паміж скал, ён праслізнуў да таго месца, дзе Роберт Джордан сядзеў на кукішках каля замаскіраванага галінамі кулямёта. Ён таксама прысеў на кукішкі і паклаў зайцоў на снег. Роберт Джордан зірнуў на яго.

— Ты, hijo de la gran puta! ¹ — сказаў ён ціха. — Дзе цябе насіла, туды цябе ператуды?

— Я ішоў за імі па следзе, — сказаў цыган. — Вось так і застрэліў абаіх. Яны спраўлялі вяселле на снезе.

— А твой пост?

— Я ж зусім ненадоўга адлучыўся, — прашаптаў цыган. — А што? Хіба нешта здарылася?

— Тут недзе паблізу кавалерыйскі патруль.

— Redios! ² — сказаў цыган. — Ты сам іх бачыў?

— Адзін з іх застаўся ў лагеры, — сказаў Роберт Джордан. — Прыехаў да нас паснедаць.

— Мне здалося, нібыта я чуў стрэл, — сказаў цыган. — Так яго і ператак! Як жа ён прайшоў? Тут?

— Тут. Цераз твой пост.

— Ау, mi madre! ³ — сказаў цыган. — Бедная мая галовачка!

— Калі б ты не быў цыганом, я б цябе расстраляў.

— Не, Раберта. Не кажы так. Мне дужа шкада. Гэта ўсё праз гэтых праклятых зайцоў. На світанку я пачуў, як самец топчацца на снезе. Ты нават не ўяўляеш, што яны там выраблялі. Я адразу кінуўся ў гэтую валтузню, але яны ўцяклі. Ну, тады я пайшоў па следзе і там, высока ў гарах,

¹ Сын шлюхі! (*icn.*)

² Божухна ты мой! (*icn.*)

³ Ай, мамачка ты мая! (*icn.*)

дагнаў і забіў іх. Вось памацай, якія яны сытыя, і гэта ў такую пару. Уяўляеш, што нам Пілар згатуе з іх! Мне дужа шкада, Раберта, не меней, чым табе. А таго кавалерыста забілі?

— Так.

— Хто, ты?

— Я.

— Qué tíol! — сказаў цыган, відаць па ўсім, улашчваючы яго. — Які ты малайчына!

— Пайшоў ты, ведаеш куды! — сказаў Роберт Джордан і міжволі ўсміхнуўся. — Занясі сваіх зайцоў у лагер, а нам прынясі што-небудзь паснедаць.

Ён працягнуў руку і памацаў зайцоў, што ляжалі на снезе, — вялікія, цяжкія, пушыстыя, з доўгімі нагамі і вушамі, з расплюшчанымі цёмнымі вачыма.

— І сапраўды сытыя, — сказаў ён.

— Сытыя! — сказаў цыган. — Ды ў кожнага з іх бочачка сала на рэбрах. Такіх зайцоў я нават у сне не бачыў.

— Ну, ідзі ўжо, — мовіў Роберт Джордан. — Хутчэй вяртайся са сняданкам і прынясі мне дакументы таго requeté². Пілар дасць іх табе.

— Ты не злуеш на мяне, Раберта?

— Не злуеш! Я абураюся. Як ты мог пакінуць пост! А што, калі б у лагер з'явіўся цэлы кавалерыўскі раз'езд?

— Redios, — сказаў цыган. — Які ты разумны.

— Паслухай. Каб ты болей ніколі не смеў пакідаць свой пост. Ніколі. Такія словы, як расстрэл, я на вецер не кідаю.

— Зразумела, болей не буду. І потым яшчэ ведаеш што? Такогога выпадку, як з гэтымі двума зайцамі, ужо ніколі болей не будзе. Такое здараецца толькі раз у жыцці.

— Anda!³ — сказаў Роберт Джордан. — І хутчэй вяртайся.

Цыган падхапіў зайцоў і знік паміж скаламі, а Роберт Джордан абвёў зноў поглядам адкрытую паляну і схіл гары за ёй. Дзве вароны зрабілі круг у небе, а потым селі на сасну. Да іх далучылася трэцяя, і Роберт Джордан падумаў: вось яны, мае вартавыя. Пакуль яны будуць сядзець спакойна — гэта сведчыць, што ніхто не набліжаецца да дрэў.

¹ Які малайчына! (*icn.*)

² Рэкетэ — член ваеннай арганізацыі манархістаў (*icn.*)

³ Ідзі! (*icn.*)

Цыган. Ну якая з яго карысць? Ні палітычнай свядомасці, ні дысцыпліны, ані ў чым на яго нельга паспадзявацца. Але ён патрэбны мне на заўтра. Заўтра я знайду для яго справу. Неяк дзіўна наогул бачыць цыгана на вайне. Такіх трэба было б вызваляць ад вайсковай службы, зважаючы на іх маральныя перакананні. Як звальняюць фізічна ці псіхічна не прыдатных для вайсковай службы. Бо ад іх усё адно няма ніякай карысці. Але на гэтай вайне з самага пачатку не зважалі на маральныя перакананні. Не звальнялі нікога. Вайна стрыгла ўсіх пад адзін грабянец. А цяпер яна дабралася і да гэтых валацуг. Цяпер яны панюхаюць, чым яна пахне.

Агусцін і Прымітыва прынеслі галлё, і Роберт Джордан дбайна замаскіраваў кулямёт, каб з самалёта яго нельга было заўважыць, а з боку лесу ўсё выглядала зусім натуральна. Ён паказаў ім зручнае месца для назіральнага паста: праваруч на высокай скале, адкуль відаць было ўсё наўкол, і леваруч над скалістым схілам — адзіным падыходам з таго боку.

— Але калі ты ўбачыш каго-небудзь адтуль, не страляй, — сказаў Роберт Джордан. — Кінь сюды маленькі каменьчык і дай знак вінтоўкаю вось так. — Ён узняў вінтоўку над галавой, быццам абараняўся ад чагосьці. — Колькі іх — пакажаш вось так. — Ён некалькі разоў падняў і апусціў вінтоўку. — Калі яны будуць пешыя, трымай вінтоўку дулам уніз. Вось так. Але не страляй адтуль, пакуль не пачуеш, што страляе наш кулямёт. Цэліць з такой вышыні трэба ў калені. Калі я двойчы свісну, спускайся, хаваючыся за скаламі, сюды, да таquina.

Прымітыва падняў вінтоўку.

— Я зразумеў, — сказаў ён. — Гэта вельмі проста.

— Значыць, спачатку ты кідаеш каменьчык, каб звярнуць увагу, потым паказваеш, адкуль яны ідуць і колькі іх. Але глядзі, каб цябе не заўважылі.

— Добра, — сказаў Прымітыва. — А гранаты таксама нельга кідаць?

— Пакуль не пачне страляць кулямёт — не. Можа, кавалерысты мінуць нас, шукаючы свайго таварыша, і да нас не завітаюць. Можа, яны пойдучь па Паблавых слядах. Калі можна пазбегнуць бою, трэба яго пазбягаць. Трэба з усіх сіл імкнуцца пазбегнуць яго. Ну, ідзі.

— Ме voу¹, — сказаў Прымітыва і пачаў караскацца на высокую скалу.

¹ Я пайшоў (ісп.).

— Цяпер ты, Агусцін,— сказаў Роберт Джордан.— Што ты ўмееш рабіць з кулямётам?

Агусцін прысеў на кукішкі — высокі, чарнявы, аброслы шчэццю, з запалымі вачыма, тонкімі губамі і вялікімі навярэджанымі рукамі.

— Pues ¹, зараджаць я ўмею. Наводзіць. Страляць. Больш нічога не ўмею.

— Памятай, страляць трэба, толькі падпусціўшы іх пяцьдзесят метраў і толькі тады, калі ты будзеш упэўнены, што яны ідуць да пячоры,— сказаў Роберт Джордан.

— Добра. А колькі гэта — пяцьдзесят метраў?

— Вунь як да той скалы. Калі з імі будзе афіцэр, страляй спярша ў яго. Потым перанасі агонь на рэшту. Ствол вядзі павольна. Досыць ледзь павярнуць, але ўвесь час трэба яго прытрымліваць. Кулямёт трымай моцна, каб не падскокваў, і цэлься ўважліва і, калі можаш, не рабі за раз больш як шэсць стрэлаў, бо, калі доўга страляеш, ствол задзіраецца ўгору. Кожны раз цэлься ў аднаго, потым перанось агонь на другога. Коннікам цэлься ў жывот.

— Добра.

— Хто-небудзь павінен трымаць трыножак, каб кулямёт не падскокваў. Вось так. Ён і дыскі будзе набіваць.

— А ты дзе будзеш?

— Там, злева. Трохі вышэй, каб усё бачыць. Я буду прыкрываць цябе злева з сваёй маленькай таўціна. Вунь там. Калі яны сунуцца сюды, іх можна будзе ўсіх перабіць. Але не страляй, пакуль яны не падыдуць досыць блізка.

— А добра было б усіх іх перабіць. Усіх разам.

— Не, лепей ужо хай яны зусім не прыходзяць.

— Калі б не твой мост, мы маглі б іх тут усіх перабіць, а потым пайсці адгэтуль.

— Гэта нічога не дало б. Ніякай карысці. Мост — гэта частка плана, разлічанага на тое, каб выйграць вайну. А гэта што? Нязначны выпадак. Нічога не варты.

— Qué va, нічога. З кожным забітым фашыстам робіцца на аднаго фашыста меней.

— Так. Але аперацыя з мостам можа дапамагчы нам здабыць Сеговію. Сталіцу правінцыі. Ты толькі падумай. Дагэтуль нам яшчэ не даводзілася ніводнага такога горада здабыць.

— Ты сапраўды верыш, што мы можам здабыць Сеговію?

¹ Ну (*icn.*).

— А няўжо ж не. Гэта цалкам магчыма, калі мы знішчымым мост як мае быць.

— Я хацеў бы і гэтых усіх перабіць, і мост знішчыць.

— У цябе неблагі апетыт,— сказаў Роберт Джордан.

Увесь гэты час ён сачыў за варонамі. І раптам заўважыў, што адна з іх нібыта прыглядваецца да нечага. Варона каркнула і зляцела з галінкі. Але другая засталася на дрэве. Роберт Джордан азірнуўся на Прымітыва, які ўладкаваўся высока на скале. Прымітыва ўважліва аглядаў мясцовасць, але ніякіх знакаў не падаваў. Роберт Джордан нахіліўся, адцягнуў замок ручнога кулямёта, пераканаўся, што патрон — у патронніку, і вярнуў замок на месца. Варона ўсё яшчэ сядзела на сваёй галінцы. Другая зрабіла шырокі круг над заснежанай палянай і зноў села. Ад сонца і цёплага ветрыку снег ападаў з абцяжараных галін.

— Заўтра ў цябе будзе магчымасць перабіць многіх,— сказаў Роберт Джордан.— Трэба знішчыць пост на тартаку.

— Я гатовы,— сказаў Агусцін.— *Estoy listo.*

— І другі пост, у будцы дарожнага майстра, за мостам.

— Магу гэты, магу і той,— сказаў Агусцін.— І абодва магу.

— Абудва нельга. Іх трэба знішчыць адначасова,— сказаў Роберт Джордан.

— Ну, тады любы, які скажаш,— сказаў Агусцін.— Мне даўно карціць зрабіць што-небудзь у гэтай вайне. Пабла згнайў тут нас сваім гультайствам.

Вярнуўся Ансельма з сякерай.

— Табе яшчэ патрэбна галлё?— спытаў ён.— Мне здаецца, што тут і так ужо нічога не відаць.

— Не галлё,— сказаў Роберт Джордан,— а два маленькія дрэўцы, якія можна было б тут укапаць, каб усё выглядала натуральна. Бо тут замала дрэў наўкол, і гэтыя галінкі выглядаюць штучна.

— Зараз прынясу.

— Падсякай ніжэй, каб пянькоў не было відно.

Роберт Джордан пачуў стук сякеры ў лесе ззаду. Ён паглядзеў угору, на Прымітыва, а потым уніз, на сосны за палянай. Адна варона ўсё яшчэ сядзела на месцы. І тут ён пачуў у небе высокі мерны рокат самалёта, які набліжаўся. Ён паглядзеў угору і ўбачыў маленькі срэбны крыжык у сонечных промнях: самалёт, здавалася, нерухома вісеў высока ў небе.

— Заўважыць нас з такой вышыні немагчыма,— сказаў ён Агусціну.— Але лепш усё-такі легчы. Сёння гэта ўжо другі разведвальны самалёт.

— А пра ўчарашні ты забыў?— спытаў Агусцін.

— Сёння здаецца, што гэта быў кашмарны сон,— сказаў Роберт Джордан.

— Яны, пэўна, з Сеговіі. Кашмарны сон чакае там, каб зрабіцца яваю.

Самалёт ужо знік за гарамі, але гудзенне рухавікоў яшчэ далятала сюды.

Калі Роберт Джордан апусціў вочы, ён убачыў, што ва-рона зляцела. Яна паляцела, не каркаючы, проста паміж дрэвамі.

РАЗДЗЕЛ ДВАЦЦАЦЬ ТРЭЦІ

— Кладзіся,— шапнуў Роберт Джордан Агусціну, потым павярнуў галаву і даў знак «кладзіся, кладзіся!» Ансельма, што паказаўся з-за скалы, несучы на плячах маленькую сасонку, нібыта калядны дзед з ялінкаю. Ён убачыў, як стары кінуў дрэўца за вялікі камень і сам знік паміж скаламі, і цяпер ужо перад Робертам Джорданам не было нічога, апроч паляны і лесу. Ён нічога не бачыў і нічога не чуў, акрамя біцця свайго сэрца, а потым пачуў, як падскокваючы, скаціўся з гары каменьчык. Роберт Джордан павярнуў галаву направа і, узняўшы вочы, убачыў, як Прымітыва чатыры разы падняў і апусціў вінтоўку. А потым глядзеў толькі наперад — на белую паляну з шырокай стужкаю слядоў, якія пакінулі конскія капыты, і на лес удалечыні.

— Кавалерыя,— ціха сказаў ён Агусціну.

Агусцін азірнуўся, і яго смуглявыя запалыя шчокі расплыліся ва ўсмешцы. Роберт Джордан заўважыў, што той спацеў. Ён працягнуў руку і паклаў яе на плячо Агусціну. Ён не паспеў зняць руку, як з лесу выехалі чацвёрка коннікаў, і адчуў, як напружыліся пад яго далонь мускулы на спіне Агусціна.

Адзін коннік ехаў спераду, а трое іншых крыху адсталі ад яго. Першы ўвесь час прыглядаўся да снегу. Рэшта ехала паміж дрэвамі ўразброд. Усе чацвёрка трымаліся на-сярожана. Роберт Джордан ляжаў на снезе, абапёршыся на шырока расстаўленыя локці, і сачыў за імі па-над прыцэлам ручнога кулямёта, адчуваючы ўдары свайго сэрца.

Пярэдні даехаў па следзе да таго месца, дзе Пабла зрабіў круг, і спыніўся. Рэшта пад'ехала да яго і таксама спынілася.

Роберт Джордан цяпер выразна бачыў іх над варанёным сталёвым ствалом кулямёта. Ён бачыў твары, бачыў шаблі, што віселі каля паясоў, цёмныя ад поту бакі коней, конусападобныя плашчы колеру хакі і такога самага колеру берэты, збітыя па-наварску набакір. Пярэдні завярнуў свайго каня да расколіны ў скале, дзе быў пастаўлены кулямёт, і Роберт Джордан убачыў яго малады твар, агрубелы ад ветру і сонца, блізка пасаджаныя вочы, нос з гарбінкай і высунутае наперад трохвугольнае падбароддзе.

Седзячы на кані — конь, узняўшы пысу, быў павернуты грудзьмі да Роберта Джордана, і з футарала, прытарочанага да правага боку сядла, тырчаў прыклад аўтамата, — пярэдні паказаў пальцам на расколіну, дзе стаяў кулямёт.

Роберт Джордан яшчэ глыбей уціснуў локці ў зямлю, не адводзячы вачэй ад прыцэла і ад чатырох коннікаў, што стаялі, збіўшыся ў купе на снезе. Трое з іх сціскалі ў руках аўтаматы. У двух яны ляжалі ўпоперак сёдлаў. Трэці трымаў свой старчма, паставіўшы прыклад на правае калена.

Рэдка даводзіцца бачыць праціўніка на такой кароткай адлегласці, думаў Роберт Джордан. Вось як зараз. Звычайна людзі здаюцца зусім маленькімі, і каб пацэліць у каго-небудзь з іх, трэба прыкласці вялікія намаганні, альбо яны бягуць, залягаюць і зноў бягуць, а ты паліваеш кулямі схіл гары, ці перакрываеш агнём якуюсь вуліцу, альбо проста паліш па вокнах, а часам бачыш здалёк, як яны ўдалечыні рухаюцца па дарозе. Толькі падчас нападу на цягнік бачыш іх так выразна, як зараз. Толькі тады яны такія, як зараз, і чатырох кулямётаў досыць, каб прымусіць іх уцякаць. Калі глядзіш на іх па-над ствалом з такой адлегласці, яны здаюцца ўдвая большымі.

Ты, — думаў ён, гледзячы на кончык мушкі, што была цяпер нерухомая ў проразі прыцэла, скіраваная ў сярэдзіну грудзей камандзіра патруля, крыху правей ад чырвонай эмблемы, якая ярка вылучалася ў промнях ранішняга сонца на фоне зеленаватага плашча. Акурат ты, — думаў ён, цяпер ужо па-іспанску, прыціснуўшы палец да засцерагальніка, каб не раздаўся дачасна шпаркі строкат кулямётнай чаргі. Ты, — падумаў ён, — вось ты будзеш забіты ў росквіце маладых гадоў. Эх ты, — думаў ён, — эх ты, эх ты. Але лепей хай гэтага не будзе. Хай гэтага не будзе.

Ён адчуў, што Агусцін, які ляжаў побач, папярхнуўся, але стрымаў кашаль і праглынуў сліну. Потым, усё яшчэ

гледзячы па-над масленым варанёным ствалом скрозь галінкі, усё яшчэ прыціскаючы палец да засцерагальніка, ён убачыў, як камандзір завярнуў каня і паказаў рукою на лес, куды вялі сляды Пабла. Усе чацвёрэ павярнуліся і рушылі трушком да лесу, і Агусцін ледзь чутна прашаптаў:

— Cabrones!

Роберт Джордан паглядзеў назад, туды, дзе Ансельма кінуў дрэўца.

Цыган Рафаэль прабіраўся да іх паміж скал з вінтоўкай за плячом і двума сядзельнымі ўюкамі ў руках. Роберт Джордан махнуў яму рукой — маўляў, «кладзіся» — і цыган знік з вачэй.

— Мы маглі б забіць усіх чатырох, — ціха сказаў Агусцін. Ён быў увесь мокры ад поту.

— Так, — шэптам азваўся Роберт Джордан. — Але хто ведае, як бы ўсё абярнулася, калі б мы адкрылі страляніну.

Тут ён зноў пачуў стук каменьчыка, што скаціўся ўніз, і шпарка азірнуўся. Але ні цыгана, ні Ансельма не было відаць. Ён паглядзеў на свой гадзіннік, а потым угору і ўбачыў, што Прымітыва зноў і зноў паднімае і апускае вінтоўку хуткімі кароткімі ўзмахамі.

Пабла апярэдзіў іх на сорак пяць мінут, падумаў Роберт Джордан і тут жа пачуў тупат кавалерыйскага атрада, што набліжаўся.

— No te apures, — прашаптаў ён Агусціну. — Не хвалюйся. Яны пройдуць міма, як і тыя.

Атрад з'явіўся на ўзлессі — дваццаць коннікаў калонаю па двое, апранутыя і ўзброеныя гэтаксама, як першыя чацвёрэ, — шаблі каля паясоў, аўтаматы ў футаралах. І гэтаксама, як тыя чацвёрэ, яны зніклі ў лесе.

— Tu ves? — спытаў Роберт Джордан у Агусціна. — Бачыш?

— Іх было многа, — адказаў Агусцін.

— Калі б мы забілі тых чатырох, дык нам давялося б мець справу з гэтымі, — вельмі ціха сказаў Роберт Джордан. Сэрца ў яго ўжо супакоілася, кашуля на грудзях прамокла ад расталага снегу. Усярэдзіне ў яго ўсё быццам здранцвела.

Сонца шчодро прыгравала, і снег растаў хутка. Ён асядаў вакол камлёў дрэў, а за ствалом кулямёта перад вачыма Роберта Джордана снег быў рыхлы і празрысты, бо зверху яго сагравала сонца, а знізу дыхала цяплом зямля.

Роберт Джордан глянуў угору, на Прымітыва, і ўбачыў, што той падае яму сігнал: «Нічога», — паказваючы скрыжаваныя рукі далонямі ўніз.

З-за скалы паказалася галава Ансельма, і Роберт Джордан зрабіў яму знак рукой падысці. Перапаўзаючы ад скалы да скалы, стары дабраўся да кулямёта і лёгка каля яго ніцма.

— Многа іх было. Надта многа,— сказаў ён.

— Мне твае дрэвы ўжо больш не патрэбны,— сказаў яму Роберт Джордан.— У далейшых лесапасадках няма патрэбы.

Ансельма і Агусцін усміхнуліся.

— Абышлося і так, а садзіць дрэвы цяпер небяспечна, бо гэтыя самыя людзі вернуцца назад, і яны, магчыма, не такія ўжо дурні.

Яму хацелася размаўляць, а ў яго гэта азначала, што ён перажыў толькі што вялікую небяспеку. Ён заўсёды мог вызначыць сур'ёзнасць перажытай небяспекі з таго, што надта ўжо яму потым карцела пагаварыць.

— Добра я яго замаскіраваў, га?— спытаў ён.

— Добра,— адказаў Агусцін.— Добра, туды іх ператуды, усіх фашыстаў. Мы маглі забіць тых чатырох. Ты бачыў?— спытаў ён у Ансельма.

— Бачыў.

— Слухай,— сказаў Роберт Джордан старому,— табе давядзецца зноў пайсці на ўчарашні пост ці ў якое іншае месца, выбераш сам, каб паназіраць за шашою, як учора, і пазначыць усё, што там рухаецца. Гэта даўно ўжо трэба было зрабіць. Сядзі там, пакуль не сцямнее. Потым вернешся, і мы пашлём каго-небудзь яшчэ.

— А як жа мае сляды?

— Пойдзеш нізам, як толькі сядзе снег. Пасля снегу на дарозе будзе слота. Прыгледзься да каляіны, ці шмат праехала грузавых машын і ці праходзілі танкі. Больш нам нічога не ўдасца высветліць, пакуль ты не зоймеш свой пост.

— Дазволь мне сказаць?— спытаў стары.

— А чаму не, кажы.

— З твайго дазволу, ці не лепей было б, калі б я пайшоў у Ла-Гранху, і даведаўся б там, што рабілася ўначы, і даручыў бы каму-небудзь назіраць і занатоўваць так, як ты мяне навучыў? А вечарам нам прынеслі б паведамленне ці, лепей, я мог бы зноў пайсці ў Ла-Гранху па навіны.

— Ты не баішся натрапіць на кавалерыю?

— Не, калі не будзе снегу.

— А ў Ла-Грансе ёсць чалавек, якому можна даручыць гэта?

— Ёсць. Для такой справы ёсць. Я даручу гэта жанчыне. У Ла-Грансе ёсць некалькі жанчын, каму можна давяраць.

— Можа, і ёсць,— сказаў Агусцін.— Я нават упэўнены, што ёсць. І такія, што могуць прыдацца на іншую справу, таксама ёсць. Можа, я пайду замест старога?

— Не, хай ідзе стары. Ты ўмееш страляць з кулямёта, а дзень яшчэ не скончыўся.

— Я пайду, як растане снег,— сказаў Ансельма.— Ён хутка растане.

— Як ты лічыш, ці змогуць яны злавіць Пабла?— спытаў Роберт Джордан у Агусціна.

— Пабла хітры,— адказаў Агусцін.— Ці могуць людзі без ганчакі злавіць разумнага аленя?

— Часам здараецца,— адказаў Роберт Джордан.

— З Пабла такога не здарыцца,— сказаў Агусцін.— Праўда, зараз ён ужо не той, якім быў калісьці. Але нездарма ён жыве ў гэтых гарах без турбот дый яшчэ і п'е напрапалую, калі ўжо столькі іншых паставілі да сцяны.

— Ён і сапраўды такі хітры, як пра яго кажуць?

— Яшчэ хітрэйшы.

— Асаблівага розуму ён пакуль што не паказаў.

— С'омо qué по? ¹ Калі б ён не выявіў асаблівага розуму, дык учора вечарам яму быў бы каюк. Мне здаецца, Inglés, што ты не разумееш нічога ні ў палітыцы, ні ў партызанскай вайне. І ў тым, і ў гэтым галоўнае — захаваць сваё жыццё. Прыгадай, як ён захаваў сабе жыццё ўчора вечарам. І колькі яму давялося вынесці ад мяне і ад цябе!

Цяпер, калі Пабла зноў дзейнічаў заадно з атрадам, Роберт Джордан не хацеў казаць пра яго нічога благога і адразу ж пашкадаваў, што паставіў пад сумненне яго розум. Ён і сам ведаў, што Пабла разумны. Акурат Пабла адразу адчуў усю небяспеку выканання загаду па знішчэнні моста. Роберт Джордан зрабіў гэтую заўвагу проста з непрыязі да Пабла і, яшчэ не скончыўшы фразы, зразумеў сваю памылку. Гэта была праява той самай празмернай балбатлівасці пасля нервовага напружання. Каб перамяніць тэму гаворкі, ён сказаў Ансельма:

— А як ты дойдзеш да Ла-Гранхі ўдзень?

— А што тут такога,— адказаў стары.— Я ж не з вайсковым аркестрам пайду.

— І не з званочкамі на шыі,— сказаў Агусцін.— І не са сцягам у руках.

¹ Чаму ж не? (ісп.)

— Якой дарогай ты пойдзеш?
— Спачатку гарою, а потым долам, праз лес.
— А калі цябе затрымаюць?
— У мяне ёсць паперы.
— Мы ўсе маем шмат розных папер, але сякія-такія ты не забудзься праглынуць на ўсякі выпадак.

Ансельма пахітаў галавой і паляпаў далонню па нагруднай кішэні сваёй блузы.

— Колькі ўжо разоў мне даводзілася трапляць у розныя пераплёты,— сказаў ён,— але ніколі яшчэ паперы не еў. Не люблю я есці паперу.

— Трэба было б заўсёды класці на дакументы трохкі гарчыцы на ўсякі выпадак,— сказаў Роберт Джордан.— Я заўсёды трымаю нашы дакументы ў левай кішэні кашулі, а фашысцкія — у правай. Так, прынамсі, не разгубішся ў выпадку якой неспадзеўкі.

Відаць, калі камандзір першага кавалерыйскага патруля паказаў на расколіну ў скале, справы былі сапраўды кепскія, бо надта ўжо ўсе яны разгаварыліся. Занадта разгаварыліся, падумаў ён.

— Але, паслухай, Раберта,— сказаў Агусцін,— кажуць, што ўрад штодзень правее. У Рэспубліцы ўжо не кажуць «таварыш», а толькі і чуваць «сеньёр», «сеньёра». Можа, надышоў ужо час перашыць кішэні?

— Калі ён зусім паправее, я перакладу дакументы ў заднюю кішэню,— сказаў Роберт Джордан.— І прашыю яе пасярэдзіне.

— Не, хай ужо лепш застаюцца ў кашулі,— сказаў Агусцін.— Няўжо мы выйграем вайну і прайграем рэвалюцыю?

— Не,— сказаў Роберт Джордан.— А калі мы прайграем вайну, тады не будзе ні рэвалюцыі, ні Рэспублікі, ні цябе, ані мяне — нічога, толькі адзін вялікі сагажо¹.

— Вось і я так кажу,— сказаў Ансельма,— што мы павінны выйграць вайну і нікога не расстрэльваць. Каб мы кіравалі справядліва і каб кожны атрымаў сваю долю, у залежнасці ад таго, як ён змагаўся. І каб тых, хто змагаўся супраць нас, перавыхаваць так, каб яны зразумелі свае памылкі.

— Нам трэба будзе многіх расстраляць,— сказаў Агусцін.— Многіх, многіх, многіх.

Ён моцна сціснуў правую руку ў кулак і пастукаў ёю па далоні левай рукі.

¹ Испанская лаянка.

— Лепш бы нам нікога не расстрэльваць. Нават самых галоўных фашыстаў. Лепш бы нам перавыхаваць іх працай.

— Я б ім знайшоў працу,— сказаў Агусцін і, набраўшы прыгаршчы снегу, паклаў у рот.

— Якую, ліхадзей?— спытаў Роберт Джордан.

— Дзве надта прыстойныя працы.

— Якія ж?

Агусцін узяў у рот яшчэ крыху снегу і паглядзеў на паляну, па якой праехалі коннікі. Потым выплюнуў расталы снег.

— Вауа. Ну і сняданак!— сказаў ён.— Дзе той праклаты цыган?

— Якія ж гэта справы?— спытаў Роберт Джордан.— Чаму ж ты не гаворыш, злыдзень?

— Скакаць з самалётаў без парашутаў,— адказаў Агусцін, і вочы ў яго заблішчалі.— Гэта для тых, каго мы пашкадуем. А рэшту — папрыбіваць да парканаў цвікамі.

— Ты кажаш паскудства,— сказаў Ансельма.— Так у нас ніколі не будзе ніякай Рэспублікі.

— Калі я глядзеў на тых чатырох і думаў, што мы можам іх забіць, я пачуваў сябе, як тая кабыла, што чакае ў загоне жарабца,— сказаў Ансельма.

— Але ты ведаеш, чаму мы іх не забілі?— спакойна спытаў Роберт Джордан.

— Ведаю,— адказаў Агусцін.— Ведаю. Але мне надта карцела, як той кабыле. Табе гэтага не зразумець, калі сам ты такога не адчуваў.

— Ты ўвесь спацеў,— сказаў Роберт Джордан.— Я думаў, гэта са страху.

— І са страху таксама,— сказаў Агусцін.— І са страху, і з таго іншага. Няма на свеце нічога мацнейшага за тое, пра што я казаў.

Так, падумаў Роберт Джордан. Мы робім гэта вытрымана, з халоднай галавою, а яны — не, і ніколі з халоднай галавой гэтага не рабілі. Гэта іхняя найсвяцейшая вера. Тая, старадаўняя, якой яны трымаліся яшчэ перад тым, як новая рэлігія прыйшла да іх з другога канца Міжземнага мора. Старадаўняй веры яны ніколі не зракаліся, а толькі затаілі і прыхавалі яе, даючы ёй выйсце ў войнах ды інквізіцыі. Гэта людзі аўтадафэ — акта веры. Забіваць даводзіцца ўсім, але мы забіваем не так, як яны. А сам ты, падумаў ён, хіба ты ніколі не паддаваўся гэтаму настрою? Хіба ты не адчуваў гэтага ў Сьеры? А пад Усераю? І ўвесь час, пакуль ты быў у Эстрадауры? І наогул увесь час? Qué

ва, сказаў ён сабе. Гэта было са мною пры кожным нападзе на цягнік.

Кінь ты ўсе гэтыя няпэўныя літаратурныя здагадкі на-конт бербераў ды старажытных іберыйцаў і прызнайся, што і табе вядомая радасць забойства, як вядомая яна кожнаму салдату-добраахвотніку, адмаўляе ён гэта ці не. Ансельма яе не ведае, бо ён не салдат, а паляўнічы. Але і яго не трэба ідэалізаваць: паляўнічыя забіваюць звяроў, а салдаты — людзей. Не ўводзь у зман сябе самога, падумаў ён. І не гуляй у літаратуру. Ты даўно ўжо заразіўся гэтым. І не думай кепска пра Ансельма. Ён сапраўдны хрысціянін. Рэдкая птушка для каталіцкай краіны.

А я тады быў упэўнены, што Агусціна агарнуў страх, падумаў ён. Натуральны страх перад боем. А выяўляецца — гэта было і тое. Магчыма, як звычайна, ён зараз выхваляецца. Але страх быў таксама. Я адчуваў яго пад далонню. Ну, досыць, час канчаць гэтыя размовы.

— Ідзі паглядзі, ці прынёс цыган есці,— сказаў ён Ансельма.— Сюды яго не пускай. Ён дурань. Прынясі ўсё сюды сам. І хоць бы колькі ён там ні прынёс, хай ідзе па дабаўку. Я дужа галодны.

РАЗДЗЕЛ ДВАЦЦАЦЬ ЧАЦВЁРТЫ

Цяпер гэта ўжо быў сапраўдны майскі ранак, неба было высокае і чыстае, і Роберт Джордан адчуваў на плячах цёплы павеў ветру. Снег хутка раставаў, а яны сядзелі і снедалі. Кожнаму дасталося па два вялікія сандвічы з мясам і брынзаю, а Роберт Джордан нарэзаў сваім складаным нажом цыбуліну на тоўстыя кружкі і абклаў імі мяса і брынзу паміж дзвюма лустамі хлеба.

— Ад цябе так будзе смярдзець, што фашысты на тым канцы лесу пачуюць,— сказаў Агусцін, напхаўшы поўны рот ежай.

— Дай мне бурдзюк з віном, я прапалашчу рот,— сказаў Роберт Джордан, рот у яго быў поўны мяса, брынзы, цыбулі і перажаванага хлеба.

Ніколі ён яшчэ не быў такі галодны. Ён набраў у рот віна, што мела прысмак дзэгцю ад скуранага бурдзюка, і праглынуў яго. Потым выпіў яшчэ трохі віна, высока падняўшы бурдзюк, каб цурок ліўся яму проста ў горла, пры гэтым бурдзюк дакрануўся да ігліц на сасновых галінках, што маскіравалі кулямёт, і галава Роберта Джордана

легла на сасновае галлё, калі ён яе задраў, каб было зручней піць.

— Хочаш яшчэ?— спытаў Агусцін, працягваючы яму сандвіч над кулямётам.

— Не. Дзякуй. Еш сам.

— Не магу. У мяне няма звычкі есці так рана.

— Сапраўды не хочаш?

— Не хачу. Бяры.

Роберт Джордан узяў сандвіч і паклаў яго на калені, выцягнуў цыбуліну з бакавой кішэні курткі, дзе ляжалі гранаты, і раскрыў нож, каб нарэзаць яе. Ён зняў тонкую верхнюю серабрыстую лушпіну, якая запэцкалася ў кішэні, потым адрэзаў тоўсты кружок, вонкавае колца адпала, і ён падняў яго, сагнуў напалам і сунуў у сандвіч.

— Ты заўсёды ясі цыбулю на сняданак?— спытаў Агусцін.

— Калі ёсць.

— У цябе на радзіме ўсе ядуць цыбулю?

— Не,— адказаў Роберт Джордан.— Там гэта зусім не заведзена.

— Прыемна чуць гэта,— сказаў Агусцін.— Я заўсёды лічыў Амерыку цывілізаванай краінай.

— А чым табе не падабаецца цыбуля?

— Смуродам. Болей нічым. А ва ўсім іншым яна як ружа.

Роберт Джордан усміхнуўся з поўным ротам.

— Як ружа,— сказаў ён.— Зусім як ружа! Ружа — гэта ружа — гэта цыбуля.

— Табе цыбуля ў галаву ўдарыла,— сказаў Агусцін.— Сцеражыся.

— Цыбуля — гэта цыбуля — гэта цыбуля,— весела сказаў Роберт Джордан і ў думках дадаў: «А камень — гэта stein — гэта скала — гэта валун — гэта галька».

— Прапалашчы сабе рот віном,— сказаў Агусцін.— Дзівак ты нейкі, Inglés. Зусім не падобны да таго дынамітычка, які раней працаваў з намі.

— Я толькі ў адным да яго не падобны.

— У чым жа?

— Я жывы, а ён не,— адказаў Роберт Джордан.

І падумаў: што гэта з табой робіцца? Хіба можна такое казаць? Няўжо гэта цябе так ад ежы размарыла? Ці, можа, ты ад цыбулі п'яны, ці што? Няўжо гэта цяпер для цябе нічога не значыць? Я ніколі не зважаў на гэта, шчыра адказаў ён сабе. Ты стараўся рабіць выгляд, нібыта гэта

для цябе так важна, але стараўся дарэмна. А цяпер засталася так мала часу, што хлусіць не варта.

— Не,— сказаў ён цяпер ужо сур'ёзна.— Гэтаму чалавеку наканавана было вынесці цяжкія пакуты.

— А ты? Хіба ты не пакутуеш?

— Не,— адказаў Роберт Джордан.— Я належу да тых, хто мала пакутуе.

— І я,— сказаў яму Агусцін.— Ёсць людзі, якія шмат пакутуюць, і ёсць такія, якія пакутуюць мала. Я вельмі мала пакутую.

— Тым лепей.— Роберт Джордан зноў перакуліў бурдзюк.— А вось з гэтым яшчэ лепей.

— Але я дужа перажываю за іншых.

— Як належыць усім добрым людзям.

— А за сябе — не.

— У цябе ёсць жонка?

— Не.

— І ў мяне няма.

— Але ў цябе ёсць Марыя.

— Так.

— Дзіўная рэч,— сказаў Агусцін.— Пасля таго як мы падабралі яе падчас узрыву таго цягніка, Пілар нікога з нас блізка да яе не падпускала, пільнавала яе, быццам у манастыры кармелітак. Ты нават уявіць сабе не можаш, як яна яе пільна ахоўвала. І вось прыходзіш ты, і яна аддае яе табе, як падарунак. Што ты на гэта скажаш?

— Зусім не так было на самой справе.

— А як жа было?

— Яна мне даручыла клапаціцца пра Марыю.

— І вось так ты клапацішся пра яе — кахаешся з ёю цэлую ноч.

— А чаму і не?

— Добры клопат ты сабе прыдбаў!

— А хіба ты не разумееш, што клапаціцца можна і так.

— Магчыма, але так клапаціцца пра яе мог бы кожны з нас.

— Не будзем болей гаварыць пра гэта,— сказаў Роберт Джордан.— Я кахаю яе шчыра.

— Шчыра?

— На свеце няма нічога найшчырэйшага.

— А потым? Пасля моста?

— Яна пойдзе са мной.

— Тады,— сказаў Агусцін,— болей пра гэта гаварыць не будзем. Я жадаю ад шчырага сэрца вам абаім шчасця.

Ён падняў бурдзюк і доўга піў з яго, потым перадаў Роберту Джордану.

— Яшчэ адно, Inglés,— сказаў ён.

— Кажы.

— Я таксама кахаў яе.

Роберт Джордан паклаў яму руку на плячо.

— Вельмі кахаў,— сказаў Агусцін.— Вельмі. Так, што і ўявіць нават нельга.

— Я магу ўявіць.

— Яна запала мне ў душу з першага погляду.

— Веру.

— Слухай. Я кажу ўсё гэта табе дужа сур'ёзна.

— Кажы.

— Я да яе ніводнага разу не дакрануўся, нічога паміж намі не было, але я вельмі яе кахаю. Ты з ёй не жартуй, Inglés. Хоць яна і спіць з табой, не думай, што яна шлюха.

— Я буду яе кахаць усё жыццё.

— Я веру табе. І яшчэ адно. Ты не ведаеш, якая была б гэтая дзяўчына, калі б не рэвалюцыя. Ты за яе адказваеш. Яна сапраўды шмат нацярпелася ліха. Яна не такая, як мы.

— Я з ёй ажанюся.

— Не. Не пра тое кажу. Гэта неабавязкова, калі ў нас рэвалюцыя. А потым...— ён пахітаў галавой,— мабыць, так яно было б лепей.

— Я ажанюся з ёй,— сказаў Роберт Джордан і адчуў, як да горла яму падступае клубок.— Я вельмі яе кахаю.

— Ажаніцца можна потым,— сказаў Агусцін,— калі можна будзе. Галоўнае, што ў цябе сур'ёзныя намеры.

— Так.

— Слухай,— сказаў Агусцін.— Можа, я соваю нос не ў сваю справу, але ці шмат дзяўчат у цябе было тут, у Іспаніі?

— Не вельмі многа.

— Хто ж яны былі, шлюхі?

— Не толькі.

— Колькі іх у цябе было?

— Некалькі.

— І ты спаў з імі?

— Не.

— Вось бачыш!

— Так.

— Я толькі хачу сказаць, што для Марыі гэта не дробязь.

— Як і для мяне.

— Калі б я думаў іначай, то застрэліў бы цябе яшчэ мінулай ноччу, калі ты з ёй ляжаў. У нас часта за гэта забіваюць.

— Слухай, дружа,— сказаў Роберт Джордан,— усё здарылася так толькі таму, што не стае часу. Часу — вось чаго нам бракуе. Заўтра будзе бой. Для мяне аднаго гэта не мае значэння. А для нас з Марыяй гэта азначае, што мы ўсё сваё жыццё павінны пражыць за той час, які нам адпушчаны лёсам.

— А дзень ды ноч — гэта няшмат,— сказаў Агусцін.

— Няшмат. Але ў нас былі яшчэ ўчарашні дзень, і ўчарашняя ноч, і гэтая.

— Слухай,— сказаў Агусцін.— Калі я магу ў чым-небудзь дапамагчы табе...

— Не. Нам нічога не трэба.

— Калі я магу нешта зрабіць для цябе ці для твайго стрыгунка...

— Не.

— Праўда, чалавек чалавеку мала што можа зрабіць.

— Не. Вельмі многа.

— Што ж?

— Як бы ні абярнуліся справы сёння ці заўтра, абяцай цалкам давяраць мне і выконваць усе мае загады падчас бою, нават калі яны табе будуць здавацца няправільнымі.

— Я табе давяраю. Асабліва пасля сустрэчы з кавалерыйскім патрулём і пасля таго, як ты адаслаў каня.

— Гэта ўсё пустое. Разумееш, у нас адзіная мэта. Выйграць вайну. Калі мы яе выйграем, то ўсё астатняе не мае ніякага значэння. Заўтра мы павінны зрабіць вельмі важную справу. Сапраўды важную. Будзе бой. У баі патрэбна дысцыпліна, бо падчас бою шмат што здаецца не такім, якім з'яўляецца на самой справе. Дысцыпліна павінна грунтавацца на даверы і ўпэўненасці.

Агусцін сплюнуў.

— Гэта ўсё не мае ніякага дачынення да Марыі,— сказаў ён.— Часу засталася нямнога, дык хоць выкарыстайце яго па-людску. Калі я ў чым магу табе дапамагчы — кажы. А ў той заўтрашняй справе можаш цалкам пакласціся на мяне. Калі трэба будзе загінуць дзеля поспеху заўтрашняй аперацыі — што ж, я сустрэну смерць з лёгкім сэрцам.

— Я адчуваю тое самае,— сказаў Роберт Джордан.— Але прыемна чуць ад цябе такія словы...

— І яшчэ адно,— сказаў Агусцін.— Вунь той, наверсе,— ён паказаў туды, дзе сядзеў Прымітыва,— чалавек, на

якога можна пакласціся. Пра Пілар наогул няма чаго гаварыць, ты нават не ведаеш, чаго яна варта на самай справе. Стары Ансельма таксама. І Андрэс. І Эладзію. Ён чалавек ціхі, але надзейны. І Фернанда. Не ведаю, што ты пра яго думаеш. Гэта праўда, пра яго не скажаш, што ён жывы, як ртуць. У ім рухавасці не болей, чым у вала, што цягне поўны воз. Але ваяваць і выконваць загады ён умее. Es tuu hombre! ¹ Пабачыш сам.

— Ну, што ж, значыць, усё добра.

— Не. Ёсць двое ненадзейных. Цыган і Пабла. Але людзі Эль Сорда лепшыя за нас настолькі, наколькі мы лепшыя за казінае дзярмо.

— Тым лепей.

— Так,— сказаў Агусцін.— Але я хацеў бы, каб усё было сёння.

— І я таксама. Каб хутчэй пакончыць з гэтым.

— Ты думаеш, што нам будзе цяжка?

— Магчыма.

— Але на сэрцы ў цябе добра, Inglés?

— Так.

— І ў мяне таксама. Шкада, што не выйшла з Марыяй і наогул.

— А ведаеш чаму?

— Не.

— І я не ведаю. Можа, з-за надвор'я. Надвор'е надта добрае.

— Хто ведае. А можа, таму, што наперадзе нас чакае бой.

— Пэўна, што так,— сказаў Роберт Джордан.— Але не сёння. Самае галоўнае, самае важнае — каб сёння нічога не здарылася.

І ў гэтую хвіліну скрозь шапаценне цёплага ветру ў вершалінах дрэў данёсся здалёк нейкі гоман. Роберт Джордан яшчэ не быў упэўнены, ці не памыляецца. Разявіўшы рот, ён пачаў прыслухоўвацца, кідаючы позіркі ўгору, на Прымітыва. На імгненне ён нібыта зноў пачуў нейкі гук, але толькі на імгненне. Вецер шапацеў у соснах, і Роберт Джордан увесь напружыўся, прыслухоўваючыся. Потым зноў пачуў тое ціхае водгулле, што далятала разам з ветрам.

— Я не бачу ніякай трагедыі для сябе,— пачуў ён голас Агусціна.— Не будзе Марыя маёй — ну і хай сабе! Пераб'юся з шлюхамі, як і дагэтуль.

¹ Ён умее як сапраўдны мужчына! (*icn.*)

— Ціха!— сказаў Роберт Джордан, не слухаючы яго. Яны ляжалі побач, але ён глядзеў у іншы бок. Агусцін кінуў на яго хуткі позірк.

— Qué pasa? ¹ — спытаў ён.

Роберт Джордан прыклаў палец да вуснаў і зноў пачаў прыслухоўвацца. Зноў даляцеў той самы гук. Ён быў слабы, прыглушаны, сухі і вельмі далёкі. Але цяпер ужо не засталася сумнення. Гэта быў дакладны, рэзкі трэск кулямётнай чаргі. Здавалася, што недзе дужа далёка ўзрываюцца адна за адною пачкі маленькіх петард.

Роберт Джордан паглядзеў угору на Прымітыва. Той сядзеў, узняўшы галаву, тварам да іх, прыклаўшы да вуха сагнутую далонь. Калі Роберт Джордан паглядзеў на яго, Прымітыва паказаў яму рукой на грэбень горнай грады.

— У Эль Сорда ідзе бой,— сказаў Роберт Джордан.

— Дык хутчэй ім на дапамогу,— сказаў Агусцін.— Збірай людзей. *Vamos!*

— Не,— сказаў Роберт Джордан.— Мы застаёмся тут.

РАЗДЗЕЛ ДВАЦЦАЦЬ ПЯТЫ

Роберт Джордан паглядзеў угору і ўбачыў, што Прымітыва выпрастаўся на сваім назіральным пасту і падае знакі вінтоўкай. Роберт Джордан кіўнуў галавой, але Прымітыва яшчэ і яшчэ працягваў паказваць нешта вінтоўкай, прыкладаючы далонь да вуха, і зноў падаваў тыя самыя знакі, быццам баяўся, што яго не зразумелі.

— Заставайся тут, каля кулямёта, але не страляй, пакуль не будзеш цалкам упэўнены, што яны ідуць сюды. І нават тады не страляй, а чакай, пакуль яны не дойдуць вунь да тых кустоў,— Роберт Джордан паказаў пальцам.— Зразумеў?

— Так. Але...

— Ніякіх «але». Я табе потым растлумачу. Я пайшоў да Прымітыва.

Ансельма быў побач, і ён сказаў яму:

— Віежо, заставайся тут, з Агусцінам і кулямётам.— Ён гаварыў наўмысля павольна і стрымана.— Страляць нельга, хіба што кавалерыя пад'едзе зусім усутыч. Калі ж яны толькі пакажуцца, як гэта здарылася нядаўна, ча-

¹ Што здарылася? (*исп.*)

паць іх не трэба. Калі ж давядзецца страляць, моцна трымай трыножак і падавай яму дыскі.

— Добра,— сказаў стары.— А Ла-Гранха?

— Пойдзеш туды пазней.

Роберт Джордан палез угору па шэрых валунах, адчуваючы пад пальцамі іх вогкасць штораз, як падцягваўся на руках. Снег, які акрываў іх, хутка раставаў на сонцы. Зверху валуны ўжо абсохлі, і, лезучы ўгору, ён азірнуўся і ўбачыў хвойнік, і доўгую адкрытую прагаліну перад ім, і далёкую даліну, а за ёю — высокія горы. Нарэшце ён дабраўся да западзіны паміж двума вялікімі камянямі, дзе ўладкаваўся Прымітыва, і той — каржакаваты, смуглявы — сказаў яму:

— Яны напалі на Эль Сорда. Што будзем рабіць?

— Нічога,— адказаў Роберт Джордан.

Адгэтуль страляніна чулася выразна, і, зірнуўшы наперад, ён убачыў удалечыні, на крутым схіле за далінаю, кавалерыйскі атрад, што выехаў з лесу і накіроўваўся заснежаным схілам угору, туды, адкуль даносілася страляніна. Ён убачыў доўгі падвойны ланцужок коннікаў, які чарнеў на снезе. Ён прасачыў за ланцужком, пакуль той не дапоўз да грэбня горнай грады і знік у далёкім лесе.

— Мы павінны ім дапамагчы,— сказаў Прымітыва. Голас у яго быў хрыплы і глухі.

— Гэта немагчыма,— сказаў Роберт Джордан.— Я чакай гэтага з самага ранку.

— Чаму?

— Учора вечарам яны пайшлі красці коней. Снег перастаў, і іх высачылі па слядах.

— Але мы павінны ім дапамагчы,— сказаў Прымітыва.— Іх нельга кідаць у такім становішчы. Гэта нашы таварышы.

Роберт Джордан паклаў яму руку на плячо.

— Мы нічога зрабіць не можам,— сказаў ён.— Калі б мы маглі, я зрабіў бы ўсё.

— Туды можна дабрацца па версе. Мы можам узяць коней і абедзве máquinas. Тую, што ўнізе, і твой аўтамат. І пайсці да іх на дапамогу.

— Паслухай,— сказаў Роберт Джордан.

— Я вось што слухаю,— сказаў Прымітыва.

Страляніна далятала бесперапыннымі хвалямі, што набягалі адна за адной. Потым пачуліся выбухі ручных гранат, цяжкія і глухія сярод сухой траскатні кулямэтаў.

— Яны загінулі,— сказаў Роберт Джордан.— Яны былі асуджаны на пагібель з той хвіліны, як перастаў снег. Калі

мы пойдзем туды, мы таксама загінем. Нам нельга разбіваць свае сілы — у нас іх і так замала.

Шчокі Прымітыва, яго верхнюю губу і шыю пакрывала сівая шчэць. Твар у яго быў пляскаты і амаль руды там, дзе не было шчэці, нос перабіты і прыплясканы, шэрыя вочы сядзелі глыбока. Глянуўшы на яго твар, Роберт Джордан убачыў, як шчэць пацепваецца каля куткоў яго вуснаў і на горле.

— Ты толькі паслухай,— сказаў Прымітыва.— Там ідзе сапраўдная бойня.

— Твая праўда, калі лагчына абкружана з усіх бакоў,— сказаў Роберт Джордан.— Але, магчыма, каму-небудзь пашчасціла выбрацца.

— Мы маглі б падысці і напасці з тылу,— сказаў Прымітыва.— Возьмем коней і рушым учатырох.

— А потым што? Што будзе, калі мы ўдарым з тылу?

— Мы аб'яднаемся з Эль Сорда.

— Каб загінуць разам з ім? Паглядзі на сонца. Да веча яшчэ далёка.

Неба было высокае і бясхмарнае, сонца паліла ім у спіну. На паўднёвым схіле па той бок прагаліны, што ляжала перад імі, агаліліся доўгія лапіны чорнай зямлі, а на галінах сосен снегу ўжо амаль не засталася. Над валунамі, мокрымі ад расталага снегу, слалася цяпер лёгкая пара.

— Ты мусіш з гэтым змірыцца,— сказаў Роберт Джордан.— Нау que aguantarse¹. Такія рэчы часта здараюцца на вайне.

— Але няўжо мы нічога не можам зрабіць? Зусім нічога?— Прымітыва глядзеў яму ў вочы, і Роберт Джордан ведаў, што той яму давярае.— А ты не мог бы паслаць толькі мяне і яшчэ каго з тым маленькім кулямётам?

— Гэта нічога не дало б,— сказаў Роберт Джордан.

Яму на імгненне здалася, нібыта ён убачыў у небе тое, што выглядаў, але гэта быў ястраб, які быў падхоплены парывам ветру, а зараз ён лунаў над краем далёкага сасновага лесу.

— Гэта нічога не дало б, нават калі б мы пайшлі ўсе разам,— сказаў ён.

Акурат у гэты момант страляніна ўзмацнілася і часцей загрузкаталі глухія, цяжкія выбухі ручных гранат.

— Ох, так іх і ператак! — сказаў Прымітыва, укладаючы ўсю душу ў блюзнерскую лаянку, у вачах яго стаялі

¹ Трэба цярпець (исп.).

слёзы, шчокі пацепваліся.— Ох, туды іх ператуды ў бога і прасвятую дзеву!

— Супакойся,— сказаў Роберт Джордан.— Неўзабаве і табе давядзецца біцца з імі. Глядзі, вунь ідзе Пілар.

Жанчына падымалася да іх, караскаючыся па скалах.

Штораз, як вецер даносіў водгулле бою, Прымітыва лаяўся:

— Так іх ператак! О, у госпада бога і прасвятую дзеву, туды іх растуды!

Роберт Джордан спусціўся крыху ніжэй, каб дапамагчы Пілар.

— Qué tal, жанчына?— спытаў ён, беручы яе за абедзве рукі і падцягваючы ўгору, калі яна цяжка пералазіла цераз апошні валун.

— Вось твой бінокль,— сказала яна і зняла з шыі бінокль на раменьчыку.— Бач, ужо дабраліся да Эль Сорда?

— Так.

— Robre¹,— сказала яна.— Бедны Сорда.

Яна яшчэ адсопвалася пасля цяжкага ўзыходжання і, трымаючыся за руку Роберта Джордана, моцна сціскала яе ў сваёй, азіраючыся навокал.

— Як там, па-твойму?

— Блага. Вельмі блага.

— Думаеш, што ён jodido²?

— Відаць, што так.

— Robre,— сказала яна.— Пэўна, праз тых коней?

— Магчыма, праз іх.

— Robre,— сказала яна. І потым дала:— Рафаэль нагарадзіў мне немаведама што пра нейкую кавалерыю. Што тут было?

— Спыраша патруль, потым частка эскадрона.

— Дзе, у якім месцы?

Роберт Джордан паказаў ёй, дзе спыняўся патруль і дзе стаіць замаскіраваны кулямёт. Адгэтуль, з назіральнага паста Прымітыва, быў відаць толькі адзін чаравік Агусціна, які выторкваўся з-пад галля.

— А цыган запэўніў, быццам яны пад'ехалі так блізка, што дула кулямёта ўпёрлася пярэдняму каню ў грудзі,— сказала Пілар.— Ну і парода! Бінокль ты забыў у пячоры.

— Вы склалі рэчы?

— Усё, што можна забраць. Пра Пабла нічога не чуваць?

¹ Бедалага (*исп.*).

² Загінуў (*исп.*).

— Нічога.

— Pobre,— сказала яна.— Я дужа яго любіла. Ты ўпэўнены, што ён jodido?

— Так, я бачыў многа коннікаў.

— Болей, чым было тут?

— Цэлы атрад. Я бачыў, як яны паехалі туды.

— Ты паслухай, што там робіцца, такая страляніна,— сказала Пілар.— Pobre, pobre Sordo.

Яны прыслухаліся да страляніны.

— Прымітыва хацеў пайсці туды,— сказаў Джордан.

— Ты што, з глузду з'ехаў?— сказала Пілар чалавеку з пляскатым тварам.— І адкуль толькі развялося ў нас столькі locos¹?

— Я хачу іх уратаваць.

— Qué va,— сказала Пілар.— Знайшоўся мне герой. Думаеш, што табе доўга засталася чакаць смерці тут, на гэтым месцы?

Роберт Джордан паглядзеў на яе, на яе масіўны, смуглявы, скуласты, як у індыйкі, твар, шырока расстаўленыя чорныя вочы і ашчэраны ў горкай усмешцы рот з цяжкаю верхняй губой.

— Паводзь сябе як мужчына,— сказала яна Прымітыва.— Як дарослы мужчына. У цябе ўжо вунь сівізна.

— Не смейся з мяне,— пахмурна сказаў Прымітыва.— Хто мае хоць крыху спагады і ўяўлення...

— Той павінен навучыцца трымаць сябе ў руках,— сказала Пілар.— Ты і з намі доўга не пражывеш. І няма табе патрэбы шукаць смерці з чужымі. А што да ўяўлення, дык у цыгана яго на ўсіх хопіць. Такіх ён мне тут баек наплёў!

— Калі б ты пабачыла ўсё гэта на свае вочы, дык не называла б гэта байкамі,— сказаў Прымітыва.— Нам тут было не да смеху.

— Qué va,— сказала Пілар.— Ну, прыехалі колькі коннікаў і паехалі сабе далей. А вы ўжо з сябе герояў строіце. А ўсё таму, што мы надта доўга заседзеліся на адным месцы.

— А тое, што зараз робіцца ў Сорда,— гэта таксама смеху варта?— спытаў Прымітыва, цяпер ужо пагардліва. Было відаць, якія пакуты прыносяць яму кожнае водгулле страляніны, што далятае з ветрам, і як яму карцела або пайсці туды самому, або каб Пілар пайшла хутчэй адгэтуль прэч і пакінула яго ў спакоі.

¹ Вар'яты (ісп.).

— Добра,— сказала Пілар.— Што было — тое мінула. І няма чаго раскісаць з-за чужога няшчасця.

— Пайшла б ты ведаеш куды!— вылаяўся Прымітыва.— Бываюць жа жанчыны такія дурныя і такія жорсткія, што проста сілы не стае іх трываць.

— Ну, як у каго ў портках няма сілы, то мусіць жа яна быць хоць бы ў спадніцы!— сказала Пілар.— Усё адно адсюль нічога не відаць, дык я ўжо пайду.

І тут Роберт Джордан пачуў высока ў небе рокат самалёта. Ён узняў галаву, і яму здалася, што ён пазнаў той самы разведвальны самалёт, які ўжо бачыў раней. Цяпер самалёт, відаць, вяртаўся з фронту і ляцеў у напрамку грэбня горнай грады, дзе фашысты атакавалі Эль Сорда.

— Вунь ён, злавесны птах,— сказала Пілар.— Ці з яго можна ўбачыць, што там робіцца?

— А хіба ж не,— сказаў Роберт Джордан,— калі толькі пілот не сляпы.

Яны назіралі, як самалёт ляціць высока і роўна, адліваючы срэбрам у сонечных промнях. Ён набліжаўся з левага боку, і яны бачылі два падвойныя арэолы яго прапелераў.

— Лягайце!— сказаў Роберт Джордан.

Самалёт ужо ляцеў над імі, яго цень плыў па прагаліне, рухавік роў на поўную моц. Ён пранёсся над імі і паляцеў далей, туды, дзе пачыналася даліна. Яны сачылі за яго роўным, упэўненым палётам, аж пакуль ён не знік з вачэй. Потым самалёт з'явіўся зноў, зрабіў шырокі круг, двойчы праляцеў над грэбнем горнай грады і нарэшце знік у напрамку Сеговіі.

Роберт Джордан паглядзеў на Пілар. Яна пахітала галавой, твар яе быў мокры ад поту. Ніжняю губу яна закусіла.

— Кожнаму сваё,— сказала яна.— Мне — вось гэта.

— Ці не заразілася ты ад мяне страхам?— з'едліва спытаў Прымітыва.

— Не,— яна паклала руку яму на плячо.— Ад цябе нельга заразіцца страхам, бо ў цябе яго няма. Я гэта ведаю. Шкада, што я так груба з табой пажартавала. Мы ўсе ў адну бяду трапілі.— Потым звярнулася да Роберта Джордана:— Я прышлю ежы і віна. Можа, табе яшчэ што-небудзь трэба?

— Зараз не. А дзе астатнія?

— Увесь твой рэзерв у поўным парадку, чакае ўнізе разам з коньмі,— усміхнулася яна.— Усё схавана ад чу-

жога вока. Усё падрыхтавана да ад'езду. Марыя пільнуе твай дынаміт.

— Калі самалёты ўсё ж наляцяць, не выпускай яе з пячоры.

— Слухаю, яснавяльможны пане Inglés,— сказала Пілар.— Твайго цыгана — дару яго табе — я паслала па грыбы, хачу зрабіць падліўку да заечыны. Зараз грыбоў багата, а зайцоў, лічу, трэба з'есці сёння, хоць заўтра ці паслязаўтра яны былі б яшчэ смачнейшыя.

— Так, лепей з'есці іх сёння,— сказаў Роберт Джордан, і Пілар паклала сваю вялікую руку яму на плячо, на рэмень аўтамата, а потым падняла яе і ўскалмаціла пальцамі яго чупрыну.

— Вось так, Inglés,— сказала Пілар.— Марыя прынясе табе смажаніну, як толькі яе згатуе.

Далёкая страляніна амаль сціхла, і цяпер былі чуваць толькі паасобныя стрэлы.

— Думаеш, гэта ўжо канец?— спытала Пілар.

— Не,— адказаў Роберт Джордан.— Мяркуючы па тым, што мы чулі, на іх напалі, але яны атаку адбілі. А цяпер, пэўна, фашысты акружылі іх з усіх бакоў, пахаваліся і чакаюць самалётаў.

Пілар звярнулася да Прымітыва:

— Ты верыш, што я не хацела цябе абразіць?

— *Ya lo sé*¹,— сказаў Прымітыва.— Я трываю і горшыя рэчы ад цябе. У цябе паганы язык. Але часам думай, што ты кажаш, жанчына. Сорда быў маім добрым сябрам.

— А маім не?— запыталася ў яго Пілар.— Паслухай, пласкатвары. На вайне нельга выказваць тое, што адчуваеш. З нас хапае і свайго ліха, навошта ж пазычаць яго яшчэ і ў Сорда.

Прымітыва ўсё яшчэ быў пахмурны.

— Табе трэба было б праглынуць нейкіх лекаў,— сказала яму Пілар.— Ну, я пайду гатаваць абед.

— Ты прынесла мне дакументы таго *requeté*?— спытаў у яе Роберт Джордан.

— Ах, ну і дурніца ж я,— сказала яна.— Зусім на іх забылася. Прышлю з Марыяй.

¹ Ведаю (*исп.*).

РАЗДЗЕЛ ДВАЦЦАЦЬ ШОСТЫ

Была ўжо амаль трэцяя гадзіна, а самалёты ўсё яшчэ не з'яўляліся. Апоўдні снег зусім растаў, і сонца нагрэла каменне. На небе не было ніводнай хмарынкi, і Роберт Джордан сядзеў паміж валунамі без кашулі, падставіўшы спіну сонцу, і чытаў лісты, знойдзеныя ў кішэні забітага кавалерыста. Зрэдку ён кідаў погляд на лінію лесу па той бок даліны, на грэбень горнай грады над ім і зноў вяртаўся да лістоў. Новых кавалерыйскіх атрадаў не было відаць. Калі-нікалі з боку лагера Эль Сорда далятаў стрэл. Але гэта здаралася зрэдку.

З вайсковых дакументаў ён даведаўся, што забіты нарадзіўся ў Навары, у горадзе Тафалья, што яму дваццаць адзін год і што ён халасты, сын кавалера. Служыў у Н-скім кавалерыйскім палку, і гэта здзівіла Роберта Джордана, бо ён лічыў, што гэты полк зараз на поўначы. Малады чалавек быў карлістам, на пачатку вайны яго паранілі ў баях за Ірун.

Пэўна, я сустракаў яго падчас *feria*¹ ў Памплоне, у на-тоўпе, што бег па вуліцах паперадзе быкоў, падумаў Роберт Джордан. На вайне ніколі не забіваеш таго, каго хочаш, сказаў ён сабе. Амаль ніколі, удакладніў ён і чытаў далей.

Першыя лісты, што трапілі яму пад руку, былі надта цырымонныя, надта старанна напісаныя, і гаворка вялася ў іх пераважна пра мясцовыя падзеі. Гэта былі лісты ад сястры нябожчыка, і Роберт Джордан даведаўся, што дома ў Тафалы ўсё добра, што бацька здаровы, а маці, як заўсёды, толькі крыху скардзіцца на боль у паясніцы, і яна, сястра, спадзяецца, што ён таксама здаровы і не дужа лезе пад кулі, і радая, што ён б'е чырвоных і дапамагае вызваляць Іспанію з-пад іх панавання. Далей яна пералічвае хлопцаў з Тафалы, якія загінулі альбо былі цяжка параненыя за той час, што яна яму не пісала. Забітых было дзесяць. Зашмат для такога гарадка, як Тафалья, падумаў Роберт Джордан.

У лісце шмат гаварылася пра рэлігію, сястра пісала, што моліцца святому Антонію, і прасвятой дзеве Піларскай, і іншым прасвятым дзевам, каб яны ахоўвалі яго, і прасіла не забываць, што яго гэтаксама бароніць сэрца Ісусава, якое, яна спадзяецца, ён заўсёды носіць на сваім сэрцы, бо ўжо безліч — гэтае слова было падкрэслена — безліч разоў

¹ Кірмаш (*icn.*).

даведзена, што яно мае сілу адхіляць кулі. А далей ішоў подпіс: «З любоўю да цябе твая сястра Конча».

Ліст гэты быў крыху забруджаны па краях, і Роберт Джордан паклаў яго на месца, паміж вайсковымі дакументамі, і разгарнуў новы, напісаны не такім бездакорным почыркам, як ранейшы. Гэта быў ліст ад нарачонай, ад яго повіо, ён таксама быў пяшчотны і дырымонны, і ў ім адчувалася гарачкавая трывога за лёс хлопца. Роберт Джордан прачытаў яго, а потым схаваў усе лісты разам з дакументамі ў заднюю кішэню штаноў. Чытаць рэшту лістоў яму не хацелася.

Сёння я, здаецца, ужо здзейсніў адзін добры ўчынак, сказаў ён сабе. Так, здаецца, здзейсніў, пацвердзіў ён сабе.

— Што гэта ты чытаў? — спытаў у яго Прымітыва.

— Паперы і лісты таго requeté, якога мы падстрэлілі ўранку. Хочаш глянуць?

— Я не магу чытаць, — сказаў Прымітыва. — А ці ёсць што-небудзь цікавае?

— Няма, — адказаў Роберт Джордан. — Звычайныя прыватныя лісты.

— А што чуваць адтуль, адкуль ён родам? Ці ёсць штосьці пра гэта ў лістах?

— У іх там нібыта ўсё добра, — адказаў Роберт Джордан. — Сярод яго землякоў шмат забітых.

Ён паглядзеў уніз, як маскіруюць кулямёт — давялося трохі перарабіць і падправіць пасля таго, як растаў снег. Цяпер усё мела цалкам натуральны выгляд. Ён падняў вочы і агледзеў наваколле.

— З якога ён горада? — спытаў Прымітыва.

— З Тафалы, — адказаў Роберт Джордан.

Ну, добра, сказаў ён сабе. Мне шкада — калі толькі ад гэтага каму-небудзь будзе лягчэй.

Наўрад ці, сказаў ён сабе.

Добра, ну дык кінь ты думаць пра гэта, сказаў ён сабе.

Добра. Болей не буду.

Але пазбавіцца ад гэтых думак было нялёгка. Колькіх жа ты забіў за гэты час, спытаў ён у сябе. Не ведаю. А ты лічыш, што маеш права забіваць? Не. Але мушу. Колькі ж з тых, каго ты забіў, былі сапраўдныя фашысты? Не вельмі многа. Але ж усе яны — ворагі, іх сіле мы супрацьстаўляем сваю сілу. Але з усіх іспанцаў табе найбольш падабаліся наварцы. Так. А ты іх забіваеш. Так. Калі не верыш — ідзі ў лагер і паглядзі. Ты ж ведаеш, што забіваць блага? Так. І робіш гэта? Так. І ты дагэтуль беззапаветна перакананы, што змагаешся за справядлівую справу? Так.

Яна справядлівая, сказаў ён сабе не для таго, каб сябе суцешыць, а з гордасцю. Я веру ў народ і ў яго права выбіраць прыдатны яму спосаб праўлення. Але нельга верыць у забойства, сказаў ён сабе. Ты мусіш забіваць, калі гэта непазбежна, але верыць у тое, што ты маеш права на забойства,— нельга. Бо калі ты паверыш у гэта, дык усё з самага пачатку зробіцца несправядлівым.

І ўсё-такі колькіх жа, па-твойму, ты забіў? Не ведаю, не хачу весці рахунак. Але ж ты ведаеш? Так. Колькіх жа? Дакладна сказаць нельга. Калі падрываеш эшалон, то забіваеш многа. Дужа багата. Але дакладна вызначыць немагчыма. А пра колькіх ты ведаеш дакладна? Болей за дваццаць. Колькі з іх былі сапраўдныя фашысты? Двое напэўна. Бо іх мне давялося расстраляць, калі мы захапілі іх у палон пад Усераю. І табе не было агідна? Не. Але і прыемна таксама не было? Не. Я вырашыў ніколі больш гэтага не рабіць. Я пазбягаў гэтага. Я пазбягаў забіваць бязбройных.

Слухай, сказаў ён сабе. Лепей забудзься пра ўсё гэта. Яно наносіць вялікую шкоду табе і тваёй працы. Тут ён сам сабе запырэчыў: не, ты слухай. Ты робіш важную справу, і трэба, каб ты ўвесь час усё разумеў. Я павінен дбаць пра тое, каб у цябе ў галаве ўсё было ясна. Бо калі ў цябе не ўсё ясна ў галаве, ты не маеш права рабіць тое, што ты робіш, бо тое, што ты робіш,— гэта злачынства, і ніхто не мае права пазбаўляць чалавека жыцця, калі толькі гэта не робіцца дзеля таго, каб папярэдзіць яшчэ большае ліха. Таму асэнсуй усё гэта добра і не ашуквай сябе самога.

Але я адмаўляюся весці рахунак людзей, якіх я забіў, як вядуць спіс трафэяў ці нейкіх іншых паскудстваў, накішталт засечак на прыкладзе, сказаў ён сабе. Я маю права не весці рахунку, і я маю права забыць.

Не, адказаў ён сам сабе. Ты не маеш права забываць нічога. Ты не маеш права закрываць вочы ні на што, не маеш права забываць нічога, ці змякчаць што-небудзь, ці скажаць і перакручваць.

Змоўкні, сказаў ён сабе. Ты робішся надта напышлівым.

Ані ашукваць сябе самога, працягваў ён спрэчку з самім сабой.

Ну, хопіць, сказаў ён сабе. Дзякуй за ўсе добрыя парады. Ну, а ці можна мне кахаць Марыю?

Можна, адказаў ён сабе.

Нават калі дапусціць, што ў чыста матэрыялістычнай канцэпцыі грамадства няма месца такім рэчам, як каханне?

А адкуль ты яе ўзяў, тую канцэпцыю, запытаў ён у сябе. Няма яе ў цябе. І быць не можа. Ты не сапраўдны марксіст, і ты гэта ведаеш. Ты проста верыш у Свабоду, Роўнасць і Братэрства. Ты верыш у Жыццё, Свабоду і Права на Шчасце. І не ўлазь у дыялектыку. Гэта для іншых, не для цябе. Ты павінен ведаць яе настолькі, каб не быць абсалютным прафанам. Ты шмат ад чаго адмовіўся часова, абы выйграць вайну. І калі мы яе прайграем, усе тыя рэчы не будуць мець ніякага значэння.

Але потым ты зможаш адкінуць тое, у што ты не верыш. Ёсць многа такіх рэчаў, у якія ты не верыш, і мноства рэчаў, у якія ты верыш.

І яшчэ адно. Ніколі не жартуй з кахання. Проста большасці людзей не выпала шчасця зведаць, што гэта такое. А ты зведаў — першы раз у жыцці. Тое, што ў цябе з Марыяй — усё адно ці будзе доўжыцца яно адны суткі, ці шмат гадоў — застанецца самым галоўным з усяго, што можа здарыцца ў жыцці чалавека. Заўсёды будуць людзі, якія сцвярджаюць, што гэтага не існуе, бо ім не пашчасціла зведаць нічога падобнага. Але я кажу табе, што яно існуе, і што ты цяпер зведаў гэта, і што табе выпала вялікае шчасце, нават калі заўтра табе давядзецца загінуць.

Хопіць ужо размоў пра смерць, сказаў ён сабе. У нас пра яе не гавораць. Такія размовы падабаюцца нашым сябрам-анархістам. Як толькі яны трапляюць у складанае становішча, ім заўсёды прыходзіць на думку толькі адно: падпаліць што-небудзь ці памерці. Усё ж дзіўны гэты накірунак думак. Надта дзіўны. Ну, што ж, дружа, дзень заканчваецца, сказаў ён сабе. Ужо амаль трэцяя гадзіна, неўзабаве і абед прынясуць. У лагеры Эль Сорда яшчэ страляюць. Напэўна, яго ўжо акружылі і чакаюць падмогі. Ім, відаць, трэба спяшацца, каб закончыць усё да ночы.

Цікава, што ж адбываецца там, у Эль Сорда. Тое самае, што, зрэшты, будзе і ў нас. Ва ўсякім разе, там не дужа весела. І гэта мы наклікалі бяду, і ўсё праз тых коней. Як гэта кажуць па-іспанску? Тупік. Un callejón sin saluda. Мне здаецца, я б мог даць сабе рады. Зрабіў бы гэта, і ўсё. А як прыемна, мабыць, браць удзел у такой вайне, у якой можна здацца ў палон, калі цябе акружылі. Estamos copados. Нас акружылі. Вось найстрашнейшы крык жаху ў гэтай вайне. А потым цябе звычайна расстрэльваюць. І калі проста расстраляюць, дык можаш лічыць, што табе пашчасціла.

Эль Сорда не будзе мець такога шчасця. Гэтаксама як і мы, калі прыйдзе наша чарга.

Была роўна трэцяя гадзіна. І тут ён пачуў далёкі, прыглушаны гул, падняў галаву і ўбачыў самалёты.

РАЗДЗЕЛ ДВАЦЦАЦЬ СЁМЫ

Эль Сорда прыняў бой на вяршыне высокага ўзгорка. Узгорак гэты яму адразу не падабаўся: убачыўшы яго, Глухі падумаў, што абрысам сваім ён нагадвае шанкер. Але выбару ў Эль Сорда не было: ён нагледзеў гэты ўзгорак яшчэ здаля і паімчаў да яго стрымгалоў на неасяджаным кані з цяжкім ручным кулямётам за спіной, торба з гранатамі матлялася на адным баку, а на другім — торба з дыскамі. Ззаду скакалі на конях Хаакін і Ігнасіо, якія час ад часу спыняліся і адстрэльваліся, спыняліся і адстрэльваліся, каб дапамагчы яму дабрацца да вяршыні і паставіць кулямёт.

Тады снег яшчэ не растаў, той самы снег, што загубіў іх, і калі ў каня трапіла куля і ён, цяжка і з прывістам сапучы, намагаўся адолець апошні пад'ём, апырскваючы гэты снег ярка-чырвоным гарачым струменем, Глухі саскочыў, перакінуў повад праз плячо і пацягнуў каня ўгору за сабой. Ён караскаўся так шпарка, як толькі мог, з дзвюма цяжкімі торбамі на плячах, сярод куль, што цокалі аб каменне, і, нарэшце, ухапіўшы каня за гриву, прыстрэліў яго, спрытна і дакладна разлічыўшы, дзе конь павінен упасці, — акурат так, што той паваліўся галавою наперад і заваліў сабой западзіну паміж дзвюма скаламі. Потым Эль Сорда паставіў кулямёт такім чынам, каб страляць цераз спіну каня, і адразу расстраляў два дыскі, адзін за адным. Кулямёт стракатаў, парожнія гільзы сыпаліся на снег, распалены ствол прысмаліў поўсць на скуры забітага каня, і засмярдзела паленым. Сорда страляў па кожным, хто з'яўляўся на вяршыні ўзгорка, каб прымусіць залегчы, і ўвесь час па яго спіне прабягаў холад, бо ён не ведаў, што робіцца ззаду. Калі нарэшце апошні з яго пяцярых людзей ускочыў на вяршыню ўзгорка, холад той знік, і Сорда вырашыў зберагчы рэшту дыскаў, бо яны яму яшчэ спатрэбяцца.

На схіле засталіся яшчэ тры забітыя кані і яшчэ тры ляжалі тут, на вяршыні ўзгорка. Учора ўначы ім пашэнціла выкрасці толькі трох коней, але адзін з гэтых коней уцёк

ад іх, калі нехта паспрабаваў ускочыць на яго без сядла падчас першай трывогі ў лагеры.

З пяцрых людзей, што дабраліся да вяршыні ўзгорка, трох параніла. Сорда быў паранены ў лытку і двойчы — у левую руку. Ён пакутаваў ад смагі, параненая нага здранцвела, а рана ў левай руцэ нясцерпна балела. Апроч таго, яму дужа балела галава, і цяпер, калі ён ляжаў, чакуючы самалётаў, яму прыгадаўся адзін іспанскі жарт: «*Нау que tomar la muerte como si fuera aspirina*», што азначае: «Смерць трэба прымаць, як таблетку аспірыну». Але ўголас ён гэты жарт не вымавіў. Ён усміхнуўся сам сабе, не зважаючы на галаўны боль і на млоць, што падступала да горла, як толькі ён спрабаваў паварушыць рукой ці азірнуцца, каб паглядзець, колькі людзей засталася ад яго атрада.

Усе пяцёра размясціліся на вяршыні, як зубцы пяціканцовай зоркі. Каленямі і рукамі яны раскопвалі зямлю і рабілі з гліны і камення грудкі, каб за імі можна было схаваць галовы і плечы, а потым аб'ядноўвалі гэтыя пасобныя грудкі ў суцэльны вал. У васемнаццацігадовага Хаакіна была сталёвая каска, якой ён капаў і перадаваў зямлю іншым.

Гэтую каску ён здабыў, калі пускалі пад адхон цягнік. Каска была прабітая куляй, і ўсе кпілі з Хаакіна, які ўзяў яе з сабой. Але Хаакін расплюшчыў малатком вышчарбленыя краі дзіркі ад кулі, потым заткнуў гэтую дзірку драўляным коркам і падрэзаў яго ўнутраны канец упоравень з паверхняй каскі. Калі пачалася страляніна, ён з размаху насунуў каску на галаву — ажно ў вушах зазвінела, быццам нехта ўдарыў яго каструляй, а потым, калі пад ім забілі каня, агорнуты посвістам куль, трэскам куль, спевам куль, караскаўся па схіле гары да вяршыні, і ў яго заняло дух, падгіналіся калені, а ў перасохлым горле паліла, — калі ён бег з апошняй сілы, каска душыла яго неверагодным цяжарам і нібыта жалезным абручом сціскала лоб, які, здавалася, вось-вось расколецца.

Але ён не скінуў каскі і цяпер капаў ёю зямлю метадычна і ўпарта. Ён яшчэ не быў паранены.

— Згадзілася ўсё ж нарэшце, — сказаў яму Глухі нізкім сіпатым голасам.

— *Resistir y fortificar es vencer*, — сказаў Хаакін. Ён ледзь вымавіў гэтыя словы, бо ў роце ў яго перасохла — і не так ад смагі, якую звычайна адчуваеш падчас бою, як ад страху. Гэта быў адзін з лозунгаў Іспанскай каму-

ністычнай партыі, і ён азначаў: «Змагайся і мацуйся, і ты пераможаш».

Глухі адварнуўся і глянуў уніз, дзе адзін кавалерыст, схваўшыся за вялікім валуном, рыхтаваўся адкрыць агонь. Сорда вельмі любіў Хаакіна, але зараз яму было не да лозунгаў.

— Што ты сказаў?

Адзін партызан, што ўзводзіў сховішча, павярнуў да іх галаву. Ён ляжаў ніцма і, не адрываючы падбародка ад зямлі, асцярожна клаў перад сабой каменне.

Хаакін, працягваючы капаць, яшчэ раз вымавіў лозунг сваім ломкім хлапечым голасам.

— Якое апошняе слова?— перапытаў партызан, што ляжаў, уткнуўшыся падбародкам у зямлю.

— Vencer,— адказаў хлапец.— Пераможаш.

— Mierda¹,— сказаў партызан, што ляжаў, уткнуўшыся падбародкам у зямлю.

— Ёсць яшчэ адзін, які нам тут падыходзіць,— сказаў Хаакін, вымаўляючы лозунгі так, быццам гэта былі талісманы.— Пасіянарыя кажа: «Лепей загінуць стоячы, чым жыць на каленях».

— І ўсё адно mierda,— сказаў той самы партызан, а другі кінуў праз плячо:

— А мы не на каленях, а на пузе.

— Слухай ты, камуніст! А ці ведаеш ты, што ў тваёй Пасіянарыі сын, твайго ўзросту, ад самага пачатку руху сядзіць у Расіі.

— Гэта няпраўда,— сказаў Хаакін.

— Qué va, няпраўда,— сказаў партызан.— Мне гэта казаў той дынамітчык з незвычайным прозвішчам. Ён належаў да той самай партыі, як і ты. Навошта яму было хлусіць?

— Хацеў бы я зараз быць у Расіі,— сказаў другі партызан з атрада Эль Сорда.— Можа, твая Пасіянарыя і мяне паслала б у Расію, га, камуніст?

— Калі ўжо ты так верыш у сваю Пасіянарыю, папрасі яе, каб яна забрала нас зараз з гэтага ўзгорка?— сказаў трэці з перавязаным сцягном.

— Гэта зробіць фашысты,— сказаў той, што ляжаў, уткнуўшыся падбародкам у зямлю.

— Хопіць ужо пра гэта,— сказаў Хаакін.

— Вытры з губ мацярынскае малако і падай мне зямлі ў сваім брылі,— сказаў партызан, што ляжаў, уткнуўшыся

¹ Дзярмо (*исп.*).

падбародкам у зямлю.— Ніводзін з нас не пабачыць сёння, як садзіцца сонца.

Эль Сорда падумаў: гэты ўзгорак падобны на шанкер. Альбо на цыцку маладой дзяўчыны без саска. Альбо на вяршыню вулкана. А хіба ты бачыў калі вулкан, падумаў ён. Не, не бачыў і ўжо ніколі не пабачыш. А гэты ўзгорак проста падобны на шанкер. І забудзься ты ўжо на гэтыя вулканы. Позна ўжо цяпер думаць пра нейкія там вулканы.

Ён вельмі асцярожна выглянуў з-за хіба забітага каня, і адразу ўнізе, каля самага падножжа ўзгорка, за валуном застракатаў кулямёт, і кулі, з глухім стукам, торкнуліся ў труп жывёліны. Эль Сорда адпоўз крыху ўбок і выглянуў у прасвет паміж конскім крыжам і скалой. Трое забітых ляжалі на схіле пад самай вяршыняй, там, дзе яны пападалі, калі фашысты пад прыкрыццём кулямётнага агню пайшлі былі на прыступ, але Глухі і яго таварышы адкінулі іх назад, шпурляючы і скочваючы ім насустрач ручныя гранаты. Забітых было болей, але ўсіх ён не мог бачыць з гэтага боку ўзгорка. Наўкол не было мёртвай прасторы, цераз якую фашысты, атакуючы, маглі б дабрацца да вяршыні, і Глухі ведаў, што пакуль у яго ёсць чацвёрта байцоў і хапае патронаў і гранат, яго адсюль не выкураць, хіба што калі прыцягнуць мінамёт. Хто ведае, магчыма, яны ўжо паслалі ў Ла-Гранху па мінамёт. А можа, і не, бо хутка ўжо ўсё адно прыляцяць самалёты. Мінула ўжо чатыры гадзіны, як над імі праляцеў разведчык.

Гэты ўзгорак і сапраўды падобны на шанкер, падумаў Эль Сорда. Але мы ім добра ўсыпалі, калі яны здуру палезлі напраткі. І як толькі ім прыйшло ў галаву, што яны возьмуць нас вольна так? Проста спадзяюцца, што зброя ў іх найноўшая, і трацяць розум ад самаўпэўненасці. Маладога афіцэра, што камандаваў атакай, ён забіў гранатай, якая, падскокваючы і перакручваючыся, пакацілася па схіле насустрач фашыстам, калі яны, прыгінаючыся, беглі ўгору. У жоўтым сполаху і шэрым дыме выбуху ён убачыў, як афіцэр паваліўся ніцма там, дзе ляжыць і зараз, нібыта кінуты цяжкі клунак рыззя, і далей гэтага месца ніхто з фашыстаў не прайшоў. Сорда паглядзеў на яго труп, а потым перавёў погляд ніжэй, на іншыя трупы.

Яны храбрыя, але дурні, думаў ён. А між тым у іх хапіла розуму, каб не атакаваць ізноў, пакуль не прыляцяць самалёты. А можа, яны чакаюць мінамёта. Лепей, каб мінамёта. Ён ведаў, што калі толькі паставяць мінамёт, ён і яго людзі загінуць, але мінамёт — гэта рэч простая і звычайная, а думаючы пра самалёты, ён пачуваў сябе так,

нібыта з яго знялі ўсю вопратку — і нават скуру, — і ён сядзіць тут, на ўзгорку, зусім голы. Галейшым і быць немагчыма, думаў ён, аблуплены заяц супраць мяне выглядаў бы абароненым, як мядзведзь. І навошта ім самалёты? Маглі б прасцей пакончыць з намі мінамётам. Але яны ганарацца сваімі самалётамі і таму абавязкова дачакаюцца іх. Акурат гэтаксама яны ганарацца сваёй аўтаматычнай зброяй і таму так бязглузда палезлі на прастркі. Але і па мінамёт яны, напэўна ж, паслалі.

Адзін партызан стрэліў. Потым клацнуў затворам і паспешна стрэліў яшчэ раз.

— Беражы патроны, — сказаў Глухі.

— Адзін гэты сукін сын хацеў перабегчы вунь да таго валуна, — ён паказаў пальцам.

— Ты пацэліў у яго? — спытаў Глухі, з цяжкасцю па-варнуўшы галаву.

— Не, — адказаў той. — Паспеў схавацца, паскуда.

— Вось ужо хто сука над сукамі, дык гэта Пілар, — сказаў партызан, што ляжаў, уткнуўшыся падбародкам у зямлю. — Ведае ж, сука, што нам тут каюк прыходзіць.

— Пілар нічога зрабіць не можа, — азваўся Глухі. Той, што сказаў апошнія словы, ляжаў бліжэй да яго здаровага вуха, і Глухі пачуў яго, не паварочваючы галавы. — А што яна можа зрабіць?

— Ударыць па гэтых гадах з тылу.

— Qué va, — сказаў Глухі. — Яны параскіданы па ўсім схіле. Як жа яна можа зайсці ім у тыл? Іх тут чалавек паўтараста. Магчыма, і болей.

— Калі б мы змаглі пратрымацца да ночы, — сказаў Хаакін.

— Калі б каляды выпалі на вялікдзень, — сказаў той, хто ляжаў, уткнуўшыся падбародкам у зямлю.

— Калі б у тваёй цёткі пад спадніцай было штосьці іншае, гэта была б ужо не цётка, а дзядзька, — сказаў другі партызан. — Пакліч сваю Пасіянарыю. Яна адна можа нам дапамагчы.

— Я не веру ў тое, пра яе сына, — сказаў Хаакін. — А калі нават ён і там, дык, напэўна, вучыцца на лётчыка ці яшчэ на каго.

— Проста яго схавалі там, далей ад небяспекі, — сказаў партызан.

— Дыялектыку вывучае. Твая Пасіянарыя таксама там пабывала. І Лістэр, і Мадэста, і ўсе яны. Мне расказваў пра гэта той хлопец з незвычайным прозвішчам.

— Хай вучацца, а потым будучь дапамагаць нам,— сказаў Хаакін.

— Хай зараз дапамогуць,— сказаў другі партызан. Ён выстраліў і сказаў:— Me sago en tal. Зноў прамазаў.

— Беражы патроны і не балбачы столькі, бо табе захочацца піць,— сказаў Глухі.— А на гэтым узгорку вады няма.

— На, бяры,— сказаў партызан і, перавярнуўшыся на другі бок, зняў праз галаву бурдзюк з віном і працягнуў яго Глухому.— Прапалашчы горла, стары. Цябе, відаць, смага адолела ад раны.

— Дай усім патроху,— сказаў Глухі.

— Ну, дык я тады пачну з сябе,— сказаў гаспадар бурдзюка і пусціў сабе ў рот доўгі цурок віна, а потым перадаў бурдзюк іншым.

— Сорда, як ты лічыш, калі прыляцяць самалёты?— спытаў той, што не паднімаў падбародка.

— З хвіліны на хвіліну,— адказаў Глухі.— Ім ужо даўно час быць тут.

— І ты лічыш, гэтыя сукіны сыны яшчэ пойдучь на прыступ?

— Толькі калі прыляцяць самалёты.

Ён вырашыў, што пра мінамёт гаварыць не варта. Паспеюць даведацца пра яго, калі яго прывязуць.

— Самалётаў у іх да халеры. Згадай, колькі мы ўчора іх бачылі.

У яго разбалелася галава, і рука здранцвела, і шавяліць ёю было нясцерпна пакутліва. Падняўшы здаровай рукой бурдзюк з віном, ён паглядзеў на чыстае, высокае, ужо летне блакітнае неба. Яму было пяцьдзесят два гады, і ён быў цвёрда ўпэўнены, што бачыць неба апошні раз.

Ён зусім не баяўся смерці, але яго брала злосць, што ён трапіў у пастку на гэтым узгорку, прыдатным толькі для таго, каб на ім загінуць. Калі б мы тады адарваліся ад іх, падумаў ён. Калі б мы змаглі заманіць іх у тую доўгую даліну або праскочыць цераз дарогу, усё было б добра. Але гэты пракляты ўзгорак! Ну што ж, трэба будзе выкарыстаць яго як мага лепей. Дагэтуль мы, здаецца, няблага ім карысталіся.

Калі б ён нават ведаў, колькі разоў у гісторыі чалавецтва воінам даводзілася выкарыстоўваць вяршыню толькі для таго, каб там загінуць, гэта наўрад ці сучешыла б яго, бо ў такія хвіліны чалавек не думае пра тое, што выпадала на долю іншых у яго становішчы, гэтаксама як жанчына,

што толькі ўчора аўдавела, не адчувае палёгкі ад думкі, што і ў некага яшчэ загінуў каханы муж.

Баішся ты смерці ці не, а змірыцца з ёю заўсёды цяжка. Глухі змірыўся, але ў гэтым не было ніякага супакаення, хоць ён пражыў на свеце ўжо пяцьдзесят два гады, быў тройчы паранены і зараз ясна ўсведамляў, што ён акружаны на гэтым узгорку.

У думках ён спрабаваў пажартаваць з сябе, але глядзеў на неба і на далёкія горы і глытаў віно, і яму не хацелася паміраць. Калі трэба памерці, думаў ён — а памерці трэба, — я магу памерці. Але вельмі ж не хочацца паміраць.

Смерць — гэта слова не азначала нічога, яно не выклікала ніякага малюнка перад вачыма, як не выклікала і страху. А жыццё азначала ніву, якая хвалюецца пад ветрам на схіле ўзгорка. Жыццё — гэта быў ястраб у небе. Жыццё — гэта быў гліняны збан з вадой пасля малацьбы, калі на таку ўзняўся пыл і мякіна разлятаецца ва ўсе бакі. Жыццё — гэта быў конь пад табою, і карабін упоперак сядла, і ўзгорак, і даліна, і рака, і дрэвы ўздоўж берага, і далёкі край даліны, і горы за ім.

Глухі перадаў далей бурдзюк з віном і кіўнуў галавой у знак падзякі. Ён нахіліўся наперад і паляпаў забітага каня па спіне ў тым месцы, дзе ствол кулямёта падсмаліў скуру. У паветры яшчэ і дагэтуль адчуваўся смурод абсмаленай поўсці. Ён успомніў, як спыніў каня тут, як конь трымцеў, як кулі світалі і покалі наўкол іх, з усіх бакоў акружаючы іх, быццам нейкая заслона, і як ён прыстрэліў каня, прыставіўшы дула да скрыжавання ліній паміж вачыма і вушамі. А потым, калі конь упаў на зямлю, ён прытуліўся ззаду да яго яшчэ цёплай, мокрай спіны і адкрыў агонь з кулямёта, бо фашысты ўжо пайшлі на прыступ.

— Eras mucho caballo, — сказаў ён, што азначала: «Які цудоўны быў конь».

Эль Сорда перавярнуўся на здаровы бок і ўтаропіў погляд у неба. Ён ляжаў на кучы парожніх гільз, галава яго была схаваная пад скалой, а цела — пад трупам каня. Параненыя рука і нага здранцвелі і дужа балелі, і ён так знясілеў, што не мог нават паварушыцца.

— Што з табою, стары? — спытаў партызан, што ляжаў побач.

— Нічога. Адпачываю.

— Спі, — сказаў той. — Яны нас пабудзяць, калі прыляцяць.

І тут знізу прагучаў нечы голас.

— Гэй вы, бандыты!— крычалі з-за скалы, дзе стаяў найбліжэйшы да іх кулямёт.

— Што ён кажа?— спытаў Глухі.

Хаакін паўтарыў яму. Глухі перавярнуўся на живот, падцягнуўся крыху вышэй і зноў залёг за кулямётам.

— Самалёты, можа, і не прыляцяць,— сказаў ён.— Не адказвайце і не страляйце. Можа, яны зноў палезуць у атаку.

— А можа, давай аблаем іх як мае быць?— азваўся той, што казаў пра сына Пасіянары.

— Не,— сказаў Глухі.— Дай мне твой вялікі рэвальвер. У каго ёсць вялікі рэвальвер?

— У мяне ёсць.

— Давай яго сюды!

Прыўзняўшыся на калені і прыгнуўшыся, ён узяў вялікі дзевяціміліметровы «стар» і стрэліў у зямлю каля забітага каня, потым, крыху пачакаўшы, стрэліў яшчэ чатыры разы, цераз розныя прамежкі часу. Потым палічыў да шасцідзесяці і зрабіў апошні стрэл — проста ў забітага каня. Тады ўсміхнуўся і аддаў рэвальвер.

— Зарадзі яго,— шапнуў ён,— і хай усе маўчаць і ніхто не страляе.

— *Bandidos!*¹ — крыкнуў голас з-за скалы.

На ўзгорку было ціха.

— *Bandidos!* Здавайцеся, пакуль вас усіх не перабілі!

— Ключулі,— весела шапнуў Эль Сорда.

Ён яшчэ крыху пачакаў, і нарэшце нейкі салдат выткнуў галаву з-за скалы. З вяршыні ўзгорка не стралялі, і галава схавалася назад. Глухі сачыў і чакаў, але болей ніхто не паказваўся. Ён азірнуўся на іншых, што таксама назіралі, кожны з свайго боку за схілам. Пабачыўшы, што ён глядзіць, усе адмоўна пакруцілі галовамі.

— Ляжаць і не варушыцца,— шапнуў ён.

— Сын апошняй сукі!— крыкнуў голас з-за скалы.— Чырвоныя свінні!

Эль Сорда ўсміхнуўся. Наставіўшы здаровае вуха, ён добра чуў словы лаянкі. Гэта лепей за аспірын, падумаў ён. Колькі ж нам яшчэ пашчасціць іх знішчыць? Няўжо ж яны такія дурні?

Голас зноў замоўк, і мініуты дзве-тры яны нічога не чулі і не заўважылі ніякага руху. Потым снайпер, што сядзеў за валуном метраў за сто ніжэй іх, высунуўся і стрэліў. Куля трапіла ў скалу і зрыкашэціла з рэзкім свістам. По-

¹ Бандыты! (*исп.*)

тым Эль Сорда ўбачыў, як з-за скалы, дзе стаяў ручны кулямёт, выскачыў нейкі чалавек і, сагнуўшыся амаль не да зямлі, перабег да валуна, дзе хаваўся снайпер. З разгону ён амаль нырнуў за валун і знік.

Глухі азірнуўся. Яго людзі знакамі паказалі яму, што з іншых бакоў ніякага руху няма. Сорда весела ўсміхнуўся і пахітаў галавой. Гэта ў дзесяць разоў лепей за аспірын, падумаў ён і цяпер ужо чакаў, радуючыся, як можа радавацца толькі паляўнічы.

Унізе за валуном чалавек, які толькі прыбег, казаў снайперу:

— Як ты лічыш?

— Не ведаю,— адказаў снайпер.

— Гэта цалкам магчыма,— сказаў той, хто прыбег. Гэта быў афіцэр, што камандаваў тым атрадам.— Яны акружаны. І не могуць спадзявацца ні на што, апроч смерці.

Снайпер змаўчаў.

— Ты заўважыў які-небудзь рух пасля тых стрэлаў?

— Не.

Афіцэр паглядзеў на гадзіннік. Было без дзесяці тры. — Самалёты павінны былі прыляцець ужо гадзіну таму,— сказаў ён.

І тут да іх за валун саскочыў яшчэ адзін афіцэр. Снайпер пасунуўся, каб даць яму месца.

— Слухай, Пака,— сказаў першы афіцэр,— што ты пра гэта скажаш?

Другі афіцэр яшчэ не адсопся пасля шпаркага бегу ўгору.

— Па-мойму, гэта хітрыкі.

— А калі не? Падумай, якое гэта бязглуздзе — трымаць у аблозе мерцвякоў.

— Мы сёння нарабілі ўжо шмат глупства,— сказаў другі афіцэр.— Зірні на гэты схіл.

Ён узняў галаву і паглядзеў на пакрыты трупамі схіл. З таго месца, дзе ён стаяў, былі відаць толькі выступы скал, чэрава і ногі забітага каня, што тырчалі падкаванымі капытамі ўперад, і свежавыкапаная зямля.

— А што з мінамётамі?— спытаў другі афіцэр.

— Павінны быць праз гадзіну. Можа, і раней.

— Тады пачакаем. Бо ўжо досыць нарабілі глупства.

— Bandidos!— закрычаў раптам першы афіцэр, усхапіўшыся на ногі і высунуўшы галаву з-за валуна — вяршыня ўзгорка адразу здалася яму значна бліжэй.— Чырвоная свалата! Баязліўцы!

Другі афіцэр глянуў на снайпера і пахітаў галавой. Той адвёў вочы і сцяў губы.

Першы афіцэр стаяў, высока ўзняўшы галаву над валуном, трымаючы ў руцэ пісталет, і асыпаў лаянкай і праклёнамі вяршыню ўзгорка. Але там было ціха. Тады ён выйшаў з-за валуна і стаў на адкрытым месцы, тварам да вяршыні.

— Страляйце, баязліўцы, калі вы жывыя!— закрычаў ён.— Страляйце ў чалавека, які не баіцца ніводнага чырвонага, якога калі-небудзь нарадзіла апошняя сука!

Такую доўгую фразу было даволі цяжка пракрычаць, і ў афіцэра твар зрабіўся чырвоным, а жылы на лбе набрынялі, калі ён закончыў сваю доўгую лаянку.

Другі афіцэр — гэта быў хударлявы, загарэлы лейтэнант са спакойнымі вачыма, вялікім танкагубым ротам і няголенай шчэцю на запалых шчоках — зноў пахітаў галавой. Афіцэр, што крычаў, аддаў перад тым загад на першую атаку. Малады лейтэнант, што ляжаў забіты на схіле ўзгорка, быў найлепшы сябар другога лейтэнанта, Пака Берэнда, што прыслухоўваўся да крыку капітана. А капітан усё болей уваходзіў у азарт.

— Гэта тыя самыя свінні, што расстралялі маю маці і сястру,— сказаў капітан.

У яго быў чырвоны твар, бялявыя англійскія вусікі, і штосьці ў яго было нядобрае з вачыма. Яны былі вадзяніста-блакітныя, з бялявымі павекамі. Гэтыя вочы, здавалася, ніяк не маглі засяродзіцца на адным месцы.

— Чырвоныя!— закрычаў капітан.— Баязліўцы!— І зноў пачаў лаяцца.

Стоячы каля валуна на зусім адкрытым месцы, ён стаяў прыцэліўся і стрэліў з пісталета ў адзіную мішэнь, якую было відаць на вяршыні ўзгорка,— у забітага каня Эль Сорда. Куля ўзняла воблачка пылу метраў за пятнаццаць ніжэй каня. Капітан стрэліў яшчэ раз. Куля ўдарылася аб скалу і з выцём зрыкашэціла ад яе.

Капітан усё яшчэ стаяў і пазіраў на вяршыню ўзгорка. Лейтэнант Берэнда глядзеў на труп другога лейтэнанта, што ляжаў пад вяршыняй. Снайпер унурыўся сабе пад ногі. Потым ён узняў вочы на капітана.

— Там ужо няма ніводнай жывой душы,— сказаў капітан.— Ты!— загадаў ён снайперу.— Ідзі наверх і паглядзі.

Снайпер зноў апусціў вочы долу. Ён нічога не адказаў.

— Ты чуў, што я табе загадаў?— крыкнуў капітан.

— Чуў, пан капітан,— адказаў снайпер, не гледзячы на яго.

— Дык уставай і ідзі!— Капітан яшчэ трымаў пісталет у руцэ.— Чуеш?

— Чую, пан капітан.

— Дык чаму ж ты не ідзеш?

— Я не хачу, пан капітан.

— Не хочаш?— Капітан прыставіў яму пісталет да спіны.— Не хочаш?!

— Я баюся, пан капітан,— з годнасцю адказаў салдат. Лейтэнант Берэнда глянуў у твар капітана, у яго шалёныя вочы, і падумаў, што той можа застрэліць снайпера на месцы.

— Капітан Мора,— сказаў ён.

— Што, лейтэнант Берэнда?

— Можа, салдат мае рацыю?

— Як гэта — мае рацыю? Ён кажа, што баіцца, ён адмаўляецца выканаць загад — і ён мае рацыю?

— Я не пра гэта. Я пра тое, што гэта хітрыкі.

— Яны там усе мерцвякі,— сказаў капітан.— Хіба ты не чуў? Я сказаў, што яны там усе мерцвякі.

— Вы маеце на ўвазе нашых таварышаў на схіле гэтага ўзгорка?— спытаў Берэнда.— Я згодзен з вамі.

— Пака,— сказаў капітан.— Не будзь дурнем. Ты лічыш, што ніхто, апроч цябе, не любіў Хуліана? Я маю на ўвазе чырвоных. Яны ўсе мёртвыя. Глядзі.

Ён выпрастаўся, абапёрся абедзвюма рукамі на валун, падцягнуўся, нязграбна адштурхоўваючыся каленямі, і стаў на камені на ўвесь рост.

— Стралайце!— закрычаў ён, стоячы на шэрым гранітным валуне, і замахаў абедзвюма рукамі.— Стралайце ў мяне! Забівайце мяне!

На вяршыні ўзгорка Эль Сорда ляжаў за трупам каня і шчэрыў зубы.

Што за людзі, думаў ён. Ён засмяўся, але раптам перарваў смех, бо забалела рука.

— Чырвоныя!— надрываўся голас унізе.— Чырвоная погань! Стралайце ў мяне! Забівайце мяне!

Эль Сорда, насілу стрымліваючы смех, асцярожна выглянуў праз шчыліну за крыжам каня і ўбачыў капітана, што стаяў на валуне і махаў рукамі. Другі афіцэр стаяў побач, каля валуна. З другога боку стаяў снайпер. Не зводзячы з іх вачэй, Эль Сорда весела пахітаў галавой.

— Стралайце ў мяне!— сказаў ён ціха самому сабе.— Забіце мяне!— І ў яго зноў затрэсліся плечы. Ад смеху

моцна забалела рука, а галава, здавалася, вась-вась раско-
лецца. Але ён не мог стрымаць неадольны, як спазмы,
смах.

Капітан Мора злез з валуна.

— Ну, Пака, цяпер ты пераканаўся?— спытаў ён
у лейтэнанта Берэнда.

— Не,— адказаў лейтэнант Берэнда.

— Так вас і ператак!— сказаў капітан.— Усе вы тут
ідыёты і баязліўцы.

Снайпер зноў абачліва схаваўся за валуном, і лейтэнант
Берэнда прысеў на кукішкі побач з ім.

Капітан, застаўшыся на адкрытым месцы, зноў пачаў
выкрыкваць лаянку, звяртаючыся да вяршыні ўзгорка. Ня-
ма на свеце мовы, больш прыдатнай да лаянкі, чым іспан-
ская. У ёй ёсць адпаведныя словы для ўсіх англійскіх не-
прыстойнасцей і яшчэ шмат слоў і выразаў, якія ўжыва-
юцца толькі ў краінах, дзе блюзнерства спалучаецца з рэ-
лігійным запалам. Лейтэнант Берэнда быў вельмі набожны
католік. Снайпер таксама. Абодва яны былі карлісты
з Навары, і хоць абое пад злую руку лаяліся і блюзнерылі,
абое лічылі гэта за грэх, у якім час ад часу спавядаліся.

Зараз, седзячы за валуном, глядзячы на капітана і слу-
хаючы, што ён крычыць, яны ў думках адмяжоўваліся ад
яго і ад яго слоў. Яны не хацелі браць гэтка грэх на душу
ў такі дзень, калі ім, магчыма, давядзецца загінуць. Такая
мова да добра не давядзе, думаў снайпер. Такія словы пра
прасвятую дзеву да добра не давядуць. Такога нават
у чырвоных не пачуеш.

Хуліан забіты, думаў лейтэнант Берэнда, ляжыць мёр-
твы вунь там, на схіле. А гэты гарладзёр стаіць і лаецца,
хоча яшчэ большага ліха наклікаць сваім блюзнерствам.

Раптам капітан спыніў лаянку і азірнуўся на лейтэнан-
та Берэнда. Погляд у яго быў яшчэ больш шалёны, чым
звычайна.

— Пака,— сказаў ён весела,— мы з табою абодва пой-
дзем туды.

— Я не пайду.

— Што?!— Капітан зноў выхапіў пісталет.

Не выношу гэтых аматараў махаць зброяй, думаў лей-
тэнант Берэнда. Ніводнага загаду не могуць аддаць, не вы-
хапіўшы пісталета. Такі, відаць, нават і ў прыбіральных вы-
цягвае пісталет і аддае сабе сам загад, што рабіць.

— Калі вы загадваеце мне — я пайду. Але я заяўляю
пратэст,— сказаў лейтэнант Берэнда капітану.

— Я пайду сам,— сказаў капітан,— бо тут занадта смярдзіць баязлівасцю.

З пісталетам у правай руцэ, ён цвёрдым крокам рушыў угору. Берэнда і снайпер сачылі за ім. Капітан ішоў, не хаваючыся ні за чым, і глядзеў наперад, на скалы, на забітага каня і на свежавыкапаную зямлю каля вяршыні ўзгорка.

Эль Сорда ляжаў за канём каля скалы і сачыў за капітанам, што крок за крокам набліжаўся знізу.

Толькі адзін, падумаў ён. Нам дастанецца толькі адзін. Але з таго, як ён размаўляе, відаць, што гэта саза тауог¹. Глядзі, як ён крочыць. Глядзі, які буйны звер. Глядзі, як ён ідзе схілам. Ну, гэты ўжо будзе мой. Гэтага я прыхаплю з сабой. Гэты будзе мне спадарожнікам у дарозе. Ідзі, сябра-спадарожнік, ідзі. Ідзі хутчэй. Ідзі сюды. Ідзі, тут цябе чакаюць. Ідзі. Шырэй крок. Не спыняйся. Ідзі, як ідзеш. Не спыняйся і не азірайся назад. Вось так, добра. Не апускай вачэй долу. Навошта табе апускаць вочы. Бач ты, ён жа з вусамі. Як гэта вам падабаецца? Ён нават мае вусы, мой спадарожнік. І ён капітан. Бач якія нашыўкі на руках. Я ж казаў, што гэта саза тауог. А твар у яго англійскі. Глядзі, які ён. Бландзін, твар чырвоны, а вочы блакітныя. Без кепі, а вусы бялявыя. Вочы блакітныя. Вочы светла-блакітныя і нейкія дзівосныя. Вочы светла-блакітныя і быццам бы глядзяць у розныя бакі. Яшчэ крыху бліжэй. Так, досыць. Ну, сябра-спадарожнік. На, трымай, сябра-спадарожнік.

Ён плаўна націснуў на спускавы кручок, і яго тры разы ўдарыла ў плячо — моцная аддача заўсёды бывае пры стральбе з ручных кулямётаў на трынозе.

Капітан ляжаў на схіле ніцма. Левая рука падагнулася пад цела. Правая, з пісталетам, была выкінутая наперад. Знізу з усіх бакоў стралялі па вяршыні ўзгорка.

Скурчыўшыся за валуном, думаючы пра тое, як яму зараз давядзецца перабягаць пад агнём адкрытую прастору, лейтэнант Берэнда пачуў з вяршыні ўзгорка нізкі хрыплаваты голас Эль Сорда.

— Bandidos!— крычаў Эль Сорда.— Bandidos! Страляйце ў мяне! Забівайце мяне!

На вяршыні ўзгорка Эль Сорда ляжаў за кулямётам і смяяўся так, што ажно забалела ў грудзях і здавалася, вось-вось расколецца галава.

¹ Буйны звер (*исп.*).

— Bandidos!— радасна закрычаў ён ізноў.— Забывайце мяне, bandidos!— Потым весела пахітаў галавой. Ну, нічога, спадарожнікаў у нас будзе багата, падумаў ён.

Ён яшчэ аднаго афіцэра пастараецца пакласці, хай толькі той з'явіцца з-за валуна. А рана ці позна яму давядзецца адтуль вылезці. Эль Сорда ведаў, што камандаваць з-за валуна афіцэр не зможа, і чакаў зручнага моманту падстрэліць яго.

Акурат у гэтую самую хвіліну яго людзі на вяршыні пачулі далёкае гудзенне самалётаў, якія набліжаліся.

Эль Сорда яго не пачуў. Ён наводзіў кулямёт на край валуна і думаў: я буду страляць у яго, калі ён пабяжыць, і мне трэба падрыхтавацца, інакш я прамажу. Можна страляць яму ў спіну, пакуль ён будзе бегчы. Можна забраць крыху ўбок і наперад. Ці, можа, дазволіць яму трошкі прабегчы, а потым стрэліць, забіраючы наперад. Тут ён адчуў, што нехта кратэе яго за плячо, і азірнуўся, і ўбачыў шэры ад страху твар Хаакіна, паглядзеў туды, куды той паказваў, і ўбачыў тры самалёты, што набліжаліся да іх.

Акурат у гэты самы момант лейтэнант Берэнда выскачыў з-за валуна і, нахіліўшы галаву, вялікімі крокамі паімчаў наўскасяк па схіле ўніз, туды, дзе за скалою стаяў ручны кулямёт.

Эль Сорда, што сачыў за самалётамі, не заўважыў, як той прабег.

— Дапамажы мне выцягнуць адгэтуль кулямёт,— папарасіў ён Хаакіна, і хлопец вызваліў кулямёт, заціснуты паміж скалою і канём.

Самалёты былі ўжо недалёка. Яны ляцелі баявым строем і штоміг рабіліся ўсё большымі, а іхняе гудзенне рабілася ўсё гучней і гучней.

— Кладзіцеся на спіну і страляйце па іх,— сказаў Эль Сорда.— Цэльце з апярэджаннем.

Ён увесь час не зводзіў з самалётаў вачэй.

— Sabrones! Hijos de puta!¹ — сказаў ён скорогаворкай.— Ігнасіо,— сказаў ён,— пакладзі кулямёт на плечы хлопцу. А ты, Хаакін, сядзі і не варушыся. Нахіліся ніжэй. Яшчэ. Не, яшчэ ніжэй.

Ён ляжаў на спіне і цэліўся ў самалёты, што былі ўжо зусім блізка.

— Ігнасіо, трымай трыногу.

¹ Испанская лаянка. Казлы! Сыны шлюхі! (літаральна)

Ножкі трыногі звісали з плячэй Хаакіна, а ствол тросся, бо хлопец не мог стрымаць дрыжкаў, слухаючы штораз нарастаючы рокат рухавікоў.

Лежачы на жываце, падняўшы толькі галаву, каб сачыць за набліжэннем самалётаў, Ігнасіо заціснуў усе тры ножкі разам і моцна трымаў іх у руках.

— Нахіліся!— сказаў ён Хаакіну.— Нахілі галаву ніжэй.

«Пасіянарныя кажа, лепей памерці стоячы...»— паўтараў у думках Хаакін, а грукат усё нарастаў. І раптам хлопец перайшоў на малітву: «Святая Марыя, цудоўная дзева, бласлаўёная ты паміж нявестамі, і бласлаўёны плод лона твайго, Ісусе. Святая Марыя, баці боская, маліся за нас, грэшных, цяпер і ў гадзіну смерці нашай. Амін. Святая Марыя, маці боская,— пачаў ён ізноў і раптам спыніўся, бо гудзенне рухавікоў перайшло ўжо ў аглушальны роў, і, спяшаючыся, пачаў нанізваць словы пакаяннай малітвы:— О госпадзе, даруй, што я абражаў цябе ў невуцтве сваім...»

У гэтае самае імгненне каля яго вуха загрымела і гарачы ствол апаліў яму плячо. Потым зноў грывнула, і чарга зусім аглушыла яго. Ігнасіо штосілы сціскаў трыногу, ствол ужо надта апякаў спіну хлопца. Цяпер ужо наўкол усё грукала і раўло, і ён не мог успомніць астатніх слоў пакаяннай малітвы.

Ён памятаў толькі: у гадзіну смерці нашай. Амін. У гадзіну смерці нашай. Амін. У гадзіну... У гадзіну... Амін.

Паўсюль стралялі.

Цяпер і ў гадзіну смерці нашай. Амін.

Потым скрозь стракатанне кулямёта пачуўся свіст, які раскалоў паветра напалам, і ў чырвона-чорным грукаце зямля пад ім загайдалася, а потым узнялася на дыбкі і ўдарыла яго ў твар, а потым з усіх бакоў пасыпаліся камякі зямлі і абломкі скал, і Ігнасіо ляжаў пад ім, гэтаксама як і кулямёт аказаўся пад ім. Але ён не быў забіты, бо зноў пачуў свіст, і зямля зноў скаланулася ад грукату. Потым свіст пачуўся яшчэ раз, і зямля пад ім захісталася, і адзін бок узгорка ўзляцеў у паветра, а потым пачаў павольна падаць і акрыў іх усіх.

Самалёты тройчы вярталіся і скідалі бомбы на вяршыню ўзгорка, але ніхто на вяршыні ўжо гэтага не ведаў. Потым самалёты абстралялі вяршыню з кулямётаў і паляцелі прэч. Калі яны апошні раз пікіравалі на ўзгорак, галоўны самалёт, набраўшы вышыню, зрабіў паварот цераз крыло, і за ім абодва астатнія зрабілі тое самае, і, пераст-

роіўшыся клінам, усе тры самалёты зніклі ў небе, узяўшы курс на Сеговію.

Загадаўшы трымаць вяршыню пад безупынным агнём, лейтэнант Берэнда паслаў некалькі салдат да адной з ва-ронак, выкапаных бомбамі, адкуль зручна было кідаць гранаты на вяршыню. Ён вырашыў не рызыкаваць: нехта з партызан мог застацца жывы і, магчыма, чакае іх у тым пекле наўсё. Таму і сам ён кінуў чатыры гранаты ў мешаніну з конскіх трупамі, камянёў і ўзрытай, прасмярдлай дынамітам зямлі і толькі пасля гэтага вылез з варонкі і пайшоў туды паглядзець.

На вяршыні ўзгорка ўсе былі мёртвыя, акрамя хлопца Хаакіна, які ляжаў непрытомны пад трупам Ігнасіо. З носа і вушэй Хаакіна цякла кроў. Ён нічога не ведаў і нічога не адчуваў з таго часу, як апынуўся ў самым пекле грому, і блізкі выбух бомбы адняў дыханне з яго грудзей. Лейтэнант Берэнда перахрысціўся, а потым стрэліў Хаакіну ў патыліцу гэтак жа сама хутка і асцярожна — калі такі рэзкі рух можна назваць асцярожным, — як Эль Сорда, калі дабіваў параненага каня.

Лейтэнант Берэнда стаяў на вяршыні ўзгорка і глядзеў уніз на трупы сваіх салдат на схіле, а потым узяў вочы і глянуў удалячынь, туды, адкуль яны гналі Эль Сорда да таго, як ён заняў абарону на гэтым узгорку. Узнавіўшы ў памяці ўсе этапы бою, ён загадаў прывесці коней забітых кавалерыстаў, а іх трупы прывязаць упоперак сёдлаў так, каб можна было адвезці іх у Ла-Гранху.

— Гэтага таксама забярыце, — сказаў ён. — Вунь таго, з кулямётам у руках. Відаць па ўсім, гэта Эль Сорда, бо ён самы старэйшы і страляў з кулямёта. Адсячыце яму галаву і загарніце яе ў понча. — Ён задумаўся на хвіліну. — Так, пэўна ж, трэба забраць усе галовы. І тых, што ляжаць ніжэй, на схіле, і тых, каго мы забілі падчас першай сутычкі. Збярыце вінтоўкі і пісталеты, кулямёт пакладзіце на каня.

Потым ён падышоў да цела лейтэнанта, забітага падчас першай атакі. Ён паглядзеў на труп, але не дакрануўся да яго.

— *Qué cosa más mala es la guerra,* — сказаў ён сабе, што азначала: «Якая гэта жахлівая рэч вайна».

Потым ён зноў перахрысціўся і, спускаючыся з узгорка, прачытаў пяць разоў «Ойча наш» і пяць разоў «Слаўся, Марыя» за душу забітага таварыша. Заставацца там і глядзець, як выконваюць яго загад, ён не пажадаў.

РАЗДЗЕЛ ДВАЦЦАЦЬ ВОСЬМЫ

Калі самалёты праляцелі, Роберт Джордан і Прымітыва зноў пачулі страляніну, і Роберт Джордан адчуў, як зноў мацней закалацілася ў яго сэрца. Хмара дыму плыла над грэбнем горнага кража па гарызонце, а самалёты здаваліся трыма маленькімі плямкамі на небе, якія спакваля зніклі ўдалечыні.

Пэўна, разбамбілі сваю ж кавалерыю дарэшты, а Сорда і яго людзей нават не зачাপілі, падумаў Роберт Джордан. Гэтыя праклятыя самалёты толькі страху наганяюць, а забіць нікога не могуць.

— А яны яшчэ змагаюцца,— сказаў Прымітыва, прыслухоўваючыся да бесперапыннай страляніны. Падчас бамбардзіроўкі ён кожны раз, як чуў выбух, уздрыгваў і цяпер усё аблізваў перасохлыя губы.

— Вядома, змагаюцца,— сказаў Роберт Джордан.— Самалёты нікога забіць не могуць.

А потым страляніна сціхла, і ён не пачуў болей ніводнага стрэлу. Пісталетны стрэл лейтэнанта Берэнда сюды не даляцеў.

Спярша, калі страляніна змоўкла, гэта не збянтэжыла Роберта Джордана. Але цішыня доўжылася, і спакваля шчымлівае пачуццё ўзнікла ў яго грудзях. Потым ён пачуў выбухі гранат і на імгненне акрыяў. Але зноў усё сціхла, і цяпер ён ужо зразумеў, што гэта — канец.

З лагера прыйшла Марыя, прынесла алавянае вядзерца з тушанай заечынай у густой грыбной падліўцы, торбачку з хлебам, бурдзюк з віном, чатыры алавяныя талеркі, дзве конаўкі і чатыры лыжкі. Яна спынілася каля кулямёта і наклала на талеркі мяса для Агусціна і Эладзію, які змяніў Ансельма, дала ім хлеба і наліла дзве конаўкі віна.

Роберт Джордан глядзеў, як яна спрытна караскаецца ўгору да яго назіральнага паста з торбачкай за плячом, з вядзерцам у адной руцэ, пабліскваючы стрыжанай га-лоўкай на сонцы. Ён спусціўся крыху ніжэй, узяў вядзерца і дапамог ёй узлезці на апошнюю скалу.

— Што тут рабілі самалёты?— спытала яна, спалохана гледзячы на яго.

— Бамбілі Сорда.

Ён зняў з вядзерца вечка і пачаў накладаць мяса на талерку.

— Яны там яшчэ і дагэтуль змагаюцца?

— Не. Там ужо ўсё скончылася.

— Ох,— мовіла яна, закусіла губу і паглядзела ўдалячынь.

— Мне не хочацца есці,— сказаў Прымітыва.

— А ты ўсё адно еш,— сказаў яму Роберт Джордан.

— Кусок у горла не лезе.

— Выпі,— сказаў Роберт Джордан і падаў яму бурдзюк.— А потым еш.

— У мяне зусім прапаў апетыт пасля Сорда,— сказаў Прымітыва.— Еш сам. Мне зусім не хочацца.

Марыя падышла да яго, абняла за шыю і пацалавала.

— Еш, стары,— сказала яна.— Трэба ашчаджаць сілу.

Прымітыва адварнуўся ад яе. Узяў бурдзюк, закінуў галаву і, пусціўшы сабе прама ў рот цурок віна, некалькі разоў каўтнуў. Потым паклаў мяса на талерку і пачаў есці.

Роберт Джордан паглядзеў на Марыю і пахітаў галавой. Яна села побач з ім і абняла яго за плечы. Абое добра разумелі адно аднаго, і яны сядзелі так, і Роберт Джордан еў зачыну павольна, смакуючы грыбную падліўку, і запіваў ежу віном, і абое маўчалі.

— Ты можаш застацца тут, гуара, калі хочаш,— сказаў ён, даеўшы сваю порцыю.

— Не,— сказала яна.— Трэба вяртацца да Пілар.

— Можаш і тут застацца. Я думаю, наўрад ці цяпер ужо што-небудзь тут здарыцца.

— Не. Трэба ісці да Пілар. Яна мяне павучае.

— Што?

— Павучае.— Яна ўсміхнулася і пацалавала яго.— Ты хіба не ведаеш, як павучаюць у цэрквах?— Яна пачырванела.— Вось і Пілар павучае мяне.— Яна яшчэ мацней пачырванела.— Толькі яна мне кажа пра іншыя рэчы.

— Ну, тады ідзі і слухай яе павучанні,— сказаў ён і пагладзіў яе па галаве.

Яна зноў усміхнулася яму, потым спытала ў Прымітыва:

— Табе нічога не трэба прынесці?

— Не, дачка,— адказаў ён.

Яны абое бачылі, што Прымітыва яшчэ не апамятаўся.

— Salud, стары,— сказала яна яму.

— Слухай,— сказаў Прымітыва.— Я смерці не баюся, але пакінуць іх там адных...— Голас у яго задрыжаў.

— У нас не было іншага выйсця,— сказаў яму Роберт Джордан.

— Я ведаю. І ўсё ж такі.

— У нас не было іншага выйсця,— паўтарыў Роберт Джордан.— І цяпер лепей не гаварыць пра гэта.

— Так. Але яны засталіся там зусім адны, без ніякай дапамогі ад нас...

— Лепей не гаварыць пра гэта,— зноў сказаў Роберт Джордан.— А ты, гуара, ідзі слухай павучанні.

Ён глядзеў, як яна сыходзіла ўніз паміж скаламі. А потым доўга сядзеў так і думаў і глядзеў на вяршыні.

Прымітыва нешта ў яго спытаў, але ён не адказаў. На сонцы было гарача, але ён не адчуваў спякоты і ўсё сядзеў і глядзеў на схілы гор і на доўгія рады сосен уздоўж самага стромага схілу. Мінула гадзіна, і сонца было ўжо далёка злева ад яго, калі ён убачыў, як яны выязджаюць з-за грэбня гары, і паднёс да вачэй бінокль.

Калі першыя двое кавалерыстаў выехалі на пакаты зялёны схіл высокай гары, коні ў іх здаліся яму зусім дробненькімі, быццам нейкія цацкі. Потым на шырокі схіл выехалі яшчэ чацвёрта коннікаў — у рад праз шырокі інтэрвал, і, нарэшце, ён убачыў падвойную калону салдат і коней — убачыў дакладна і выразна ў акулерах бінокля. Гледзячы на іх, ён адчуваў, як пот выступае ў яго пад пахамі і збягае па баках. На чале калоны ехаў коннік. За ім — яшчэ некалькі. Потым ішлі ўючныя коні з паклажаю, прывязанай упоперак сёдлаў. Потым яшчэ два коннікі. Далей параненныя на конях — іх суправаджалі пешыя салдаты. Некалькі кавалерыстаў замыкалі калону.

Роберт Джордан глядзеў, як яны спускаюцца з узгор'я і знікаюць у лесе. З такой адлегласці ён не мог разгледзець паклажы, прывязанай да аднаго з сёдлаў,— доўгай скаткі з понча, абкручанай вяроўкай у некалькіх месцах пасярэдзіне і на канцах, так што паміж вяроўкамі ўздымаліся грудкі, як на гароховым стручку. Понча ляжала ўпоперак сядла, і канцы яго былі прывязаныя да страмёнаў. На адным сядле горда тырчаў ручны кулямёт Эль Сорда.

Лейтэнант Берэнда, што ехаў на чале калоны з дзорнымі па баках і паперадзе, не адчуваў ніякай гордасці. У яго на душы была пустэча, што настае пасля бою. Ён думаў: сячы галовы — гэта варварства. Але рэчавыя доказы і апазнанне забітых неабходныя. Мяне і так чакаюць непрыемнасці, і, хто ведае, можа, ім спадабаецца, што я прывёз ім гэтыя галовы? Сярод іх абавязкова знойдуцца такія, каму гэта прыйдзецца даспадобы. Магчыма, галовы перашлюць у Бургас. Так, гэта варварства. І самалёты — гэта ўжо *muchos*. Занадта. Занадта. Але мы маглі б управіцца і самі, і амаль без страт, калі б мелі мінамёт Стокса. Два мулы для перавозкі мін, і адзін мул — з мінамётам на ўючным сядле. Вось тады была б сапраўдная армія! Міна-

мёт ды яшчэ ўся гэтая аўтаматычная зброя. Да таго ж адзін мул, не, два мулы, каб перавозіць боепрыпасы. Ну, годзе, сказаў ён сабе. Тады гэта ўжо будзе не кавалерыя. Годзе. Ты марыш пра цэлую армію. Можа, табе яшчэ трэба і горная гармата.

Потым ён падумаў пра Хуліана, што загінуў там, на ўзгорку, а цяпер вось ляжыць упоперак сядла ў першым узводзе, і, калі лейтэнант Берэнда ўехаў у цёмны хвойнік, пакінуўшы ззаду асвечаны сонцам схіл, ён пачаў маліцца за Хуліана ў ціхай засені лесу:

— О прасвятая Марыя, літасцівая маці боская. Жыццё наша, уцеха наша і надзея наша. Да цябе мы звяртаем маленні свае, і жалобу, і нягоды нашы ў гэтым месцы пакутлівых слёз...

Ён маліўся, а коні мякка ступалі падковамі па апалай ігліцы, а сонечныя прамяні струменіліся паміж стваламі сосен, як паміж калонамі ў саборы, а ён маліўся за Хуліана і сачыў вачыма за дазорнымі, што ехалі лесам наперадзе.

Нарэшце яны выехалі на жоўтую дарогу, што вяла да Ла-Гранхі, конскія капыты ўзнялі воблака пылу, якое завісла над усім атрадам. Пыл асядаў на трупы, прывязаныя ўпоперак сёдлаў тварамі ўніз, і густа акрыў параненых і тых салдат, што ішлі пешкі побач з імі.

Тут, на гэтай дарозе, іх і ўбачыў Ансельма скрозь жоўтае воблака пылу, што ўздымалася з-пад капытоў.

Ён палічыў забітых і параненых і пазнаў ручны кулямёт Эль Сорда. Ён не здагадаўся тады, што было ў тым зробленым з понча клунку, што матляўся, прывязаны да страмёнаў каня, якога вялі за аброць, але пазней, калі вяртаўся назад, надвяхоркам ён падняўся на ўзгорак, дзе адстрэльваўся Эль Сорда, і адразу зразумеў, што было загорнута ў тым понча. У змроку ён не мог распознаць, хто там ляжаў побач з Эль Сорда. Але ён палічыў трупы, а потым рушыў назад, да лагера Пабла.

Ідучы самотна ў цемры, адчуваючы, як жах сціскае сэрца пасля таго відовішча — варонак ад бомб і ўсяго іншага, што ён убачыў на вяршыні, — Ансельма адганяў ад сябе думкі пра заўтрашні дзень. Ён проста намагаўся ісці як мага шпарчэй, каб хутчэй прынесці гэтую вестку сваім, у лагер. І ідучы, ён маліўся за душу Эль Сорда і за душы ўсіх яго людзей. Ён маліўся ўпершыню з таго часу, як распачаўся рух.

Прасвятая дзева, найдабрэйшая, найсаладзейшая дзева, маліўся ён.

Але ён не мог адагнаць ад сябе думак пра заўтрашні дзень і гаварыў сабе: я буду рабіць усё, што скажа мне Inlés, і так, яе ён мне скажа. Але дазволь мне, божухна, быць побач з ім увесь час, і хай ён дае мне дакладныя распараджэнні, бо я не ўпэўнены, ці здолею вытрымаць паветраны налёт. Божухна, дапамажы мне паводзіць сябе так, як належыць мужчыну ў смяротную гадзіну. Дапамажы мне, божа, ясна зразумець усё тое, што мне трэба будзе заўтра зрабіць. Дапамажы мне, божа, валодаць маімі нагамі, зрабі так, каб я не ўцёк у хвіліну небяспекі. Божа, дапамажы мне заўтра паводзіць сябе так, як належыць мужчыну падчас бою. А калі ўжо я звярнуўся да цябе па дапамогу, не адмаўляй мне, бо ты ж ведаеш, што я не стаў бы прасіць цябе, калі б справа не была надта пільная. А потым я ўжо болей нічога ў цябе прасіць не буду.

Ідучы самотна ў цемры, ён адчуў палёжку пасля гэтай малітвы і быў цяпер упэўнены, што заўтра будзе паводзіць сябе з годнасцю, як сапраўдны мужчына. Спускаючыся цяпер схілам, ён зноў пачаў маліцца за людзей Сорда і неўзабаве дабраўся да верхняга паста, дзе яго аклікнуў Фернанда.

— Гэта я,— адказаў ён.— Ансельма.

— Добра,— сказаў Фернанда.

— Ты ўжо ведаеш, што здарылася з Эль Сорда?— спытаўся ён у Фернанда, калі абодва яны стаялі ў цемрадзі, каля падножжа вялікай скалы.

— Ведаю,— адказаў Фернанда.— Пабла нам усё раскажаў.

— Ён быў там?

— Быў,— стрымана сказаў Фернанда.— Ён пайшоў туды, як толькі кавалерыя паехала адтуль прэч.

— І раскажаў вам...

— Ён раскажаў нам усё,— мовіў Фернанда.— Якія звяры гэтыя фашысты! Мы павінны вызваліць Іспанію ад такіх звяроў.— Ён памаўчаў крыху, а потым дадаў з горыччу:— Яны зусім не разумеюць, што такое чалавечая годнасць.

Ансельма ўсміхнуўся ў цемрадзі. Гадзіну таму ён не мог бы сабе ўявіць, што зможа калі ўсміхацца. Які ж ён дзівак, гэты Фернанда, падумаў ён.

— Так,— сказаў ён Фернанда.— Іх шмат чаму трэба навучыць. Мы павінны адабраць у іх усе самалёты, усю аўтаматычную зброю, усе танкі, усе гарматы і навучыць іх чалавечай годнасці.

— Слушна,— сказаў Фернанда.— Мне прыемна, што ты згодзен са мной.

Ансельма пакінуў Фернанда сам-насам з ягонай годнасцю і рушыў уніз, да пячоры.

РАЗДЗЕЛ ДВАЦЦАЦЬ ДЗЕВЯТЫ

Калі Ансельма ўвайшоў у пячору, ён убачыў, што Роберт Джордан сядзіць за дашчаным сталом супраць Пабла. Пасярод стала стаяла міска з віном, а перад кожным з іх — па поўнай конаўцы. Роберт Джордан разгарнуў на сталае блакнот і трымаў у руцэ аловак. Пілар і Марыі не было відаць, яны сядзелі недзе ў глыбіні пячоры. Ансельма не ведаў, што Пілар адвяла туды дзяўчыну наўмысна, каб тая не чула размовы, і яму здалася дзіўным, што жанчыны няма за сталом.

Роберт Джордан узняў галаву, калі ўвайшоў Ансельма, адкінуўшы гуньку, што закрывала ўваход. Пабла сядзеў, апусціўшы долу вочы. Ён глядзеў на міску з віном, але не бачыў яе.

— Я прыйшоў адтуль, зверху,— сказаў Ансельма Роберту Джордану.

— Пабла нам усё раскажаў,— мовіў Роберт Джордан.

— Там засталася шэсць трупаў, а галовы яны забралі з сабой,— сказаў Ансельма.— Я прыйшоў туды, калі ўжо было цёмна.

Роберт Джордан кінуў галавой. Пабла глядзеў на міску з віном і маўчаў. Яго твар не выражаў нічога, а маленькія парсючыныя вочкі глядзелі на міску з віном, нібыта ён упершыню ў жыцці бачыў яе.

— Сядай,— сказаў Роберт Джордан старому.

Ансельма сеў на абітую скурай табурэтку, і Роберт Джордан нахіліўся і выцягнуў з-пад стала пляшку віскі — падарунак Эль Сорда. Віскі там заставалася яшчэ да палавіны. Роберт Джордан узяў конаўку, наліў у яе віскі і пасунуў яе Ансельма.

— Выпі, стары,— сказаў ён.

Пакуль Ансельма піў, Пабла глянуў на яго, а потым зноў унурываўся ў міску з віном.

Ад віскі Ансельма адчуў пякоту ў носе, у вачах і ў роце, а потым па яго страўніку разлілася прыемная заспакайльная цеплыня. Ён выцер тыльным бокам далоні губы, потым зірнуў на Роберта Джордана і спытаў:

— Можна яшчэ трохі?

— А чаму не,— адказаў Роберт Джордан, наліў яму віскі з пляшкі і гэтым разам не пасунуў конаўку па стале, а падаў яе Ансельма.

Цяпер, калі Ансельма выпіў віскі, яно ўжо не апякло яго, а толькі ўзмацніла пачуццё прыемнай цеплыні. Яно ажывіла Ансельма, як ін'екцыя фізіялагічнага раствору ажыўляе чалавека, які страціў шмат крыві.

Стары зноў глянуў на пляшку.

— А гэта ўжо дап'ём заўтра,— сказаў Роберт Джордан.— Ну, што ты ўбачыў на шашы, стары?

— Быў вялікі рух,— сказаў Ансельма.— Я ўсё занатаваў, як ты мне паказваў. Зараз на шашы я пакінуў замест сябе жанчыну, якая ўсё занатоўвае. Крыху пазней я пайду і забяру ў яе тыя запісы.

— Ці бачыў ты супрацьтанкавыя гарматы? Яны на гумавых шынах і маюць доўгія ствалы.

— Бачыў,— адказаў Ансельма.— Па шашы праехала чатыры машыны, і на кожнай была такая гармата, прыкрытая зверху сасновымі галінкамі, з кожнай гарматай ехалі шасцёра салдат.

— Чатыры гарматы, кажаш?— спытаў яго Роберт Джордан.

— Чатыры,— адказаў Ансельма. Ён зазірнуў у свае паперкі.

— Ну, а што яшчэ?

Роберт Джордан запісваў, а Ансельма расказваў пра ўсё, што бачыў на шашы. Расказваў ён ад самага пачатку і па парадку, выяўляючы тую надзвычайную памяць, якая ўласцівая людзям, што не ўмеюць ні чытаць, ні пісаць. Пакуль ён расказваў, Пабла двойчы зачарпнуў віна з міскі.

— Там праходзіла і кавалерыя — у кірунку Ла-Гранхі, з таго боку, дзе быў лагер Эль Сорда,— працягваў далей Ансельма.

Потым ён сказаў, колькі было параненых і колькі забітых — прывязаных да сёдлаў.

— Упоперак аднаго сядла ляжаў нейкі клунак, і я спярша не зразумеў, што ў ім,— сказаў ён.— Але цяпер я ведаю, што там былі галовы.— Ён працягваў далей без перапынку:— Гэта быў цэлы эскадрон. Застаўся жывы толькі адзін афіцэр. Не той, што быў тут раніцай, калі ты ляжаў за кулямётам. Таго, відаць, забілі. Забітых афіцэраў было двое — я бачыў нашыўкі на рукавах. Яны былі прывязаны да сёдлаў, тварам уніз, іх рукі матляліся. Была там

і máquina Эль Сорда, прытарочаная да таго сядла з галовамі. Ствол у яе быў пагнуты. Вось і ўсё,— скончыў ён.

— І гэтага хопіць,— сказаў Роберт Джордан і зачарпнуў конаўкай віна.— Хто, апроч цябе, пераходзіў цераз лінію фронту на рэспубліканскую тэрыторыю?

— Андрэс і Эладзіо.

— Хто з іх больш надзейны?

— Андрэс.

— Колькі патрэбна часу, каб дабрацца адгэтуль да Навасерады?

— Калі ісці асцярожна і ўлегцы, дык, пэўна,— тры гадзіны, калі пашчасціць. Мы з табой ішлі даўжэйшай і больш бяспечнай дарогай, бо неслі твае рукзакі.

— А ты ўпэўнены, што ён дабярэцца?

— No sé¹, у такіх рэчах ніякай пэўнасці ніколі не бывае.

— І ў цябе няма пэўнасці?

— Не.

Што ж, хай так і будзе, падумаў Роберт Джордан. Калі б ён сказаў, што дабярэцца напэўна, я б абавязкова паслаў яго.

— Андрэс зробіць гэта не горш за цябе?

— Не горш, а можа, і лепей. Ён маладзейшы.

— Але тое, што я перадам, абавязкова павінна быць дастаўлена туды.

— Калі нічога не здарыцца — ён даставіць. А калі здарыцца — дык з кожным яно можа здарыцца.

— Я напішу данясенне і пашлю яго з Андрэсам,— сказаў Роберт Джордан.— Я растлумачу яму, дзе можна знайсці генерала. Ён будзе ў Estado Mayor² дывізіі.

— Для Андрэса ўсе гэтыя дывізіі — цёмная ноч,— сказаў Ансельма.— Я і сам у іх заўсёды блытаюся. Яму трэба сказаць прозвішча генерала і дзе яго знайсці.

— Ён там яго і знойдзе — у Estado Mayor дывізіі.

— А хіба гэта не якое-небудзь пэўнае месца?

— Месца пэўнае, стары,— цярпліва тлумачыў Роберт Джордан.— Але генерал шторыз выбірае сабе новае. І наладжвае там сваю штаб-кватэру перад боем.

— Дык усё-такі дзе яно?

Ансельма надта стаміўся і ніяк не мог зразумець. І акрамя таго, такія словы, як «брыгада», «дывізія», «корпус», заўсёды збівалі яго з панталыку. Спачатку былі калоны,

¹ Не ведаю (*icn.*).

² Штаб (*icn.*).

потым палкі, потым брыгады. А цяпер і брыгады, і дывізіі. Ён нічога не разумеў. Месца — гэта месца, і навошта ўсё так ускладняць.

— Выслухай мяне ўважліва, стары,— сказаў Роберт Джордан. Ён ведаў, што калі яму не ўдасца ўсё як след растлумачыць Ансельма, дык Андрэс таксама нічога не зразумее.— Estado Mayor дывізіі — гэта такое месца, якое выбірае сабе сам генерал, каб адтуль камандаваць. А камандуе ён дывізіяй, якая складаецца з дзвюх брыгад. Я не ведаю, дзе зараз Estado Mayor, бо мяне там не было, калі ён выбіраў гэтае месца. Пэўна, у якой-небудзь пячоры, зямлянцы ці сховішчы — і да таго месца заўсёды вядуць дарогі. Андрэс хай пытае, дзе генерал і дзе Estado Mayor дывізіі. Данясенне ён павінен перадаць альбо самому генералу, альбо начальніку яго Estado Mayor, альбо таму чалавеку, чыё прозвішча я напішу. Хто-небудзь з іх абавязкова там будзе, нават калі ўсе астатнія сочаць за падрыхтоўкай да наступу. Цяпер зразумеў?

— Так, зразумела.

— Тады гукні Андрэса, а я зараз усё напішу і запячатаю вось гэтай пячаткай.— Ён выцягнуў з кішэні і паказаў яму маленькую круглую гумавую пячатку СВР на драўлянай калодачцы і круглую чарнільную падушачку ў бляшанай каробачцы і пяцідзесяціцэнтавую манету.— Да гэтай пячаткі ўсе ставяцца з павагаю. Ну, ідзі па Андрэса, і я яму ўсё растлумачу. Трэба спяшацца, але спачатку ён павінен усё зразумець.

— Зразумее, калі я зразумеў. Толькі ты растлумач яму ўсё як след. Тыя ўсе штабы і дывізіі для мяне — цёмная ноч. Дагэтуль мяне пасылалі ў пэўнае месца, у нейкі будынак. У Навасерадзе месца, адкуль камандуюць, было ў старым гатэлі. У Гвадараме — у дамку з садам.

— У гэтага генерала штаб будзе недзе зусім недалёка ад перадавой,— сказаў Роберт Джордан.— Пэўна, пад зямлёй, каб не разбамбілі з самалётаў. Андрэс знойдзе яго лёгка, калі будзе ведаць, пра што пытацца. Хай толькі пакажа тое, што я напішу. Ну, вядзі яго сюды, бо гэта трэба перадаць тэрмінова.

Ансельма выйшаў, нахіліўшыся перад гунькаю. Роберт Джордан пачаў пісаць у сваім блакноце.

— Паслухай, Inglés,— сказаў Пабла, звяртаючыся нібыта да міскі з віном.

— Я пішу,— сказаў Роберт Джордан, не падымаючы галавы.

— Слухай, Inglés,— Пабла звяртаўся да міскі з віном,— мне сёння дужа спадабалася твая кемлівасць, Inglés.— Пабла казаў гэта місцы з віном.— У цябе багата ricardia¹. Ты хітрэйшы за мяне. Я ў цябе веру.

Засяродзіўшы ўсю сваю ўвагу на данясенні Гольцу, намагаючыся сфармуляваць яго як мага карацей, але так, каб яго цалкам пераконвала, што наступ трэба абавязкова адкласці, але адначасова каб было відно, што ён не спалохаўся небяспекі, а толькі хоча паведаміць ім усе факты,— Роберт Джордан слухаў толькі адным вухам.

— Inglés,— сказаў Пабла.

— Я пішу,— адказаў яму Роберт Джордан, не падымаючы галавы.

Магчыма, трэба паслаць два экзemplяры, падумаў ён. Але тады не хопіць людзей на тое, каб узарваць мост, калі давядзецца яго ўсё-такі ўзрываць. А адкуль мне вядома, навошта задуманы гэты наступ? Можа, гэта толькі адцягваючы манеўр. Можа, яны хочуць адцягнуць варожыя войскі ад нейкага іншага месца. Альбо адцягнуць авіяцыю з поўначы. Можа, уся справа толькі ў гэтым. І на поспех ніхто не разлічвае. Адкуль мне ведаць? Вось маё данясенне Гольцу. Я ўзарву мост, толькі як пачнецца наступ, не раней. Загад дакладны, і, калі наступ адкладуць, я нічога ўзрываць не буду. Але ў мяне павінен быць пад рукой той мінімум людзей, які патрэбны, каб выканаць гэты загад.

— Што ты сказаў?— спытаўся ён у Пабла.

— Што я веру ў поспех, Inglés.— Пабла ўсё яшчэ звяртаўся да міскі з віном.

Эх, калі б жа мне мець гэтую тваю веру, падумаў Роберт Джордан і працягваў пісаць далей.

РАЗДЗЕЛ ТРЫЦАТЫ

Такім чынам, усё, што ён задумаў зрабіць у той вечар, было зроблена. Усе загады аддадзены. Кожны дакладна ведаў сваё заданне на заўтрашні ранак. Андрэс пайшоў тры гадзіны таму.

Гэта будзе, калі развіднее, альбо гэтага зусім не будзе. Я ўпэўнены, што будзе, сказаў сабе Роберт Джордан, ідучы з верхняга паста, куды ён хадзіў, каб пагаварыць з Прымітыва.

¹ Хітрасць (*исп.*).

Гольц кіруе наступам, але скасаваць ён яго не можа. Дазвол на гэта павінен прыйсці з Мадрыда. Але наўрад ці там можна будзе разбудзіць патрэбных людзей, але нават калі яны і прачнуцца, усё адно будуць заспаныя і нічога не зразумеюць. Трэба было раней папярэдзіць Гольца, што фашысты рыхтуюцца адбіць наш наступ, але ці меў я права паведамляць пра тое, чаго дакладна яшчэ не ведаў? Яны ж падцягнулі ўсю гэтую моц толькі надвяхоркам, упоцёмку. Яны не хацелі, каб рух на шашы быў заўважаны з паветра. Ну, а іх самалёты? Тыя фашысцкія самалёты, што праляталі тут?

Пэўна ж, яны прымусілі нашых насцярожыцца. А можа, тымі самалётамі фашысты хацелі адцягнуць увагу ад іншага свайго наступу, пад Гвадалахарау? Ёсць звесткі, што ў Сорры і пад Сігуэнсай сканцэнтраваны італьянскія войскі — апроч тых, што дзейнічаюць на поўначы. Хоць наўрад ці ў фашыстаў хопіць людзей і боепрыпасаў на два наступы адначасова. Гэта немагчыма: відаць, гэта толькі блеф.

Але мы ведаем, якія сілы высадзілі італьянцы ў Кадыхсе на працягу двух апошніх месяцаў. Хто ведае, можа, яны зноў паспрабуюць наступаць у Гвадалахары, толькі цяпер ужо будуць дзейнічаць не так бязглузда, як мінулы раз, а ўдараць адначасова ў трох кірунках, пашыраючы плацдарм уздоўж чыгуначнай лініі ў заходняй частцы пласкагор'я. Гэта цалкам верагодна. Ганс паказваў яму, як гэта можна здзейсніць. Спярша яны нарабілі шмат памылак. Уся іх папярэдняя стратэгія была заганняя. Падчас Аргандскага наступу, калі яны мелі на мэце перарэзаць шашу Мадрыд — Валенсія, яны не здолелі выкарыстаць тых войскаў, што былі ў іх на Гвадалахарскім фронце. Чаму ж яны тады не пачалі абедзве аперацыі адначасова? Чаму? Чаму? Калі ўжо нам будзе вядома чаму?

А мы ж затрымалі іх у абодвух кірунках тымі самымі войскамі. Нам ніколі не ўдалося б затрымаць іх, калі б яны распачалі дзве аперацыі адначасова. Ат, не круці сабе галавы, сказаў ён сабе. Згадай, здараліся ж цуды раней. Так што альбо табе давядзецца ўзрываць гэты мост раніцай, альбо не давядзецца. І ўсё адно не зводзь сябе ў зман, не спадзявайся, што табе не давядзецца ўзрываць яго. Узрываць прыйдзеца — калі не заўтра, дык пазней. Калі не гэты мост, дык нейкі іншы. Не ты вырашаеш, што трэба рабіць. Твая справа — выконваць загады. Вось і выконвай іх і не думай, што за імі крыецца.

Гэты загад поўнасю зразумелы. Нават занадта. Але ты не павінен трывожыцца, і баяцца таксама не след. Бо калі

ты дазволіш сабе такую раскошу, як зусім зразумелае і натуральнае пачуццё страху, дык гэты страх перакінецца на тых, хто будзе працаваць з табой.

Але тая гісторыя з галовамі — гэта ўжо занадта, падумаў ён. І стары сустрэўся сам-насам з тымі трупамі на вяршыні ўзгорка. Што б ты адчуваў, калі б з табой здарылася такое? Тое відовішча ўразіла б цябе, праўда? Так, яно б дужа ўразіла цябе, Джордан. Сённяшні дзень наогул быў багаты на ўражанні. Але ты трымаўся няблага. Дагэтуль ты трымаўся добра.

І наогул, як выкладчык іспанскай мовы з Мантанскага універсітэта ты робіш поспехі, пажартаваў ён з сябе. Неблагія поспехі. Толькі, калі ласка, не ўяўляй сябе нейкай надзвычайнай асобай. Не такіх ужо вялікіх поспехаў ты дасягнуў у сваёй справе. Згадай Дзюрана, у якога не было аніякай спецыяльнай вайскавай падрыхтоўкі — на пачатку руху ён быў проста кампазітарам і звычайным валацугам, а зараз зрабіўся бліскучым генералам і камандуе брыгадай. Дзюрану авалодаць усім гэтым было надзвычай лёгка, як вундэркінду навучыцца гуляць у шахматы. А ты ж змалку зачытваўся кніжкамі пра вайну і вывучаў ваеннае майстэрства з таго часу, як дзед пачаў расказваць табе пра Грамадзянскую вайну ў Амерыцы. Дзед, праўда, называў яе вайной бунтаўшчыкоў. Але супраць Дзюрана ты ўсё адно што проста добры шахматыст супраць шахматыста-вундэркінда. Эх, стары Дзюран! Няблага было б зноў з ім сустрэцца. Калі ўсё гэта скончыцца, я абавязкова сустрэнуся з ім у «Гейлардзе». Так. Калі ўсё гэта скончыцца. Вось бачыш, як добра ты паводзіш сябе!

Я сустрэнуся з ім у «Гейлардзе», зноў сказаў ён сабе, калі ўсё гэта скончыцца. Не ўводзь сябе самога ў зман. Спакойна. Без ніякіх ілюзій. Дзюрана ты ўжо болей ніколі не пабачыш, і ўсе твае тыя разважанні нічога не вартыя. Так нельга, падумаў ён. Нельга дазваляць сабе такой раскошы.

Ані геройскай самаахвярнасці. Тут, у гарах, нам не патрэбны грамадзяне, поўныя геройскай самаахвярнасці. Твой дзед быў чатыры гады ўдзельнікам нашай Грамадзянскай вайны, а за тваімі плячыма ўсяго толькі адзін год на гэтай вайне. У цябе яшчэ шмат часу наперадзе, і ты вельмі добра робіш сваю справу. А цяпер у цябе яшчэ ёсць і Марыя. Так, у цябе ёсць усё. І не трэба баяцца. Ну, што такое, зрэшты, нейкая там невялікая сутычка паміж партызанскім атрадам і эскадронам кавалерыі? Нішто. А што

ім пассякалі галовы? Хіба гэта мае якое-небудзь значэнне? Аніякага.

Калі дзед пасля вайны служыў у форце Кірні, індзейцы заўсёды здымалі скальпы. Памятаеш шафу ў бацькоўскім кабінэце з паліцаю, дзе былі раскладзены наканечнікі стрэл, і на сцяне тыя баявыя галаўныя ўборы з паніклым арліным пер'ем, і пах пракуранай аленавай скуры ад індзейскіх штаноў і куртак, і аздобленыя бісерам макасіны? Ці памятаеш ты вялікі лук, з якім палявалі на буйвалаў, што стаяў у той шафе ў кутку, і два калчаны з баявымі і паляўнічымі стрэламі, і тыя пачуцці, што агортвалі цябе, калі ты набіраў поўную жменю гэтых стрэл?

Згадай што-небудзь накшталт гэтага. Згадай што-небудзь канкрэтнае — нейкую рэч. Згадай дзедаву шаблю ў пагнутай похве, бліскучую і добра змазаную, і як дзед паказваў табе яе лязо, зусім тонкае, бо шабля ўжо шмат разоў пабывала ў тачыльшчыка. Згадай дзедаў «сміт-всан». Гэта быў афіцэрскі рэвальвер трыццаць другога калібру, вельмі зручны і без спускавой дужкі. Такого лёгкага мяккага спуску ты ніколі болей не сустрэаў, і рэвальвер заўсёды быў добра змазаны, і канал ствала яго быў чысты, хоць варанёная паверхня яго даўно ўжо сцерлася, а цёмны метал ствала і барабана быў адпаліраваны скураной кабурой. Ён ляжаў у шуфлядзе шафы ў кабуры з літарамі US на клапане, разам з прыладамі для чысткі і дзвюма сотнямі патронаў. Кардонавыя каробкі з патронамі былі загорнуты ў паперу і дбайна перавязаны навошчанай аборкай.

Табе дазвалялі выцягваць рэвальвер з шуфляды і трымаць яго ў руках. «Хай прывыкае», — казаў дзед. Але гуляць з ім табе забаранялі, бо гэта была «сапраўдная зброя».

Неяк ты спытаўся ў дзеда, ці забіў ён каго-небудзь з гэтага рэвальвера, і ён адказаў: «Забіў».

Тады ты спытаў: «Калі, дзядуля?» — і ён адказаў: «Падчас вайны бунтаўшчыкоў і пасля яе».

Ты сказаў: «Ты мне раскажаш пра гэта, дзядуля?»

І ён адказаў: «Я не люблю ўспамінаць пра гэта, Роберт».

Потым, калі бацька застрэліўся з гэтага рэвальвера і ты прыехаў са школы на пахаванне, каранер аддаў табе рэвальвер, калі следства закончылася, і сказаў: «Боб, ты, пэўна, хацеў бы захаваць яго на памяць. Згодна з законам я павінен быў бы пакінуць яго ў сябе, але я ведаю, што гэты рэвальвер быў вельмі дарагі твайму бацьку, бо твой дзед прайшоў з гэтым рэвальверам усю вайну і з ім прыехаў

сюды, да нас, на чале кавалерыйскага атрада, і, акрамя таго, гэта яшчэ цалкам спраўная зброя. Я з яго сёння страляў. Б'е не дужа далёка, але табе яшчэ спатрэбіцца».

Роберт Джордан схаваў тады рэвальвер у шуфляду, на ранейшае месца, але на другі дзень выцягнуў яго адтуль і паехаў разам з Чэбам у горы, да Рэд-Лоджа, туды, дзе зараз пракладзена шаша цераз перавал і пласкагор'е Бір-Тут да Кук-Сіці, і там, наверсе, дзе павявае лёгкі ветрык і снег ляжыць усё лета, яны спыніліся каля цёмна-зялёнага возера, пра якое казалі, што яно мае глыбіню восемсот футаў, і Чэб трымаў каней, а ён палез на скалу, нахіліўся і ўбачыў у нерухомай вадзе возера свой твар і рэвальвер у сваёй руцэ, і тады ён узяў рэвальвер за дула і кінуў уніз і назіраў, як ён ідзе на дно, пускаючы бурбалкі, аж пакуль ён не зрабіўся зусім маленькі, як бірулька ад гадзінніка, у празрыстай вадзе, а потым знік зусім. Тады ён злез са скалы, ускочыў у сядло і так сціснуў шпорами старую Бэс, што яна пачала падкідваць задам, быццам конік-гушкалка. Ён праімчаў на ёй берагам возера і, калі яна супакоілася, завярнуў дадому.

— Боб, я ведаю, чаму ты так зрабіў,— сказаў Чэб.

— А калі ведаеш, дык няма чаго пра гэта і гаварыць,— адказаў ён.

Яны болей ніколі не згадвалі пра гэта, і такі быў канец дзедавай асабістай зброі. Праўда, ад дзеда яшчэ засталася шабля. Шабля і цяпер ляжыць у яго куфры ў Місулі разам з іншымі рэчамі.

Цікава, што б сказаў дзед пра маю цяперашнюю сітуацыю, падумаў ён. Дзед быў надзвычай добры салдат, пра гэта ўсе казалі. А яшчэ казалі, што калі б дзед быў у той дзень разам з Кастэрам, то не дазволіў бы, каб Кастэр так асарамациўся. Як ён мог не заўважыць ні дыму, ні пылу над акапамі па-над Літл-Біг-Хорнам? Хіба што ў тую раніцу стаяў туман? Аднак ніякага туману тады зусім не было.

Я б хацеў, каб замест мяне тут быў мой дзед. Зрэшты, заўтра ўвечары мы з ім пабачымся. Калі такая лухта, як замагільны свет, існуе — але ж я ўпэўнены, што яго няма, думаў ён,— я з вялікай прыемнасцю пабалакаў бы з ім. Бо шмат ёсць чаго, пра што я хацеў бы яшчэ даведацца. Цяпер я маю права пытацца, бо мне даводзіцца рабіць тое самае, што некалі рабіў ён. Лічу, што цяпер бы ён пагадзіўся пагаварыць са мной. Раней у мяне не было такога права распытваць яго. Я яго разумею: ён мяне не ведаў і таму не хацеў гаварыць пра такія рэчы. Але цяпер мы

зразумелі б адзін аднаго. Я б хацеў пагаварыць з ім і пачуць ад яго парады. Ат, на чорта мне тыя парады, я хацеў бы проста пагаварыць з ім. Шкада, што паміж такімі, як мы, такая прорва ў часе.

Потым, падумаўшы добра, ён зразумеў, што, калі ім сапраўды выпала б пабачыцца ў замагільным свеце, і ён, і дзед пачувалі б сябе вельмі няёмка ў прысутнасці бацькі. Кожны мае права зрабіць тое, што зрабіў бацька, думаў ён. Але гэта нядобры ўчынак. Я разумею яго, але ўхваліць не магу. *Lâche*¹ — вось як гэта называецца. Але хіба ты сапраўды разумееш гэта? Так, разумею, але... Уся справа ў гэтым «але». Трэба надта захапляцца самім сабой, каб зрабіць такую рэч.

Ах, божухна, як бы я хацеў, каб дзед быў тут, падумаў ён. Каб апынуўся тут хоць бы на якую гадзінку. Можа, крыху таго, што ў мяне ёсць, ён перадаў мне праз таго другога, які так няўдала пакарыстаўся яго рэвальверам. Можа, гэта адзіная сувязь, што існуе паміж намі. Ат, к чорту ўсё гэта! Сапраўды, ліха з ім, шкада толькі, што паміж намі пралёг такі вялікі прамежак часу, бо я мог бы навучыцца ад яго ўсяму таму, чаму не навучыў мяне той, другі. А што, калі той страх, які зазнаў мой дзед і які ён пераадолеў у сабе за чатыры гады вайны, а потым, падчас сутычак з індзейцамі — хоць там, пэўна, нічога асабліва жахлівага і не было, — што, калі той страх зрабіў *sobarde* з яго сына, як гэта амаль заўсёды здараецца ў другім пакаленні тарэадораў? Што, калі гэта было сапраўды так? І, можа, здаровыя сокі аднавілі сваю сілу толькі таму, што прайшлі праз таго, другога?

Я ніколі не забуду, што са мной рабілася, калі я ўпершыню зразумеў, што ён *sobarde*. Ну, годзе, скажы гэтае самае на роднай мове. Баязлівец. Калі скажаш, адразу адчуваеш палёжку, і наогул няма чаго падшукваць іншаземнае слова для сукінага сына. Але ж, бадай, ён не быў сукін сын. Ён быў проста баязлівец, а гэта найбольшае з няшчасцяў, якія толькі могуць напаткаць чалавека. Бо калі б ён не быў баязлівец, ён не скарыўся б перад той жанчынай і не дазволіў бы ёй задзяўбці сябе. Цікава, які б я быў, калі б ён ажаніўся з іншай жанчынай? Пра гэта ты ўжо ніколі не даведзешся, падумаў ён і ўсміхнуўся. Можа, яе дэспатызм дапоўніў тое, чаго бракавала таму, другому. І табе. Ну, ну. Лягчэй. Няма чаго тут разводзіць пра здаровыя сокі і ўсялякія такія рэчы, пакуль ты не пражыў за-

¹ Баязлівец (фр.).

ўтрашняга дня. Няма чаго задзіраць нос заўчасна. І наогул няма чаго задзіраць угору нос. Заўтра пабачым, якія ў цябе сокі.

Ён зноў пачаў думаць пра дзеда.

— Джорджа Кастэра нельга лічыць разумным камандзірам,— сказаў яму неяк дзед.— Ён не быў нават разумны чалавек.

Ён прыгадаў, як абурыўся, пачуўшы гэта ад дзеда: хіба ж можна казаць такое пра героя, які быў намаляваны на старажытнай анхейзербушаўскай літаграфіі, што вісела ў більярднай у Рэд-Лоджы — пра тую велічную постаць чалавека ў куртцы з аленавай скуры, з бялявымі кучарамі, з армейскім рэвальверам у руцэ, які стаіць на ўзгорку, а з усіх бакоў да яго падступаюць індзейцы племені сіу?

— Ён вызначаўся тым, што заўсёды трапляў у якое-небудзь цяжкое становішча, а потым з яго выкручваўся,— працягваў дзед.— Але на Літл-Біг-Хорне патрапіў у бяду і ўжо з яе не выкруціўся. Вось Філ Шэрыдан — гэта быў разумны чалавек, як і Джэб Сцюарт. Але найлепшы ў свеце камандзір кавалерыі быў Джон Мосбі.

Сярод дзедавых рэчаў у куфры ў Місулі ляжаў ліст генерала Філа Шэрыдана да старога «Кілька-на-Кані» — Кільпатрыка, у якім генерал пісаў, што дзед Роберта Джордана быў лепшы камандзір нерэгулярнай кавалерыі, чым Джон Мосбі.

Трэба было расказаць Гольцу пра дзеда, падумаў ён. Але Гольц, бадай, ніколі не чуў пра яго. І наўрад ці ён ведае што-небудзь нават пра Джона Мосбі.

Англічане добра ведаюць гэтыя прозвішчы, бо ў Англіі лепш вывучаюць нашу Грамадзянскую вайну, чым на кантынэнце. Каркаў казаў, што, калі гэтая вайна скончыцца, я змагу, калі захачу, паехаць у Маскву, у Ленінскі інстытут. Ён казаў, што калі б я захачеў, то мог бы вучыцца ў Вайскавай акадэміі Чырвонай Арміі. Цікава, што сказаў бы дзед, пачуўшы гэта? Дзед, які ніколі ў жыцці не садзіўся за адзін стол з дэмакратам.

Не, я не хачу быць салдатам, падумаў ён. Гэта я ведаю цвёрда. Таму гэта выключаецца. Я толькі хачу, каб мы выйгралі гэтую вайну. Па-мойму, сапраўдны салдат умее рабіць па-сапраўднаму толькі сваю справу і болей нічога, думаў ён. Не, гэта зусім не так. А Напалеон, а Велінгтан? Ты нешта сёння зусім з'ехаў з глузду, падумаў ён.

Звычайна ён любіў пагаварыць сам з сабой у думках, так было і сёння, калі ён успамінаў пра свайго дзеда. Але потым успаміны пра бацьку выбілі яго з каляіны. Ён ра-

зумеў свайго бацьку, і дараваў яму ўсё, і спачуваў яму, але не мог пазбавіцца пачуцця сораму за яго.

Лепей зусім не думай ні пра што, сказаў ён сабе. Неўзабаве ты будзеш з Марыяй, і тады не трэба будзе думаць. Зараз, калі ўсё ўжо вырашана, лепш за ўсё не думаць наогул. Калі засяродзішся на чым-небудзь адным, спыніць думкі цяжка, і яны круцяцца, як махавае кола на халастым ходзе. Лепей проста зусім не думаць.

Але толькі дапусцім, падумаў ён. Толькі дапусцім, што нашы самалёты скінуць бомбы на ўсе гэтыя супрацьтанкавыя гарматы і разаб'юць ушчэнт іх пазіцыі, і тады нашы танкі выйдуць на адпаведную вышыню, і стары Гольц прымусяць наступаць усіх тых п'яніц, clochards¹, валацуг, бадзяг, фанатыкаў і герояў, з якіх складаецца Чатырнаццатая брыгада, а ў другой брыгадзе Гольца ёсць цудоўныя байцы Дзюрана, я іх ведаю, — і заўтра надвечоркам мы будзем у Сеговіі.

Так. Толькі дапусцім, што ўсё будзе так, сказаў ён сабе. Я нават згодзен на Ла-Гранху, сказаў ён сабе. Але табе давядзецца ўзарваць гэты мост, — ён раптам усвядоміў гэта зусім ясна. Наступ не скасуюць. Бо гэтаксама як ты сабе толькі што ўяўляў, спадзяюцца правесці гэтую аперацыю яе арганізатары. Так, мост давядзецца знішчыць, ён ведаў гэта. І што б там ні здарылася з Андрэсам, — гэта ўжо не будзе мець ніякага значэння.

Спускаючыся ўніз упоцёмках з прыемным адчуваннем, што ўсё зроблена і на працягу бліжэйшых чатырох гадзін нічога ўжо не трэба рабіць, заспакоены і падбадзёраны думкамі пра канкрэтныя рэчы, ён амаль узрадаваўся, калі ўсвядоміў канчаткова, што мост давядзецца ўзарваць.

Пачуццё няпэўнасці, што не пакідала яго з той хвіліны, як ён паслаў Андрэса да Гольца, — той няпэўнасці, якая бывае, калі пераблытаеш дні і дакладна не ведаеш, прыйдуць да цябе сёння госці ці не, — цяпер знікла. Цяпер ён ведаў напэўна, што свята не будзе адкладзена. Калі ведаеш што-небудзь напэўна, дык гэта намнога лепей, падумаў ён. Заўсёды лепей ведаць што-небудзь напэўна.

РАЗДЗЕЛ ТРЫЦЦАЦЬ ПЕРШЫ

І вось яны зноў ляжалі разам у мяшку, і была ўжо поўня гадзіна апошняй ночы. Марыя прыгарнула да яго, і ён адчуваў сцёгнамі ўсю даўжыню яе гладкіх сцёгнаў,

¹ Клашары, жабракі-бадзягі (фр.).

адчуваў яе грудзі, быццам два маленькія ўзгоркі на доўгай раўніне, дзе цячэ ручай, а за ўзгоркамі пачыналася доўгая лагчына — яе шыя, да якой ён прыпаў зараз вуснамі.

Ён ляжаў нерухома і ні пра што не думаў, а яна гладзіла яго па галаве.

— Раберта, — сказала Марыя ледзь чутна і пацалавала яго, — мне дужа сорамна. Я не хацела б засмучаць цябе, але мне вельмі балюча і штосьці нядобрае ўсярэдзіне. Баюся, што сёння табе не будзе хораша са мною.

— У жыцці заўсёды бывае вельмі балюча і штосьці нядобрае здараецца, — сказаў ён. — Нічога, зайчанятка, не бойся. Мы нічога такога не будзем рабіць, ад чаго можа быць табе балюча.

— Не ў гэтым справа. Справа ў тым, што я не магу быць з табою так, як мне хочацца.

— Дарэмна ты хвалюешся. Гэта пройдзе. Калі мы ляжым вось так, побач, мы ўсё адно разам.

— Так, але мне сорамна. Пэўна, гэта таму, што са мной зрабілі тое, благое. Не ад таго, што было паміж табой і мной.

— Не трэба згадваць пра тое.

— Я і не хачу згадваць. Толькі мне было дужа прыкра, што сёння, акурат у гэтую самую ноч, я не магу быць з табою так, як мне хочацца, таму я і сказала, каб ты ведаў чаму.

— Слухай, зайчанятка, — сказаў ён. — Такія рэчы мінаюць, а потым усё бывае добра.

Але ён падумаў: «Не пашчасціла мне ў гэтую апошнюю ноч».

Потым яму зрабілася сорамна, і ён сказаў:

— Прытуліся да мяне, зайчанятка. Калі ты ляжыш вось так, побач са мною ў цемры, мне гэтаксама хораша, як тады, калі ты была зусім мая.

— А мне дужа сорамна, бо я думала, што сёння ўначы будзе гэтаксама добра, як там, наверсе, калі мы вярталіся ад Эль Сорда.

— Qué va, — сказаў ён. — Штодня такога не бывае. І зараз мне не горш, чым тады, — зманіў ён, імкнучыся не думаць пра сваё расчараванне. — Мы проста паляжым ціхенька разам, а потым заснём. Давай пагаворым. Мы ж з табой так мала размаўляем.

— Можа, пагаворым пра заўтрашні дзень і пра тваю працу? Я б вельмі хацела ведаць усё пра тваю працу.

— Не, — сказаў ён, і зручней выпрастаўся ў мяшку, і ляжаў цяпер нерухома, прытуліўшыся шчакою да пляча

Марыі і падклаўшы левую руку ёй пад галаву.— Самае разумнае — не гаварыць пра тое, што будзе заўтра, і не пра тое, што адбылося сёння. У нашай справе страты не абмяркоўваюць, а тое, што належыць зрабіць заўтра, будзе зроблена. Ты не баішся?

— Qué va,— адказала яна.— Я заўсёды баюся. Але цяпер я так баюся за цябе, што ў мяне няма часу думаць пра сябе.

— Не трэба, зайчанятка. Я трапляў ужо ў розныя пераплёткі. Нават горшыя за гэты,— зманіў ён.

Потым, раптам паддаўшыся спакусе ўнікнуць рэчаіснасці, ён сказаў:

— Давай пагаворым пра Мадрыд і пра тое, як мы будзем там разам.

— Добра,— згадзілася яна, а потым дала:— Ох, Раберта, як мне прыкра, што я цябе расчаравала! Ці не магла б я зрабіць для цябе яшчэ што-небудзь?

Ён пагладзіў Марыю па галаве і пацалаваў яе, а потым ляжаў, прыгарнуўшыся да яе, расслабіўшыся, і ўслухоўваўся ў начную цішыню.

— Можаш пагаварыць са мной пра Мадрыд,— сказаў ён і падумаў: гэта застанеца са мною і спатрэбіцца мне заўтра. Заўтра мне патрэбна будзе ўсё тое, што ў мяне ёсць.— Ён усміхнуўся ў цемры.

Потым ён зноў паддаўся спакусе і саслізнуў у далёкае ад рэчаіснасці, адчуваючы пры гэтым асалоду, падобную да той, што дае начная блізкасць, калі розум спачывае і існуе адна толькі радасць блізкасці.

— Мая каханая,— сказаў ён і пацалаваў яе.— Слухай. Учора вечарам я думаў пра Мадрыд і ўяўляў, як мы прыедзем туды і я пакіну цябе ў гатэлі, а сам пайду ў другі гатэль, дзе жывуць рускія, каб пабачыць там сяго-таго. Толькі ўсё гэта пустое. Ні ў якім гатэлі я цябе не пакіну.

— Чаму?

— Бо хачу, каб ты заўсёды была са мною. Я не пакіну цябе адну ні на хвіліну. Я пайду з табой да Seguridad¹ па дакументы. А потым мы пойдзем разам купляць усё, што табе трэба, каб апрануць цябе як мае быць.

— Мне няшмат трэба, я магу і сама ўсё купіць.

— Не, табе шмат чаго трэба, і мы пойдзем разам і купім усё самае найлепшае, і ты будзеш надта прыгожая ва ўсім гэтым.

¹ Упраўленне бяспекі (*исп.*).

— А па мне, дык лепей застацца ў нумары, а па тыя рэчы мы каго-небудзь пашлём. Дзе той гатэль?

— На Пласа-дэль-Кальяна. Мы шмат часу правядзём там у нумары. Там ёсць шырокі ложка з чыстымі прасцінамі, а ў ваннай з крана цячэ гарачая вада, і там ёсць дзве шафы ў сценах, і ў адной будуць вісець мае рэчы, а ў другой — твае. Вокны там высокія і шырокія, іх можна расчыніць насцеж, а за вокнамі, знадворку, — вясна. І я ведаю такія месцы, дзе можна няблага паабедаць, — праўда, яны падпольныя, але гатуюць там добра, і я ведаю крамы, дзе яшчэ ёсць віно і віскі. А ў нумары ў нас таксама будзе нешта смачнае, каб перакусіць на выпадак, калі нам захочацца есці, і віскі, калі мне захочацца выпіць, а для цябе я куплю мансанілы.

— І мне хочацца паспытаць віскі.

— Але яго так цяжка дастаць, а мансанілью ты любіш.

— Добра, не трэба мне твайго віскі, Раберта, — сказала яна. — Ох, як я цябе кахаю! І цябе, і тваё віскі, якога ты мне не дасі. Ты свіння ўсё-такі.

— Я дам табе пакаштаваць, але жанчынам яно шкоднае.

— А дагэтуль я каштавала толькі тое, што жанчынам карыснае, — сказала Марыя. — А ў тым ложку я буду ляжаць у гэтай самай вясельнай сарочцы?

— Не. Я куплю табе шмат розных сарочак і піжам, калі ты захочаш спаць у піжаме.

— Я куплю сабе сем вясельных сарочак, — сказала яна. — Па адной на кожны дзень тыдня. І табе таксама куплю чыстую вясельную сарочку. Ты сваю кашулю мыеш калі?

— Часам мыю.

— Я буду дбаць пра тое, каб у цябе ўсё было чыстае, і я буду наліваць табе віскі і дабаўляць у яго ваду, так, як вы рабілі з Эль Сорда. І я прынясу табе маслін, і салёнай траскі, і арэшкаў, каб ты меў чым закусіць, калі вып'еш, і правядзём там у нумары цэлы месяц і нікуды з яго не будзем выходзіць. Калі я змагу быць з табою так, як мне хочацца, — сказала яна і раптам зажурылася.

— Тое ўсё глупства, — сказаў Роберт Джордан. — Сапраўднае глупства. Можна, у цябе там была нейкая ранка, а потым зрабіўся шрам, які цяпер баліць. Такое здараецца. Але гэта хутка пройдзе. Зрэшты, калі ў цябе там сапраўды нешта сур'ёзнае, то ў Мадрыдзе ёсць добрыя ўрачы.

— Але ж раней усё было добра, — жаласным голасам сказала яна.

— Гэта акурат сведчыць пра тое, што ўсё зноў будзе добра.

— Ну, давай яшчэ пагаворым пра Мадрыд.— Яна перапляля свае ногі з яго нагамі і пацерлася макаўкай аб яго плячо.— А табе там не будзе за мяне сорамна, што я такая брыдка, абстрыжаная?

— Не. Ты прыгожая. У цябе прыгожы твар, зграбнае цела, доўгае і лёгкае, і гладкая скура залацістага колеру, і кожны, хто цябе пабачыць, захоча адбіць цябе ў мяне.

— Quéva, адбіць мяне ад цябе! — сказала яна.— Ніводзін мужчына болей да мяне не дакранецца, апроч цябе. Адбіць мяне ў цябе! Qué va!

— А шмат хто гэтага захоча. Вось пабачыш.

— Яны ўбачаць, як я цябе кахаю, і зразумеюць, што дакрануцца да мяне — усё адно, што ўсунуць руку ў кацёл з расплаўленым волавам. Але што будзе з табой, калі ты пабачыш прыгожых жанчын, разумных і адукаваных, як ты! Табе не будзе за мяне сорамна?

— Ніколі. Я ажанюся з табой.

— Калі ты гэтага захочаш,— сказала яна.— Але паймою, гэта цяпер не так ужо і важна, бо ў нас зараз няма царквы.

— Я хацеў бы, каб мы з табой ажаніліся.

— Я згодная. Вось паслухай, калі б мы трапілі ў якую іншую краіну, дзе яшчэ ёсць царква, то, можа, мы з табой абвянчаліся б?

— У мяне на радзіме царква яшчэ ёсць,— сказаў ён.— Там мы зможам з табой абвянчацца, калі для цябе гэта мае значэнне. Я ніколі не быў жанаты. Таму гэта надта проста зрабіць.

— Мне вельмі прыемна, што ты ніколі не быў жанаты,— сказала яна.— Але мне прыемна і тое, што ты ведаеш усё, пра што ты мне казаў, бо гэта значыць, што ў цябе было многа жанчын, а Пілар кажа, што толькі за такіх мужчын варта выходзіць замуж. Але цяпер ты ўжо болей не будзеш заляцацца да іншых жанчын. Бо калі ты будзеш заляцацца да іншых жанчын, я проста памру.

— Я ніколі асабліва не заляцаўся да жанчын,— сказаў ён, і гэта была праўда.— Пакуль я не сустрэў цябе, я нават не думаў, што змагу каго-небудзь пакахаць па-сапраўдному.

Яна пагладзіла яго па шчацэ, потым абняла за шыю.

— Ты, пэўна, зведаў шмат жанчын?

— Але не кахаў ніводнай.

— Слухай, Пілар сказала мне яшчэ вось што...

— Што?

— Не, лепей я табе не скажу. Лепей давай пагаворым пра Мадрыд.

— А што ты хацела сказаць?

— Цяпер ужо не хачу.

— А можа, усё-такі скажаш? Гэта можа быць нешта важнае.

— Лічыш, што гэта можа быць важнае?

— Так.

— Адкуль ты ведаеш? Ты ж не ведаеш, што гэта такое.

— З твайго тону?

— Ну, добра, я не буду ўтойваць ад цябе. Пілар сказала, што заўтра мы ўсе загінем і што ты гэта ведаеш таксама добра, як яна, толькі табе ўсё адно. Яна не ганіла цябе, а наадварот — здзіўлялася.

— Яна такое казала?— спытаў ён. Гэтая старая сцэрва зусім здзяцінела, падумаў ён. А ўголас сказаў:— Гэта ўсё яе праклятыя цыганскія выдумкі. Такое звычайна гавораць старыя гандляркі на кірмашах ды баязліўцы ў гарадскіх кавярнях. Усё гэта не вартыя ўвагі выдумкі, так іх ператак.— Ён адчуў, як пот выступіў у яго пад пахамі і сцякае па баках. І падумаў яшчэ: спалохаўся, га? А ўголас сказаў:— Яна проста языкастая, прымхлівая сцэрва. Пагаворым яшчэ пра Мадрыд.

— Значыць, ты нічога такога не ведаеш?

— Вядома, не. І забудзься на гэтую гідоту,— сказаў ён, ужыўшы яшчэ мацнейшае, непрыстойнае слова.

Але цяпер, калі ён зноў загаварыў пра Мадрыд, яму ўжо не ўдалося ўвайсці цалкам у свет летуценняў. Цяпер ён проста хлусіў сваёй каханай і сабе, каб неяк прабавіць гэтую ноч перад боем, і ўсведамляў гэта. Яму было прыемна, але ўся асалода ад летуценняў знікла. І ўсё-такі ён распачаў зноў.

— Я ўжо думаў пра твае валасы,— сказаў ён.— І пратое, што можна з імі зрабіць. Бачыш, яны растуць зараз роўна з усіх бакоў, як футра ў пушыстага звярка, і яны вельмі прыемныя, і надта прыемна іх гладзіць, і мне яны вельмі падабаюцца, яны вельмі прыгожыя і так прыгожа кладуцца, калі я прыгладжваю іх, а потым зноў падымаюцца, як пшанічнае поле пад ветрам.

— Пагладзь іх.

Ён пагладзіў яе валасы і не зняў рукі, а потым працягваў гаварыць далей, шавелячы вуснамі каля самай яе шыі і адчуваючы, як нешта падступае да горла.

— Але ў Мадрыдзе мы зможам пайсці з табой і ў цырульню, і табе пастрыгуць валасы па баках і ззаду, як у мяне, і для горада гэта будзе выглядаць лепей — пакуль яны не падрастуць.

— Я буду падобная да цябе,— сказала яна і прыгарнула яго да сябе.— І мне ўжо ніколі не захочацца змяніць прычоску.

— Не. Валасы будуць увесь час расці, а такая прычоска спатрэбіцца толькі напачатку, пакуль яны кароткія. Колькі трэба часу, каб яны зрабіліся доўгія?

— Зусім доўгія?

— Не. Вось так, да плеч. Мне хочацца, каб яны былі ў цябе да плеч.

— Як у Грэты Гарба ў кіно?

— Так,— адказаў ён хрыпла.

Цяпер ён спакваля вяртаўся ў свет летуценняў, і ён аддаваўся гэтаму свету ўсёй сваёй істотай. І вось ён зноў апанаваны гэтым светам цалкам, і тады ён працягваў далей:

— Яны будуць спадаць табе на плечы, а на канцах крыху завівацца, як марская хваля, і яны будуць колеру спелай пшаніцы, а твар твой будзе колеру цёмнага золата, а вочы — таго адзінага колеру, які пасуе да тваіх валасоў і да тваёй скуры,— залатыя з цёмнымі іскрынкамі, і я буду закідваць тваю галаву назад, і глядзець у твае вочы, і моцна абдымаць цябе.

— Дзе?

— Усюды. Усюды, дзе мы будзем. Колькі часу трэба, каб адраслі твае валасы?

— Не ведаю, бо раней я ніколі не стрыглася. Але думаю, што за паўгода яны пакрыюць вушы, а за год будуць ужо такія, як табе хочацца. А ведаеш, што будзе раней?

— Не. Скажы.

— Мы будзем з табой ляжаць на тым вялікім чыстым ложку ў тваім адмысловым нумары, у адмысловым гатэлі, і мы будзем сядзець на адмысловым ложку і глядзець у люстра на гардэробе, і там, у люстры, будзеш ты і я, і я абярнуся да цябе вось так і пацалую цябе вось так.

Потым яны ляжалі нерухома, у цемрадзі, заміраючы ад болю, шчыльна прыгарнуўшыся адно да аднаго, і, абдымаючы яе, Роберт Джордан абдымаў усё тое, што, ён ведаў, ніколі не спраўдзіцца, але ён наўмысна працягваў гаварыць далей:

— Зайчанятка, мы не заўсёды будзем жыць у тым гатэлі.

— Чаму?

— Бо нам лепей будзе жыць на кватэры ў Мадрыдзе, на той вуліцы, што цягнецца ўздоўж парку Буен-Рэціра. Я ведаю там адну амерыканку, якая перад вайной здавала мэбляваныя пакоі, і я найму такі пакой за тую самую плату, якую яна брала раней. Там ёсць пакой, што выходзіць вокнамі ў парк, і з іх відаць ён увесь: жалезная агароджа, кветнікі, пасыпаныя жвірам дарожкі, і зелень газонаў паміж імі, і цяністыя дрэвы, і мноства вадаспадаў, а зараз там, пэўна, цвітуць каштаны. Калі прыедзем у Мадрыд, мы будзем гуляць па тым парку і плаваць у лодцы па стаўку, калі ў ім зноў будзе вада.

— А чаму там не будзе вады?

— Яе спусцілі ў лістападзе, бо яна была арыенцірам для варожых самалётаў падчас паветраных налётаў на Мадрыд. Але, думаю, цяпер там ізноў ёсць вада. Хоць я і няўпэўнены. Але нават калі вады няма, мы будзем гуляць па парку. Там, за стаўком, ёсць адно месца, зусім як лес, дзе растуць дрэвы з усіх куткоў свету, і на кожным вісіць шылдачка, дзе напісана, што гэта за дрэва і адкуль яно паходзіць.

— Я б хацела пайсці ў кіно,— сказала Марыя.— Але дрэвы — гэта дужа цікава, і калі толькі я здольная буду запомніць, то вывучу з табой усе іх назвы.

— Там не так, як у музеі,— сказаў Роберт Джордан.— Дрэвы растуць на волі, і ў тым парку ёсць пагоркі, а ў адным месцы ў ім — сапраўдныя джунглі. А за паркам ёсць кніжны кірмаш, дзе гандлююць старымі кніжкамі, і цяпер там вельмі многа кніжак, бо іх крадуць з будынкаў, зруйнаваных бомбамі, і з дамоў фашыстаў і гандлююць імі на кніжным кірмашы. Я мог бы цэлымі днямі хадзіць там, як некалі, перад пачаткам вайны, калі б толькі меў вольны час у Мадрыдзе.

— А пакуль ты будзеш хадзіць па кніжным кірмашы, я прывяду ў парадак нашу кватэру,— сказала Марыя.— Ці хопіць у нас грошай на служанку?

— А чаму не. Можна ўзяць Петру з гатэля, калі яна табе спадабаецца. Яна ахайная і добра кухарыць. Я абедаў там у журналістаў, на якіх яна кухарыла. У іх нумарах ёсць электрычныя пліткі.

— Можна наняць Петру, калі ты хочаш,— сказала Марыя,— або я знайду каго іншага. Але табе, пэўна, трэба будзе вельмі часта адлучацца? А мне не дазваляць паехаць з табой?

— Магчыма, я знайду сабе нейкі іншы занятак у Мадрыдзе. Я ўжо даўно займаюся гэтым, я ваюю ад самага пачатку руху. Зусім магчыма, што цяпер мне падшукаюць нешта іншае ў Мадрыдзе. Я ніколі не прасіў пра гэта. Я ўвесь час быў ці на фронце, ці ў тыле праціўніка, як зараз.

Ведаеш, да сустрэчы з табой я наогул ніколі і нічога не прасіў. І ніколі нічога не дамагаўся. Ніколі не думаў ні пра што, акрамя гэтай вайны і акрамя таго, што яе трэба выйграць. Слова гонару, я быў надта сціплы ў сваіх патрэбах. Я шмат працаваў, а вось цяпер я кахаю цябе так, як я люблю волю, і чалавечую годнасць, і права кожнага працаваць і не галадаць. Я кахаю цябе так, як я люблю Мадрыд, які мы абаранялі, і як я люблю сваіх таварышаў, што загінулі на гэтай вайне. А загінула іх шмат. Многа. Вельмі многа. Ты нават уявіць сабе не можаш, як многа іх загінула. Але я кахаю цябе так, як я люблю ўсё тое, што мне даражэй за ўсё на свеце, і нават яшчэ мацней. Я цябе вельмі кахаю, зайчанятка. Так моцна, што і сказаць нельга. Але я кажу табе пра гэта — каб ты хоць трохкі ведала, як я цябе кахаю. У мяне ніколі не было жонкі, а цяпер ты мая жонка, і я шчаслівы.

— Я буду рабіць усё, каб быць табе добраю жонкай,— сказала Марыя.— Праўда, я яшчэ нічога не ўмею, але я буду старацца, каб ты гэтага не адчуваў. Калі мы будзем жыць у Мадрыдзе — добра. Калі нам давядзецца жыць у нейкім іншым месцы — добра. Калі нам нідзе не давядзецца жыць, але мне дазваляць пайсці з табой — яшчэ лепей. Калі мы паедзем з табой на тваю радзіму, я навучуся гаварыць па-англійску, як усе *Inglés*, што там жывуць. Я буду прыглядвацца да ўсіх іх звычак і буду рабіць усё так, як робяць яны.

— Гэта будзе выглядаць надта смешна.

— Напэўна. І я буду рабіць памылкі, але ты мяне будзеш папраўляць, і я ніколі не зраблю адну і тую ж памылку двойчы. Ну, можа, двойчы і зраблю, але не болей. А потым, калі табе там, на тваёй радзіме, захочацца паесці нашых страў, я іх табе згатаю. Я пайду вучыцца ў такую школу, дзе вучаць, як быць добрай жонкай, калі такія школы ёсць, і я буду там старанна вучыцца.

— Такія школы ёсць, але табе тая навука зусім не патрэбная.

— Пілар казала мне, што яны павінны быць на тваёй радзіме. Яна вычитала пра іх у нейкім часопісе. Яна сказала, што мне трэба навучыцца гаварыць па-англійску,

і гаварыць так добра, каб табе ніколі не было сорамна за мяне.

— Калі яна паспела ўсё гэтае табе сказаць?

— Сёння, калі мы пакавалі рэчы. Яна ўвесь час тлумачыла мне, што я павінна рабіць, каб быць табе добрай жонкай.

Здаецца, і яна зрабіла падарожжа ў Мадрыд, падумаў Роберт Джордан, а ўголас сказаў:

— А што яшчэ яна табе казала?

— Яна яшчэ сказала, што я павінна дбаць пра сваё цела і шанаваць сваю фігуру так, нібыта я матадор. Яна сказала, што гэта надта важна.

— Вось гэта праўда, — сказаў Роберт Джордан. — Але табе яшчэ шмат гадоў можна пра гэта не клапаціцца.

— Не. Яна сказала, што нашы жанчыны павінны заўсёды памятаць пра гэта, бо яно можа распачацца раптоўна. Яна сказала, што некалі яна была такая самая зграбная, як я, але ў тыя часы жанчыны не займаліся гімнастыкай. Яна сказала мне, якую гімнастыку мне трэба рабіць, і сказала, што я не павінна злоўжываць ежай. Яна сказала, што мне есці забаронена. Толькі я забылася ўжо што — трэба будзе яшчэ спытаць.

— Бульбу.

— Так, бульбу і нічога смажанага, а калі я ёй расказала, што ў мяне баліць, яна параіла мне, каб я нічога пра гэта табе не казала, а толькі цярпела, каб ты нічога не заўважыў. Але я табе расказала, бо я ніколі ні ў чым не хачу табе маніць, а яшчэ і таму, што я баялася, нібыта ты падумаеш, што я не магу падзяляць з табой радасць і што тое, што было там, на версе, на самой справе было зусім не так.

— Ты добра зрабіла, што расказала мне.

— Праўда? Мне было сорамна, але я зраблю для цябе ўсё, што ты пажадаеш. Пілар навучыла мяне розным рэчам, якія можна рабіць для мужа.

— Нічога рабіць не трэба. Тое, што было паміж намі, — гэта наша агульнае, і мы разам будзем яго берагчы і шанаваць. Мне добра проста так ляжаць, побач з табой, і дакранацца да цябе, і ведаць, што гэта праўда, што ты тут, а калі ты зноў зможаш, тады ў нас будзе ўсё.

— Хіба ў цябе няма ніякіх жаданняў, якія я магла бы задаволіць? І пра гэта яна мне ўсё расказала.

— Не. У нас заўсёды будуць агульныя жаданні. У мяне няма ніякіх асобных жаданняў. Ніякіх сваіх асабістых жаданняў у мяне не будзе.

— Мне вельмі прыемна, што ты так кажаш. Але памятай: я заўсёды зраблю ўсё, што ты пажадаеш. Толькі ты павінен сам сказаць, бо я зусім недасведчаная і шмат з таго, што мне расказала Пілар, я добра не зразумела. Мне было сорамна распытваць, а яна такая разумная і шмат чаго ведае.

— Зайчанятка,— сказаў ён,— ты проста нейкі цуд.

— Qué va,— сказала яна.— Але гэта няпростая справа — навучыцца ўсяму, што павінна ведаць жонка, у той дзень, калі згортваюць лагер і рыхтуюцца да бою, а другі бой ужо ідзе паблізу. І калі ў мяне не ўсё будзе выходзіць як след, ты мне павінен сказаць пра гэта, бо я цябе кахаю. Можа, я не ўсё добра запомніла: шмат з таго, што яна мне расказала, было надта мудрагелістае.

— А што яшчэ яна табе казала?

— Pues, так многа, што ўсяго ўжо і не згадаеш. Яна сказала, што калі я зноў буду думаць пра тое благое, што зрабілі са мною, то я магу сказаць табе пра гэта, бо ты добры чалавек і ўсё зразумееш. Але лепей пра гэта ніколі не ўспамінаць, хіба што яно мяне зноў пачне катаваць, як было раней. А калі я табе раскажу, то, можа, мне і палягчэе.

— А зараз ты пакутуеш?

— Не. З таго часу, як я з табой, мне здаецца, што гэтага наогул ніколі не было. Толькі бацьку і маці я не магу забыць. Але іх я не забуду ніколі. Аднак табе я хацела б расказаць усё — ты павінен гэта ведаць, каб ты не запляміў сваю годнасць, калі я сапраўды стану тваёй жонкай. Ніводнага разу я нікому не скарылася. Я ўвесь час супраціўлялася штосілы, і адужалі яны мяне толькі ўдвух ці ўтрох. Адзін сеў мне на галаву і трымаў мяне. Я кажу табе гэта, каб суцешыць твой гонар.

— Мой гонар — гэта ты сама. Не трэба расказваць пра тое.

— Не, я кажу пра той гонар, які муж павінен адчуваць за сваю жонку. Мой бацька быў мэр мястэчка і шаноўны чалавек. Мая маці была паважаная жанчына і добрая каталічка, і яе расстралялі разам з бацькам за яго палітычныя перакананні, бо мой бацька быў рэспубліканец. Іх расстралялі на маіх вачах, і мой бацька крыкнуў: «Viva la República!»¹ — калі яны паставілі яго да сцяны бойні ў нашым мястэчку.

¹ Хай жыве Рэспубліка! (ісп.)

Мая маці, якую таксама паставілі каля сцяны, сказала: «Хай жыве мой муж, мэр гэтага мястэчка!» Я спадзявалася, што мяне таксама расстраляюць, і хацела сказаць: «Viva la República y vivan mis padres!»¹ — але мяне не расстралялі, а пачалі рабіць са мной тое, благое.

Слухай. Я раскажу табе яшчэ вось пра што, бо гэта мае дачыненне да нас з табой. Пасля расстрэлу пад сцяной *matadero*² яны ўзялі нас усіх — сваякоў расстраляных, якія ўсё бачылі, але засталіся жывыя, — і павялі стромкім схілам угору на галоўны пляц мястэчка. Амаль усе плакалі, але былі і такія, што быццам скамянелі пасля ўсяго пабачанага, і слёзы ў іх пасохлі. Я таксама не магла плакаць. Я не бачыла нічога наўкол сябе, бо перад вачыма ў мяне ўвесь час стаялі бацька і маці — такія, якія яны былі перад расстрэлам, і я чула словы маёй маці: «Хай жыве мой муж, мэр гэтага мястэчка» — яны звінелі ў маёй галаве, як крык, што ніколі не заціхне. Бо мая маці не была рэспубліканка і не хацела крыкнуць: «Viva la República!» — яна сказала толькі «Viva» майму бацьку, што ляжаў там на зямлі ніцма каля яе ног.

Але тое, што яна сказала, яна сказала вельмі гучна, амаль выкрыкнула. І тады яны стрэлілі ў яе, і яна ўпала. Я хацела вырвацца і падбегчы да яе, але не змагла, бо мы ўсе былі звязаныя. Расстрэльвалі іх *guardia civiles*, і яны гатовы былі расстраляць і ўсіх астатніх, але фалангісты пагналі нас схілам угору, *guardia civiles* засталіся на месцы — стаялі, абапёршыся на вінтоўкі, над цэламі, што ляжалі пад сцяною. Мы ўсе, дзяўчаты і жанчыны, былі звязаны за рукі ў адну шарэнгу, і нас пагналі вуліцаю ўгору, на пляц, а на тым пляцы загадалі спыніцца перад цырульняй, якая была насупраць ратушы.

Потым тыя двое, што нас вялі, агледзелі нас, і адзін з іх сказаў: «Вось дачка мэра», — а другі сказаў: «З яе і пачнём».

Яны перарэзалі вяроўку, якой я была звязана за рукі з дзвюма іншымі жанчынамі, і адзін з тых дваіх сказаў: «Звяжыце вунь тых зноў разам», — а потым яны падхапілі мяне пад пахі і ўцягнулі ў цырульню, паднялі і пасадзілі ў крэсла, прыціснуўшы мяне да спінкі.

Я глянула ў люстра і ўбачыла там свой твар і твары тых, хто трымаў мяне, і яшчэ трох ззаду, але ніводзін з гэтых твараў не быў мне знаёмы. Я ў тым люстры бачыла

¹ Хай жыве Рэспубліка і хай жывуць мае бацькі! (*исп.*)

² Бойня (*исп.*).

і сябе, і іх, але яны бачылі толькі мяне. Гэта выглядала так, нібыта сядзіш у крэсле зубнога ўрача, а наўкол цябе шмат зубных урачоў, і ўсе яны — вар'яты. Я насілу пазнала свой твар — настолькі гора змяніла яго, але я паглядзела на сябе і зразумела, што гэта я. Маё гора было такое вялікае, што я не адчувала страху і наогул нічога, апроч гора, не адчувала.

Тады ў мяне былі косы, і вось у люстры ўбачыла я, як першы фалангіст узяў мяне за адну касу і тузануў за яе так, што я адчула боль, нягледзячы на сваё гора, а потым адрэзаў касу брытвай каля самай галавы. І я ў люстры ўбачыла сябе з адной касой, а на месцы другой тырчаў віхор. Потым ён адрэзаў і другую касу, і брытва зачэпіла мне вуха, і я заўважыла кроў. Вось памацай пальцамі, тут шрам, бачыш?

— Бачу. Можа, лепей не гаварыць пра гэта?

— Не. Нічога. Я не буду расказваць табе пра найгоршае. Дык вось, калі ён адрэзаў мне брытваю абедзве касы, усе яны наўкол мяне зарагаталі. Я нават не адчула болю ад парэзанага вуха. Двое трымалі мяне, а той, што стаяў перада мною, ударыў мяне косамі па твары і сказаў: «Вось так у нас пастрыгаюць у чырвоныя манашкі! Цяпер ты будзеш ведаць, як яднацца з братамі-пралетарыямі, ты, нарочная чырвонага Хрыста!»

І ён зноў ударыў мяне па твары — раз і другі — маімі ж косамі, а потым запхнуў іх мне ў рот замест затычкі і туга абвязаў іх вакол шыі, а тыя, двое, што трымалі мяне, увесь час рагаталі.

І ўсе, хто глядзеў на гэта, таксама смяяліся. І калі я пабачыла ў люстры, што яны смяюцца, я заплакала ўпершыню за ўвесь час; бо пасля расстрэлу маіх бацькоў усё ў мяне скамянела і я не магла плакаць.

Потым той, хто заткнуў мне рот, пачаў стрыгчы мяне машынкай, спачатку ад ілба да патыліцы, потым макуку, потым за вушамі і ўсю галаву, а тыя двое трымалі мяне так, што я ў люстры ўсё бачыла, і не верыла сваім вачам, і плакала, плакала, але не магла адарваць вачэй ад страшнага твару з раз'ўленым ротам, у які былі запхнуты адрэзаныя косы, і ад галавы, што цалкам была аголена пад машынкаю.

Дастрыгшы мяне, ён узяў пляшачку з ёдам з паліцы цырульніка — самога цырульніка яны забілі, бо ён быў членам прафсаюза, і ляжаў на парозе, і мяне перанеслі цераз яго, калі цягнулі з вуліцы, — і, памачыўшы ў ёд шкляную затычку, ён дакрануўся ёю да парэзанага вуха,

і гэты лёгкі боль дайшоў да мяне скрозь усё маё гора і ўвесь мой жах.

Потым ён стаў перада мной і напісаў ёдам у мяне на лбе літары СДН, і маляваў ён іх павольна і старанна, як мастак. Я ўсё гэта бачыла ў люстры, але болей ужо не плакала, бо сэрца маё скамянела ад думкі пра бацьку і маці і я зразумела, што ўсё, што са мною робяць, супраць таго, што зрабілі з маімі бацькамі,— нішто.

Скончыўшы выводзіць тыя літары, фалангіст адступіў на крок і палюбаваўся сваёй работай, а потым паставіў пляшачку з ёдам на месца, узяў машынку і сказаў: «Наступная!»

Тады мяне пацягнулі з цырульні, моцна трымаючы за рукі, а на парозе я спатыкнулася аб цырульніка, што ляжаў там дагары, і твар у яго быў зямлісты, і тут мы амаль не сутыкнуліся з Кансепсіён Гарсія, маёй лепшай сяброўкай, якую двое іншых цягнулі ў цырульнію. Яна спачатку не пазнала мяне, а потым пазнала і закрычала, і я ўвесь час чула яе крык, пакуль мяне цягнулі цераз увесь пляц, і праз дзверы ратушы, і ўверх па лесвіцы ратушы, да кабінета майго бацькі, дзе мяне кінулі на канапу. Акурат там яны і зрабілі са мной тое, благое.

— Зайчанятка маё,— сказаў Роберт Джордан і прыгарнуў яе да сябе так моцна і так пяшчотна, як толькі мог. Але ў тую хвіліну ён ненавідзеў так люта, як толькі можа ненавідзець чалавек.— Не будзем болей гаварыць пра тое, бо мяне душыць нянавісьць.

Яна ляжала ў яго абдымках, халодная і нерухомая, і крыху пазней сказала:

— Добра. Я болей ніколі не буду табе расказваць пра гэта. Але яны благія людзі, і я хацела б забіць, калі б магла, хоць бы некалькіх з іх. Але я расказала пра гэта табе, толькі каб не панесла страты твая годнасць, калі я зраблюся тваёй жонкай. Каб ты ўсё зразумеў.

— Гэта добра, што ты мне расказала,— мовіў ён.— Бо заўтра, калі нам пашчасціць, мы многа такіх заб'ём.

— А там будуць фалангісты? Усё гэта рабілі яны.

— Фалангісты не ваююць,— пахмурна сказаў ён.— Яны забіваюць у тыле. У баі мы змагаемся з іншымі.

— А тых ніяк нельга забіць? Я б дужа хацела.

— Мне выпадала забіваць і тых,— сказаў ён.— І мы іх яшчэ будзем забіваць. Калі мы пускалі цягнікі пад адхон, то забівалі шмат фалангістаў.

— Я б хацела пайсці з табой, калі ты яшчэ будзеш пускаць цягнік пад адхон,— сказала Марыя.— Калі Пілар

прывяла мяне сюды, я была трохі не ў сваім розуме. Яна расказвала табе, якая я была?

— Так. Але не трэба прыгадваць пра гэта.

— Я не магла ні думаць, ні гаварыць, толькі ўвесь час плакала. Але ёсць яшчэ адно, пра што трэба табе расказаць. Абавязкова трэба. Можа, тады ты не ажэнішся са мной. Але, Раберта, калі ты тады не захочаш ажаніцца са мной, дык, можа, мы проста будзем заўсёды разам.

— Я ажанюся з табою.

— Не. Я зусім забылася на тое. Можа, табе не трэба жаніцца. Разумееш, магчыма, я не змагу нарадзіць табе ні сына, ні дачкі, бо Пілар кажа, што калі б я магла — гэта б ужо здарылася пасля таго, што яны са мною зрабілі. Я павінна была сказаць табе пра гэта. Ох, не ведаю, як я забылася пра гэта.

— Гэта ўсё пустое, зайчанятка,— сказаў ён.— Па-першае, можа, гэта і не так. Толькі доктар можа сказаць напэўна. І потым, я наогул не хачу мець ні сына, ні дачку, пакуль гэты свет такі, як зараз. І ўсю любоў, якая ў мяне ёсць, я аддаю табе.

— А я б хацела нарадзіць табе сына ці дачку,— сказала яна.— Як жа можна палепшыць гэты свет, калі не будзе дзяцей у нас, у тых, хто змагаецца з фашыстамі.

— Ах ты,— сказаў ён.— Я кахаю цябе, чуеш? А цяпер час спаць, зайчанятка. Мне трэба ўставаць зацемна, а ў гэтым месяцы світае вельмі рана.

— Значыць, гэта нічога — тое апошняе, што я табе расказала? Мы ўсё-такі ажэнімся?

— Мы ўжо ажаніліся. Вось зараз. Ты мая жонка. А цяпер спі, зайчанятка, часу засталася зусім мала.

— А мы сапраўды пажэнімся? Гэта не толькі словы?

— Сапраўды.

— Тады я зараз засну, а калі прачнуся, буду ляжаць і думаць пра гэта.

— І я.

— Добрай ночы, мой муж.

— Дабранач,— адказаў ён.— Дабранач, мая жонка.

Праз хвіліну ён пачуў, як яна дышае, спакойна і роўна, і зразумеў, што яна заснула, і цяпер ён ляжаў зусім ціха, каб не разбудзіць яе якім-небудзь неасцярожным рухам. Ён думаў пра ўсё тое, што яна расказала яму, і ненавідзеў усёю душой, і быў рады, што раніцай ён будзе забіваць. Але ты не павінен прымешваць да гэтага свае асабістыя пачуцці, падумаў ён.

Толькі як жа забыцца на тое? Я ведаю, што і мы рабілі жахлівыя рэчы. Але гэта было таму, што мы былі цёмныя, неадукаваныя людзі і не ўмелі іначай. А яны робяць усё свядома і наўмысна. Гэта робяць людзі, што засвоілі ўсё найлепшае, што можа даць адукацыя. Цвет іспанскага рыцарства. Што за народ! Што за сукіны сыны яны ўсе, пачынаючы ад Картэса, Пісара, Менэндэса да Авілы і ажно да Пабла! І што за цудоўныя людзі! Няма на свеце лепшага і горшага народа за іспанцаў. Болей велікадушнага і болей жорсткага. А хто разумее яго? Не я, бо калі б я яго разумеў, то дараваў бы яму ўсё. Разумець — значыць дараваць. Не, гэта няпраўда. Дараванне заўсёды перабольшвалася. Дараванне — хрысціянская ідэя, а Іспанія ніколі не была хрысціянскай краінай. Яна заўсёды мела свой асаблівы культ ідалаў у рамках царквы. *Otra Virgen más*¹. Пэўна, таму яны так прагнуць знішчыць нявінніц сваіх ворагаў. Вядома ж, гэта болей пасуе да іспанскіх рэлігійных фанатыкаў, чым да народа. Народ паступова адышоў ад царквы, бо царква заўсёды падтрымлівала ўрад, а ўрад заўсёды быў гнілы і прадажны. Гэта адзіная краіна, да якой так і не дайшла рэфармацыя. І вось цяпер яны расквітаюцца за сваю інквізіцыю.

Так, тут ёсць пра што падумаць. Ёсць пра што памеркаваць, забыўшыся на трывогі, звязаныя з заўтрашняй аперацыяй. І гэта карысна, чым летуценіць. А божухна, колькі ж ён сёння летуценіў! А Пілар — тая летуценіла цэлы дзень. А хіба не? Яна акурат гэтым і займалася. А што, калі іх ужо заўтра чакае смерць? Якое гэта мае значэнне, абы толькі ім пашчасціла свечасова знішчыць мост? Гэта адзінае, што ім заўтра трэба зрабіць.

Так, усё астатняе не мае аніякага значэння. Нельга ж вечна рабіць такія рэчы. І вечна жыць на свеце таксама нельга. Можа, за гэтыя тры дні я пражыў усё сваё жыццё, падумаў ён. Калі гэта не так, я хацеў бы апошнюю ноч пражыць іначай. Але апошняя ноч ніколі не бывае ўдалай. І наогул, нішто апошняе не бывае ўдалым. Не, здаецца, што апошнія словы часам бываюць удалыя. «Хай жыве мой муж, мэр гэтага мястэчка!» — гэта яна добра сказала.

Ён ведаў, што гэта маці Марыі сказала добра, бо адчуў, як пабеглі па спіне мурашкі, калі ён у думках паўтарыў гэтыя словы. Ён нахілюся і пацалаваў Марыю, і яна не прачнулася. Ён прашаптаў ледзь чутна па-англійску:

¹ Яшчэ адна нявінніца (*icn.*).

— Я з радасцю ажанюся з табой, зайчанятка. Я вельмі ганаруся тваёй сям'ёй.

РАЗДЗЕЛ ТРЫЦАЦЬ ДРУГІ

У той самы вечар у мадрыдскім гатэлі «Гейлард» сабралася шмат народу. Да брамы пад'ехала машына, фары якой былі зафарбаваныя сінім колерам, з яе выйшаў чалавек невялікага росту ў чорных кавалерыйскіх ботах, шэрых брыджах і кароткім шэрым, зашпіленым па самую шыю кіцелі. Ён аддаў чэсць двум вартавым каля дзвярэй, кіўнуў агенту сакрэтнай паліцыі, што сядзеў за канторкай парцье, і ўвайшоў у кабінку ліфта. У мармуровым вестыбюлі, з абодвух бакоў увахода, сядзелі двое вартавых. Яны толькі ўзнялі галовы, калі невысокі чалавек праходзіў паўз іх да ліфта. Іх абавязкам было праверыць кішэні кожнай незнаёмай асобы, каб пераканацца, што там няма зброі. Калі зброя была, яе належала здаць парцье. Але невысокага чалавека ў кавалерыйскіх ботах яны ведалі добра і толькі мяльком глянулі на яго, калі ён праходзіў.

Увайшоўшы да сябе ў нумар, ён убачыў там плейму людзей. Яны сядзелі, стаялі і размаўлялі, як у велікасвецкай гасцінай. Мужчыны і жанчыны пілі гарэлку, віскі з содавай і піва, якое налівалі ў шклянкі з вялікіх збаноў. Чацвёрта мужчын былі ў вайскавай форме. Іншыя былі апрануты ў замшавыя ці скураныя курткі з замкамі-маланкамі. З чатырох жанчын, якія былі там, трое былі ў звычайных простых сукенках, а на чацвёртай — чарнявай і надта хударлявай — нешта падобнае да вайскавай формы з спадніцай, з-пад якой выглядалі боты.

Калі Каркаў увайшоў у пакой, ён перш накіраваўся да жанчыны ў форме, прывітаўся з ёй за руку. Гэта была яго жонка, і ён сказаў ёй нешта па-руску так, каб ніхто не пачуў, і на імгненне дзёрзкі выраз, з якім ён увайшоў у пакой, знік з яго твару. Але ж гэты самы выраз ізноў успыхнуў у яго вачах, калі Каркаў убачыў чырвона-рыжую гадоўку і млява-пажадлівы твар дзяўчыны з ладнай фігурай. Ён падышоў да яе жавым, спружыністым крокам і павітаўся. Калі ён адыходзіў, жонка праводзіла яго вачыма. Яна стаяла з высокім прыгожым афіцэрам-іспанцам і размаўляла з ім па-руску.

— Твой кумір зрабіўся дужа гладкім апошнім часам, — сказаў Каркаў дзяўчыне. — Усе нашы героі пачалі аб-

растаць тлушчам у канцы першага года вайны.— Ён не глядзеў на чалавека, пра якога ішла гаворка.

— Ты возьмеш мяне з сабою заўтра ў наступ?— спытала дзяўчына. Яна гаварыла па-нямецку.

— Не. І ніякага наступу не будзе.

— Усе ведаюць пра гэты наступ,— сказала дзяўчына.— Няма чаго разводзіць залішнюю канспірацыю. Далорэс таксама едзе. Я паеду з ёй ці з Кармэнам. Туды збіраецца паехаць шмат людзей.

— Можаш ехаць з тым, хто цябе возьме,— сказаў Каркаў.— Я не вазьму.

Потым ён уважліва паглядзеў на дзяўчыну і спытаў сур'ёзна:

— Хто табе сказаў пра наступ? Толькі праўду!

— Рыхард,— адказала яна гэтаксама сур'ёзна.

Каркаў паціснуў плячыма і адышоў убок.

— Каркаў!— гукнуў чалавек сярэдняга росту, у якога быў шэры, масіўны, азызлы твар, мяшкі пад вачыма і адвіслая ніжняя губа, а голас такі, нібыта ён хварэў на хранічную нястраўнасць.— Вы ўжо чулі прыемную навіну?

Каркаў падышоў да яго, і той сказаў:

— Я толькі што даведаўся пра гэта. Мінут дзесяць таму, не болей. Цудоўная навіна. Сёння пад Сеговіяй фашысты цэлы дзень біліся паміж сабой. Ім давалося выкарыстаць аўтаматы і кулямёты, каб задушыць паўстанне. А ўдзень яны кідалі бомбы на свае ж часці з самалётаў.

— Гэта праўда?— спытаў Каркаў.

— Чыстая праўда,— сказаў чалавек з мяшкімі пад вачыма.— Сама Далорэс паведаміла нам гэтую навіну. Яна прыходзіла сюды, такая ўзнёслая і шчаслівая, якой я яе ніколі не бачыў. Яна нібыта свяцілася ад гэтай навіны. Яе голас пераконваў у сапраўднасці таго, пра што яна казала. Я напішу пра гэта ў артыкуле для «Известий». Для мяне гэта была адна з найвялікшых хвілін гэтай вайны — хвіліна, калі я слухаў натхнёны голас, у якім, здавалася, у адно цэлае зліваліся спагада і глыбокая праўда. Яна ўся прамеціць праўдай і спагадай, як сапраўдная народная святая. Нездарма яе называюць Пасіянарыя — Палымяная.

— Занатуйце гэта,— сказаў Каркаў.— Не трэба гаварыць усяго гэтага мне. Не марнуйце на мяне цэлыя абзацы. Ідзіце і адразу ж пішыце.

— Чаму ж адразу?

— Я вам раю не адкладаць,— сказаў Каркаў і паглядзеў на яго, а потым адварнуўся.

Яго субяседнік пастаяў яшчэ колькі хвілін на месцы, трымаючы ў руцэ чарку з гарэлкай, увесь яшчэ ва ўладзе пабачанай ім нядаўна прыгажосці, пабачанай на свае вочы, пад якімі набрынялі такія цяжкія мяшкі, потым выйшаў з пакоя і накіраваўся да сябе пісаць.

Каркаў наблізіўся яшчэ да аднаго чалавека, гадоў сарака васьмі, прысадзістага, мажнага, вясёлага, з бледна-блакітнымі вачыма, рэдкімі русявымі валасамі і ўсмешлівымі вуснамі пад шчаціністымі жоўтымі вусікамі. На ім была генеральская форма. Гэта быў венгр, камандзір дывізіі.

— Вы былі тут, калі прыходзіла Далорэс?— запытаў у яго Каркаў.

— Быў.

— І пра што яна расказвала?

— Нібыта фашысты б'юцца паміж сабой. Цудоўна — калі гэта праўда.

— Тут шмат гавораць пра заўтрашні дзень.

— Якое паскудства! Усіх журналістаў трэба расстраляць, разам з большасцю вашых сённяшніх гасцей, і ў першую чаргу гэтага агіднага нямецкага інтрыгана — Рыхарда. І таго, хто даручыў гэтаму кірмашоваму фіглярю камандаваць брыгадай, трэба паставіць да сцяны. Можна, і нас з вамі трэба таксама расстраляць.

— Цалкам магчыма,— зарагатаў генерал.— Толькі ўсё-такі вы нікому не надумайце падказаць гэтую ідэю.

— Пра такія рэчы я наогул не люблю гаварыць,— сказаў Каркаў.— Між іншым, там цяпер гэты амерыканец, які часам заходзіць да мяне. Вы павінны яго ведаць, гэта Джордан, што працуе з партызанамі. Ён акурат там, дзе нібыта ўсё гэта здарылася, пра што расказвала Далорэс.

— У такім разе ён павінен сёння ноччу прыслаць данясенне пра гэта,— сказаў генерал.— Мяне туды не пускаюць, а то я сам паехаў бы туды і ўсё разведаў для вас. Гэты амерыканец працуе зараз на Гольца, праўда? Ну, дык заўтра вы ж пабачыцеся з Гольцам?

— Так, заўтра ранкам.

— Толькі не трапляйце яму на вочы, пакуль усё не пойдзе як след,— параіў генерал.— Ён вас, журналістскую банду, цярпець не можа, гэтаксама як і я. Зрэшты, у яго характар больш лагодны і памяркоўны.

— А ўсё-такі якой вы думкі...

— Пэўна, фашысты праводзілі манеўры,— усміхнуўся генерал.— Вось пабачыце, якія манеўры ім заўтра наладзіць Гольц. Хай Гольц прыкладзе да гэтага руку. Мы

з ім неблагія манеўры наладзілі фашыстам пад Гвадала-хараю.

— Я чуў, што вы таксама рушыце ў далёкае падарожжа,— сказаў Каркаў і ўсміхнуўся.

Генерал раптам узлаваўся.

— Так, цяпер і мяне дасталі. Цяпер ужо і пра мяне пачалі малоць языкамі. Як пра ўсіх нас. Вось чортавы пустасловы! Хоць бы адна душа знайшлася, што ўмее трымаць язык за зубамі. Такі чалавек мог бы ўратаваць краіну, калі б толькі сам верыў у перамогу.

— Ваш сябра Прыета ўмее трымаць язык за зубамі.

— Але ён не верыць у перамогу. А як здабыць перамогу без веры ў народ?

— Вы праўду кажаце,— сказаў Каркаў.— Ну, я пайшоў спаць.

Ён выйшаў з задымленага, шумнага пакоя ў спальню, сеў на ложак і скінуў боты. Гоман галасоў далятаў і сюды, і, каб заглушыць яго, ён зачыніў дзверы і разнасцежыў акно. Распранацца не стаў, бо а другой гадзіне трэба было выязджаць праз Кальменар, Серседу і Навасераду на фронт, дзе Гольц на світанку распачынаў наступ.

РАЗДЗЕЛ ТРЫЦЦАЦЬ ТРЭЦІ

Была другая гадзіна ночы, калі Пілар разбудзіла Роберта Джордана. Адчуўшы на сабе яе руку, ён у першае імгненне падумаў быў, што гэта Марыя, прысунуўся да яе і сказаў: «Зайчанятка». Але вялікая рука Пілар патрэсла яго за плячо, і ён прачнуўся адразу і канчаткова, сціснуў ручку пісталета, што ляжаў каля яго голага сцягна, і ўвесь напружыўся, быццам у ім самім узвялі курок.

У цемрадзі ён пазнаў Пілар і, паглядзеўшы на цыферблат свайго гадзінніка, дзе абедзве стрэлкі свяціліся ўверсе — адна каля адной, убачыў, што зараз толькі другая гадзіна, і сказаў:

— Што здарылася, Пілар?

— Пабла ўцёк,— сказала яна.

Роберт Джордан нацягнуў штаны і абуў сандалі. Марыя не прачнулася.

— Калі?— запытаў ён.

— З гадзіну таму.

— Ну а далей што?

— Ён забраў нешта з тваіх рэчаў,— жаласным голасам сказала жанчына.

— Так. Што?

— Я не ведаю,— адказала яна.— Ідзі паглядзі сам.

Яны пайшлі ў цемрадзі да ўвахода ў пячору, нырнулі пад гуньку і трапілі ўсярэдзіну. Роберт Джордан ішоў за жанчынай, удыхаючы цяжкае паветра з пахам халоднага попелу і спячых мужчын, і свяціў электрычным ліхтарыкам, каб не наступіць на тых, хто спаў на падлозе. Ансельма прагнуўся і спытаў:

— Ужо час?

— Не,— прашаптаў Роберт Джордан.— Спі, стары.

Абодва рукзакі стаялі ва ўзгалоўі ложка Пілар, аддзеленага ад рэшты пячоры нацягнутаю коўдрай. Роберт Джордан стаў на калені, на яго тхнула моташлівым, прыкрым, затхлым смуродам поту — такім смуродам нясе звычайна ад індзейскіх ложкаў. Абодва рукзакі былі распораты нажом зверху данізу. Пераклаўшы ліхтарык у левую руку, Роберт Джордан засунуў правую ў першы рукзак. У ім ён трымаў свой спальны мяшок, і таму зараз там павінна было быць шмат вольнага месца. Так яно і было. Там усё яшчэ ляжалі маткі дроту, але квадратная драўляная скрынка падрыўной машынкi знікла. Знікла і кардонка зпад цыгар, дзе ляжалі старанна загорнутыя і запакаваныя дэтанатары. Не было і бляшанкі з бікфордавым шнурам і капсулямі.

Роберт Джордан абмацаў другі рукзак. Там быў дынаміт. Калі не ставала, дык не болей аднаго пакета.

Ён падняўся і павярнуўся да Пілар. Калі чалавека разбудзяць надта рана, у яго бывае адчуванне млоснай пустэчы ўсярэдзіне, падобнае да прадчування немінучай катастрофы, — і гэтае самае адчуванне ахапіла яго зараз, узмоцненае ў тысячу разоў.

— І гэта азначае, па-твойму, пільнаваць?— спытаў ён.

— Я спала, паклаўшы на іх галаву, і яшчэ прытрымлівала іх рукой,— адказала яму Пілар.

— Моцна ж ты спала.

— Паслухай,— сказала жанчына.— Ён устаў ноччу, і я яго спытала: «Ты куды, Пабла?» А ён сказаў: «Мне трэба на двор, жанчына»,— і я зноў заснула. А калі прагнулася, я не ведала, колькі часу мінула з той пары. Яго не было, і я падумала, што ён, пэўна, пайшоў да коней,— ён заўсёды выходзіць да іх па начах. А потым,— сумна закончыла яна,— убачыла, што ён не вяртаецца, занепакоілася і па-

мацала рукзакі, каб праверыць, ці ўсё на месцы, намацала вось гэтыя разрэзы і пайшла па цябе.

— Хадзем,— сказаў Роберт Джордан.

Яны выйшлі на двор; была глыбокая ноч, і яшчэ нават не адчувалася набліжэння світанку.

— Ці мог ён уцячы з коньмі якой іншай дарогай, не праязджаючы паўз вартавога?

— Мог, ёсць яшчэ дзве дарогі.

— Хто на верхнім пасту?

— Эладзію.

Роберт Джордан маўчаў, пакуль яны не дайшлі да лужка, дзе звычайна пасвіліся прывязаныя коні. Коней было трое, гняды і сівы зніклі.

— Як ты лічыш, калі ён паехаў?

— З гадзіну таму.

— Ну, што ж,— сказаў Роберт Джордан.— Пайду забяру тое, што засталася, і яшчэ крыху пасплю.

— Я сама буду пільнаваць.

— Qué va, напільнуеш ты ўжо! Ты ўжо раз дапільнавалася.

— Inglés,— сказала Пілар,— мне не лягчэй, чым табе. Я зараз усё б аддала, абы вярнуць назад твае рэчы. Навошта ты мяне абражаеш? Пабла здрадзіў нам абаім.

Калі яна сказала гэта, Роберт Джордан зразумеў, што не можа дазволіць сабе раскошы злавацца на жанчыну ці сварыцца з ёю. Яму трэба было яшчэ працаваць разам з ёю цэлы дзень, які пачаўся ўжо дзве гадзіны таму.

Ён паклаў ёй руку на плячо.

— Нічога, Пілар,— сказаў ён.— Без тых рэчаў можна абысціся. Мы знойдзем для іх якую-небудзь замену.

— Што ён узяў?

— Нічога асаблівага. Тое, што ён узяў, гэта раскоша, якую я зрэдку сабе дазваляю.

— Але гэта было неабходна для таго, каб зрабіць выбух?

— Так. Але ёсць яшчэ іншыя спосабы. Ты лепей скажы, ці не было ў Пабла бікфордавага шнура і капсуляў? Яму, пэўна, перадавалі ўсё гэта раней?

— Ён забраў іх,— няшчасным голасам сказала яна.— Я адразу паглядзела. Іх таксама няма.

Яны вярнуліся лесам да ўвахода ў пячору.

— Ідзі спаць,— сказаў ён.— Нам будзе лепей без Пабла.

— Я пайду распытаю Эладзію.

— Пабла, напэўна, паехаў іншай дарогай.

— Усё адно пайду. Я падвяла цябе, бо ў мяне няма хітрасці.

— Ат, годзе ўжо пра тое,— сказаў ён.— Ідзі спаць, Пілар. Нам усім трэба выходзіць а чацвёртай гадзіне.

Ён увайшоў разам з ёю ў пячору і вынес адтуль абодва рукзакі, трымаючы іх абэруч, каб нічога не выпала з разрэзаў.

— Дай, я зашыю іх.

— Зробіш гэта перад адыходам,— ціха сказаў ён.— Я забіраю іх не таму, што не давяраю табе. Проста іначай я не засну.

— Тады дасі мне іх зранку, каб я паспела зашыць дзіркі.

— Добра, я дам табе іх на досвітку,— адказаў ён.— Ідзі спаць, Пілар.

— Не,— сказала яна.— Я падвяла цябе, і я падвяла Рэспубліку.

— Ідзі спаць, Пілар,— лагодна сказаў ён ёй,— ідзі спаць.

РАЗДЗЕЛ ТРЫЦЦАЦЬ ЧАЦВЁРТЫ

Нагор'е займалі фашысты. Далей ляжала даліна, можна сказаць, нікім не занятая, калі не зважаць на фашысцкі пост, што мясціўся на ферме з надворнымі забудовамі і свірнам, якія яны ўмацавалі. Прабіраючыся ўпоцемку да Гольца з данясеннем Роберта Джордана, Андрэс зрабіў вялікі крук, каб абмінуць гэты пост. Ён ведаў, што там быў нацягнуты дрот да спускавога кручка кулямёта, і ён адшुкаў яго ў цемры, пераступіў і пайшоў далей берагам вузенькага ручая, абапал якога раслі таполі — лісце іх шамацела на начным ветры. На ферме, дзе быў фашысцкі пост, закукарэкаў певень, і, ідучы па-над ручаём, Андрэс азірнуўся і ўбачыў скрозь дрэвы стужкі святла ў акне фермы, каля самага падаконніка. Ноч была ціхая і пагодлівая. Ён звярнуў у бок ад ручая і пайшоў лугам.

На лузе вось ужо амаль год, яшчэ ад ліпеньскіх баёў, стаялі чатыры стажкі сена. Ніхто іх не забіраў, час мінаў, яны аселі, а сена ўжо зусім пагніло.

Пераступіўшы цераз дрот, напаты паміж двума стажкамі, Андрэс пашкадаваў, што столькі сена згінула дарма. Зрэшты, рэспубліканцам давялося б цягнуць гэтае сена

ўгору крутым схілам Гвадарамі, што ўздываўся за лугам, а фашыстам яно, пэўна, было без патрэбы, падумаў ён.

У іх і сена і хлеба ўдосталь. У іх усяго ўдосталь, падумаў ён. Але заўтра ўранку мы ім дадзім дыхту як мае быць. Заўтра ўранку мы адплацім ім за Сорда. Якія звяры! Але заўтра ўранку на дарозе ажно пыл закурыцца.

Яму карцела як найхутчэй данесці пакет і вярнуцца ў лагер да нападу на пасты. Ці хацеў ён гэтага сапраўды, ці толькі прыкідваўся? Ён памятаў тое пачуццё палёгкі, што ахапіла яго, калі Inglés сказаў, што даручае яму даставіць пакет. Да таго часу ён спакойна чакаў ранку. Гэта трэба было зрабіць. Ён сам галасаваў за гэта, і ён быў гатовы на ўсё. Знішчэнне атрада Сорда зрабіла на яго глыбокае ўражанне. Але, зрэшты, такое напаткала Сорда, а не іх. А яны зрабляць усё як след.

Аднак, калі Inglés гаварыў з ім наконт гэтага задання, ён адчуў тое самае, што адчуваў падлеткам, калі прачынаўся на світанку ў дзень вясковага свята і чуў, што ідзе моцны дождж, і значыць, будзе надта мокра і цкаваць быкоў на пляцы не будуць.

Хлапчуком ён любіў тыя гульні з быкамі і не мог дачакацца таго дня і той хвіліны, калі выбяжыць на пляц, заліты гарачым сонцам, запылены, застаўлены па баках калёсамі,— каб не было праходу на вуліцу і каб на загароджаны з усіх бакоў пляц можна было выпусціць быка,— выбяжыць на пляц і ўбачыць, як бык, упіраючыся ўсімі чатырма нагамі, заслізгаецца на памосце, як толькі адчыняцца дзверы клеткі. Усхваляваны і захоплены, але і спатнелы ад страху, ён чакаў тае хвіліны, калі пачуе грукат рагоў аб драўляную клетку, а потым убачыць і самога быка, убачыць, як той, упіраючыся нагамі, спаўзае з памоста на пляц,— высока задраўшы галаву, раздзімаючы ноздры, стрыгучы вушамі, з пыльным налётам на чорнай скуры, з плямамі падсохлага гною на баках,— убачыць яго шырока пастаўленыя вочы, што і не міргнуць пад разведзенымі рагамі, гладкімі і цвёрдымі, як бярэны, адпаліраваныя прыбярэжным жвірам, з вострымі канцамі,— такімі вострымі, што ажно сэрца замірае, калі глядзіш на іх.

Цэлы год ён чакаў той хвіліны, калі бык паявіцца на пляцы і можна будзе сачыць за яго вачыма — каго ён выбера, на каго кінецца, раптам сарваўшыся ястрабам, пакашэчы, нізка нахіліўшы галаву, наставіўшы рогі,— сачыць з заміраннем сэрца. Хлапчуком ён чакаў той хвіліны цэлы год. Але пачуццё, якое агарнула яго, калі Inglés сказаў, што яму давядзецца пайсці з пакетам, было такое самае,

як тады, калі ён прачынаўся і з палёгкай чуў, як дождж хвошча па чарапічным даху, па мураванай сцяне і па лужах на небрукаванай вясковай вуліцы.

Ён заўсёды смела сустракаў быка на гэтых сялянскіх сараах, — з такой самай адвагаю, як і любы іншы мужчына з іх вёскі ці з суседніх вёсак, і ні за што ў свеце не прапусціў бы ён такой нагоды, хоць на сараах у іншыя вёскі ніколі не хадзіў. Ён умеў спакойна падпільноўваць, калі бык кідаўся, і толькі ў самы апошні момант адскокваў убок. Ён махаў мехам перад самай бычынай мызай, каб адцягнуць яго ўвагу, калі бык збіваў каго з ног, і не раз хапаў быка за рогі, не дазваляючы баднуць таго, хто ўпаў на зямлю, і адцягваў за рогі ўбок, біў, штурхаў нагамі ў мызу, капаў нагамі зямлю, аж пакуль бык пакідаў паваленага і не кідаўся на некага іншага.

Ён хапаў быка за хвост і адцягваў яго ад ляжачага, цягнуў штосілы, выкручваючы бычыны хвост. Неяк аднойчы ён наматаў хвост на правую руку, а левай ухапіўся за рог, і калі бык задраў галаву і кінуўся на яго, ён пабег, адыходзячы назад, круцячыся разам з быком, трымаючы яго адной рукой за рог, а другой за хвост, і, зрэшты, увесь натоўп кінуўся на быка і закалоў яго нажамі. У гэтай пылішчы, спякоце, гаморы, у змешаным паху віна, бычынага і чалавечага поту ён заўсёды адным з першых кідаўся на быка, і ён добра памятаў тыя свае пачуцці, калі бык вагаўся, біўся пад ім, а ён ляжаў упоперак карка, адзін рог заціснуўшы пад пахай, а другі захапіўшы пальцамі, бык кідаў яго з боку на бок, і ён выгінаўся ўсім целам, адчуваючы, нібыта левая рука вось-вось выкруціцца ў плячы, і, лежачы на гарачым, пыльным, шчаціністым клубку дрыготкіх ад напружання мускулаў, учапіўшыся зубамі ў бычынае вуха, ён зноў і зноў утыкае нож у тугі, дрыготкі загрывак, і на кулак яму б'е гарачы струмень крыві, а ён усім сваім цяжарам навальваецца на круты карак і ўдар за ўдарам усаджае нож у шыю быка.

Калі ён упершыню ўчапіўся зубамі ў бычынае вуха, адчуваючы, як ад страшэннага напружання нямеюць сківіцы і шыя, яго потым выставілі на смех. Аднак, хоць і смяяліся, усё ж ставіліся да яго з павагаю. І з таго разу ён рабіў гэта заўсёды. Яму далі мянушку «Вільяканехоскі Бульдог» і казалі жартам, што ён есць быкоў жывцом. Але адна-вяскоўцы заўсёды чакалі таго дня, каб паглядзець, як ён ухопіць быка зубамі за вуха, і ён ведаў наперад, што кожны раз будзе так: напачатку бык выйдзе з клеткі, потым кінецца на каго-небудзь, а потым, калі ўсе закрычаць, што

надышоў час забіваць, ён праціснецца скрозь натоўп і адным махам ускочыць на быка. Потым, калі ўсё скончыцца і прырэзаны бык заціхне пад людзьмі, што наваліцца на яго, ён падымецца і пойдзе прэч, саромеючыся таго, што кусаў быка за вуха, і разам з тым бязмерна горды за сябе. І ён пойдзе, прабіраючыся паміж калёсамі, мыць рукі каля мураванага фантана, і мужчыны будуць ляскаць яго па спіне, і працягваць яму бурдзюкі, і ўсклікваць: «Слава Бульдогу! Хай жыве твая маці!» Альбо будуць казаць: «Ну і зух! Гэта ж ён кожны год такое вырабляе!»

Андрэс і саромеўся тады, і пачуваў сябе нейкім спустошаным, і быў горды і шчаслівы, і ён намагаўся як мага хутчэй пазбавіцца ад усіх і вымыць рукі, а правую руку мыў да самага пляча, і адмываў нож, а потым браў у каго-небудзь бурдзюк і прапалоскваў рот, каб пазбыцца смаку бычынага вуха да наступнага года. І выплёўваў віно на каменныя пліты пляча, а тады высока падымаў бурдзюк і пускаў прамусенька ў горла цурук віна.

Усё гэта так. Яго называлі «Вільчканехоскім Бульдогам», і ён нізавошта ў жыцці не прапусціў бы цікавання быкоў у сябе ў вёсцы. І ўсё ж ён памятаў, што няма пачуцця прыемнейшага за тое, калі пачуеш гоман дажджу і ведаеш, што табе не давядзецца рабіць гэтага сёння.

Аднак я павінен своечасова вярнуцца назад, сказаў ён сабе. Тут няма чаго думаць, я павінен паспець назад і ўзяць удзел у гэтай аперацыі з вартавымі і мостам. Там будуць мой кроўны брат Эладзіо, Ансельма, Прымітыва, Фернанда, Рафаэль, хоць гэты, вядома, няшмат чаго варты, дзве жанчыны, Пабла і Inglés. Зрэшты, Inglés не лічыцца, ён чужынец і дзейнічае паводле загаду. Яны ўсе возьмуць удзел у гэтай справе. Ганьба праз гэты пакет абмінуць такое выпрабаванне. І мне трэба як мага хутчэй данесці гэты пакет і трапіць у час назад, да нападу на пасты. Было б проста ганебна прапусціць такую справу праз гэты пакет. Апроч таго, спахапіўся ён, як спахапляецца чалавек, згадаўшы раптам прыемны бок нейкай справы, якая дагэтуль здавалася яму толькі цяжкім абавязкам,— апроч таго, мне будзе прыемна знішчыць яшчэ колькі фашыстаў. Мы ўжо даўно іх не забівалі. Заўтра ў нас будзе сапраўдная справа. Заўтра мы не будзем сядзець склаўшы рукі. Заўтрашні дзень мы пражывём недарэмна. Дык хай жа хутчэй настане той заўтрашні дзень і хай я буду там, разам з усімі.

Акурат у тую самую хвіліну, калі ён, прадзіраючыся скрозь высокія зараснікі жаўтазелю, паднімаўся стромкім схілам да пазіцый рэспубліканцаў, у яго з-пад ног, залопа-

ўшы крыламі, вылецела курапатка, і ў яго ад страху перахапіла дыханне. Гэта ад нечаканасці, падумаў ён. І як гэта яны могуць так шпарка лапатаць крыламі? Яна, напэўна, сядзела на яйках. А я амаль не наступіў на гняздо. Каб не вайна, прывязаў бы хустачку да куста, а ўдзень вярнуўся б і знайшоў бы тое гняздо, забраў бы яйкі, а дома падклаў бы іх пад квактуху, і ў нас былі б маленькія курапатачкі, і я даглядаў бы іх, а як падраслі б, трымаў бы іх для прынады. А вачэй бы я ім не выколваў, яны ж былі б прыручаныя. А можа, паляцелі б. Магчыма. Не, пэўна, іх усё-такі давялося б асляпіць.

Але як сам выгадаваў іх, не дужа прыемна гэта рабіць. Калі трымаць іх для прынады, можна яшчэ падрэзаць крылы ці прывязаць за лапку. Каб не вайна, пайшоў бы з Эладзію лавіць ракаў вунь у тым ручаі каля фашысцкага паста. Аднаго разу мы з ім за ноч налавілі там з паўсотні ракаў. Калі пасля гэтай справы з мостам нам давядзецца адысці да Сьера-дэ-Грэдас, там ёсць неблагая рэчка, дзе і стронга водзіцца і ракі. Вось бы адысці да Грэдаса, падумаў ён. Улетку ў Грэдасе добра, ды ўвосень таксама, але ўзімку там страшэнная халадэча. Але, магчыма, да зімы мы выйграем вайну.

Калі б наш бацька не быў рэспубліканцам, мы б з Эладзію служылі ў фашысцкім войску, а ў фашысцкага салдата якія турботы? Выконвай загады, жыві альбо памірай, адным словам, як будзе, так і будзе. Падпарадкоўвацца ўладзе лягчэй, чым змагацца з ёй.

Але партызанская вайна — справа адказная. Калі ты чалавек неабьякавы, дык клопату табе хапае. Эладзію думае болей за мяне. І трывожыцца болей. Я веру ў нашу справу, і я ні пра што не трывожуся. Але адказнасць у нас вялікая.

Мы нарадзіліся ў вельмі цяжкі час, думаў ён. Пэўна, ніколі яшчэ людзям не жылося так цяжка. Але цяпер нам ужо не так цяжка, бо мы з самых першых дзён ужо прыцрпеліся да нягод. Хто блага пераносіць нягоды, таму тут жыцца не будзе. Наш час цяжкі, бо прыходзіцца вырашаць. Фашысты напалі першыя і ўсё за нас вырашылі. Мы змагаемся за жыццё. Аднак мне ўсё-такі надта хацелася, каб можна было б прывязаць хустачку да вунь таго куста, і вярнуцца сюды ўдзень, і забраць яйкі, і падкласці іх пад квактуху, а потым убачыць, як па двары ў цябе ходзяць маленькія курапатачкі. На іх дужа прыемна глядзець — такія яны маленькія і прыгожаныя.

Няма ў цябе ні хаты, ані двара каля той хаты, падумаў ён. І сям'і ў цябе няма, а ёсць толькі брат, які заўтра пойдзе ў бой. Нічога ў цябе няма, апроч ветру, сонца ды парожняга пуза. У кішэні ў цябе чатыры гранаты, але яны толькі на тое прыдатны, каб іх кінуць. У цябе ёсць карабін за плячыма, але ён толькі на тое і прыдатны, каб пасылаць з яго кулі. У цябе ёсць пакет, які трэба аддаць. І кішкі ў цябе поўныя дзярма, якое ты таксама аддасі зямлі, усміхнуўся ён упоцёмку. Можаш яшчэ паліць яго мачою. Усё, што ты можаш,— гэта толькі аддаваць. Выходзіць, што ты філосаф, філосаф-гаротнік, сказаў ён сабе і зноў усміхнуўся.

І ўсё адно ніякія ўзвышаныя меркаванні не маглі заглушыць пачуцця палёгкі, таго самага, што, бывала, агортвала яго, калі ён чуў гоман дажджу рана-раненька ў дзень вясковай фіесты. Наперадзе, на грэбені гары, былі пазіцыі рэспубліканцаў, і ён ведаў, што там яго аклікнуць.

РАЗДЗЕЛ ТРЫЦЦАЦЬ ПЯТЫ

Роберт Джордан ляжаў у спальным мяшку з Марыяй, яна яшчэ спала. Ён ляжаў на баку, спінай да дзяўчыны, і адчуваў за сабой усё яе доўгае цела, і гэтая блізкасць здавалася цяпер толькі здзекам. Ты, ты, лютаваў ён у думках. Ах, ты! Ты ж казаў самому сабе, як толькі пабачыў яго, што першая ж праява яго прыязнасці будзе азначаць, што ён вырашыў здрадзіць. Ты, чысты дурань! Бязглузды дурань! Ну, годзе. Зараз не пра гэта трэба думаць.

Магчыма, ён прыхаваў тое, што ўкраў? Не, на гэта надзеі мала. Дый у гэткай цемрадзі наўрад ці што знойдзеш. Напэўна, забраў з сабой. Ён прыхапіў яшчэ і крыху дынаміту. Паскудны, нікчэмны, пракляты п'янюга. Дзярмо паганае. Згінуў бы проста, чорт лазаты!— не, трэба ж было яшчэ звалачы падрыўную машынку і дэтанатары. І трэба ж было мне, дурню няшчаснаму, пакінуць іх у гэтай чортавай бабы. Подлая, хітрая морда. Саб'ён паганы!

Годзе ўжо, суніміся, сказаў ён сабе. Ты мусіў быў пайсці на рызыку, і табе здавалася, што так будзе лепей. І цяпер цябе абдурылі. Зрабілі з цябе апошняга дурня. Але не губляй галавы, астынь крыху, якая карысць з твайго жаласнага лямантавання і скуголення. Усе тыя прылады прапалі. Няма іх — і кончана! Будзь ён пракляты, гэтая паганая свіння. А цяпер выкручвайся сам. Мусіш вы-

круціцца, бо ты ж ведаеш, што мост трэба знішчыць, хоць бы табе нават давялося стаць там і... Не, гэта ты ўжо кінь. Парайся лепей са сваім дзядулем.

Ат, к чортавай матары твайго дзядулю і к чортавай матары гэтую праклятую здрадлівую краіну і ўсіх праклятых іспанцаў па гэты і па той бок фронту! Хай яны ўсе ў пекла праваляцца — Ларга, Прыета, Ансенію, Міаха, Роха, — усе да аднаго! К чортавай матары іх эгаізм, іх самалюбства, самазадаволенасць ды іх здрадлівасць! Няхай яны праваляцца ў пекла, раз і назаўсёды. Няхай яны праваляцца ў пекла, перш чым мы загінем за іх. І потым, калі мы пакладзём за іх свае галовы. Няхай праваляцца ў пекла з усімі вантрабамі. І Пабла няхай праваліцца ў пекла. Пабла — гэта ўсе яны, разам узятая. Божухна, злітуйся з іспанскага народа. Які б ні быў у іх правадыр — ён не спраўдзіць народных спадзяванняў. Адзін прыстойны чалавек за дзве тысячы гадоў — Пабла Іглесіяс, а ўсе астатнія здраднікі. Але адкуль мы ведаем, як ён павёў бы сябе ў гэтай вайне? Памятаю, мне здавалася некалі, што Ларга — прыстойны чалавек. І Дуруці быў неблагі чалавек, аднак свае ж людзі прыстрэлілі яго ў Пуэнтэ-дэ-лос-Франкесесе. Расстралялі, бо ён загадаў ім ісці ў атаку. Расстралялі, як таго вымагае цудоўная дысцыпліна недысцыплінаванасці. Дык хай жа ўсе яны ў пекла праваляцца. А цяпер Пабла ўзяў і намыліўся к чортавай матары з маёй падрыўной машынкай і дэтанатарамі. Прападзі ён прападам к усім чарцям. Не, гэта ён паслаў нас к чарцям сабачым. Усе яны так рабілі, пачынаючы з Картэса і Менандэса дэ Авіла і канчаючы Міахасам. Згадай, што зрабіў Міаха з Клеберам. Сябелюбная лысая свіння. Тупая гадзіна з галавой, падобнай да яйка. Ну іх усіх к чортавай матары, усіх гэтых шалёных, эгаістычных, здрадлівых свінняў, якія заўсёды кіравалі Іспаніяй і камандавалі яе арміямі. К чортавай матары іх усіх — толькі не народ.

Ён зайшоў надта далёка, абліваючы пагардай і злосцю ўсіх разам, без разбору, — гэта было так несправядліва, што ён сам перастаў верыць сваім словам, і яго лютасць пачала сціхаць. Калі ўсё гэта праўда, дык навошта ты прыйшоў сюды? Гэта няпраўда, і ты сам гэта добра разумеш. Згадай, колькі сярод іх сапраўдных людзей, колькі людзей цудоўных. Яму зрабілася моташна ад сваёй несправядлівасці. Ён ненавідзеў несправядлівасць не меней, чым жорсткасць, і ён ляжаў, аслеплены лютасцю, але спакваля злосць пачала сціхаць, чырвона-чорная, сляпяя, смяротная злосць знікла зусім, і нарэшце ў яго галаве з'я-

віліся тая пустата, спакой, дакладнасць, халодная цвярозасць, якая бывае звычайна пасля фізічнай блізкасці з жанчынай, якую не кахаеш.

— Ах ты, беднае маё зайчанятка,— сказаў ён, павярнуўшыся да Марыі, што ўсміхалася ў сне і прыгарнулася да яго.— Калі б ты загаварыла са мной хвіліну назад, я б цябе ўдарыў. Якія ж мы, мужыкі, звяры, калі разлютуемся.

Ён пасунуўся бліжэй да дзяўчыны, абняў яе, унурыўся падбародкам у яе плячо і, лежачы так, узважаў, што яму трэба будзе зрабіць і як ён усё гэта зробіць.

Бадай, не так яно ўсё і блага, думаў ён. Сапраўды, не так яно і кепска. Я не ведаю, ці даводзілася каму яшчэ рабіць такое раней. Але пасля нас гэта будуць рабіць, і пры такіх самых цяжкіх абставінах. Калі толькі нам пашчасціць зрабіць гэта і іншыя людзі пра гэта даведаюцца. Так, калі іншыя даведаюцца. Калі толькі не будуць здзіўляцца, як яно ў нас выйшла. Нас замала, але трывожыцца няма чаго. Я ўзарву мост і з тымі, што ёсць. Божа, як добра, што я перастаў злавацца. Мне ажно дух перахапіла, усё адно як на ветры ў буру. Лютасць для мяне тая самая раскоша, якой ты не маеш права сабе дазволіць.

— Усё размеркавана, гуара,— ледзь чутна сказаў ён, дакрануўшыся вуснамі да пляча Марыі.— Цябе гэта мінула. Ты нават нічога не ведала. Мы загінем, але мост знішчым. Табе ні пра што не давядзецца трывожыцца. Вядома, бываюць на свеце і лепшыя вясельныя падарункі. Але ж нездарма кажучь, што няма нічога на свеце даражэйшага за спакойны сон. А ты спакойна праспала цэлую ноч. Паспрабуй надзець свой сон на палец, як заручальны прысцёнак. Спі, гуара, спі спакойна. Спі моцна, каханая. Я не буду будзіць цябе. Гэта ўсё, што я магу зараз табе зрабіць.

Ён ляжаў і пяшчотна абдымаў яе, адчуваючы яе дыханне, ён чуў, як б'ецца яе сэрца, і сачыў за тым, як павольна рухаецца час, па сваім гадзінніку.

РАЗДЗЕЛ ТРЫЦЦАЦЬ ШОСТЫ

Калі ён падышоў да пазіцыі рэспубліканцаў, Андрэс паклікаў вартавых. Дакладней, ён лёг на зямлю пад абрывістым схілам, апярэзаным патройным поясам калючага дроту, і гукнуў у напрамку бруствера з камення і зямлі. Суцэльнай лініі абароны тут не было, і ў цемрадзі ён лёгка

мог абмінуць гэтыя акопы і пранікнуць у глыб пазіцый рэспубліканцаў, перш чым яго затрымалі б. Але ён вырашыў, што будзе прасцей і бяспечней перайсці лінію фронту тут.

— Salud! — крыкнуў ён.— Salud, milicianos!¹

Ён пачуў, як кляцнуў затвор вінтоўкі. Потым з акопа, недзе збоку, прагучаў стрэл. У цемрадзі суха, аглушальна трэснула і зверху ўніз бліснула жоўтая стужка агню. Пачуўшы лясканне затвора, Андрэс лёг ніцма і ўнурыўся тварам у зямлю.

— Не страляйце, таварышы!— крыкнуў Андрэс.— Не страляйце! Я хачу падняцца да вас.

— Колькі вас там?— гукнуў хтосьці з акопа.

— Адзін я. Болей нікога.

— Хто ты такі?

— Андрэс Лопес з Вільяконехаса. З лагера Пабла. Іду з данясеннем.

— Вінтоўка і патроны ёсць?

— Ёсць, сябра.

— Без вінтоўкі і патронаў мы нікога не прымаем,— сказаў голас.— І болей трох чалавек за раз таксама нельга.

— Я адзін,— крыкнуў Андрэс.— З пільным даручэннем. Дазвольце мне падысці.

Ён пачуў, як яны перагаворваюцца за брустверам, але слоў не разабраў. Потым той самы голас крыкнуў зноў:

— Колькі вас?

— Адзін я. Болей нікога. Напрамілы бог.

У акопе зноў пачалі перагаворвацца. Потым пачуўся голас:

— Слухай, фашыст!

— Я не фашыст,— крыкнуў Андрэс.— Я guerrillero з атрада Пабла. Я нясу данясенне ў Генеральны штаб.

— Ён жа псіх,— пачуў ён нечы голас.— Кінь у яго гранату.

— Слухайце,— сказаў Андрэс.— Я адзін. Болей нікога няма. Не сысці мне з гэтага месца, так яно і ператак у святое прычасце — кажу я вам, я зусім адзін. Дазвольце мне падысці.

— Гаворыць, як добры хрысціянін,— сказаў нехта ў акопе і зарагатаў.

Потым пачуўся іншы голас:

— І ўсё-такі лепей кінуць у яго гранату.

— Не!— крыкнуў Андрэс.— Вы зробіце прыкрою памылку. Я з пільным даручэннем. Дазвольце мне падысці.

¹ Прывітанне, салдаты! (ісп.)

Акурат праз гэта ён і не любіў пераходзіць цераз лінію фронту — усё роўна: туды ці назад. Іншы раз бывала лепей, а калі і горш. Але каб зусім добра — такога не здаралася ніколі.

— Ты адзін?— зноў запыталіся зверху.

— *Me saço en la leche*¹,— крыкнуў Андрэс.— Колькі разоў казаць тое самае? Я адзін!

— Ну, калі адзін, дык падыміся на поўны рост і трымай вінтоўку над галавой.

Андрэс выпрастаўся і падняў абэруч карабін над галавой.

— Цяпер пералазь цераз дрот. Мы навялі на цябе *táquina*,— сказаў той самы голас.

Андрэс падышоў да першага рада калючага дроту.

— Без рук я не пералезу,— крыкнуў ён.

— Трымай рукі дагары!— загадаў яму голас.

— Я зачапіўся за дрот,— адказаў Андрэс.

— Шпурнуць бы ў яго гранату — дый канец,— сказаў нехта.

— Хай павесіць вінтоўку на плячо,— прапанаваў яшчэ адзін голас.— Як жа ён пералезе з узнятымі рукамі? Майце хоць трошкі розуму!

— Усе фашысты аднолькавыя,— сказаў іншы голас.— Высоўваюць адну ўмову за адной.

— Слухайце,— крыкнуў Андрэс.— Я не фашыст, я з атрада Пабла. Мы знішчылі фашыстаў болей, чым тыфус.

— Я чамусьці ніколі не чуў ні пра гэтага Пабла, які пра ягоны атрад,— сказаў той, хто быў, відаць, там за старшага.— Ані пра Пятра, ані пра Паўла, ані пра іншых святых і апосталаў таксама не чуў. Ані пра іхнія атрады. Перакiнь вінтоўку праз плячо і дапамагай сабе рукамі.

— Пакуль мы не разанулі па табе з *táquina*,— сказаў другі.

— *Qué roso amables sois!*— вылаяўся Андрэс.— Не вельмі вы зычлівыя!

Ён рушыў наперад, прадзіраючыся праз дрот.

— Зычлівыя?— крыкнуў нехта.— Мы на вайне, чалавеча.

— Яно і відаць,— сказаў Андрэс.

— Што ён там кажа?

Андрэс зноў пачуў лясканне затвора.

— Маўчу!— крыкнуў ён.— Я нічога не кажу. Не страляйце, пакуль я не пералезу праз гэты прокляты дрот.

¹ Испанская лаянка.

— Не смей ганіць наш дрот!— крыкнуў нехта.— А то зараз кінем гранату.

— Quiero decir, qué buena alambrada¹,— крыкнуў Андрэс.— Які прыгожы дрот! Гасподзь у прыбіральні! Які цудоўны дрот! Зараз я буду ў вас, браточкі.

— Кінець ў яго гранату,— пачуў ён зноў той самы голас.— Кажу вам, гэта быдзе самае разумнае.

— Браточкі,— сказаў Андрэс. Ён быў увесь змоклы ад поту і ведаў, што аматару кідаць гранаты нічога не варта шпурнуць адну ў яго.— Я што? Я нічога.

— Веру табе,— сказаў аматар кідаць гранаты.

— І правільна робіш,— сказаў Андрэс. Ён асцярожна пералазіў ужо праз трэці рад калючага дроту і быў каля самага акопа.— Я нічога. Але мне даручылі важную справу. Muu, muu serio².

— Воля вышэйшая за ўсё!— крыкнуў аматар кідаць гранаты.— Ты лічыш, што ёсць нешта вышэйшае за Волю?— спытаў ён з выклікам.

— Не, чалавеча,— з палёгкай сказаў Андрэс. Цяпер ён ведаў, што перад ім тыя самыя вар'яты, якія носяць чырвона-чорныя хусткі.— Viva la Libertad!

— Viva la F.A.I. Viva la S.N.T.³ — закрычалі ў адказ з акопа.— Хай жыве анарха-сіндыкалізм і воля!

— Viva nosotros! — крыкнуў Андрэс.— Хай жывём мы самі!

— Ён наш аднадумца!— сказаў аматар кідаць гранаты.— А я мог пачаставаць яго вось гэтай штучкаю.

Ён паглядзеў на гранату, якую трымаў у руцэ, і расчуліўся, калі Андрэс пералез цераз акопны насып. Абняўшы яго і не выпускаючы з рук гранаты, так што яна ўперлася Андрэсу ў лапатку, ён расцалаваў Андрэса ў абедзве шчакі.

— Я дужа рады, што ўсё абышлося добра, братка,— сказаў ён.— Я дужа рады.

— Дзе твой камандзір?— запытаўся Андрэс.

— Я тут камандзір,— азваўся нейкі чалавек.— Пакажы свае дакументы.

Ён увайшоў у бліндаж і пры свечцы прагледзеў дакументы: складзены ўдвая кавалачак шоўку — трохкаляровы, як сцяг Рэспублікі, з пячаткаю СВР у цэнтры,— і Salvo-conducto — ахоўнае пасведчанне, дзе было запісана імя Андрэса, яго ўзрост, месца нараджэння і занатавана дару-

¹ Я хачу сказаць, які прыгожы дрот (*icn.*).

² Вельмі, вельмі важную (*icn.*).

³ Хай жыве Федэрацыя анархістаў Іберыі! Хай жыве канфедэрацыя працы! (*icn.*)

чанае яму заданне — усё гэта Роберт Джордан напісаў на аркушыку з блакнота і засведчыў штампам СВР — і, нарэшце, данясенне Гольцу — чатыры згорнутыя аркушыкі. перавязаныя шнурком і запячатаныя воскам з адбіткам металічнай пячаткі СВР, умацаванай на канцы драўлянай ручкі гумовага штампа.

— Такія я ўжо бачыў, — сказаў начальнік паста і вярнуў Андрэсу кавалачак шоўку. — Яны ў вас ва ўсіх ёсць. Але без такой паперкі нічога не вартыя. — Ён узяў *Salvo-conducto* і зноў прачытаў яго з пачатку да канца. — Адкуль ты родам?

— З Вільяканехаса, — адказаў Андрэс.

— Што ў вас там расце?

— Дыні, — адказаў Андрэс. — Гэта ўсім вядома.

— Каго ты там ведаеш?

— А што? Хіба ты сам адтуль?

— Не, але бываць там даводзілася. Я з Аранхуэса.

— Пытайся пра каго хочаш.

— Раскажы пра Хасэ Рынкона.

— Таго, хто трымае шынок?

— Але.

— Лысы таўстун, крывы на адно вока.

— Ну, калі так, значыць, гэтая паперка сапраўдная, — сказаў ён і працягнуў яму аркушык. — А што ты там робіш, у фашысцкім тыле?

— Мой бацька пасяліўся ў Вільякасціні яшчэ да пачатку руху, — сказаў Андрэс. — Гэта на раўніне, за гарамі. Там мы і жылі, пакуль не пачаўся рух. З таго часу я ваюю ў атрадзе Пабла. Але я надта спяшаюся, братка, бо мне трэба як найхутчэй аддаць гэтае данясенне.

— А што там у вас робіцца, на фашысцкай тэрыторыі? — запытаўся начальнік паста. Яму не было куды спяшацца.

— Сёння ў нас было шмат *tomate*¹, — з гонарам сказаў Андрэс. — Сёння цэлы дзень на шляху ажно пыл курыўся. Сёння перабілі ўвесь атрад Сорда.

— А хто такі гэты Сорда? — пахмурна запытаў афіцэр.

— Важак аднаго з найлепшых партызанскіх атрадаў у гарах.

— Вам усім трэба было б перайсці на рэспубліканскую тэрыторыю і ўступіць у армію, — сказаў афіцэр. — А то развялі тую бязглуздную партызаншчыну. Вам трэба было б перайсці сюды і падпарадкавацца нашай дысцыпліне.

¹ Тут: цяжкасці (*icn.*).

А потым, калі спатрэбіцца, мы б самі пасылалі партызанскія атрады ў тыл ворага.

Андрэс мог пахваліцца амаль звышнатуральнай цярпліваасцю. Ён спакойна прадзіраўся праз дрот. І гэты допыт таксама не вывеў яго з раўнавагі. Яго не абурала і тое, што гэты чалавек не разумеў ні іх, ні таго, што яны робяць, і нічога нечаканага ў гэтых бязглуздых разважаннях для яго не было. І ў тым, што ўсё так зацягнулася, таксама не было нічога неспадзяванага, але цяпер яму трэба было ісці далей.

— Слухай, сорада, — сказаў ён, — зусім магчыма, што ты маеш рацыю. Але мне загадана ўручыць гэты пакет генералу, які камандуе Трыццаць пятай дывізіяй, якая на світанку распачне наступ у гэтых гарах, а зараз ужо позняя ноч, і я павінен рухацца далей.

— Які наступ? Што ты ведаеш пра гэты наступ?

— Я нічога не ведаю. Але мне трэба дабрацца да Навасерады, а потым далей. Адвядзі мяне да свайго начальніка, ён дасць мне якую машыну. Пашлі са мной каго-небудзь, толькі хутчэй, бо справа дужа пільная.

— Нешта мне ўсё гэта вельмі не падабаецца, — сказаў афіцэр. — Можна было б лепей падстрэліць цябе, калі ты падыходзіў да дроту.

— Ты ж бачыў мае дакументы, таварыш, і я растлумачыў табе, якое ў мяне заданне, — цярпліва адказаў яму Андрэс.

— Дакументы можна падрабіць, — сказаў афіцэр. — І такое заданне можа выдумаць любы фашыст. Я сам павяду цябе да начальніка.

— Добра, — адказаў Андрэс. — Хадзем хутчэй. Нам трэба спяшацца.

— Гэй, Санчэс. Перадаю табе камандаванне, — сказаў афіцэр. — Ты не горш за мяне ведаеш, што трэба рабіць. А я павяду вась гэтага так званага таварыша да камандзіра.

Яны рушылі неглыбокім акопам за грэбнем пагорка, і ў цемрадзі на Андрэса тхнула смуродам з зарасніку жаўтазелю, загаджанага абаронцамі гэтай вышыні. Ён не любіў гэтых людзей, падобных на беспрытульных дзяцей, — брудных, недысцыплінаваных, добрых, пшчотных, дурных, цёмных і заўсёды небяспечных, бо ў іх руках была зброя. Сам Андрэс у палітыцы не дужа каб разбіраўся, ён проста быў за Рэспубліку. Яму часта даводзілася слухаць гэтых людзей, і яны гаварылі прыгожа, і слухаць іх было прыемна, але самі яны яму не падабаліся. Якая ж гэта воля, калі

чалавек нагадзіць і не прыбярэ пасля сябе, думаў ён. Вальнейшага за ката нікога няма, але ж ён прыбірае сваё дзярмо. Кот — найлепшы анархіст. Пакуль яны не навучацца гэтаму ў ката, я не магу іх паважаць.

Афіцэр, які ішоў наперадзе, раптам спыніўся.

— Твой карабін яшчэ ў цябе? — спытаў ён.

— У мяне, — адказаў Андрэс. — А што?

— Давай яго сюды, — сказаў афіцэр. — А то яшчэ стрэліш мне ў спіну.

— Навошта? — запытаўся ў яго Андрэс. — Навошта мне страляць табе ў спіну?

— Хто цябе ведае, — сказаў афіцэр. — Я нікому не давяраю. Давай сюды карабін.

Андрэс скінуў карабін з пляча і перадаў яму.

— Калі табе падабаецца цягнуць яго, — сказаў ён.

— Так яно будзе лепей, — мовіў афіцэр. — Спакайней.

Яны ўпоцёмку спускаліся з узгор'я.

РАЗДЗЕЛ ТРЫЦЦАЦЬ СЁМЫ

Роберт Джордан ляжаў побач з дзяўчынай і сачыў за плынным часу па гадзінніку на руцэ. Час мінаў спакваля, амаль непрыкметна, бо гадзіннік быў маленькі і ён не мог бачыць секунднай стрэлкі. Але ўгледзеўшыся ў мінутную, ён выявіў, што калі як след засяродзіцца, дык можна амаль затрымаць яе рух. Ён ляжаў, дакранаючыся падбароддзем да галавы дзяўчыны, і калі адварочваўся, каб паглядзець на гадзіннік, дык адчуваў шчакоў яе кароткія стрыжаныя валасы, і яны былі мяккія, але спружыністыя і шаўкавістыя, як футра куніцы пад рукой, калі расшчэпліваеш клямры пасткі, выцягваеш яе адтуль і, трымаючы адной рукой, другой прыгладжваеш поўсць. Да горла яму падступіў клубок, калі валасы Марыі дакрануліся да яго шчакі, і ён прыгарнуў яе да сябе, шчымлівы боль разыходзіўся ад горла па ўсім целе. Ён нахіліў галаву, наблізіў вочы да гадзінніка; святлявая, падобная на дзёду стрэлка спакваля рухалася па левым баку цыферблата. Цяпер ён выразна бачыў яе рух і моцна прыціснуў Марыю да сябе, нібы намагаючыся заповоліць гэты рух стрэлкі. Ён не хацеў будзіць дзяўчыну, але не мог быць без яе зараз, калі надыходзіла апошняя гадзіна, і ён дакрануўся вуснамі да яе шыі за вухам і павёў імі далей, адчуваючы яе пяшчотную скуру і мяккі дотык валасоў. Ён глядзеў на стрэлку,

што рухалася па цыферблаце, і яшчэ мацней прыгарнуў да сябе Марыю і правёў кончыкам языка па яе шчацэ і па мочцы вуха і вышэй, па цудоўных звiлінах вушной ракавіны да мілага цвёрдага абадка ўверсе, і язык яго трымцеў. Ён адчуваў, як гэтае трымценне працінае змораную спустошанасць цела, бачыў, што мiнiтная стрэлка падкрадаецца пад вострым вуглом да самага верху цыферблата, дзе была пазначана трэцяя гадзiна. І тады ён павярнуў да сябе галаву соннай Марыі і дакрануўся губамі да яе вуснаў. Ён не цалаваў яе, толькі лёгенька вадзіў губамі па яе стуленых вуснах, адчуваючы іх пяшчотны дотык. Ён павярнуўся да яе, і па яе доўгім, лёгкім, пяшчотным целе прабегла трымценне, а потым яна ўздыхнула, усё яшчэ не прачынаючыся, а потым, усё не прачынаючыся, яна таксама абняла яго і прачнулася, і яе губы моцна, прагавіта прыпалі да яго губ, і ён сказаў:

— Балюча ж будзе.

І яна сказала:

— Не, не будзе.

— Зайчанятка.

— Не. Памаўчы.

— Зайчанятка маё.

— Памаўчы. Памаўчы.

І потым яны былі разам, і хоць стрэлка гадзiннiка, на якую ён цяпер ужо не глядзеў, пасоўвалася далей, яны ведалі: тое, што будзе з ім, Робэртам Джорданам, будзе і з ёй, Марыяй, і большага за тое, што ёсць цяпер, не будзе нічога; і што для іх — гэта ўсё, і назаўсёды, і гэта тое, што было, ёсць і будзе. Тое, што магло не прыйсці — прыйшло. Гэта прыйшло, і гэта было і раней, і заўсёды, і цяпер, цяпер, цяпер. Ох, цяпер, цяпер, цяпер, толькі цяпер, над усім цяпер. І няма iншага цяпер, апроч цябе, цяпер, і цяпер прарок твой. Цяпер і навакi цяпер. Хай падоўжыцца гэтае цяпер, цяпер, бо няма iншага, як тое, што ёсць цяпер. Так, цяпер. Благаю цябе, цяпер, толькі цяпер, і нічога iншага, толькі цяпер, і дзе ты, і дзе я, і дзе тыя iншыя, не пытайся, не трэба пытацца, ёсць толькі цяпер, заўсёды цяпер, ужо назаўсёды адно-адзiнае цяпер, і цяпер яно рушыла, яно падымаецца, яно ляціць, яно адлятае, яно iмчыць, яно ўздымаецца штараз вышэй і далей, яшчэ далей, і ўсё далей і далей; адзiн і адзiн — гэта адзiн, гэта разам, разам, разам, усё разам, і ўнiз разам, мякка разам, тужлiва разам, пяшчотна разам, радасна разам і песцiцца гэтым разам, і любiць гэта разам, і зноў разам на зямлi, і пад локцямi ссечаныя, прымятыя целама сасновыя галiнкі, што пахнуць

жывіцай і ноччу, і вось ужо зусім на зямлі, і паперадзе золак гэтага дня. Потым ён сказаў уголас, бо ўсё гэта было толькі ў яго думках і дагэтуль ён маўчаў:

— О Марыя, я кахаю цябе і дзякую табе за гэта.

А Марыя адказала:

— Памаўчы. Лепей памаўчым.

— Не, я буду гэта казаць, бо гэта дужа важна.

— Не.

— Зайчанятка...

А калі яна шчыльна прыгарнулася да яго і адварнула галаву, ён ціха запытаўся:

— Балюча, зайчанятка?

— Не,— адказала яна.— І я ўдзячна табе за тое, што зноў зазнала la gloria.¹

Потым яны ляжалі побач, ціха, дакранаючыся адно аднаго ўсім целам — нагамі, сцёгнамі, грудзьмі, плячыма,— толькі Роберт Джордан павярнуўся так, каб зноў бачыць свой гадзіннік, і Марыя сказала:

— Якія мы з табой шчаслівыя.

— Але,— сказаў ён.— Нам з табой дужа пашчасціла.

— Спаць ужо няма калі?

— Так,— сказаў ён.— Цяпер ужо хутка пачнецца.

— Тады давай устанем і пад'ядзім трохі.

— Добра.

— Слухай, цябе нешта непакоіць.

— Не.

— Праўда?

— Цяпер ужо не.

— А раней непакоіла?

— Так. Нядоўга.

— Я нічым не магу дапамагчы табе?

— Не,— адказаў ён.— Ты ўжо і так мне дапамагла.

— Ты пра што гэта? Гэта было для мяне.

— Гэта было для нас абаіх,— сказаў ён.— У гэтым ніхто не бывае адзін. Уставай, зайчаня, трэба апранацца.

Але яго разум — найлепшы яго сябра — вяртаўся да la gloria. Гэта зусім не тое, што glory², і не тое, што La Gloire³, пра якую пішуць і гавораць французы. Гэта акурат тое, што ёсць у андалузскіх народных песнях. Гэта было, пэўна, у Грэка, і ў Сан-Хуана дэ ла Круса, і ў іншых. Я не містык, але аспрэчваць гэта таксама неразумна, бязглузда,

¹ Узвышанае шчасце, асалода (ісп.).

² Слава, трыумф, прыгажосць (англ.).

³ Глорыя — каталіцкая малітва (фр.).

як аспрэчваць існаванне тэлефона, ці тое, што Зямля круціцца вакол Сонца, ці тое, што ў Сусвеце існуюць іншыя планеты, акрамя нашай.

Як мала мы ведаем з таго, што нам трэба ведаць! Я б хацеў, каб наперадзе ў мяне было доўгае жыццё, а не смерць, якая чакае мяне сёння, бо я шмат чаго даведаўся пра жыццё за гэтыя чатыры дні — куды болей, чым за ўвесь час дагэтуль. Я б хацеў дажыць да глыбокай старасці і мудрасці. Цікава, ці можна вучыцца да бясконцасці, ці для кожнага чалавека існуе мяжа пазнання таго, што яму наканавана зведаць? Мне здавалася, што я ведаю шмат такога, пра што я папраўдзе зусім нічога не ведаў. Я б хацеў, каб наперадзе ў мяне было болей часу.

— Ты мяне шмат чаму навучыла, гуар, — сказаў ён па-англійску.

— Што ты там гаворыш?

— Што я шмат чаму ад цябе навучыўся.

— Qué va, — сказала яна. — Бо ты ж адукаваны, а я не.

Адукаваны, падумаў ён. Я валодаю толькі часцінкай навукі. Самай малюпасенькай часцінкай ведаў. Шкада, што я памру сёння, бо цяпер я ўжо сёе-тое ведаю. Цікава, чаму ты навучыўся гэтаму сяму-таму толькі цяпер? Бо з-за нястачы часу так абвастрылася твая ўспрымальнасць? Нястача часу — бязглуздзіца. Табе трэба было б ужо ведаць такое. Я пражыў ужо цэлае жыццё ў гэтых гарах з таго часу, як прыйшоў сюды. Ансельма — мой самы старадаўні сябра. Я ведаю яго лепей, чым ведаю Чаба, лепей, чым Чарльза, лепей, чым Гая, лепей, чым Майка, а іх я ведаў добра. Брыдкаслоў Агусцін — гэта мой брат, а брата ў мяне ніколі не было, Марыя — маё сапраўднае каханне, мая жонка. А ў мяне ніколі раней не было сапраўднага кахання. Ніколі не было жонкі. Яна і за сястру мне, а ў мяне ніколі не было сястры, і за дачку, а ў мяне ніколі не было дачкі. Як жа не хочацца пакідаць усё гэтае — таке добрае і прыгожае.

Ён скончыў шнураваць сандалі на вераўчанай падэшве.

— Па-мойму, жыццё — дужа цікавая рэч, — сказаў ён Марыі.

Яна сядзела побач з ім, на спальным мяшку, абхапіўшы рукамі ногі ніжэй каленяў. Нехта адхіліў гуньку, што вісела над уваходам у пячору, і яны абое ўбачылі святло. Было яшчэ цёмна, і нішто яшчэ не прадвызначала прыходу ранку, хіба толькі зоркі: калі ён глядзеў праз сосны на неба. то бачыў, як нізка яны апускаліся. Але ў гэтым месяцы ранак надыходзіў хутка.

- Раберта,— сказала Марыя.
- Што, гуара?
- Сёння падчас бою мы будзем разам, праўда?
- Пасля таго, як ён пачнецца.
- А з самага пачатку?
- Не. Ты будзеш каля коней.
- Мне нельга быць разам з табой?
- Не. Сваю справу я магу зрабіць толькі сам, а я тры-вожыўся б за цябе.
- Але ты вернешся адразу, калі скончыш?
- Адразу,— сказаў ён і ўсміхнуўся ў цемрадзі.— Уставай, гуара, пойдзем паснедаем.
- А мяшок?
- Згарні яго, калі табе так хочацца.
- Мне дужа хочацца,— сказала яна.
- Давай я табе дапамагу.
- Не трэба. Я сама.

Яна апусцілася на калені, каб расправіць і згарнуць спальны мяшок, потым перадумала, паднялася з зямлі і страсянула мяшок так моцна, што ён ажно ляснуў у паветры. Потым зноў апусцілася на калені, разгладзіла мяшок і згарнула. Роберт Джордан падняў абодва рукзакі, трымаючы іх так, каб нічога не выпала з прарэзаў, і пайшоў паміж соснамі да ўвахода ў пячору, завешанаму задымленай гунькай. Калі ён адкінуў гуньку локцем і ўвайшоў у пячору, на яго гадзінніку было без дзесяці мінут тры.

РАЗДЗЕЛ ТРЫЦЦАЦЬ ВОСЬМЫ

Усе сабраліся ў пячоры. Мужчыны стаялі перад вогнішчам, якое раздзьмухвала Марыя. Пілар ужо заварыла каву ў саганку. Яна не клалася з таго часу, як разбудзіла Роберта Джордана, і цяпер, седзячы на табурэтцы ў задымленай пячоры, зашывала прарэз у другім рукзаку. Першы быў ужо зашыты. Вогнішча загарэлася і асвятліла яе твар.

— Пакладзі сабе яшчэ мяса,— звярнулася яна да Фернанда.— Набівай бруха, саромецца няма чаго. Усё адно доктара ў нас няма: ніхто тваё чэрава разразаць не будзе, калі што і здарыцца.

— Навошта ты такое плявузгаеш, жанчына? — сказаў Агусцін.— Язык у цябе, як у самай брыдкай шлюхі.

Ён стаяў, абапёршыся на ручны кулямёт са складзеным і прыціснутым да ствала трыножкам, кішэні яго адцягвалі гранаты, на адным плячы вісела торба з дыскамі, на другім — поўны патранташ. Ён курьў цыгарку і, падносячы конаўку з кавай да рота, дзьмухаў на каву дымам.

— Ты быццам хадзячая скабяная крама, — сказала яму Пілар. — І сотні крокаў ты з гэтым не зробіш.

— Qué va, жанчына, — адказаў Агусцін. — Ісці да-вядзецца з гары.

— А верхні пост? Туды трэба падымацца, — сказаў Фернанда. — А ўжо потым з гары.

— Узбяруся, як горны казёл, — сказаў Агусцін. — А дзе твой брат? — запытаў ён у Эладзію. — Твой любы брат змыўся?

Эладзію стаяў каля сцяны.

— Заткні ляпу, — сказаў ён.

Эладзію нерваваўся і адчуваў, што ўсім гэта відно. Ён заўсёды нерваваўся і злаваў перад боем. Падышоўшы да стала, ён пачаў набіваць кішэні гранатамі, дастаючы іх з абцягнутага скураю кошыка, што стаяў каля ножкі стала.

Роберт Джордан прысеў побач з ім на кукішкі і выцягнуў з кошыка чатыры гранаты. Тры з іх былі гранатамі Мілса — авальныя, з насечкаю, з масіўнага чыгуну.

— Адкуль яны ў вас? — спытаўся ён у Эладзію.

— Гэтыя? З Рэспублікі. Іх стары прынёс.

— Ну, як яны?

— Valen más que pesan¹, — сказаў Эладзію. — Золата, а не гранаты.

— Гэта я іх прынёс, — сказаў Ансельма. — Шэсцьдзесят штук у адной торбе. Дзевяноста фунтаў, Inglés.

— Вы ўжо карысталіся імі? — запытаў Роберт Джордан у Пілар.

— Qué va, карысталіся, — адказала жанчына. — З гэтымі самымі гранатамі Пабла захапіў пост каля Арэра.

Пачуўшы імя Пабла, Агусцін пачаў лаяцца. Роберт Джордан убачыў у святле вогнішча, як змяніўся твар у Пілар.

— Годзе, — рэзка абарвала яна Агусціна. — Хопіць ужо пра гэта гаварыць.

— Яны заўсёды ўзрываліся? — Роберт Джордан трымаў у руцэ пафарбаваную ў шэры колер гранату, спрабуючы пазногцем спуск.

— Заўсёды, — адказаў Эладзію. — Такого яшчэ не было, каб якая не ўзарвалася.

¹ Яны больш каштуюць, чым важаць (*исп.*).

— А як хутка?

— Як упадзе, так і выбухне. Хутка. Даволі хутка.

— А гэтыя?

Ён падняў гранату, падобную на бляшанку з-пад кансерваў, з драцяной пятлёй, абматаную тасёмкай.

— Гэта дрэнь,— адказаў яму Эладзію.— Яны хоць і ўзрываюцца, і агню шмат, але асколкаў зусім няма.

— Але ўзрываюцца заўсёды?

— Qué va, заўсёды!— сказала Пілар.— Ні з іх рыштункам, ні з нашым нічога не бывае пэўнага.

— Але ж вы самі казалі, што тыя ўзрываюцца заўсёды.

— Я не казала,— запярэчыла яму Пілар.— Ты пытаўся ў іх, а не ў мяне. Я такога не ведаю, каб гэтыя штукі ўзрываліся ўсе да адной.

— Усе ўзрываюцца,— настойваў на сваім Эладзію.— Не хлусі, жанчына.

— А ты адкуль ведаеш?— запыталася ў яго Пілар.— Кідаў іх Пабла. А ты нікога не забіў каля Атэра.

— Гэты вылюдак апошняй шлюхі...— пачаў быў Агусцін.

— Годзе,— рэзка абарвала яго Пілар. Потым працягвала далей:— Яны ўсе аднолькавыя, Inglés. Але рабрыстыя зручнейшыя.

Найлепей было б прывязаць па адной такой і адной такой да кожнага зараду, падумаў Роберт Джордан. Але рабрыстыя лягчэй і лепей можна замацаваць.

— Ты лічыш, што нам давядзецца кідаць гранаты, Inglés?— спытаў Агусцін.

— Магчыма,— адказаў Роберт Джордан.

Аднак, седзячы на кукішках і перабіраючы гранаты, ён падумаў: гэта немагчыма. Не разумею, як я мог ашукаць сам сябе. Нам прыйшоў канец акурат у тую самую хвіліну, калі яны акружылі Сорда, гэтаксама як прыйшоў канец Сорда, калі перастаў ісці снег. Проста чалавек не можа змірыцца з такой думкаю. А ты павінен і далей рабіць сваю справу, распрацоўваць план, ведаючы наперад, што яго немагчыма здзейсніць. Ты распрацаваў яго, а цяпер ведаеш, што ён нічога не варты. З людзьмі, якія ў цябе ёсць, ты, вядома, зможаш захапіць адзін з пастоў, але абодва пасты ты захапіць не зможаш. Ва ўсякім разе, ты ў поспеху не ўпэўнены. Не, не ашуквай сам сябе. Удзень, калі відно, ажыццявіць твой план немагчыма.

Захапіць адразу абодва пасты проста немагчыма. Пабла ведаў гэта з самага пачатку. Відаць, ён увесь час збіраўся ўцячы, аднак, калі акружылі Сорда, Пабла зразумеў, што

надышоў нам канец. Нельга распрацоўваць аперацыю, спадзеючыся на цуд. Ты загубіш іх усіх і нават не знішчыш моста, калі пачнеш аперацыю з тымі, хто ў цябе ёсць зараз. Ты загубіш Пілар, Ансельма, Агусціна, Прымітыва, пужлівага Эладзію, гультая-цыгана і Фернанда, а моста не знішчыш. І ты спадзяешся, што адбудзецца цуд і што Гольц атрымае ад Андрэса тваё данясенне і адкладзе наступ? Бо калі не адкладзе наступу, ты загубіш іх усіх, выконваючы гэты загад. І Марыю разам з усімі. Ты заб'еш і яе, выконваючы гэты загад. Няўжо ты не можаш уратаваць хоць бы Марыю? Пракляты Пабла, каб яго чэрці забралі, падумаў ён.

Не. Не трэба злавацца. Злосць зусім не лепшая за страх. Аднак, замест таго каб спаць з дзяўчынай, ты б лепей аб'ехаў з Пілар наваколле і сабраў людзей на падмогу. Так, думаў ён. А калі б са мной што-небудзь здарылася — не было б каму ўзрываць той мост. Так. Акурат таму ты і не паехаў нікуды. І каго іншага паслаць таксама было нельга, бо ты не маеш права рызыкаваць яшчэ адным чалавекам. Трэба было берагчы тых, каго маеш, і абдумаць план, разлічаны толькі на іх.

Але твой план — дзярмо. Кажу табе, дзярмо. Ты складаў яго ноччу, а зараз раніца. Раніцай начныя планы нічога не вартыя. Уначы ты думаеш адно, а раніцай усё выглядае іначай. І цяпер ты ведаеш, што план твой нічога не варты.

Ну, а Джон Мосбі здолеў бы выкруціцца вось з такіх неверагодных сітуацый? Вядома, здолеў бы. І сітуацыі, у якія ён трапляў, бывалі куды цяжэйшыя. Памятай толькі адно: нельга недаацэньваць фактару нечаканасці. Памятай гэта. Памятай: гэты фактар — не абы-што, толькі трэба выкарыстаць яго як след. Але ад цябе чакаюць зусім іншага. Ад цябе чакаюць не поспеху, разлічанага на цуд — няпэўнага, а поспеху безумоўнага. Але паглядзі: як яно ўсё павярнулася. Аднак, бадай, з самага пачатку ўсё пайшло не так, як трэба, а ў такіх выпадках чым далей — тым горш: гэта як камяк снегу, што коціцца з горкі.

Седзячы каля стала на кукішках, ён падняў галаву і ўбачыў Марыю, і яна яму ўсміхнулася. Ён усміхнуўся ёй у адказ аднымі губамі, узяў яшчэ чатыры гранаты і парасоўваў іх па кішэнях. Можна адкруціць дэтанатары і карыстацца толькі імі, падумаў ён. Але выбух гранаты наўрад ці пашкодзіць справе. Граната ўзарвецца разам з зарадам і не раскідае яго. Прынамсі, мне так здаецца. Не, я ў гэтым упэўнены. Хай у цябе будзе хоць крыху ўпэўненасці, сказаў ён сам сабе. Ты ж яшчэ ўчора ўвечары лічыў, што

вы з дзедам немаведама якія героі, а бацька твой — баязлівец. І ў цябе з'явілася на справе магчымасць даказаць, што ў цябе ёсць хоць крыху ўпэўненасці ў сабе самім.

Ён зноў усміхнуўся Марыі, але ўсмешкі не атрымалася, толькі напялася скура на скулах і наўкол рота.

Яна думае, што ты герой, сказаў ён сабе. А па-мойму, ты дзярмо. І чаго толькі ты не навыдумляў сабе! La gloria і ўсе тыя глупствы! У цябе былі цудоўныя ідэі, праўда? Увесь свет быў як на далоні, га? Ат, гарыць яна гарам, уся гэтая лухта!

Хопіць ужо, хопіць, сказаў ён сабе. Не трэба злавацца. Гэта самае лёгкае выйсце з такога становішча. Яно нікуды ад цябе не дзенецца. Табе зараз трэба сабраць усю сваю сілу волі. Няма чаго адмаўляцца ад усяго, што было, толькі таму, што табе давядзецца ўсё гэта страціць. Не будзь як тая гадзюка з перабітым хвостом, што сама сябе джаліць. І да таго ж табе, сабака, ніхто не перабіваў хрыбта. Цябе яшчэ нават ніхто не закрануў, а ты ўжо скуголіш. Прыберажы сваю злосць да бою. Тады яна табе спатрэбіцца.

Пілар падышла да яго з рюкзаком.

— Зашыла моцна — не парвецца, — сказала яна. — А гэтыя гранаты вельмі надзейныя, Inglés, Можаш быць упэўненым.

— Ну, як ты, Пілар?

Яна глянула на яго, пахітала галавой і ўсміхнулася. Ён падумаў: цікава, як яна ўсміхаецца — гэтаксама насілу, прымушаючы сябе, ці шчыра, ад сэрца? Хутчэй за ўсё шчыра.

— Добра, — адказала яна. Потым, прысеўшы побач з ім на кукішкі, спытала: — А сам ты што думаеш зараз, калі ўжо трэба пачынаць?

— Што нас замала, — хутка адказаў ёй Роберт Джордан.

— І я так думаю, — сказала яна. — Нас вельмі мала. — Потым дадала, звяртаючыся толькі да яго: — Марыя адна ўправіцца з коньмі. Мне там няма чаго рабіць. Мы іх стрыножым. Гэта кавалерыйскія коні — яны страляніны не спужаюцца. Я пайду на ніжні пост і зраблю ўсё, што павінен быў зрабіць Пабла. Такім чынам у цябе будзе на аднаго чалавека болей.

— Добра, — сказаў ён. — Я спадзяваўся, што ты сама гэта прапануеш.

— Слухай, Inglés, — сказала Пілар, пільна пазіраючы на яго. — Ты асабліва не турбуйся. Усё будзе добра. Памятай, што для іх усё гэта будзе неспадзявана.

— Так,— сказаў Роберт Джордан.

— І яшчэ адно, *Inglés*,— сказала Пілар так ціха, як толькі дазваляў ёй яе хрыплы голас.— Усё тое, што я казала табе пра тваю руку...

— Пры чым тут мая рука?— сярдзіта перабіў ён.

— Ты паслухай. Не сярдуй, хлопча. Усё тое пра руку — гэта цыганскія выдумкі. Я проста набівала сабе цану. Нічога такога на ёй не было.

— Досыць ужо пра гэта,— холадна сказаў ён.

— Не,— сказала яна.— Ты надта турбуешся і маеш на гэта падставы. Але ўсё будзе добра. Для гэтага мы і на свет нарадзіліся.

— Мне не патрэбны паліткамісары,— адказаў ёй Роберт Джордан.

Яна зноў усміхнулася прыязна і шчыра сваімі перасохлымі шырокімі губамі і сказала:

— Я цябе вельмі люблю, *Inglés*.

— Мне на ўсё гэта зараз напляваць,— сказаў ён.— Ніхто мне не дапаможа. *Ni tu, ni Dios*¹.

— Так,— хрыплым шэптам мовіла Пілар.— Я ведаю. Я проста хацела сказаць табе пра гэта. І не турбуйся. Мы зробім усё як след.

— А чаму б і не?— сказаў Роберт Джордан, і скура на яго твары ледзь зварухнулася ад кволай усмешкі.— Вядома, зробім. Усё будзе добра.

— Калі мы выходзім?— спытала Пілар.

Роберт Джордан зірнуў на гадзіннік.

— Хоць зараз,— сказаў ён.

Ён падаў адзін рукзак Ансельма.

— Ну, як ты, стары?— спытаў ён.

Ансельма дастругваў апошні кліночак па тым узоры, што даў яму Роберт Джордан. Гэта былі запасныя кліночкі, прыгатаваныя на ўсякі выпадак.

— Добра,— адказаў стары і кінуў галавой.— Пакуль што добра.— Ён выцягнуў перад сабой руку.— Глядзі,— сказаў ён і ўсміхнуўся. Рука яго не дрыжала.

— Вуено, у *qué*?²— сказаў яму Роберт Джордан.— Уся рука што, а ты паспрабуй выцягнуць адзін палец.

Ансельма прасцёр палец. Палец дрыжаў. Стары глянуў на Роберта Джордана і пахітаў галавой.

— І ў мяне дрыжыць. Глядзі,— Роберт Джордан паказаў.— Гэта ўласціва кожнаму чалавеку.

¹ Ні ты, ні бог (*icn.*).

² Ну і што? (*icn.*)

— А ў мяне гэтага не бывае,— сказаў Фернанда. Ён выставіў наперад указальны палец правай рукі. Потым левай.

— А плюнуць ты можаш?— спытаўся ў яго Агусцін і падмігнуў Роберту Джордану.

Фернанда адхаркнуўся і горда плюнуў на земляную падлогу пячоры, потым расцёр плявок нагой.

— Эй ты, брудны мул,— сказала яму Пілар.— Пляваў бы ў агонь, калі ўжо дужа захацелася пахваліцца сваёй адвагай.

— Я б ніколі не пляваў на падлогу, Пілар, калі б мы не ішлі адсюль назаўсёды,— з годнасцю сказаў Фернанда.

— Пасцеражыся сёння і глядзі, куды плюеш,— адказала яму Пілар.— Бо можаш плюнуць у такое месца, адкуль не выберашся.

— Вось чорная кошка,— усміхнуўся Агусцін.

Нервовае напружанне ў яго праяўлялася ў тым, што яму хацелася жартаваць, але ён адчуваў тое самае, што і ўсе іншыя.

— Гэта я жартам,— сказала Пілар.

— І я жартую,— сказаў Агусцін.— Але *me sago en la leche*¹, каб хутчэй ужо ўсё гэта пачалося!

— А дзе цыган?— спытаўся Роберт Джордан у Эладзію.

— Пры конях,— адказаў Эладзію.— Яго можна ўбачыць, калі выйсці з пячоры.

— А як ён?

Эладзію ўсміхнуўся.

— Страшэнна баіцца,— сказаў ён. Яму рабілася лягчэй, калі ён гаварыў пра чужы страх.

— Паслухай, *Inglés*...— пачала Пілар.

Роберт Джордан глянуў на яе і раптам убачыў, што яна растуліла рот і пазірае так, нібыта не верыць сваім вачам. Ён крута абярнуўся да ўвахода ў пячору і схпіўся за пісталет. Там, прытрымліваючы гуньку адной рукой, з аўтаматам, што выторкваўся з-за пляча, стаяў Пабла — плячысты, каржакаваты, даўно не голены — і яго маленькія з чырвонымі павекамі вочкі глядзелі наперад, ні на кім не спыняючыся.

— Ты...— не верачы сама сабе, сказала Пілар.— Ты...

— Я,— роўным голасам сказаў Пабла. Ён увайшоў у пячору.

¹ Испанская лаянка.

— Hola, Inglés,— прывітаўся ён.— Я прывёў пяцярых з атрадаў Эліяса і Алехандра. Яны там на версе з коньмі.

— А падрыўная машынка, а дэтанатары?— спытаў Роберт Джордан.— А іншыя прылады?

— Я кінуў усё са скалы ў рэчку,— сказаў Пабла, як і раней ні на каго не глядзячы.— Але замест дэтанатара можна выкарыстаць гранату, я ўсё ўжо абдумаў.

— Я таксама,— сказаў Роберт Джордан.

— У вас знойдзеца што-небудзь выпіць?— стомлена спытаў Пабла.

Роберт Джордан працягнуў яму сваю пляшку, і ён некалькі разоў паспешліва глынуў, потым выцер рот рукою.

— Што з табой робіцца?— спытала Пілар.

— Nada,— сказаў Пабла, яшчэ раз выціраючы рот.— Нічога. Я вярнуўся.

— А ўсё ж такі што з табою?

— Нічога. Была хвіліна слабасці. Я пайшоў, а цяпер вось зноў тут.— Ён павярнуўся да Роберта Джордана.

— En el fondo no soy cobarde,— сказаў ён.— Калі ра-зобрацца — я не баязлівец.

Значна горшы за баязліўца, падумаў Роберт Джордан. Хай мяне чэрці возьмуць у пекла, калі не так. Але мне прыемна бачыць цябе, сукінага сына.

— Мне пашчасціла раздабыць толькі пяцярых у Эліяса і Алехандра,— сказаў Пабла.— З каня не злезіў — усюды аб'ездзіў. Вас усяго дзевяць, і адным вам нізашто не ўправіцца. Я яшчэ ўчора ўцяміў гэта, калі Inglés усё абгаворваў. Нізашто ў свеце. На ніжнім пасту сямёра салдат і капрал. А што, калі яны падымуць трывогу ці пачнуць адстрэльвацца?— цяпер ён зірнуў на Роберта Джордана.— Ідучы адсюль, я думаў, што ты сам зразумееш, што гэта немагчыма, і адмовішся ад гэтай справы. Але потым, як выкінуў твае прылады, то пачаў думаць іначай.

— Мне прыемна бачыць цябе зноў,— сказаў Роберт Джордан. Ён падышоў да яго.— Мы абыдземся гранатамі. Усё будзе добра. А пра тое, што было,— забудзем.

— Не,— сказаў Пабла.— Для цябе я б нічога не зрабіў. Ты прынёс нам бяду. Гэта ўсё праз цябе. І Сорда загінуў праз цябе. Але калі я выкінуў твае прылады, то раптам адчуў сябе дужа самотным.

— Каб ты...— сказала Пілар.

— І тады я паехаў шукаць людзей, каб з гэтай справы нешта атрымалася. Я прывёў найлепшых, якіх толькі мог знайсці. Яны чакаюць на версе, бо я хацеў спачатку перагаварыць з вамі. Яны лічаць, што вajak — я.

— Ты і сапраўды важак,— сказала Пілар.— Калі хочаш быць ім.

Пабла зірнуў на яе і нічога не сказаў. Потым мовіў проста і спакойна:

— Я шмат перадумаў з таго часу, як здарылася тое з Сорда. І я вырашыў: калі ўжо паміраць, то паміраць усім разам. Але цябе, Inglés, я ненавіджу за тое, што ты нам усё гэта прынёс.

— Аднак, Пабла,— пачаў Фернанда. Ён усё яшчэ падбіраў хлебам мясную поліўку з міскі, яго кішэні былі напханыя гранатамі, праз плячо ў яго вісеў нагрудны патранташ.— Хіба ты не верыш, што аперацыя скончыцца ўдала? Пазаўчора ты ж сам казаў, што ўсё будзе добра.

— Пакладзі яму яшчэ мяса,— злосна сказала Пілар Марыі. Потым яна глянула на Пабла, і яе вочы пацяплелі.— Усё-такі ты ж вярнуўся, га?

— Няўжо ж не, жанчына,— сказаў Пабла.

— Ну што ж, добра, што ты вярнуўся,— сказала яму Пілар.— Я не верыла, што ты зусім збег, хоць на першы погляд здавалася, што ты кінуў нас назаўсёды.

— Пасля таго, што я зрабіў, мне самому было дужа цяжка, я не мог гэтага вытрываць болей,— спакойна адказаў ёй Пабла.

— Не мог гэтага вытрываць,— перадражніла яго Пілар.— Ды ты такога і чвэрці гадзіны не стрываеш.

— Не кпі з мяне, жанчына. Я ж вярнуўся.

— Добра, што ты вярнуўся,— зноў сказала яна.— Я ўжо гэта казалася, хіба ты не пачуў? Выпі кавы, і давайце ўжо збірацца. Мне моташна глядзець на гэтую камедыю.

— Гэта кава?— спытаў Пабла.

— Вядома, кава,— адказаў Фернанда.

— Дай мне трохі, Марыя,— сказаў Пабла.— Ну, як ты?— Ён глянуў на яе.

— Добра,— адказала Марыя і наліла яму ў конаўку кавы.— Будзеш мяса?

Пабла пакруціў галавой.

— No me gusta estar solo,— працягваў тлумачыць Пабла, звяртаючыся да Пілар, нібыта нікога там болей не было.— Кепска быць самотным. Учора я цэлы дзень ездзіў адзін, але самотным сябе не адчуваў, бо шчыраваў дзеля агульнай карысці. Але ж уначы. Nombre! Qué mal lo pasé!¹

¹ Божухна! Як жа пагана мне было! (ісп.)

— Усім добра вядомы твой папярэднік, знакаміты Іуда Іскарыёт, павесіўся,— сказала Пілар.

— Не трэба казаць так, жанчына,— мовіў Пабла.— Хіба ты не бачыш? Я ж вярнуўся. Не трэба нагадваць пра Іуду, і наогул не трэба болей пра гэта гаварыць. Я ж вярнуўся.

— Што гэта за людзі, якіх ты прывёў?— спыталася ў яго Пілар.— Ці варта было іх прыводзіць?

— *Son buenos*¹,— сказаў Пабла. Ён адважыўся глянуць Пілар у вочы, потым адварнуўся зноў.— *Buenos y malos*. Добрыя і дурныя. Гатовыя ісці на смерць і ўсё такое іншае. *A tu gusto*. Акурат на твой смак. Ты такіх любіш.

Пабла зноў паглядзеў Пілар у вочы і гэтым разам ужо не адварнуўся. Ён глядзеў ёй у вочы сваімі маленькімі парсочынымі вочкамі з чырвонымі павекамі.

— Эх ты,— сказала яна, і яе хрыпаты голас зноў загучаў лагодна.— Эх ты. Я так лічу: калі ў чалавека нешта калі было, нейкая часцінка таго застаецца ў ім назаўсёды.

— *Listo*²,— сказаў Пабла, цвёрда гледзячы ёй у твар.— Што б гэты дзень ні прынёс, я гатовы.

— Цяпер я веру, што ты сапраўды вярнуўся,— сказала яму Пілар.— Цяпер я веру. Але далёка ж ты ад нас хадзіў.

— Дай мне каўтнуць яшчэ раз з тваёй пляшкі,— сказаў Пабла Роберту Джордану.— І пойдзем.

РАЗДЗЕЛ ТРЫЦАЦЬ ДЗЕВЯТЫ

У цемрадзі яны падняліся схілам і выйшлі з лесу да вузкай цяніны. Кожны цягнуў на сабе немалую ношу, і таму рухаліся наперад марудна. Коні таксама ішлі з грузам, прымацаваным да сёдлаў.

— А калі што якое, клункі можна скінуць,— сказала Пілар, калі яны выходзілі.— Але калі нам пашэнціць усё гэта зберагчы, то ўсё яно спатрэбіцца, каб разбіць лагер на новым месцы.

— А дзе рэшта боепрыпасаў?— запытаўся Роберт Джордан, калі замацоўваў свае рукзакі.

— Вунь у тых уюках.

Роберт Джордан ішоў, згінаючыся пад цяжарам рукзака, каўнер курткі, кішэні якой былі набітыя гранатамі,

¹ Яны добрыя (*исп.*).

² Я гатовы (*исп.*).

уразаўся яму ў шыю. Цяжкі пісталет ёрзаў па сцягне, кішэні штаноў тапырыліся, поўныя магазінаў ад аўтамата. У роце ён яшчэ адчуваў смак кавы, у правай руцэ быў аўтамат, а левай ён безупынна падцягваў каўнер курткі, каб лямкі рукава не так рэзалі плечы.

— Inglés,— сказаў Пабла, што ішоў попlech з ім у цемрадзі.

— Што скажаш?

— Тыя людзі, якіх прывёў я, упэўнены, што справа выгарыць, бо іх прывёў сюды я,— сказаў Пабла.— Не кажы ім нічога такога, што магло б парушыць іх упэўненасць.

— Добра,— сказаў Роберт Джордан.— Але трэба зрабіць так, каб справа сапраўды выгарала.

— У іх пяцёра коней, sabes? ¹ — ухіліста і няпэўна сказаў Пабла.

— Добра,— адказаў Роберт Джордан.— Коней будзем трымаць разам, у адным месцы.

— Добра,— пагадзіўся Пабла і болей нічога не сказаў.

Наўрад ці ты сапраўды вярнуўся да канца да нас, братка ты мой Пабла, падумаў Роберт Джордан. Наўрад. Але адно тое, што ты вярнуўся,— ужо само па сабе цуд. Але наўрад ці цябе можна будзе калі-небудзь далучыць да святых.

— З тымі пяццю я ўпраўлюся не горш, чым гэта зрабіў бы Сорда,— сказаў Пабла.— Мы перарэжам дрот і адыдзем назад, да моста, як дамовіліся.

Мы ўжо абгаварылі ўсё гэта дзесяць мінут таму, падумаў Роберт Джордан. Цікава, чаму ён ізноў...

— Можа, нам пашчасціць-такі дабрацца да Грэдаса,— сказаў Пабла.— Я шмат думаў пра гэта.

Табе ў галаву, відаць, толькі што стрэльнаў нейкая геніяльная ідэя, падумаў Роберт Джордан. Яшчэ нейкае адкрыццё. Толькі не паверу я табе, што ты і мяне захопіш з сабой. Не, Пабла. Не дачакаешся ад мяне, каб я табе поўнасьцю паверыў.

З той самай хвіліны, як Пабла з'явіўся ў пячоры і сказаў, што прывёў з сабой яшчэ пяцярых, Роберт Джордан акрыў. Вяртанне Пабла развеела атмасферу трагедыі, якая, здавалася, навісла над усёй аперацыяй з таго часу, як пайшоў снег, і, пабачыўшы Пабла, ён хоць і не падумаў, што фартуна павярнулася да яго тварам — бо ў фартуну ён не верыў,— але адчуваў, што ўсё павярнулася на лепшае

¹ Разумееш? (ісп.)

і цяпер можна спадзявацца на поспех. Прадчуванне няўдачы знікла, і ён адчуваў цяпер, як упэўненасць напоўніла яго, нібы паветра, што спакваля нагнаваюць у спушчаную аўтамабільную камеру. Спачатку нібыта нічога не відаць, хоць пачатак пакладзены, і помпа павольна працуе, і гумавая камера трошкі варушыцца. Так уздымалася ў ім упэўненасць, нібы марскі прыліў ці сок, што разыходзіцца па дрэве, ажно пакуль ён, зрэшты, не адчуў адзнакі адпору ўсім ліхім прадчуванням, якія часта перарастаюць у сапраўдны баявы запал.

Гэта і было яго найвялікшым талентам, дарам, што рабіла яго сапраўдным воінам: здольнасць не толькі не зважаць, але і пагарджаць мажлівасцю няўдачы. Ён страчваў гэтую сваю якасць, калі яму даводзілася несці надта вялікую адказнасць за жыццё іншых людзей або выконваць неахайна спланаваныя ці неразумныя аперацыі. Бо ў такіх выпадках нельга было пазбегнуць думак пра няўдачу ці правал. І тут справа зусім не ў тым, што ён сам можа загінуць, — на гэтае можна не зважаць. Сам па сабе ён — нішто, ён ведаў гэта, і смерць — таксама нішто. У гэтым ён быў цвёрда ўпэўнены. Праўда, за апошнія некалькі дзён ён усвядоміў, што разам з іншай чалавечай істотай ён можа быць усім. Але ў глыбіні душы ён ведаў, што гэта выключны выпадак.

Гэта ў нас было, думаў ён. І ў гэтым маё найвялікшае шчасце. Можа, яно было мне даравана таму, што я ніколі пра яго не прасіў. Гэтага ў мяне ніхто не адбярэ, і сам я ўжо ніколі гэтага не страчу. Але сёння ўранку ўсё скончылася, і цяпер застаецца толькі справа, якую я павінен выканаць.

Што ж, сказаў ён сабе, я рады, што да цябе вяртаецца тое, чаго апошнім часам табе дужа бракавала. Бо ты зусім быў заняпаў духам. Мне нават было за цябе сорамна. Толькі ж я — гэта ты. І іншага «я», што магло б судзіць цябе, няма. Так, мы абое трохі паніклі. І ты, і я, і мы разам з табою. Ат, хопіць ужо. Кінь раздвойвацца, як шызафрэнік. Досыць і аднаго. Вось цяпер ты зноў такі, як трэба. Але паслухай, нельга ж думаць пра дзяўчыну ўвесь дзень. Адзінае, што ты зараз можаш зрабіць для яе, гэта паклапаціцца, каб яна была як мага далей ад усяго гэтага, і ты гэта зробіш. Усё сведчыць пра тое, што коней нам хопіць. Найлепшае, што ты можаш зрабіць для яе, гэта выканаць сваю справу як след і як найхутчэй, а потым выбрацца адгэтуль прэч, а думкі пра яе табе толькі пашкодзяць. Дык не думай пра яе наогул.

Прыняўшы такое рашэнне, ён спыніўся, чакаючы, пакуль Марыя падыдзе да яго разам з Пілар, Рафаэлем і коньмі.

— Ну, гуара,— сказаў ён Марыі ў цемрадзі,— як ты?

— Добра, Раберта.

— Ты не трывожся,— сказаў ён, пераклаўшы аўтамат у левую руку, а правай абняў яе за плечы.

— Я не трывожся,— сказала яна.

— Мы ўсё добра размеркавалі,— сказаў ён.— Ты будзеш з Рафаэлем пры конях.

— Я б хацела быць побач з табой.

— Не. Ты якраз патрэбна там, дзе коні.

— Добра,— сказала яна.— Там я і буду.

У гэтае імгненне нейкі конь заіржаў, і адразу ж з палляны за скалой яму адказаў яшчэ адзін пранізлівым, рэзкім іржаннем, якое раптам абарвалася.

Роберт Джордан угледзеў у цемрадзі наперадзе абрысы іншых коней. Ён прыбавіў кроку і падышоў да іх разам з Пабла. Побач з коньмі стаялі людзі.

— Salud,— сказаў Роберт Джордан.

— Salud,— адказалі яму ў цемрадзі.

Ён не мог разгледзець іх абліччаў.

— Гэта той Inglés, што пойдзе разам з намі,— сказаў Пабла.— Той дынамітчык.

Ніхто на гэта нічога не сказаў. Магчыма, яны проста паківалі галовамі ў змроку.

— Час рушыць, Пабла,— сказаў адзін з іх.— Хутка развіднее.

— Вы прынеслі яшчэ гранаты?— спытаў другі.

— Многа,— адказаў Пабла.— Набярыце сабе, колькі трэба, як даедзем і спешымся.

— Тады паехалі,— сказаў нехта яшчэ.— Мы ўжо і так паўночы тут пракавалі.

— Нола, Пілар,— сказаў адзін з іх жанчыне, што наблізілася да іх.

— Que me maten ¹, калі гэта не Пепе,— хрыплым голасам сказала Пілар.— Ну, як маешся, пастух?

— Добра,— адказаў ён.— Dentro de la gravedad.

— Што за конь у цябе?— запыталася ў яго Пілар.

— Пабла даў мне свайго сівага,— сказаў ён.— Добры конь.

— Пойдзем,— сказаў нехта яшчэ.— Ужо час. Няма чаго тут малоць языкамі.

¹ Каб мне праваліцца на гэтым месцы (*icn.*).

— А ў цябе як справы, Элісіо?— спыталася Пілар у яшчэ аднаго, калі той садзіўся на каня.

— Справы як справы,— груба адказаў ён.— Трэба ўжо ехаць, жанчына, справы вымагаюць.

Пабла сеў на гнядога.

— Ну, а цяпер памаўчыце і едзьце за мной,— сказаў ён.— Я пакажу, дзе мы пакінем коней.

РАЗДЗЕЛ САРАКАВЫ

Пакуль Роберт Джордан спаў, пакуль ён абдумваў, як знішчыць мост, і пакуль ён быў з Марыяй, Андрэс павольна ішоў да сваёй мэты. Да рэспубліканскіх пазіцый ён дабіраўся, абмінаючы фашысцкія пасты, так хутка, як толькі можа ўпоцёмкі ісці дужы, цягавіты селянін, які добра ведае мясцовасць. Але калі ён апынуўся на рэспубліканскай тэрыторыі, яго рух адразу запаволіўся.

Здавалася б, досыць яму будзе паказаць пропуск, пасведчанне з пячаткаю СВР, атрыманае ад Роберта Джордана, і пакет з тою самаю пячаткай,— і яго неадкладна правядуць куды трэба. Аднак ён з самага пачатку, яшчэ на перадавой, натрапіў на пахмурнага, недаверлівага камандзіра роты, які ўсё ўзяў пад сумненне.

Андрэс пайшоў з ротным да штаба батальёна, і батальённы камандзір, які перад пачаткам руху быў цырульнікам, выслухаў яго і адразу горача ўзяўся за справу. Гэты камандзір — яго звалі Гомес — вылаяў ротнага за дурасць, паляпаў Андрэса па спіне, пачаставаў яго дрэнным каньяком і сказаў, што ён сам колішні цырульнік, заўсёды марыў быць *guerrillero*¹. Потым ён разбудзіў свайго ад'ютанта, перадаў яму камандаванне батальёнам і паслаў веставага па матацыкліста, які спаў. Замест таго каб адправіць Андрэса да штаба брыгады з матацыклістам, Гомес вырашыў адвезці яго туды сам, каб было хутчэй. Андрэс учапіўся за пярэдняе сядзенне, і яны паімчалі з ровам, падскокваючы на выбоінах, па разбітай снарадамі горнай дарозе, абапал якой раслі высокія дрэвы; фара матацыкла выхоплівала з цемры пабеленыя камлі, вапна на якіх аблупілася, а кара была паабдзіраная асколкамі ды кулямі падчас баёў, што вяліся на гэтай дарозе ў першы год пасля пачатку руху. Яны збочылі да маленькага горнага курорта, дзе мясціўся

¹ Партызан (*ісп.*).

штаб брыгады, і Гомес спрытна, як спрактыкаваны гоншык, затармазіў і паставіў матацыкл да сцяны будынка. Заспаны вартавы выцягнуўся перад ім, калі Гомес прайшоў паўз яго да вялікага пакоя, сцены якога былі пазавешаны картамі, і сонны афіцэр з зялёным цэлулоідным брылём над вачыма сядзеў за сталом, на якім стаялі лямпа, два тэлефоны і ляжаў нумар «Мунда абрэра».

Афіцэр узняў вочы на Гомеса і сказаў:

— Чаго ты сюды прыпёрся? Хіба ты не ведаеш, што ёсць тэлефон?

— Мне трэба пабачыць Teniente-Coronel¹,— сказаў Гомес.

— Ён спіць,— сказаў афіцэр.— Святло тваёй фары я заўважыў яшчэ за мілю. Хочаш, каб нас абстралялі з гармат?

— Пакліч Teniente-Coronel,— сказаў Гомес.— Справа пільная.

— Табе ж кажуць, што ён спіць,— паўтарыў афіцэр.— Што гэта за бандыта ты прывёў? — Ён кінуў галавой у бок Андрэса.

— Гэта guerrillero з фашысцкага тылу. Ён прынёс важны пакет генералу Гольцу. На світанку генерал мае распачаць наступ за Навасерадай,— усхвалявана і вельмі сур'ёзна сказаў Гомес.— Напрамілы бог, разбудзі Teniente-Coronel.— Афіцэр паглядзеў на яго прыплюшчанымі вачыма, зацэненымі зялёным цэлулоідам.

— Усе вы з'ехалі з глузду,— сказаў ён.— Я нічога не ведаю ні пра генерала Гольца, ні пра наступ. Забірай з сабой гэтага прайдзісвета і вяртайся да свайго батальёна.

— А я табе загадваю разбудзіць падпалкоўніка,— сказаў Гомес, і Андрэс убачыў, як губы ў яго сцяліся.

— Ідзі ты ведаеш куды,— ляніва адказаў яму афіцэр і адварнуўся.

Гомес выцягнуў з кабуры цяжкі дзевяціміліметровага калібру пісталет і тыцнуў ім афіцэра ў плячо.

— Разбудзі яго, фашысцкая свалата!— крыкнуў ён.— Разбудзі, бо парашу на месцы.

— Супакойся,— сказаў афіцэр.— Надта ўжо вы, цырульнікі, народ гарачы.

Андрэс убачыў пры святле лямпы, як Гомесаў твар перасмыкнуўся ад нянавісці. Але Гомес стрымаўся:

— Разбудзі яго.

— Веставы!— зняважлівым тонам гукнуў афіцэр.

¹ Падпалкоўнік (*icn.*).

У дзвярах з'явіўся салдат, казырнуў і знік.

— Да яго сёння прыехала нявеста,— сказаў афіцэр і зноў унурыўся ў газету.— Ён, напэўна, страшэнна ўзрадуецца, пабачыўшы цябе.

— Такія, як ты, робяць усё, каб перашкодзіць нам выйграць вайну,— сказаў Гомес штабному афіцэру.

Той зрабіў выгляд, быццам не пачуў. Зноў утаропіўся ў газету і прамармытаў, нібыта сам да сябе:

— Чыстая камедыя гэтая газета!

— А чаму ты не чытаеш «Эль дэбатэ»? Вось гэтая газета прыйшлася б табе даспадобы.

Гомес назваў галоўны кансерватыўна-каталіцкі орган, што выходзіў у Мадрыдзе да пачатку руху.

— Не забывай, што я вышэй па пасадзе і што мой рапарт на цябе можа мець пэўную вагу,— сказаў афіцэр, не глядзячы на яго.— Я ніколі не чытаў «Эль дэбатэ». Не наводзь на мяне паклёпу.

— Ну, зразумела. Ты ж чытаў «АБЦ»,— сказаў Гомес.— Армія гніе ад такіх, як ты. Але мы пакладзём канец гэтаму. Невукі і цынікі ўстаўляюць нам палкі ў колы. Але першых мы навучым, а другіх знішчым.

— Вычысцім — вось належнае слова,— сказаў афіцэр, усё яшчэ не адрываючы вачэй ад газеты.— Вось тут пішуць, што твае слаўтыя рускія яшчэ некага ў сябе там вычысцілі. Там зараз прачышчаюць лепей, чым англійская соль.

— Якое б там ні было слова,— горача сказаў Гомес,— якое б там ні было слова, абы толькі ліквідаваць такіх, як ты.

— Ліквідаваць,— пагардліва сказаў афіцэр, нібы звяртаючыся сам да сябе.— Вось яшчэ адно навамоднае слоўца, якога няма ў іспанскай мове.

— Ну, тады расстраляць,— сказаў Гомес.— Гэта ўжо слова з іспанскай мовы. Цяпер зразумела?

— Зразумела, сябра, але не трэба так крычаць. Тут, у штабе брыгады, спяць яшчэ некалькі чалавек, акрамя падпалкоўніка, і твая гарачнасць дзейнічае на нервы. Вось чаму я заўсёды галюся сам. Не пераношу балбатні ў цырульнях.

Гомес паглядзеў на Андрэса і пахітаў галавой. Яго вочы блішчалі тым вільготным бляскам, што з'яўляецца ад лютасці і нянавісці. Але ён толькі пахітаў галавой і нічога не сказаў, прыберагаючы ўсё гэта надалей. За тыя паўтары гады, за якія ён даслужыўся да пасады камандзіра батальёна ў Сьеры, яго памяць захавала шмат такіх выпадкаў,

але цяпер, калі ў пакой увайшоў падпалкоўнік у піжаме, Гомес выцягнуўся і аддаў яму чэсць.

Падпалкоўнік Міранда, маленькі чалавечак з зямлістым тварам, праслужыў у арміі ўсё сваё жыццё, парушыў сваё сямейнае шчасце і страціў любоў жонкі, што засталася ў Мадрыдзе, пакуль ён псаваў свой страўнік у Марока. Ён зрабіўся рэспубліканцам, калі пераканаўся, што дамагчыся разводу не зможа (пра паляпшэнне страўніка наогул не магло ісці ніякай гаворкі), — палкоўнік Міранда пачаў грамадзянскую вайну ў званні падпалкоўніка. У яго было толькі адно жаданне: скончыць вайну ў тым самым званні. Ён няблага праявіў сябе пры абароне Сьеры і хацеў, каб яго і надалей пакінулі там на выпадак, калі зноў давядзецца абараняцца. На вайне ён пачуваў сябе намнога лепей, мабыць, ад таго, што еў меней мяса. Ён меў заўсёды з сабой вялікі запас соды, вечарамі папіваў віскі. Яго дваццацітрохгадовая каханка чакала дзіця, як большасць дзяўчат, што пачалі службу ў *milicianas*¹ у ліпені мінулага года, — і вось ён увайшоў у пакой, кінуў галавой у адказ на прывітанне Гомеса і працягнуў яму руку.

— Што цябе прывяло да нас, Гомес? — спытаў ён і потым звярнуўся да афіцэра за сталом, які быў начальнікам аператыўнага аддзела ў яго штабе: — Пепе, дай мне, калі ласка, закурыць.

Гомес паказаў яму дакументы Андрэса і данясенне. Падпалкоўнік мяльком глянуў на *salvoconducto*², потым на Андрэса, кінуў яму галавой, усміхнуўся і з прагнай цікаўнасцю агледзеў пакет. Ён памацаў пячатку, націснуў на яе ўказальным пальцам, потым вярнуў пасведчанне і данясенне Андрэсу.

— Ну як, нялёгка вам жывецца там, у гарах? — спытаў ён.

— Нічога, пане падпалкоўніку, — адказаў Андрэс.

— Табе растлумачылі, дзе прыблізна трэба шукаць штаб генерала Гольца?

— Пад Навасерадаю, пане падпалкоўніку, — адказаў Андрэс.

— *Inglés* сказаў, што штаб генерала Гольца будзе дзе-сьці пад Навасерадаю, справа ад яе, непадалёк ад перадавой.

— Які *Inglés*? — спакойна спытаў падпалкоўнік.

— *Inglés* — дынамітчык, які зараз там, з намі.

¹ Апалчэнне (*icn.*).

² Пасведчанне, пропуск (*icn.*).

Падпалкоўнік кіўнуў галавой. Гэта была яшчэ адна з неспадзяваных і невытлумачальных асаблівасцей гэтай вайны: «Inglés — дынамітчык, які зараз там, з намі».

— Гомес, ты лепей сам адвязі яго на матацыкле.— сказаў падпалкоўнік.— Напішы ім надзейнае salvoconducto да Estado Mayor генерала Гольца,— загадаў падпалкоўнік афіцэру з зялёным цэлулоідным брылём над вачыма.— Надрукуй яго на машынцы, Пепе. Што трэба возьмеш адсюль,— ён жэстам папрасіў Андрэса даць свой пропуск,— і пастаў дзве пячаткі.— Ён павярнуўся да Гомеса.— Сёння вам спатрэбіцца вельмі пераканальная папера. І гэта зразумела. Калі рыхтуецца наступ, трэба быць асцярожным. Я пастараюся, каб пасведчанне было вам выпісана надзейнае.— Потым ён звярнуўся да Андрэса вельмі ласкава:— Можа, ты хочаш есці ці вып'еш крыху?

— Не, пане падпалкоўніку,— сказаў Андрэс.— Я не галодны. Мяне пачаставалі каньяком на пасту, і, калі я яшчэ вып'ю чарку, мяне можа размарыць.

— Ты не звярнуў увагі, ці ёсць нейкі рух ці падрыхтоўка супраць маіх пазіцый, калі пераходзіў лінію фронту?— ветліва спытаў падпалкоўнік у Андрэса.

— Не, там не было нічога незвычайнага, пане падпалкоўніку. Ціха. Усё спакойна.

— Мне здаецца, я цябе бачыў у Серседылыі месяцы тры таму,— сказаў падпалкоўнік.

— Так, пане падпалкоўніку, бачылі.

— Так я і думаў.— Падпалкоўнік паляпаў яго па плячы.— Ты там быў са старым Ансельма. Ну як ён, жывы яшчэ?

— Жывы, пане падпалкоўніку,— адказаў Андрэс.

— Добра. Я вельмі рады,— сказаў падпалкоўнік.

Афіцэр паказаў яму надрукаваны на машынцы пропуск. Падпалкоўнік прачытаў паперу і падпісаў яе.

— А цяпер ідзіце,— звярнуўся ён да Гомеса і Андрэса.— Асцярожней з матацыклам,— сказаў ён Гомесу.— Фары не выключаі. Ад аднаго матацыкла бяды вялікай не будзе, а ехаць трэба асцярожна. Передайце маё прывітанне генералу Гольцу. Мы з ім пазнаёміліся пасля Пегерынаса.— Ён паціснуў ім абодвум руці.— Схавай дакументы за пазуху і зашпіліся,— сказаў ён.— На вялікай хуткасці вецер добра прадзьме.

Калі яны выйшлі, падпалкоўнік падышоў да шафкі, выцягнуў адтуль шклянку і пляшку, наліў сабе віскі і дадаў вады са збана, што стаяў на падлозе пад сцяной. Потым, трымаючы шклянку ў адной руцэ і павольна папіваючы

віскі, ён спыніўся перад вялікай картай, што вісела на сцяне, і пачаў вывучаць шанцы на поспех наступу пад Навасерадаю.

— Я рады, што там Гольц, а не я,— сказаў ён нарэшце афіцэру за сталом. Той не адказаў яму, і, азірнуўшыся на яго, падпалкоўнік убачыў, што той спіць, паклаўшы галаву на рукі. Падпалкоўнік падышоў да стала і засунуў абодва тэлефоны так, каб яны стаялі з абодвух бакоў стала каля галавы афіцэра. Тады падышоў да шафкі, наліў сабе яшчэ віскі, дадаў вады і зноў вярнуўся да карты.

Андрэс моцна ўчапіўся за сядзенне, на якім ехаў Гомес, нахіліў галаву ад ветру, і матацыкл з аглушальным ровам панёсся ў рассечаную фараю цемрадзь прасёлачнай дарогі, што адкрылася перад імі паміж высокімі цёмнымі абрысамі таполяў; прамень святла пацямнеў і зрабіўся жоўтым, калі дарога збегла ўніз, у туман па-над ручаём, потым зноў зрабіўся яркім і выразным, калі дарога пайшла ўгору, а потым, на скрыжаванні, іх фара выхапіла з цемрадзі шэрыя абрысы грузавікоў, што вярталіся паражняком з гор.

РАЗДЗЕЛ СОРАК ПЕРШЫ

Пабла спыніў каня і саскочыў у цемрадзі на зямлю. Роберт Джордан пачуў парыпванне сёдлаў і хрыплае дыханне, калі злазілі з коней іншыя, і бразганне аброці, калі адзін конь матляў галавою. На яго павеяла конскім потам і кіслым смуродам даўно не мытай вопраткі,— ад людзей, якіх прывёў Пабла, і задымленым, затхлым смуродам ад тых, хто жыў у пячоры. Пабла стаяў побач, ад яго тхнула вінным перагарам, і Роберту Джордану здалася, нібыта ў яго ў роце медная манета. Ён закурыў, прыкрыўшы цыгарку далонямі, каб не было відаць агню, глыбока зацягнуўся і пачуў, як Пабла зусім ціха сказаў:

— Пілар, здымі торбу з гранатамі, а мы тым часам стрыножым коней.

— Агусцін,— шэптам сказаў Роберт Джордан.— ты і Ансельма пойдзецца са мною да моста. Торба з дыскамі да та́quina ў цябе?

— Так,— адказаў Агусцін.— У мяне.

Роберт Джордан падышоў да Пілар, якая разам з Прымітыва здымала паклажу з каня.

— Слухай, Пілар,— ціха сказаў ён.

— Што табе?— хрыпла шапнула яна, адшпільваючы папругу пад конскім чэравам.

— Ты не забыла, што атакаваць пост можна толькі тады, як пачуеце бамбёжку?

— Колькі разоў можна паўтараць тое самае?— сказала Пілар.— Ты горш за старую бабу, Inglés.

— Гэта я толькі для пэўнасці,— сказаў Роберт Джордан.— А як толькі ўправіцеся з вартавымі, адыходзьце да моста і адтуль прыкрыйце дарогу і мой левы фланг.

— Я ўсё ўжо зразумела з першага разу, лепей ужо не растлумачыш,— шэптам адказала Пілар.— Ідзі займайся сваёй справай.

— І каб ніхто не рухаўся з месца, і не страляў, і не кідаў гранат, пакуль не пачуеце бамбёжкі,— ціха папярэдзіў Роберт Джордан.

— Хопіць ужо здэкавацца з мяне,— злосна прашаптала Пілар.— Я зразумела ўсё гэтае, яшчэ калі мы былі ў Эль Сорда.

Роберт Джордан падышоў да Пабла, які прывязваў коней.

— Я стрыножыў толькі тых, што могуць спалохацца. А гэтых прывязаў так, што досыць пацягнуць за вяроўку, і яны вольныя, вось бачыш?

— Добра.

— Я скажу дзяўчыне і цыгану, як з імі абыходзіцца,— шапнуў Пабла.

Людзі, якіх ён прывёў, кучкай стаялі збоку, абапёршыся на карабіны.

— Ты ўсё зразумеў?— спытаў у яго Роберт Джордан.

— Так,— адказаў Пабла.— Расправіцца з вартавымі. Перарэзаць правады. Потым назад, да моста. Прыкрываць мост, пакуль ты яго не ўзареш.

— І не пачынаць, пакуль не пачуеце бамбёжкі.

— Так.

— Ну, тады жадаю поспеху.

Пабла нешта прабурчаў. Потым сказаў:

— А ты будзеш прыкрываць нас вялікай та́quina і сваёй маленькай та́quina, калі мы будзем адыходзіць, га, Inglés?

— Не турбуйся,— сказаў Роберт Джордан.— Усё будзе зроблена як трэба.

— Тады ўсё,— сказаў Пабла.— Але прыкрываючы нас, трэба быць вельмі асцярожным, Inglés. Бо калі не праявіць асцярогі, то можна наламаць дроў.

— Я буду сам страляць з та́quina,— сказаў яму Роберт Джордан.

— А ты ўжо калі страляў з яе? Мне не хацелася б, каб Агусцін прыстрэліў мяне, хоць і з найлепшымі намерамі.

— Я ўжо не раз страляў з яе, кажу табе. І калі з другой та́quina будзе страляць Агусцін, я папярэджу яго, каб ён цэліў паверх ваших галоў. Каб браў вышэй.

— Тады ўсё,— сказаў Пабла. Потым дадаў ціха, нібы па сакрэце:— А коней усё ж замала!

Сукін сын, падумаў Роберт Джордан. Няўжо ён здагадаўся, што я раскусіў яго адразу?

— Я пайду пешшу,— сказаў ён.— Коні — гэта твая турбота.

— Не, Inglés, конь і для цябе знойдзеца,— ціха сказаў Пабла.— Коні знойдуцца для ўсіх.

— Гэта твая справа,— сказаў Роберт Джордан.— Пра мяне можаш не клапаціцца. А патронаў у цябе хапае для тваёй новай та́quina?

— Патроны ёсць,— адказаў Пабла.— Усё, што было ў кавалерыста, усё тут. Я толькі чатыры скарыстаў, калі выпрабоўваў яе ўчора ў гарах.

— Ну, мы пайшлі,— сказаў Роберт Джордан.— Трэба прыйсці туды як мага раней, каб добра замаскіравацца.

— Зараз усе пойдзем,— сказаў Пабла.— Suerte, Inglés¹.

Цікава, што ён, нягоднік, надумаў, спытаўся сам у сябе Роберт Джордан. Здаецца, я ведаю. Ну што ж, гэта яго справа, не мая. Дзякуй богу, што я ўпершыню бачу гэтых людзей.

Ён працягнуў у цемрадзі руку і сказаў:

— Suerte, Pablo,— і іх рукі сышліся ў поціску.

Працягваючы руку, Роберт Джордан думаў, што гэта будзе ўсё адно як ухапіць гадзюку ці дакрануцца да пракажонага. Ён не ведаў, якая ў Пабла рука. Але Паблава рука схавала ў цемрадзі яго руку і моцна, смела паціснула яе, і Роберт Джордан адказаў на той поціск.

Упоцёмку Паблава рука аказалася прыемнай навобмац, і калі Роберт Джордан паціснуў яе, ён меў дзіўнае пачуццё, самае дзіўнае за сённяшні ранак. Мы цяпер саюзнікі, падумаў ён. Саюзнікі дужа любяць паціскаць адзін аднаму руку. Ужо не кажучы пра ўзаемныя ўзнагароджанні і пацалункі ў абедзве шчакі, думаў ён. Я рады, што ў нас абышлося без гэтага. А саюзнікі, відаць, усе на

¹ Жадаю поспеху, англічанін (*icn.*).

адзін капыл. У глыбіні душы яны ненавідзяць адзін аднаго. Але гэты Пабла дужа дзіўны суб'ект.

— Suerte, Pablo,— сказаў ён і моцна паціснуў гэтую дзіўную, моцную, упэўненую руку.— Я прыкрыю цябе як след. Не турбуйся.

— Прабач мяне, што я ўзяў твае прылады,— сказаў Пабла.— Мяне быццам чорт нейкі падбіў.

— Але ты прывёў людзей, а нам акурат гэта і трэба.

— Я болей не буду дакараць цябе гэтым мостам, Inglés,— сказаў Пабла.— Цяпер я ўпэўнены, што ўсё скончыцца добра.

— Што вы тут робіце? Вы што, maricones¹? — пачуўся раптам з цемры голас Пілар.— Табе толькі гэтага і не ставала,— сказала яна Пабла.— Пойдзем, Inglés, годзе табе ўжо развітвацца. Глядзі, каб ён не сцягнуў рэшту твайго дынаміту.

— Ты не разумеш мяне, жанчына,— сказаў Пабла.— Я з Inglés разумею адзін аднаго.

— Цябе ніхто не разумее. Ні бог, ні твая родная маці,— сказала Пілар.— І я таксама не разумею. Хадзем, Inglés, развітайся са сваім стрыгунком, і пойдзем. Me saго en tu padre², я ўжо думаю, ці не збаяўся часам ты перад самымых выхадам быка.

— Маць тваю...— сказаў Роберт Джордан.

— Бо ў цябе сваёй не было,— весела прашаптала Пілар.— А цяпер пойдзем, бо мне хочацца як найхутчэй пачаць усё гэта і скончыць. А ты ідзі да сваіх,— сказала яна Пабла.— Хто ведае, ці надоўга хопіць ім іх рашучасці. У цябе там ёсць двое — хоць прыплаці, я б іх нізашто не ўзяла. Гукні іх, і ідзіце.

Роберт Джордан узяў рукзак на плечы і пайшоў да коней, дзе была Марыя.

У яго з'явілася нейкае дзіўнае пачуццё, нібыта ён ужо казаў гэта самае некалі раней і нібыта нейкі цягнік павінен вось-вось адысці, так, хутчэй за ўсё, нібыта гэта цягнік і нібыта ён стаіць на платформе чыгуначнай станцыі.

— Да пабачэння, Раберта,— сказала яна.— Беражы сябе.

— Абавязкова,— адказаў Роберт Джордан.

Ён нахіліўся, каб пацалаваць яе, і рукзак ссунуўся яму на карак — ад нечаканасці ён ажно ўдарыўся лбом з Марыяй. І яму здалася, нібыта гэта таксама было з ім некалі раней.

¹ і ² — іспанскія лаянкі.

— Не плач,— сказаў ён, адчуваючы няёмкасць не толькі з-за гэтага цяжкага рукака.

— Я не плачу,— сказала яна.— Толькі хутчэй вяртайся.

— Не палохайся, калі пачуеш страляніну. Страляніны сёння будзе шмат.

— Не, я не буду баяцца. Але вяртайся хутчэй.

— Да пабачэння, гуара,— з нейкай няёмкасцю сказаў ён.

— Salud, Раберта.

Роберт Джордан ніколі не пачуваў сябе такім маладым з таго самага часу, калі ён ехаў цягніком з Рэд-Лоджа да Білінгса, а ў Білінгсе мела быць перасадка; ён тады ўпершыню ехаў у школу. Ён баяўся ехаць туды і не хацеў, каб хто-небудзь даведаўся пра яго страх, і на станцыі, і за хвіліну да таго, як праваднік узяў яго чамадан з платформы, ён збіраўся ўжо ўзлазіць на першую прыступку вагона, аднак акурат у гэтае імгненне бацька пацалаваў яго на развітанне і сказаў: «Хай не пакіне нас гасподзь, пакуль мы будзем у разлуцы». Яго бацька быў дужа набожны і сказаў гэта шчыра і проста. Але вусы ў яго былі мокрыя, і ў вачах стаялі слёзы, і Роберта Джордана так усё гэта збянтэжыла — павітыя слязьмі пранікнёныя словы і развітальны бацькоўскі пацалунак,— што ён раптам адчуў сябе шмат старэйшым за бацьку, і яму зрабілася да таго шкада бацьку, што ён насілу здолеў тое вынесці.

Поезд рушыў, а ён усё яшчэ стаяў на пляцоўцы апошняга вагона і глядзеў, як станцыя і помпа ўсё меншаюць і меншаюць,— і вось яны ўжо зусім маленькія, быццам цацачныя,— а рэйкі, перакрыжаваныя шпаламі, спакваля збягаюцца ў адну кропку пад мерны грукат колаў, якія везлі яго прэч ад дому.

Праваднік сказаў: «Бацьку, відаць, цяжка з табой развітвацца, Боб».—«Так»,— адказаў ён, гледзячы на зараснікі палыну ўздоўж палатна чыгункі паміж тэлефоннымі слупамі і пыльнай дарогай, што бегла побач. Ён глядзеў, ці не пакажацца дзе курапатка.

«А табе не хочацца ехаць у школу?»—«Не, вельмі хочацца»,— сказаў ён шчыра. Калі б ён сказаў гэта раней, гэта было б няпраўда, але ў тую хвіліну гэта была праўда, і, развітваючыся з Марыяй, ён зноў пачуваў сябе зусім маладым, як тады, перад адыходам цягніка. Зараз ён пачуваў сябе нязграбным, і ён развітваўся з Марыяй, нібыта школьнік з дзяўчынкаю на ганку, не ведаючы, пацалаваць яе ці не. Потым ён зразумеў, што пачуццё няёмкасці ідзе не ад развітання. Пачуццё няёмкасці — ад той сустрэчы,

якая яшчэ будзе наперадзе. Развітанне — гэта толькі часцінка той ніякаватасці, што находзіла на яго з думкай пра сустрэчу, якая чакае яго наперадзе.

Зноў у цябе пачынаецца, сказаў ён сабе. Але я лічу, што не знойдзеш чалавека, які б не пачуваў сябе надта маладым для гэтага. Ён не хацеў называць гэта так, як трэба было назваць. Годзе, сказаў ён сабе. Досыць. Табе яшчэ рана дзяцініцца.

— Да пабачэння, гуара,— сказаў ён.— Да пабачэння, зайчанятка.

— Да пабачэння, мой Раберта,— адказала яна, і ён пайшоў туды, дзе стаялі Ансельма і Агусцін, і сказаў:— *Vámonos*.

Ансельма падняў цяжкі рюкзак. Агусцін, які ўсклаў усё на плечы яшчэ ў пячоры, стаяў, прыхіліўшыся да дрэва, і за яго спіны над торбай тырчала дула кулямёта.

— Добра,— сказаў ён.— *Vámonos*.

Усе трое рушылі схілам уніз.

— *Buena suerte*¹, дон Раберта,— сказаў Фернанда, калі яны праходзілі паўз яго. Фернанда сядзеў на кукішках за некалькі крокаў ад таго месца, дзе яны праходзілі, але сказаў ён гэта з вялікай годнасцю.

— І табе *buena suerte*, Фернанда,— адказаў Роберт Джордан.

— І ў тым, што ты зараз робіш,— сказаў Агусцін.

— Дзякуй, дон Раберта,— адказаў Фернанда, не звяртаючы ўвагі на Агусціна.

— Гэта не чалавек, а нейкі цуд, *Inglés*,— шапнуў Агусцін.

— Гэта праўда,— сказаў Роберт Джордан.— Табе дапамагчы? Ты нагрузіўся, як конь-ламавік.

— Нічога,— сказаў Агусцін.— Я такі рады, што мы ўжо пачалі.

— Гавары цішэй,— папярэдзіў Ансельма.— Цяпер трэба гаварыць як мага меней і як мага цішэй.

Яны асцярожна спускаліся схілам, Ансельма наперадзе, за ім Агусцін, потым Роберт Джордан, ступаючы вельмі абачліва, каб не паслізнуцца, адчуваючы апалую ігліцу пад вераўчанымі падэшвамі; воць наткнуўся на корч, выцягнуў руку наперад, і яна торкнулася ў халодны метал кулямёта і складзены трыножак. Ён ссоўваўся бокам уніз па схіле, сандалі коўзаліся, узрыхляючы мяккую зямлю, і ён зноў выцягваў левую руку, і нарэшце яна намацала шурпатую

¹ Жадаю поспеху (*icn.*).

сасную кару, а потым гладкую палоску на камлі, і ён падняў далонь, ліпкую ад жывіцы, што выступіла там, дзе была зроблена зарубка, і яны спусціліся стромкім лясістым схілам узгорка да таго месца, адкуль Роберт Джордан і Ансельма назіралі за мостам у першы дзень.

Ансельма наткнуўся ў цемры на сасну, схапіў Роберта Джордана за руку і зашаптаў так ціха, што той ледзь пачуў яго:

— Глядзі. У іх агонь у жароўні.

Слабенькі агеньчык свяціўся акурат у тым месцы, дзе — Роберт Джордан ведаў — дарога падыходзіла да моста.

— Вось адгэтуль мы назіралі ў першы дзень, — сказаў Ансельма. Ён узяў руку Роберта Джордана, пацягнуў яе ўніз і паклаў на маленькую свежую зарубку на камлі трохі вышэй каранёў. — Гэтую зарубку тады зрабіў я, пакуль ты назіраў за мостам. Вось тут, правей, ты хацеў паставіць máquina.

— Тут і паставім.

— Добра.

Яны паклалі рукзакі на зямлю каля сасны і пайшлі следам за Ансельма да невялікай роўнай палянкі, дзе кучкай раслі маладыя сасонкі.

— Тут, — сказаў Ансельма. — Вось тут.

— Адгэтуль, калі развіднее, — зашаптаў Роберт Джордан Агусціну, прысеўшы на кукішкі за сасонкамі, — ты ўбачыш невялікую частку дарогі і ўезд на мост. Ты будзеш таксама бачыць увесь мост і невялікую частку дарогі з другога боку, а далей яна хаваецца за скалой.

Агусцін маўчаў.

— Ты будзеш ляжаць тут, пакуль мы будзем рыхтаваць выбух, а калі хто з'явіцца зверху ці знізу — адразу страляй.

— Адкуль ідзе тое святло? — спытаў Агусцін.

— З будкі па той бок моста, — адказаў Роберт Джордан.

— Хто зоймецца вартавымі?

— Мы з Ансельма, я табе ўжо казаў. Але калі мы іх не адолеем, страляй па абедзвюх будках і па вартавых, калі ўбачыш іх.

— Так. Пра гэта ты мне ўжо казаў.

— Пасля выбуху, калі Пабла з сваімі людзьмі выбяжыць з-за скалы, страляй над імі, калі за імі будуць гнацца. Ва ўсякім разе, страляй як мага вышэй, паверх іх галяў, але так, каб спыніць пагоню. Усё зразумеў?

— А як жа? Ты і ўчора казаў тое самае.

— Пытанні ёсць?

— Няма. Я захапіў з сабой дзве торбы. Можна набраць у іх зямлі з пагорка, вышэй, адкуль не відаць, і прынесці сюды.

— Толькі тут не капай. Табе трэба замаскіравацца гэтаксама старанна, як тады, калі мы былі на версе.

— Добра. Я прынясу зямлю яшчэ ўпоцемку. І торбы ўладкую так, што іх не будзе відно. Вось пабачыш.

— Адгэтуль да моста вельмі блізка. Sabes? Удзень гэтае месца добра праглядаецца знізу.

— Не турбуйся, Inglés. Ты куды цяпер?

— Я сыду трохі ніжэй са сваёй маленькай máquina. Стары зараз перабярэцца на той бок, каб адразу выбегчы да будкі, якая месціцца на тым канцы моста. Яна ж выходзіць на той бок.

— Тады ўсё,— сказаў Агусцін.— Salud, Inglés. Тытунь у цябе ёсць?

— Курыць нельга. Надта блізка.

— Я не буду. Толькі патрымаю цыгарку ў роце. Закуру потым.

Роберт Джордан працягнуў яму пачак, і Агусцін узяў тры папярсы і заткнуў іх за пярэдні клапан сваёй пляскатай пастухоўскай шапкі. Ён паставіў ножкі кулямёта паміж сасонкамі і пачаў навобмацак разбіраць сваю паклажу і раскладаць усё так, каб было пад рукой.

— Nada mas,— сказаў ён.— Больш нічога.

Ансельма і Роберт Джордан пакінулі яго там і вярнуліся да сваіх рукакоў.

— Дзе б іх паставіць?— шэптам спытаў Роберт Джордан.

— Па-мойму, тут. А ты ўпэўнены, што пацэліш адгэтуль у вартавога з маленькай máquina?

— Гэта тое самае месца, дзе мы ляжалі ў першы дзень?

— Тое самае дрэва,— адказаў Ансельма так ціха, што Роберт Джордан ледзь пачуў і здагадаўся, што гаворыць стары, не варушачы губамі, як тады, у першы дзень.— Я зрабіў зарубку нажом.

У Роберта Джордана зноў з'явілася такое пачуццё, нібыта ўсё гэта ўжо было раней, але цяпер яно ўзнікла проста таму, што ён паўтарыў сваё пытанне, а стары свой адказ. Гэтаксама было, калі Агусцін спытаў у Роберта Джордана пра вартавых, хоць і ведаў наперад адказ на сваё пытанне.

— Адгэтуль блізка. Нават вельмі блізка,— шапнуў ён.— Аднак святло падае ззаду. Гэта надта зручнае месца.

— Ну, тады я пайду на той бок і залягу насупраць будкі,— сказаў Ансельма. А потым дадаў:— Ты прабач мне, Inglés. Але каб не было памылкі. Раптам я някемлівы.

— Што?— вельмі ціха, на адным дыханні.

— Ты растлумач яшчэ раз, каб я ўсё ведаў дасканала.

— Як толькі я выстралю, ты таксама страляй. Калі заб'еш свайго, бяжы да мяне. Рукзакі будуць са мной, і ты дапаможаш мне закласці зарады. Я табе ўсё скажу. Калі са мной што-небудзь здарыцца, зробіш усё сам, як я табе паказваў. Не спяшайся, рабі ўсё як след, забі тыя драўляныя кліночкі глыбока, гранаты прымацуй добра.

— Мне ўсё зразумела,— сказаў Ансельма.— Я ўсё запамніў. Цяпер пайду. Ты схавайся лепей, Inglés, хутка світанак.

— Перш чым страляць,— сказаў Роберт Джордан,— перадыхні і цэлься напэўна. Уяві сабе, што перад табой не чалавек, а проста мішэнь, de acuerdo? ¹ Бяры на мушку не ўсю яго постаць, а нейкую пэўную кропку. Цэлься ў живот, калі ён будзе стаяць тварам да цябе. Калі будзе стаяць спіной — цэлься ў спіну. Слухай, стары. Калі ён будзе сядзець, то, як толькі я пачну страляць, ён падхопіцца, перш чым пабегчы ці прыгнуцца да зямлі. А калі ён выпрастаецца — страляй адразу. Не чакай. Толькі бі напэўна. Падыдзі крокаў на пяцьдзесят. Ты ж паляўнічы. Для цябе тут няма нічога складанага.

— Я зраблю, як ты загадаеш,— мовіў Ансельма.

— Добра. Гэта мой загад,— сказаў Роберт Джордан.

Добра, што я не забыў выказаць гэта ў форме загаду, падумаў ён. Старому так будзе лягчэй. Так для яго хоць крыху паменшае грэх. Спадзяюся, што ён акурат так пачувае сябе. Я добра памятаю, што ён казаў мне пра забойства чалавека.

— Так, гэта мой загад,— паўтарыў ён.— А цяпер ідзі.

— Ме voу,— сказаў Ансельма.— Ну, да хуткай сустрэчы, Inglés.

— Да сустрэчы, стары,— адказаў Роберт Джордан.

Ён згадаў свайго бацьку на чыгуначнай станцыі і слёзы, калі ён развітваўся з ім і не сказаў старому ні «бывай», ні «жадаю поспеху».

— Дула вінтоўкі працёр?— шэптам спытаў ён.— А то куля не туды паляціць.

¹ Тут: добра? (*исп.*)

— Яшчэ там, у пячоры, — адказаў Ансельма. — Я іх усе прачысціў шомпалам.

— Ну, да хуткай сустрэчы, — сказаў Роберт Джордан, і стары рушыў шырокай, лёгкай хадой паміж дрэў, нячутна ступаючы вераўчанымі падэшвамі.

Роберт Джордан ляжаў на ўсланай сасновай ігліцай лясной зямлі і чакаў першага шоргату сосен на ветры, які заўсёды ўсчынаецца на світанку. Ён выцягнуў з аўтамата магазін і некалькі разоў адцягнуў і адпусціў затвор. Потым, адцягнуўшы яго яшчэ раз, перавярнуў зброю ў руках, прыклаў упоцёмку дула да вуснаў і прадзьмуў яго, адчуваючы на языку масляністы слізкі метал. Ён пералажыў аўтамат у левую руку затвора дагары, каб туды не заляцелі ні ігліца, ні порах, і павыпіхваў вялікім пальцам усе патроны з магазіна на насоўку, якую разаслаў перад сабой. Потым навобмацак уставіў патроны, адзін за адным, назад у магазін. Цяпер магазін зноў зрабіўся важкім, і Роберт Джордан уставіў яго назад і пачуў, як той ляснуў і стаў на месца. Ён ляжаў за камлём ніцма, паклаўшы аўтамат на левую руку, і глядзеў на агеньчык унізе. Часам агеньчык знікаў, і ён здагадваўся, што гэта вартавы ў будцы затуляе сабой жароўню. Роберт Джордан ляжаў і чакаў світанку.

РАЗДЗЕЛ СОРАК ДРУГІ

Пакуль Пабла вяртаўся ў пячору і пакуль атрад спускаўся з гары, туды, дзе яны пакінулі коней, Андрэс набліжаўся да штаба Гольца. Разам з Гомесам яны выехалі на галоўную Навасерадскую аўтастраду, па якой з гор рухаліся ўніз грузавікі. Там быў кантрольны пост, аднак калі Гомес паказаў вартавому пропуск, атрыманы ад падпалкоўніка Мірандзі, той пасвяціў на паперку кішэнным ліхтарыкам, паказаў яе другому вартавому, потым вярнуў пропуск Гомесу і аддаў яму чэсць.

— Siga, — сказаў ён. — Едзьце далей. Але фару выключыць.

Матацыкл зноў зароў. Андрэс учапіўся за пярэдняе сядзенне, і яны паехалі далей, асцярожна лавіруючы сярод грузавікоў, што бясконцай калонай з выключанымі фарамі накіроўваліся ўніз. Зрэдку сустракаліся гружаныя машыны, што ішлі ўгору, і ўсе яны ўздымалі пыл — Андрэс не бачыў яго ў цемрадзі, але адчуваў, як пыл б'е яму ў твар і скрыпіць на зубах.

Яны пад'ехалі ўсутыч да задняга борта нейкага груза-віка, матацыкл зачмыхаў, нарэшце Гомес дадаў газу і абагнаў гэты грузавік, потым другі, трэці, чацвёрты, а на-сустрач, па левай палове аўтастрады, з грукатам кацілі ін-шыя машыны. Цяпер ззаду ў іх ішоў легкавы аўтамабіль, і яго клаксан безупынна ўрываўся ў грукат грузавікоў, спавітых пылам; потым ён бліснуў фарамі, што асвятлілі жоўтую хмару пылу, і праімчаў міма, са скрыгатам — бо шафёр пераклучыў хуткасць, — і настойліва, пагрозліва завываючы клаксанам.

Потым яны трапілі ў затор — увесь рух наперадзе спыніўся, і, лавіруючы паміж санітарнымі машынамі, штабнымі легкавушкамі, браневікамі, яшчэ і яшчэ браневі-камі, падобнымі да непаваротлівых, цяжкіх, металічных чарапах з узнятымі на дыбкі ў непаспеўшым асесці пыле жараламі гармат, яны выехалі да другога кантрольнага паста, дзе, як аказалася, здарылася аварыя. Адзін з груза-вікоў раптам спыніўся, а другі, шафёр якога не заўважыў гэтага, урэзаўся ў яго і ўшчэнт разбіў задні борт, і на дарогу вываліліся скрынкі з патронамі. Адна скрынка раскалола-ся, і — калі Гомес і Андрэс злезлі з матацыкла і пакацілі яго ўперадзе сябе, прабіраючыся сярод машын да кант-рольнага паста, дзе трэба было паказаць пропуск, — Анд-рэс адчуваў пад нагамі медныя гільзы, процьма якіх была параскідана ў пыле. У грузавіка, што наехаў на пярэдняю машыну, быў змяты радыятар. Яшчэ адна машына ўткну-лася перадам у задні борт гэтага грузавіка. Дзесяткі іншых машын ужо напіралі ззаду, а нейкі афіцэр у высокіх ботах бег да хваста калоны і крычаў па дарозе шафёрам, каб тыя ад'ехалі назад і далі магчымасць сцягнуць з аўтастрады разбітую машыну.

Але грузавікоў было надта многа, і даць задні ход яны маглі б толькі тады, калі б афіцэр, добраўшыся да канца калоны, якая ўсё большала і большала, спыніў яе павелі-чэнне. Андрэс бачыў, як афіцэр бяжыць, спатыкаючыся, з ліхтарыкам у руцэ, крычыць і лаецца, а машыны ўсё ідуць і ідуць яму насустрач у цемрадзі.

Вартавы на кантрольным пасту не вярнуў ім пропуск. Вартавых было двое, яны хадзілі з кішэннымі ліхтарыкамі ў руках і з вінтоўкамі за плячыма і таксама крычалі. Той, што забраў пропуск, падбег да грузавіка з сустрэчнага па-току і загадаў шафёру сказаць на наступным кантрольным пасту, каб там затрымалі ўсе машыны, пакуль не ра-з'едзецца затор. Потым, усё яшчэ трымаючы пропуск

у руцэ, вартавы вярнуўся назад і закрычаў на шафёра той машыны, з якой выпалі скрынкі.

— Кідай усё і рухайся далей, напрамілы бог, бо мы ніколі тут не разблытаемся!— крычаў ён шафёру.

— У мяне дыферэнцыял разбіты,— адказаў шафёр, нахіліўшыся да задніх колаў.

— Так і ператак твой дыферэнцыял. Кажу табе — рухайся!

— З разбітым заднім мостам нікуды не рушыш,— сказаў шафёр і зноў нахіліўся.

— Тады хай хто-небудзь возьме цябе на буксір, трэба ж, зрэшты, убраць адгэтуль усё гэтае дзярмо.

Шафёр пахмурна глядзеў спадылба на вартавога, што асвятляў ліхтарыкам памяты задок машыны.

— Рухай! Рухай!— крычаў вартавы, трымаючы ў руцэ пропуск.

— Мае дакументы,— нагадаў яму Гомес.— Мой пропуск. Мы спяшаемся.

— Бяры свой пропуск к чортавай матары,— сказаў вартавы і, сунуўшы яму паперку, пабег цераз дарогу спыняць сустрэчную машыну.

— Развярніся на скрыжаванні, пад'едзь да гэтай машыны — пацягнеш яе за сабой,— сказаў ён шафёру.

— У мяне загад...

— Так і ператак твой загад. Рабі, што я кажу.

Шафёр даў газу, машына паехала далей, нікуды не зварочваючы, і знікла ў пыле.

Гомес вывернуў матацыкл з-за разбітай машыны на свабодны цяпер правы бок дарогі, і Андрэс, зноў учапіўшыся за пярэдняе сядзенне, убачыў, як вартавы з кантрольнага паста спыніў яшчэ адзін грузавік і нешта кажа шафёру, які, высунуўшыся з кабіны, уважліва слухае.

Цяпер яны шпарка імчалі па шашы, падымаючыся ўсё вышэй і вышэй у горы. Калону машын, што рухалася ўгору, затрымалі каля кантрольнага паста, і толькі сустрэчныя машыны праляталі і праляталі па левым баку аўтастрады міма іх матацыкла, які роўна і жвава каціў уверх і неўзабаве дагнаў галоўную частку калоны, якая паспела мінуць кантрольны пост яшчэ да аварыі.

Не запальваючы фары, яны абагналі яшчэ чатыры браневікі, потым чараду грузавікоў з салдатамі. Салдаты ў цемрадзі ехалі моўчкі, і спачатку Андрэс толькі адчуваў, што яны недзе тут, паблізу, у яго над галавой, шчыльнай масаю месцяцца ў пыле над бартамі машын. Потым іх дагнаў яшчэ адзін штабны аўтамабіль, які безупынна сіг-

наліў, і фары яго то запальваліся, то тухлі і, загараючыся, асвятлялі грузавікі. Андрэс убачыў салдат у сталёвых касках, з вінтоўкамі за плячыма, дулы кулямётаў глядзелі ўгору, у неба, на імгненне дакладна выступаючы сярод начной цемрадзі, якая зноў паглынала іх, як толькі фары штабнога аўтамабіля гаслі. Параўняўшыся з адным грузавіком у тое імгненне, калі фары загарэліся, ён убачыў у кароткім сполаху святла салдацкія твары, напружаныя і змрочныя. Салдаты былі ў сталёвых касках, і яны ехалі на грузавіках па цёмнай дарозе туды, адкуль — яны ведалі гэта — павінен быў распачацца наступ, і ўпоцемку салдацкія твары былі такімі, якімі іх не ўбачыш удзень, бо пры святле дня кожнаму сорамна перад іншымі — і яны трымаюцца да таго часу, пакуль не пачнецца бамбёжка ці атака, а тады ніхто ўжо не думае пра тое, які ў яго твар.

Седзячы ззаду Гомеса, які ўвесь час ухітраўся трымацца наперадзе штабной машыны і абганяў адзін грузавік за адным, Андрэс нічога такога не думаў пра салдацкія твары. Ён думаў толькі: «Якая армія! Якая амуніцыя! Якая зброя і тэхніка! *Vaya gente!*¹ Паглядзі на гэтых людзей. Вось яна, рэспубліканская армія. Глянй на іх. Грузавік за грузавіком. І ва ўсіх салдат аднолькавая форма. Усе ў сталёвых касках. Глянй на *taquitas*, што выторкваюцца з грузавікоў, чакаючы самалётаў. Глянй толькі, якая ў нас армія!»

І калі матацыкл абганяў высокія шэрыя грузавікі, што везлі салдат, шэрыя грузавікі з высокімі квадратнымі кабінамі і квадратнымі пачварнымі радыятарамі, — абганяў, не змяншаючы хуткасці, падымаючыся ўгору па дарозе, у пыле і ў мігаценні фар штабнога аўтамабіля, што асвятлялі задні борт кожнага грузавіка з намаляванай на ім армейскай чырвонай зоркай і такую самую зорку на запыленых бакавых бартах, — і калі матацыкл упарта каціўся ўгору, і ў паветры рабілася ўсё халадней, і дарога крута пятляла з боку ў бок, і грузавікі пыхкалі і скрыгталі, і ў некаторых над радыятарамі ў кароткіх водблісках святла клубілася пара, і матацыкл таксама папыхкваў, падымаючыся ўгору, — Андрэс, моцна трымаючыся за пярэдняе сядзенне, думаў, што такое падарожжа на матацыкле — проста выдатнае. Ён ніколі дагэтуль не ездзіў на матацыкле, а цяпер яны імчалі ўгору ў самай гушчыні машын, што кіравалі туды, дзе павінен быў пачацца наступ, і, едучы з Гомесам па стромкай дарозе, ён ведаў, што цяпер ужо няма чаго нават думаць пра вяртанне ў лагер перад нападам на пасты. З-за

¹ Што за людзі! (*исп.*)

такога руху на аўтастрадзе, з-за такой сумятні яшчэ добра будзе, калі яму пашчасціць дабрацца назад толькі заўтра вечарам. Ён ніколі раней не бачыў наступу і падрыхтоўкі да наступу, і цяпер, едучы па гэтай дарозе, ён здзіўляўся — якую велічную і магутную армію стварыла Рэспубліка!

Цяпер яны рухаліся доўгім адрэзкам шашы, які пралёў па самым схіле гары, і пад'ём быў тут да таго стромкі, што, калі яны ўжо набліжаліся да вяршыні, Гомес загадаў яму злезці, і яны ўдвух усцягнулі матацыкл на апошні круты ўступ. Аразу ж за грэбнем гары, трохі злева, дарога рабіла пятлю, дзе машыны разварочваліся, і там яны ўбачылі агеньчыкі, якія мігцелі ў вокнах вялікага мураванага будынка, што доўгім гмахам уздымаўся ў начное неба.

— Пойдзем туды, спытаем, дзе штаб, — сказаў Гомес Андрэсу, і яны падкацілі матацыкл да зачыненых дзвярэй вялікага будынка, перад якім стаялі вартавыя. Гомес прыхіліў матацыкл да сцяны, і тут дзверы расчыніліся, і ў святле, што падала з сярэдзіны, з'явіўся матацыкліст у скураным касцюме, з сумкай праз плячо і з маўзерам у драўлянай кабуры, што цяляпаўся ў яго на правым сцягне. Калі дзверы зачыніліся, ён знайшоў у цемрадзі свой матацыкл, прабег з ім некалькі крокаў, каб завёўся рухавік, і з ровам паімчаў па дарозе ўгору.

Гомес звярнуўся да вартавога, што стаяў на ўваходзе.

— Я капітан Гомес з Шэсцьдзсят пятай брыгады, — сказаў ён. — Ці не можаш сказаць мне, дзе знайсці штаб генерала Гольца, камандзіра Трыццаць пятай дывізіі?

— Гэта не тут, — адказаў вартавы.

— А што тут?

— Comandancia¹.

— Якая comandancia?

— Comandancia, і ўсё.

— Comandancia якой часці?

— А хто ты такі, каб я адказваў на твае пытанні?

Тут, на вяршыні гары, неба было чыстае, усеянае зоркамі, і цяпер, вырваўшыся з пылу, Андрэс бачыў нават упоцёмках. Унізе, там, дзе дарога збочвала направа, ён добра разгледзеў абрысы грузавікоў і легкавых аўтамабіляў, якія мільгалі на фоне начнога неба.

— Я капітан Рагеліо Гомес з першага батальёна Шэсцьдзсят пятай брыгады, і я прашу сказаць, дзе штаб генерала Гольца, — сказаў Гомес.

¹ Камендатура (*исп.*).

Вартавы крыху расчыніў дзверы.

— Клікніце капрала,— папрасіў ён.

Акурат у гэты самы момант з-за павароту выехала вялікая штабная машына і накіравалася да вялікага мураванага будынка, дзе, чакаючы капрала, стаялі Андрэс і Гомес. Яна пад'ехала да іх і спынілася каля дзвярэй.

З машыны выйшаў высокі чалавек, ужо ў гадах, грузны, у надта вялікім берэце колеру хакі, які носяць у французскай арміі, у шынялі, з планшэтам і рэвальверам на доўгім рэмені паверх шыняля. За ім выйшлі два афіцэры ў форме Інтэрнацыянальных брыгад.

Звярнуўшыся да шафёра, чалавек у берэце загадаў яму ад'ехаць ад дзвярэй і паставіць машыну ў бяспечнае месца. Гэта было сказана на французскай мове, і Андрэс нічога не зразумеў, а Гомес, колішні цырульнік, ведаў па-французску ўсяго толькі некалькі слоў Калі той рушыў да дзвярэй разам з двума іншымі афіцэрамі, Гомес добра разглядзеў яго твар і пазнаў гэтага чалавека. Ён бачыў яго на мітынгх і часта чытаў яго артыкулы ў «Мунда абрэра», перакладзеныя з французскай мовы. Ён успомніў гэтыя калматыя бровы, вадзяніста-шэрыя вочы, падвойны падбародак і пазнаў у гэтым чалавеку француза-рэвалюцыянера, што ў свой час узначаліў паўстанне на французскім флоце ў Чорным моры.

Гомес ведаў, якую высокую палітычную пасаду займае гэты чалавек у Інтэрнацыянальных брыгадах, і ведаў, што гэты чалавек павінен ведаць, дзе штаб Гольца, і ён зможа накіраваць іх туды. Гомес толькі не ведаў, што зрабіў з гэтым чалавекам час, расчараванне, незадаволенасць сваімі асабістымі і палітычнымі справамі і няспраўджанае, няўтольнае славалюбства, і ён не ведаў, што няма нічога больш небяспечнага, як звяртацца да гэтага чалавека з якім-небудзь пытаннем. Не ведаючы ўсяго гэтага, Гомес зрабіў крок наперад, напярэймы гэтаму чалавеку, адсалютаваў яму сціснутым кулаком і сказаў:

— Таварыш Марці, у нас данясенне генералу Гольцу. Ці не можаце вы сказаць нам, дзе яго штаб? Справа вельмі пільная.

Высокі, мажны чалавек павярнуўся да Гомеса і ўважліва агледзеў яго сваімі вадзяністымі вачыма. Нават тут, на фронце, пасля падарожжа ў адкрытай машыне на свежым паветры, у яго зямлістым твары, асветленым яркай электрычнай лямпачкай, было нешта змярцвелае. Здавалася, нібыта яго твар вылеплены з той змярцвелаі тканкі, якая бывае пад кіпцюрамі ў вельмі старога льва.

— Што ў вас, таварыш?— спытаў ён Гомеса па-іспанску з прыкметным каталонскім акцэнтам. Яго вочы скоса зірнулі на Андрэса, каўзанулі па ім, потым зноў вярнуліся да Гомеса.

— Данясенне генералу Гольцу, якое загадана даставіць у яго штаб, таварыш Марці.

— Адкуль яно, таварыш?

— З фашысцкага тылу,— адказаў Гомес.

Андрэ Марці працягнуў руку па данясенне і іншыя паперы. Тады глянуў на іх і запіхнуў усё ў кішэню.

— Арыштаваць абодвух,— загадаў ён капралу.— Абшукаць і прывесці да мяне, як толькі я прышлю па іх.

З данясеннем у кішэні ён увайшоў у будынак. Андрэса і Гомеса завялі да вартавых і пачалі вобыск.

— Што гэта на яго найшло?— спытаў Гомес у аднаго з вартавых.

— *Está loco*,— сказаў вартавы.— Ён вар'ят.

— Не можа быць. Ён жа выдатны палітычны дзеяч,— сказаў Гомес.— Ён галоўны камісар Інтэрнацыянальных брыгад.

— *Apesar de eso, está loco*,— сказаў капрал.— Усё адно ён вар'ят. Што вы робіце ў фашысцкім тыле?

— Гэты таварыш адтуль, ён партызан,— адказаў Гомес капралу, што абшукваў яго.— Ён вязе данясенне генералу Гольцу. Ты ж не згубі толькі маіх дакументаў. І грошай, і вось гэтай кулі на шнурку. Гэта памяць пра маё першае раненне, у Гвадараме.

— Не турбуйся,— сказаў капрал.— Усё будзе ляжаць у гэтай шуфлядзе. Чаму вы не спыталі ў мяне пра генерала Гольца?

— Мы так і хацелі. Я спытаў у вартавога, а ён паклікаў цябе.

— Але акурат у гэты час падышоў вар'ят і вы спыталі ў яго? Яго ні пра што нельга пытацца. Ён вар'ят. Ваш Гольц за тры кіламетры адсюль. Трэба ехаць дарогаю ўгору, а потым звярнуць направа ў лес, паміж скаламі.

— А ты можаш адпусціць нас да яго?

— Не. За гэта я паплачуся галавой. Я павінен адвесці вас да вар'ята. Дый пакет твой у яго.

— Можа, ты каму-небудзь скажаш пра нас?

— Я так і зраблю,— адказаў капрал.— Пабачу каго з начальства і скажу. Усе ведаюць, што ён вар'ят.

— А я заўсёды лічыў яго вялікім чалавекам,— сказаў Гомес.— Чалавекам, што робіць гонар Францыі.

— Усё гэта, можа, і так, — сказаў капрал і паклаў руку на плячо Андрэсу. — Але ён вар'ят. У яго манія расстрэльваць людзей.

— І ён іх сапраўды расстрэльвае?

— Como lo oyes¹, — сказаў капрал. — Гэты стары столькі народа загубіў, болей, чым бубонная чума. Mata más que la peste bubónica. Але ён не як мы, ён не фашыстаў забівае. Qué va. З ім жарты дрэнныя. Mata bichos garos. Ён забівае не абы-каго. Трацкістаў. Ухілістаў. Усялякую рэдкую дзічыну.

Андрэс нічога з гэтага не зразумеў.

— Калі мы былі ў Эскурыале, то я нават не ведаю, колькі там пазабівалі па яго загаду, — сказаў капрал. — А расстрэльваць даводзіцца нам. Інтэрбрыгадаўцы сваіх забіваць адмаўляюцца. Асабліва французы. Каб пазбегчы непрыемнасцей, пасылаюць нас. Мы расстрэльвалі французаў. Расстрэльвалі бельгійцаў. Расстрэльвалі і ўсялякіх іншых. Якой толькі там нацыянальнасці не было. Tiene mania de fusilar gente². І ўсё за палітычныя справы. Ён вар'ят. Purifica más que el Salvaván. Такую чыстку робіць, лепей за сальварсан.

— Але ты каму-небудзь скажаш пра данясенне?

— Так, сябра. Абавязкова. Я ў гэтых абедзвюх брыгадах усіх ведаю. Яны тут усе бываюць. Я нават рускіх ведаю, але з іх мала хто размаўляе па-іспанску. Мы не дазваляем гэтаму вар'яту расстрэльваць іспанцаў.

— А як будзе з данясеннем?

— З данясеннем таксама ўсё ўладкуем. Ты не турбуйся, таварыш. Мы ведаем, як з ім паводзіць сябе, з гэтым вар'ятам. Ён толькі для сваіх небяспечны. Мы цяпер гэта зразумелі.

— Увесці арыштаваных, — пачуўся голас Андрэ Марці.

— ¿Quereis echar un trago? — спытаў капрал. — Можа, прапусціце па чарачцы?

— Што ж, не адмовімся.

Капрал выцягнуў з шафкі пляшку анісаўкі, і Гомес з Андрэсам выпілі. Выпіў і капрал. Ён абцёр губы рукой.

— Vámonos, — сказаў ён.

Яны выйшлі з каравульнага памяшкання, адчуваючы, як пячучы глыток анісаўкі сагравае рот, страўнік, сэрца, і прайшлі паўз калідор у пакой, дзе за доўгім сталом, расклаўшы перад сабой карту, трымаючы ў руцэ чырвона-сіні

¹ Як ты сам чуеш (*исп.*).

² У яго манія расстрэльваць людзей (*исп.*).

аловак, што дапамагаў яму строіць з сябе палкаводца, сядзеў Марці. Для Андрэса гэта была толькі яшчэ адна затрымка. Такіх затрымак ужо багата набралася за сён-няшнюю ноч. Іх заўсёды бывае замнога. Калі дакументы ў цябе надзейныя і сумленне чыстае, то баяцца няма чаго. Заканчваецца гэта заўсёды тым, што цябе адпускаюць і ты ідзеш далей сваёй дарогай. Але Inglés прасіў спяшацца. Цяпер Андрэс ведаў, што не паспее вярнуцца назад да ўз-рыву моста, але данясенне трэба даставіць, а гэты стары, што сядзіць за сталом, паклаў яго сабе ў кішэню.

— Станьце сюды,— сказаў Марці, не гледзячы на іх.

— Таварыш Марці, паслухайце,— не стрываў Гомес, гнеў якога быў узмоцнены анісаўкай.— Сёння ноччу мы ўжо раз замарудзіліся з-за невуцтва анархістаў. Потым з-за нядбальства бюракрата-фашыста. А цяпер нас затрым-лівае празмерная падазронасць камуніста.

— Маўчаць,— сказаў Марці, не гледзячы на яго.— Вы не на мітынг.

— Таварыш Марці, гэта вельмі пільная справа,— ска-заў Гомес.— І надта важная.

Капрал і салдат з цікаўнасцю назіралі гэтую сцэну, ні-быта глядзелі спектакль, бачаны ўжо шмат разоў, але са-мыя захапляючыя месцы яго заўсёды смакавалі з асаблі-вай асалодай.

— Усе справы пільныя,— сказаў Марці.— І ўсе яны дужа важныя.— Цяпер ён глянуў на іх, не выпускаючы алоўка з рук.— Адкуль вам вядома, што Гольц тут? Вы разумееце, што гэта значыць — з'явіцца сюды і распытваць пра генерала перад пачаткам наступу і называць яго про-звішча? Адкуль вам вядома, што гэты генерал павінен быць акурат тут?

— Раствлумач яму сам,— сказаў Гомес Андрэсу.

— Таварыш генерал,— пачаў Андрэс. Андрэ Марці не выправіў гэтай памылкі наконт свайго чыну.— Гэты пакет мне далі па той бок фронту...

— Па той бок фронту?— перапытаў Марці.— Так, ён ужо казаў, што ты прыйшоў з фашысцкага тылу.

— Таварыш генерал, мне ўручыў яго адзін Inglés, якога завуць Раберта, ён дынамітчык і прыйшоў да нас падар-ваць мост. Разумеете?

— Ну, ну, раскажвай далей.— Марці вымавіў слова «раскажвай» такім тонам, нібыта сказаў «плявузгай далей сваю лухту».

— Дык вось, таварыш генерал. Inglés загадаў мне як мага хутчэй даставіць данясенне генералу Гольцу. Ён сён-

ня пачынае наступ тут, у гарах, і мы просім толькі аднаго — каб нам дазволілі як мага хутчэй перадаць пакет, як на тое будзе ваша ласка, таварыш генерал.

Марці пахітаў галавой. Ён глядзеў на Андрэса, але не бачыў яго.

Гольц, думаў ён з тым змешаным пачуццём жаху і радасці, якое агортвае чалавека, што пачуў, як яго канкурэнт загінуў у жахлівай аўтамабільнай катастрофе ці як хто-небудзь, каго ненавідзіш, але ў чыёй сумленнасці не сумняваешся, учыніў растрату. Каб Гольц таксама быў з імі заадно! Каб Гольц падтрымліваў сувязі з фашыстамі! Гольц, якога ён ведае амаль ужо дваццаць гадоў. Гольц, які разам з Лукачам захапіў у тую зіму, у Сібіры, цягнік з золатам. Гольц, які змагаўся з Калчаком, і ў Польшчы, і на Каўказе, і ў Кітаі, і тут, з першага кастрычніка. Але ён сапраўды быў блізка з Тухачэўскім! Праўда, і з Варашылавым таксама. Але ж і з Тухачэўскім! І з кім яшчэ? Тут, зразумела, з Каркавым. І з Лукачам. А венгры ўсе інтрыганы. Ён ненавідзеў Гольца. Гольц ненавідзеў Галя. Затое ставіўся добра да Путца. Гэта таксама трэба запомніць. І начальнікам штаба ў яго Дзюваль. Бач што выходзіць. Ты ж сам чуў, як ён казаў, што Копік дурань. Гэта было на самой справе. Гэта факт. А цяпер яшчэ данясенне з фашысцкага тылу. Дрэва будзе моцнае і будзе добра расці, калі з яго ссячы гнілое галлё. І гніль павінна зрабіцца яўнай для ўсіх, бо яе трэба знішчыць. Але Гольц, ніхто іншы, а сам Гольц. Каб Гольц быў здраднікам! Ні жонцы. Ні брату. Ані самаму найдаўнейшаму сябру. Нікому. Ніколі.

— Выведзіце іх,— сказаў ён вартавым,— і добра пільнуйце.

Капрал зірнуў на салдата. Гэтым разам спектакль аказаўся нудней, чым звычайна.

— Таварыш Марці,— сказаў Гомес,— не трацьце розуму. Выслухайце мяне, сумленнага афіцэра і партыйца. Данясенне трэба даставіць, нягледзячы ні на што. Гэты таварыш прайшоў з ім цераз фашысцкія пазіцыі, каб уручыць яго генералу Гольцу.

— Выведзіце іх,— цяпер ужо лагодна сказаў Марці вартавым.

Яму было шкада, па-чалавечаму шкада гэтых дваіх, калі іх давядзецца ліквідаваць. Але яго прыгнятала трагедыя з Гольцам. Трэба ж, каб гэта быў сам Гольц, падумаў ён. Трэба неадкладна паказаць фашысцкае данясенне Варлаву. Не, лепей паказаць яго самому Гольцу і паглядзець, як той

сустрэне гэтую вестку. Так я і зраблю. Хіба можна пакласціся на Варлава, калі сам Гольц — здраднік? Не. Тут трэба дзейнічаць вельмі абачліва.

Андрэс павярнуўся да Гомеса.

— Ну што, значыць, ён не хоча перадаваць данясенне? — спытаў Андрэс, не верачы сваім вушам.

— Хіба ты не чуў? — спытаў Гомес.

— Me cago en su puta madre! ¹ — сказаў Андрэс. — Está loco.

— Так, — пацвердзіў Гомес. — Ён вар'ят. Вы — вар'ят. Чуеце? Вар'ят! — крычаў ён на Марці, які зноў схіліўся над картай з чырвона-сінім алоўкам у руцэ. — Чуеш, ты? Ты вар'ят! Шалёны забойца!

— Выведзіце іх, — загадаў Марці вартавым. — У іх памутнёў розум ад усведамлення віны.

Гэта фраза была знаёмая капралу. Ён чуў яе ўжо не першы раз.

— Шалёны забойца! — крычаў Гомес.

— Niño de la gran puta ², — сказаў яму Андрэс. — Loco.

Тупасць гэтага чалавека разлавала Андрэса. Калі ён вар'ят, дык трэба выкінуць яго адгэтуль як вар'ята. Хай забяруць данясенне з яго кішэні. Ліха на яго, гэтага вар'ята! Звычайны спакой і лагоднасць Андрэса саступілі месца іспанскай лютасці. Яшчэ нямнога, і яна магла асляпіць яго.

Гледзячы на карту, Марці сумна пахітаў галавой, калі вартавыя выводзілі Гомеса і Андрэса з пакоя. Вартавыя з асалодай слухалі, як яго асыпалі праклёнамі, але наогул гэтае прадстаўленне расчаравала іх. Раней бывала значна цікавей.

Андрэ Марці выслухаў лаянку спакойна. Колькі людзей ужо заканчвалі размовы з ім лаянкай. Ён заўсёды шчыра, па-чалавечы спачуваў ім. І заўсёды думаў пра гэта, і гэта была адна з нямногіх шчырых думак, якія ў яго яшчэ засталіся і якія ён мог лічыць сваімі асабістымі.

Ён сядзеў так, утаропіўшыся вачыма і вусамі ў карту — у карту, у якой ён ніколі не разбіраўся па-сапраўднаму, — у карычневыя лініі гарызанталей, тонкія, канцэнтрычныя, падобныя да павуцінныя. Ён ведаў, што гэтыя гарызанталі азначаюць розныя горы і даліны, але ніколі не мог уцяміць, чаму вось гэтая гарызанталь — гара, а тая — даліна. Але яму, як палітычнаму кіраўніку брыгад, дазвалялася ўмешвацца ва ўсё, і ён тыкаў пальцам то ў гэтае, то ў іншае за-

¹ і² — іспанскія лаянкі.

нумараванае, абведзенае тонкай карычневай лініяй месца на карце, сярод зялёных лапінак лесу, перарэзаных стужкамі дарог, якія цягнуліся паралельна выгінам рэк, і гаварыў: «Вось тут. Слабае месца вось тут».

Галь і Копік, абодва палітыканы, прагныя да славы, пагаджаліся з ім, і неўзабаве людзі, якія ніколі не бачылі карты, але якім паведамлялі перад атакай нумар вызначанай вышыні, змагаліся за гэтую вышыню і знаходзілі смерць на яе схілах альбо іх сустракаў кулямётны агонь з аліўкавага гаю, і яны падалі яшчэ каля яе падножжа. А недзе на іншым участку фронту выйсці на вызначаную вышыню было няцяжка, але ніякіх вынікаў гэта таксама не давала. Але калі Марці тыцкаў пальцам у карту ў штабе Гольца, на бледным твары генерала, чью галаву пакрывалі рубцы ад ран, выціналіся жаўлакi, і ён думаў: «Лепей бы мне расстраляць вас, Андрэ Марці, чым дазволіць, каб гэты ваш паскудны шэры палец тыцкаўся ў маю контурную карту. Праклёны на тваю галаву за ўсіх людзей, якіх ты забіў, улазячы ў справу, у якой ты нічагусенькі не цяміш. Няхай будзе прокляты той дзень, калі тваім імем пачалі называць трактарныя заводы, вёскі, кааператывы і ты зрабіўся сімвалам, які я не маю права зачапіць. Ідзі, сей падазрэнні, пагражай, умешвайся, выкрывай і расстрэльвай недзе ў іншым месцы, а мой штаб не чапай».

Але замест таго каб выказаць усё гэта ўголас, Гольц толькі адкідваўся на спінку крэсла, далей да гэтай схіленай над картай тушы, далей да гэтага пальца, ад гэтых вадзяністых вачэй, ссівелых вусоў і смярдзючага дыхання, і казаў: «Так, таварыш Марці. Я вас разумею. Аднак, па-мойму, гэта не дужа пераканаўча, і я з вамі не магу пагадзіцца. Можца рабіць гэта цераз маю галаву. Калі ласка. Можца ўзняць гэтае пытанне ў партыйным парадку, як вы мелі ласку выразіцца. Але я з вамі не магу пагадзіцца».

А зараз Андрэ Марці сядзеў над картай за голым сталом, і электрычная лямпачка без абажура асвятляла яго галаву ў вялікім берэце, насунутым на лоб, каб засцерагчы вочы ад рэзкага святла, і ён раз-пораз заглядваў у гектаграфічны загад пра наступ і павольна, дбайна, рупліва звяраў загад па карце, быццам маладзенькі афіцэр, што разбірае тактычнае заданне ў вайсковым вучылішчы. Вайна захапляла яго цалкам. У думках ён сам камандаваў войскам; ён меў права ўмешвацца ў дзейнасць штаба, а, на яго погляд, гэта і азначала камандаваць. І ён сядзеў вось так з данясеннем Роберта Джордана ў кішэні, а Гомес і Анд-

рэс чакалі ў каравульным памяшканні далейшых падзей, а Роберт Джордан ляжаў у лесе над мостам.

Наўрад ці вынікі Андрэсава падарожжа былі б іншыя, калі б Андрэ Марці не затрымаў яго і Гомеса і яны своечасова выканалі б сваё заданне. На фронце не было асоб, якія б мелі дастатковую ўладу, каб спыніць наступ. Машына была запушчана надта даўно, і спыніць яе адразу было немагчыма. Ва ўсіх значных вайсковых аперацыях дзейнічае вялікая сіла інерцыі. І калі машына пачынае рухацца, спыніць яе амаль гэтаксама цяжка, як цяжка было запустыць яе ў рух.

Але ў гэты вечар, калі чалавек у гадах, у насунутым на вочы берэце, усё яшчэ сядзеў над картай, разгорнутаю на сталі, дзверы адчыніліся, і ў пакой увайшоў рускі журналіст Каркаў разам з двума іншымі рускімі ў цывільным — скураных паліто і кепі. Капрал неахвотна зачыніў за імі дзверы. Каркаў быў першай адказнай асобай, з якім яму давлялося наладзіць сувязь.

— Таварыш Марці,— зняважліва-іранічна сказаў Каркаў сваім сіплым голасам і ўсміхнуўся, паказваючы жоўтыя зубы.

Марці выпрастаўся. Ён не любіў Каркава, але Каркаў, які прыехаў сюды ад «Правды» і меў прамую сувязь са Сталіным, быў адной з найбольш значных фігур у Іспаніі.

— А, таварыш Каркаў!— адказаў ён.

— Рыхтуеце наступ?— здзекліва спытаў Каркаў, кінуўшы галавой у бок карты.

— Толькі вывучаю яго,— адказаў Марці.

— Хто наступае? Вы ці Гольц?— спакойна спытаўся Каркаў.

— Як вам вядома, я толькі палітычны камісар,— адказаў яму Марці.

— Ну што вы,— сказаў Каркаў.— Вы прыбядняецеся. Вы ж сапраўдны генерал. У вас ёсць карта, палявы бінокль. Вы ж, здаецца, былі калісьці адміралам, таварыш Марці?

— Я быў кананірам,— адказаў Марці. Гэта была хлусня. На самой справе падчас таго паўстання на Чорным моры ён быў за старшага пісара. Але цяпер ён і сам заўсёды думаў, што быў кананірам.

— А-а... А я лічыў, што вы былі проста пісарам,— сказаў Каркаў.— Я заўсёды блытаю факты. Характэрная рыса журналістаў.

Двое іншых рускіх не бралі ўдзелу ў размове. Яны глядзелі праз плячо Марці на карту і зрэдку перамаўляліся

па-свойму. Марці і Каркаў пасля першых прывітанняў перайшлі на французскую мову.

— Для «Правды» факты лепей не блытаць,— сказаў Марці.

Ён сказаў гэта рэзка, каб неяк вярнуць сабе страчаную самаўпэўненасць. Каркаў заўсёды «выпускаў з яго дух» (па-французску *dégonfler*), і Марці, сустракаючыся з ім, нерваваўся і паводзіў сябе насцярожана. Калі Каркаў размаўляў з ім, цяжка было ўявіць, што яго, Андрэ Марці, камандзіраваў сюды Цэнтральны Камітэт Французскай камуністычнай партыі з важнымі паўнамоцтвамі. І цяжка было паверыць, што яго асоба недатыкальная. Каркаву нічога не значыла ў любы момант парушыць гэтую недатыкальнасць. Цяпер Каркаў гаварыў:

— Звычайна я правяраю факты, перш чым паслаць паведамленне ў «Правду». У «Правде» я абсалютна дакладны. Скажыце, таварыш Марці, вы нічога не чулі пра нейкае данясенне, пасланае Гольцу з аднаго з нашых партызанскіх атрадаў, што дзейнічае ў раёне Сеговіі? Там знаходзіцца зараз адзін амерыканскі таварыш, па прозвішчы Джордан, і ад яго павінны быць навіны. У нас ёсць паведамленні пра сутычкі ў фашысцкім тыле. Ён павінен быў прыслаць данясенне генералу Гольцу.

— Амерыканец?— запытаўся Марці. Той сказаў — *Inglés*. Дык вось у чым справа. Відаць, ён памыліўся. І навошта тыя дурні звярнуліся да яго?

— Так,— Каркаў глянуў на яго зняважліва,— малады амерыканец, ён не дужа падкаваны палітычна, але цудоўна ведае іспанцаў і вельмі дасведчаны ў партызанскіх справах. Аддайце мне данясенне, таварыш Марці. Яно ўжо і так надта затрымалася.

— Якое данясенне?— запытаў Марці. Гэта было недарэчнае пытанне, і ён сам зразумеў гэта. Але ён не мог адразу прызнаць сваю памылку і сказаў гэта толькі для таго, каб адцягнуць гэтую непрыемную хвіліну.

— Тое, што ляжыць у вашай кішэні. Данясенне Джордана генералу Гольцу,— скрозь зубы сказаў Каркаў.

Андрэ Марці выцягнуў з кішэні данясенне і паклаў яго на стол. Ён зірнуў Каркаву прама ў вочы. Ну і добра. Ён памыліўся, і цяпер ужо з гэтым нічога не зробіш, але прызнаць сваё прыніжэнне ён не хацеў.

— І пропуск,— ціха сказаў Каркаў.

Марці паклаў пропуск побач з данясеннем.

— Таварыш капрал!— гукнуў Каркаў па-іспанску.

Капрал адчыніў дзверы і ўвайшоў у пакой. Ён зірнуў на Андрэ Марці, што глядзеў на яго, як стары вяпрук, зацкаваны сабакамі. На яго твары не было ні страху, ні прыніжэння. Ён быў злы, і калі ён і быў зацкаваны, дык ненадоўга. Ён ведаў, што гэтыя сабакі яго не адолеюць.

— Адайце гэта тым двум таварышам, што ў вашай каравулцы, і скажыце ім, як праехаць у штаб генерала Гольца, — сказаў Каркаў. — Іх і так занадта затрымалі тут.

Капрал выйшаў, і Марці праводзіў яго вачыма, а потым зірнуў на Каркава.

— Таварыш Марці, — сказаў Каркаў. — Я яшчэ высветлю, наколькі ваша асоба недатыкальная.

Марці глядзеў яму ў вочы і маўчаў.

— І супраць капрала не рабіце ніякіх захадаў, — працягваў Каркаў. — Капрал тут ні пры чым. Я сустрэў гэтых людзей у каравулцы, і яны звярнуліся да мяне (гэта была хлусня). Я спадзяюся, што да мяне заўсёды будуць звяртацца па дапамогу (гэта была праўда, хоць звярнуўся да яго сам капрал).

Каркаў верыў, што яго прысутнасць заўсёды прыносіць дабро, і верыў у сілу свайго зычлівага ўмяшальніцтва.

— Ведаеце, у СССР мне пішуць на адрас «Правды» нават з якога-небудзь далёкага азербайджанскага мястэчка, калі там чыніцца несправядлівасць. Вам гэта вядома? Людзі кажуць: «Каркаў дапаможа».

Андрэ Марці глядзеў на Каркава, і на яго твары былі толькі злосць і варожасць. Ён думаў адно: Каркаў паўстаў супраць мяне. Ну, добра, Каркаў, хоць ты чалавек і ўплывовы, але сцеражыся.

— Тут, праўда, крыху іншая рэч, — працягваў Каркаў, — але прынцып той самы. Я яшчэ высветлю, наколькі ваша асоба недатыкальная, таварыш Марці.

Андрэ Марці адварнуўся ад яго і ўтаропіўся ў карту.

— Што піша Джордан? — запытаў Каркаў.

— Я не чытаў, — адказаў Андрэ Марці. — Et maintenant fiche moi la raix¹, таварыш Каркаў!

— Добра, — сказаў Каркаў. — Не буду болей адрываць вас ад ваших ваенных заняткаў.

Ён выйшаў з пакоя і накіраваўся да каравулкі. Андрэса і Гомеса там ужо не было, і ён пастаяў хвілінку ў пустой каравулцы, пазіраючы на дарогу і на далёкія вяршыні гор, што ўжо былі відаць у шэрай імгле світанку. Мы павінны прабіцца туды, думаў ён. Чакаць ужо засталася нядоўга.

¹ А цяпер дайце мне спакой (фр.).

Андрэс і Гомес зноў ехалі шашой на матацыкле ўжо на світанку. Як і раней, трымаючыся за пярэдняе сядзенне матацыкла, які адольваў паварот за паваротам у шэрым тумане, што ахутваў вяршыню гары, Андрэс адчуваў, як імкліва яны едуць. Потым Гомес затармазіў, і яны злезлі з матацыкла і сталі побач з ім пасярод дарогі, што спускалася далёка ўніз, і ў лесе па левую руку ад іх былі танкі, замаскіраваныя хваёвым галлём. У лесе было поўна войска. Андрэс убачыў доўгія ручкі насілак на плячах салдат, якія праходзілі міма. Направа, пад дрэвамі, непадалёк ад шашы, стаялі тры штабныя машыны, таксама замаскіраваныя хваёвым галлём.

Гомес падкаціў матацыкл да адной з гэтых машын, паставіў яго пад сасной і загаварыў з шафёрам, што сядзеў тут жа, каля машыны, прыхіліўшыся спіною да дрэва.

— Я правяду вас да яго, — сказаў шафёр. — Схавай свой матацыкл і прыкрый яго вось гэтым. — Ён паказаў на кучу насечанага галля.

Сонца толькі што з'явілася над вершалінамі сосен, калі Гомес і Андрэс пайшлі за шафёрам — яго звалі Вісэнтэ — сцяжынкай паміж соснаў і угору схілам да ўвахода ў бліндаж, з даху якога і далей угору, паміж дрэвамі, цягнуўся дрот. Яны спыніліся каля ўвахода, а шафёр увайшоў усярэдзіну. Андрэс з захапленнем аглядаў будову бліндажа, які здаля здаваўся проста ямай на схіле пагорка. Выкапанай зямлі паблізу не было, і, стоячы каля ўвахода, ён бачыў, што бліндаж глыбокі, ёмісты і людзі ходзяць па ім, нават не нахіляючы галоў пад высокую столлю з бярвення.

Шафёр Вісэнтэ выйшаў на двор.

— Генерал там, на версе, на зыходным рубяжы, — сказаў Вісэнтэ. — Я аддаў пакет начальніку яго штаба. Ён распісаўся. На, трымай.

Ён працягнуў Гомесу канверт, на якім стаяў подпіс. Гомес перадаў канверт Андрэсу, той паглядзеў на яго і запхнуў за пазуху.

— Як прозвішча таго, хто падпісаў? — спытаў ён.

— Дзюваль, — адказаў Вісэнтэ.

— Добра, — сказаў Андрэс. — Гэта адзін з тых трох, каму можна было аддаць пакет.

— Будзеце чакаць адказу? — спытаў Гомес.

— Трэба дачакацца. Але дзе будзе *Inglés* ды іншыя пасля знішчэння моста, дзе мне цяпер іх шукаць — аднаму богу вядома.

— Пойдзем пасядзім,— сказаў Вісэнтэ,— пакуль генерал вернецца. Я пачастую вас кавай. Вы, мабыць, галодныя.

— Колькі тут танкаў!— сказаў Гомес.

Ён праходзіў паўз накрытыя галлём, пафарбаваныя ў брудна-зялёны колер танкі, ад якіх па ўсланай хваёвай ігліцаю зямлі цягнуліся глыбокія каляіны, што паказвалі, дзе танкі збочылі з шашы і заднім ходам заехалі ў лес. Запад хваёвага галля гарызантальна тырчалі ствалы саракапяціміліметровых гармат; вадзіцелі і стралкі ў скураных паліто і рабрыстых шлемах сядзелі, прыхіліўшыся да камлёў, ці спалі проста на зямлі.

— Гэта рэзерв,— сказаў Вісэнтэ.— І гэтыя войскі таксама рэзервныя. Тыя, што пачнуць наступ,— ужо наверху.

— Багата іх тут,— сказаў Андрэс.

— Так,— сказаў Вісэнтэ,— цэлая дывізія.

А ў бліндажы, трымаючы данясенне Роберта Джордана ў левай руцэ і гледзячы на гадзіннік на той жа руцэ, перачытваючы данясенне ўжо чацвёрты раз і кожны раз адчуваючы, як пот выступае ў яго пад пахамі і цуркамі сцякае па баках, Дзюваль казаў у тэлефонную трубку.

— Тады дайце пазіцыю Сеговія. Паехаў? Дайце пазіцыю Авіла.

Ён не кінуў тэлефоннай трубкай, але карысці з гэтага было мала. Ён паспеў пагаварыць з абедзвюма брыгадамі. Гольц аглядаў дыспазіцыю і зараз быў на дарозе да назіральнага пункта. Ён выклікаў назіральны пункт, але Гольца там не было.

— Дайце мне палявы аэрадром нумар адзін,— сказаў Дзюваль, раптам вырашыўшы ўзяць усю адказнасць на сябе. Ён затрымае наступ пад сваю адказнасць. Лепей затрымаць. Нельга пасылаць людзей у наступ, які павінен быў быць неспадзяваным, калі вораг чакае гэтага наступу. Нельга. Гэта проста забойства, і нічога болей. Гэтага нельга нават уявіць. Гэта неверагодна. Хай што будзе, тое і будзе. Няхай яго потым расстраляюць. Ён неадкладна выкліча аэрадром і адменіць бамбёжку. Але калі гэта толькі адцягваючы наступ? Што, калі мы павінны толькі адцягнуць войскі і баявыя сродкі праціўніка на сябе? Што, калі толькі дзеля гэтага ўсё і распачата? Бо калі ідзеш у наступ, табе ніколі загадзя не скажуць, што ён толькі адцягваючы.

— Не трэба аэрадрома,— сказаў ён сувязісту.— Дайце назіральны пункт Шэсцьдзесят дзевятай брыгады.

Ён усё яшчэ дазвоньваўся туды, калі пачуў гул першых самалётаў.

Акурат у гэтую самую хвіліну яго звязалі з назіральных пунктам.

— Слухаю, — спакойна азваўся Гольц.

Ён сядзеў, прытуліўшыся спіною да мехы з пяском, паставіўшы ногі на вялікі валун, з яго ніжняй губы звисала цыгарка, і, размаўляючы, ён глядзеў угору, праз плячо. Ён бачыў, як разгортваліся клінам тройкі, грукаталі і паблісквалі срэбрам у небе, вырываючыся з-за далёкай гары з першымі сонечнымі промнямі. Ён сачыў, як яны набліжаюцца, прыгожа пабліскваючы на сонцы. Ён бачыў падвойны німб, дзе промні сонца падалі на прапелеры.

— Слухаю, — сказаў ён у трубку па-французску, бо ён пазнаў Дзюваля. — *Nous sommes foutus. Oui. Comme toujours. Oui. C'est dommage. Oui*¹. Шкада, што ўжо надта позна.

У яго вачах, што сачылі за самалётамі, свяцілася горадасць. Цяпер ён ужо распазнаваў чырвоныя знакі на крылах і сачыў за шпаркім, велічным, гулкім палётам машын. Вось як яно магло быць. Гэта нашы самалёты. Яны прыбылі сюды, запакаваныя, на параходах, з Чорнага мора, цераз Дарданелы, цераз Міжземнае мора, і іх клапацліва выгрузілі ў Аліканце, з веданнем справы сабралі, выпрабавалі і прызналі бездакорнымі, і цяпер яны ляцяць роўным і дакладным строем, срэбраныя ў ранішніх промнях сонца, яны ляцяць бамбіць вунь тыя грэбені гор, каб пракласці нам шлях да наступу.

Гольц ведаў, што, як толькі самалёты пройдуць у яго над галавой, уніз паляцяць бомбы, падобныя ў паветры да дэльфінаў. І тады вяршыні гор з грукатам узнімуцца ўгору, ахутаныя воблакамі пылу, а потым гэтыя воблакі зліюцца ў адно, і ўсё навокал знікне з вачэй. Тады па абодвух схілах, скрыгочучы, папаўзуць танкі, а за імі рушаць абедзве брыгады. І калі б наступ быў раптоўны, яны б ішлі і ішлі наперад, потым уніз па схілах, потым цераз перавал на той бок, час ад часу спыняючыся, расчышчаючы шлях, бо працы было шмат, такой працы, якую трэба зрабіць дасканала, а танкі дапамаглі б ім, танкі разгортваліся б і прыкрывалі б іх сваім агнём, а іншыя пачалі б падвозіць пяхоту да бою, а потым спаўзалі б далей па схілах, цераз перавал і ўніз, на той бок. Так павінна было быць, калі б не было здрады і калі б усе зрабілі тое, што ім належала зрабіць.

¹ Нам каюк. Так. Як заўсёды. Так. Вельмі шкада. Так (фр.).

Ёсць два горных хрыбты, і ёсць танкі, і ёсць дзве доблесныя брыгады, гатовыя ў любую хвіліну выступіць з лесу, і вось толькі што з'явіліся самалёты. Усё, што павінен быў зрабіць ён, зроблена так, як належыць.

Але, сочачы за самалётамі, што былі ўжо амаль над яго галавой, ён адчуў, як у яго засмактала пад лыжачкай, як сэрца ў яго абарвалася, бо, пачуўшы па тэлефоне данясенне Джордана, ён зразумеў, што на вяршынях гор нікога не будзе. Яны сыдуць уніз і схаваюцца ад асколкаў бомбаў у вузенькіх траншэях ці залягуць у лесе, а як толькі бамбардзіроўшчыкі адляцяць, яны зноў падымуцца наверх з кулямётамі, з аўтаматамі і з тымі процітанкавымі гарматамі, якія Джордан бачыў на дарозе, і ў нас будзе на адну ганьбу болей. Але ў аглушальным грукаце самалётаў было тое, што павінна было быць, і сочачы за імі, гледзячы ўгору, Гольц сказаў у тэлефонную трубку:

— Rien à faire. Rien. Faut pas penser. Faut accerter¹.

Гольц глядзеў на самалёты суровымі, гордымі вачыма, што ведалі, як магло б быць і як будзе, і сказаў з гонарам за тое, як магло б быць, з верай у тое, як магло б быць, нават калі так ніколі не будзе:

— Bon. Nous ferons notre petit possible²,— і кінуў трубку.

Але Дзюваль не даслухаў яго. Седзячы за сталом з тэлефоннай трубкаю ў руцэ, ён чуў толькі гул самалётаў і думаў: магчыма, зараз, вось, магчыма, на гэты раз, прыслухайся да іх, магчыма, бамбардзіроўшчыкі разбомбяць іх ушчэнт, магчыма, мы праб'ёмся туды, магчыма, яму дадуць рэзервы, якія ён прасіў, магчыма, вось яно, вось на гэты раз пачынаецца. Ну ж, ну! Рухавікі раўлі так, што ён не чуў нават сваіх думак.

РАЗДЗЕЛ СОРАК ТРЭЦІ

Роберт Джордан ляжаў за камлём сасны на схіле гары, над дарогай і над мостам, і глядзеў, як спакваля надыходзіць світанак. Ён заўсёды любіў гэты ранішні час, і цяпер яму было прыемна назіраць, як паступова світае, адчуваючы, нібыта ў яго ўсярэдзіне ўсё запоўнена шэрай ім-

¹ Нічога не зробіш. Нічога. Не трэба пра гэта думаць.

Трэба скарыцца (фр.).

² Добра. Мы зробім, што зможам (фр.).

жой, нібыта ён сам быў часцінай гэтага ўсеагульнага до-світку, што папярэднічае ўсходу сонца, калі навакольныя рэчы робяцца чарнейшымі, а прастора паміж імі святлее, і агеньчыкі, што ўначы ярка зіхацелі, жоўкнуць і нарэшце знікаюць у святле дня. Абрысы сосен, ніжэй па схіле, вы-ступілі ўжо зусім выразна, ствалы іх зрабіліся цвёрдымі і рудаватымі, шаша паблісквала скрозь пасмы смугі, што сцялілася па-над ёю. Усё на ім зрабілася вільготным ад расы, зямля ў лесе была мяккая, і ён адчуваў пад локцямі падатлівую бурую апалую ігліцу хвоі. Скрозь лёгкі туман, што наплываў з рэчкі, ён бачыў унізе сталёвыя фермы моста, якія лёгка і прама перакінуліся цераз цясніну, і драўляныя будкі вартавых абапал моста. Але перапля-ценні ферм яшчэ здаваліся тонкімі і кволымі ў тумане, што плыў над рэчкай.

Ён бачыў вартавога ў будцы, яго спіну — той быў у плашчы — і шыю пад сталёвай каскай, калі вартавы схі-ляўся пагрэць рукі над жароўняй, зробленай з прадзіраў-ленага бітона з-пад газы. Ён чуў цурчанне вады, што бегла па каменні глыбока ўнізе, і бачыў тонкі дымок над будкай вартавога.

Ён глянуў на гадзіннік і падумаў: цікава, ці дабраўся ўжо Андрэс да Гольца? Калі давядзецца ўзрываць мост, добра было б затрымаць дыханне, каб час цягнуўся доўга-доўга і можна было б выразна адчуць яго плынь. А ўсё-та-кі пашчасціла Андрэсу ці не? А калі пашчасціла, скасуюць яны загад ці не? Ці паспеюць скасаваць? *Qué va.* Чаго асабліва турбавацца. Альбо скасуюць, альбо не. Іншага выбару няма, а які будзе, ты неўзабаве даведаешся, толькі крыху пачакай. А раптам наступ будзе паспяховы? Гольц сказаў, што гэта магчыма. Шанц ёсць. Калі нашы танкі пойдучь па гэтай дарозе, а людзі — правей, і абмінуць Ла-Гранху, абыдучь увесь левы ланцуг гор. Чаму ты нават уявіць сабе не можаш, што наступ можа быць паспяховы? Ты настолькі прывык абараняцца, што табе нават у галаву не прыходзіць такое. Яно дык так. Але ж размова з Голь-цам адбылася да таго, як па гэтай дарозе прайшло столькі людзей і гармат на той бок. Яшчэ да таго, як з'явіліся тыя самалёты. Не будзь такі наіўны. Але памятай адно: пакуль мы стрымліваем фашыстаў тут, у іх звязаны рукі. Яны не могуць напасці на іншую краіну, не пакончыўшы спачатку з намі, а нас яны ніколі не адолеюць. Калі французы нам хоць крыху дапамогуць, хоць бы пакінулі граніцу адкры-тай, і калі Амерыка дасць нам самалёты, яны нас ніколі не адолеюць. Ніколі, калі нам хоць што-небудзь дадуць. Гэты

народ будзе змагацца вечна, дайце толькі яму добрую зброю.

Не, да перамогі тут яшчэ далёка, магчыма, яшчэ некалькі гадоў. Гэта толькі стратэгічны наступ, каб адцягнуць сілы ворага. Не трэба марных ілюзій. А калі раптам нам сёння ўдасца прарваць фронт? Гэта ж наш першы значны наступ. Не страчвай пачуцця рэальнасці. А ўсё-такі — што, калі пашчасціць? Не захапляйся, сказаў ён сабе. Згадай, што прайшло па шашы на той бок. Ты зрабіў усё, што мог. Партатыўныя кароткахвалёвыя рацыі — вось што нам трэба. Ну, што ж, калі-небудзь яны ў нас будуць. Але пакуль што іх няма. А ты будзь пільны і рабі тое, што табе належыць зрабіць.

Сёння — толькі адзін з шмат якіх дзён, што яшчэ наперадзе. Але, магчыма, усе тыя наступныя дні залежаць ад таго, што ты зробіш сёння. Так было на працягу ўсяго гэтага года. Так было ўжо шмат разоў раней. Уся гэтая вайна такая. Што гэта ты ўдарыўся ў такую філасофію з самага рання, сказаў ён сабе. Лепей глядзі, што робіцца там, унізе.

Ён убачыў, як двое людзей у понча і сталёвых касках, з вінтоўкамі за плячыма выйшлі з-за павароту дарогі і накіраваліся да моста. Адзін зайшоў у будку вартавога на дальнім канцы моста і знік з вачэй. Другі пайшоў павольна мерным крокам уздоўж моста. Пасярод моста ён спыніўся і плюнуў у рэчку, потым няспешна рушыў далей; другі вартавы выйшаў яму насустрач, пагаварыў з ім хвілінку і пайшоў па мосце на другі бок. Ён ішоў хутчэй за таго, хто яго змяніў (каву чуе, падумаў Роберт Джордан), але і ён спыніўся пасярэдзіне моста і плюнуў у рэчку.

Прыкмета ў іх такая, ці што, падумаў Роберт Джордан. Трэба будзе і мне плюнуць, калі буду на мосце. Калі я тады яшчэ змагу пляваць. Не. Наўрад ці гэта дапаможа. Мне давядзецца, пэўна, даказаць, што гэта не дапамагае, перш чым патраплю на мост.

Новы вартавы зайшоў у будку і сеў там. Сваю вінтоўку з насаджаным штыхом ён прыхіліў да сцяны. Роберт Джордан выцягнуў з нагруднай кішэні бінокль і пачаў падкручваць акуляры, пакуль не зрабіліся выразнымі металічныя канструкцыі, пафарбаваныя ў шэры колер, і дальні канец моста. Потым ён навёў бінокль на будку вартавога.

Вартавы сядзеў, прыхінуўшыся да сцяны. Каска яго вісела побач на круку, і яго твар было добра відаць. Роберт Джордан пазнаў у ім таго самага салдата, што вартаваў

тут два дні таму ў дзённую змену. На ім быў той самы, падобны на панчошу, вязаны капялюш. І ён зноў быў няголены. Пад высокімі сківіцамі шчокі ў яго былі запалыя. Калматыя бровы зыходзіліся на пераноссі. У яго быў сонны выгляд, і Роберт Джордан раптам убачыў, як ён пазяхнуў. Потым салдат выцягнуў з кішэні скуруны капшук і пачак паперы і скруціў сабе цыгарку. Ён доўга вадаўся з запальнічкай, але нарэшце сунуў яе ў кішэню, падышоў да жароўні, нахіліўся над ёй, выхапіў вугельчык, падкінуў яго колькі разоў на далоні, прыпаліў цыгарку і кінуў яго назад у жароўню.

Роберт Джордан доўга назіраў скрозь цэйсаўскі бінокль, як вартавы сядзеў, прытуліўшыся да сцяны, і мірна пыхкаў цыгаркаю, потым Роберт Джордан апусціў бінокль, склаў яго і схаваў у кішэню.

Болей глядзець на яго не буду, сказаў ён сабе.

Ён ляжаў і сачыў за дарогай, і стараўся ні пра што не думаць. На сасне, што расла ніжэй на схіле, Роберт Джордан убачыў вавёрку, якая пырхнула ўніз па ствале, потым спынілася, павярнула галоўку і глянула туды, дзе ляжаў чалавек, што сачыў за ёй. Ён убачыў вавёрчыны вачаняткі, маленькія і бліскучыя, і хвост, што трымцеў ад хвалявання. Потым вавёрка саскочыла на зямлю і некалькімі доўгімі скачкамі — пярэднія лапкі сцятыя, хвост распушаны — апынулася каля другога дрэва. Скочыўшы на ствол, яна яшчэ раз глянула на Роберта Джордана і знікла ў галлі. Потым Роберт Джордан зноў пачуў яе пырханне і ўбачыў, што яна распласталася на адной з верхніх галін, а хвост яе злёгка трымціць.

Ён зноў перавёў погляд уніз, на будку вартавога, што віднелася паміж соснаў. Яму захацелася, каб вавёрка была тут, у яго кішэні. Яму захацелася, каб побач з ім быў хтосьці, каго ён мог бы прылашчыць. Ён пацёрся локцямі аб сасновую ігліцу, але гэта было зусім не тое. Ніхто не ведае, якім самотным пачуваеш сябе, калі робіш тое, што зараз раблю я. Чаму ж ніхто? Вось я ведаю. Спадзяюся, што хоць зайчаныя выберацца адгэтуль цэлая. Ну, кінь. Так, так, напэўна ж. Але ж ніхто не забароніць мець надзею. Вось я і спадзяюся. Што знішчу як след мост і што яна выберацца адгэтуль. Так яно і будзе. Пэўна ж, будзе. Так, а не іначай. Болей мне зараз нічога не трэба.

Ён ляжаў і глядзеў ужо не на будку вартавога і не на дарогу, а паверх усяго, на далёкія горы. Зусім не трэба думаць, загадаў ён сабе. Роберт Джордан ляжаў нерухома і назіраў, як світае. Світала надта хутка — бо ўжо быў ка-

нец мая, і гэта было сапраўднае цудоўнае летняе світанне. Матацыкліст у скураной куртцы і скураным шлеме, з зачахлёным аўтаматам каля левага сцягна пераехаў цераз мост і накіраваўся ўгору па дарозе. Потым цераз мост прайшла санітарная машына і, праехаўшы акурат пад тым месцам, дзе ляжаў Роберт Джордан, таксама пачала падымацца ўгору па дарозе. І болей нічога. Ён дыхаў пахамі хвоі і чуў гоман ракі, мост зараз ужо выступаў зусім выразна і вельмі прыгожа ў ясным ранішнім святле. Ён ляжаў за сасной, паклаўшы аўтамат на левы локаць, і болей не глядзеў на будку вартавога, і толькі калі ўжо мінула шмат часу, калі ўжо пачало здавацца, што болей нічога не здарыцца, ён раптам пачуў частыя, глухія выбухі бомб.

Як толькі ён іх пачуў, як толькі першыя бомбы бухнулі дзесьці далёка, нават раней, чым грывотнае рэха паспела прагучаць па гарах, ён глыбока ўздыхнуў і падняў аўтамат з зямлі. Рука ў яго здранцвела пад вагой аўтамата, і пальцы ледзве варушыліся.

Вартавы ў будцы выпрастаўся, пачуўшы буханне бомб. Роберт Джордан убачыў, як вартавы ўзяў у рукі вінтоўку і выйшаў з будкі і прыслухаўся. Вязаны капялюш з'ехаў набок, і сонца асвятляла яго няголены твар, калі ён задраў галаву, гледзячы ў той бок, адкуль чуліся выбухі.

Туман ужо разышоўся, і Роберт Джордан выразна бачыў чалавека, што стаяў пасярод шашы і глядзеў на неба. Сонечныя промні, прабіваючыся скрозь вершаліны хвоі, асвятлялі блікамі яго твар.

Роберту Джордану заняло дыханне, нібыта грудзі яму сцягнулі дротам, і, упёршыся мацней локцямі ў зямлю, адчуваючы пальцамі рыфлёную паверхню ручкі аўтамата, ён навіў мушку, што зараз знаходзілася дакладна пасярод прыцэльнага прарэзу, на грудзі вартавому і павольна націснуў на спускавы кручок.

Ён адчуў, як імгненна, плаўна, сутаргава павяло аўтамат супраць пляча, і чалавек на дарозе з грывасай разгубленасці асеў на калені, потым скурчыўся і торкнуўся галавой у асфальт. Яго вінтоўка ўпала побач, палец захраснуў у спускавой дужцы, кісьць вывернула ў запясці. Вінтоўка ляжала на дарозе штыхом наперад. Роберт Джордан перавёў погляд ад скурчанага чалавека, які ляжаў каля ўезда на мост, і ад будкі вартавога на другім канцы моста. Другога вартавога яму не было відаць, і ён перавёў погляд направа па схіле, туды, дзе, як ён ведаў, хаваўся Агусцін. Потым ён пачуў, як стрэліў Ансельма — рэха стрэлу

гримнула па цясніне. Потым ён пачуў, як Ансельма стрэліў яшчэ раз.

Адразу ж пасля другога стрэлу загрымелі гранаты за паваротам шашы недалёка ад моста. Потым пачуліся выбухі гранат недзе злева. Потым далей па дарозе пачалася ружэйная страляніна, а ўнізе скрозь выбухі гранат застрачыў аўтамат Пабла — так-так-так-так. Ён убачыў Ансельма, які зверху сігануў па кручы да дальняга канца моста, і Роберт Джордан закінуў аўтамат за плечы, падхапіў абодва цяжкія рукзакі, што стаялі каля камлёў — па адным у кожную руку, — і, адчуваючы, што ад іх вагі рукі ў яго вось-вось адарвуцца, хістаючыся, пабег стромкім схілам уніз, да шашы.

Бегучы, ён пачуў, як Ансельма крычыць яму: «Buena caza¹, Inglés. Buena caza!» — і падумаў: «Шчаслівага палявання! Якое тут можа быць шчаслівае паляванне?!», — і ў гэты самы момант ён пачуў на далёкім канцы моста трэці стрэл Ансельма, гэты стрэл азваўся званам у сталёвых фермах моста. Ён абмінуў цела вартавога, што ляжаў пасярод дарогі, і выбег на мост, з рукзакамі, якія матляліся ў яго руках. Стары з карабінам ужо бег яму насупрач.

— Sin novedad! — крыкнуў ён. — Нічога не здарылася! Tuve que remayarto. Мне давялося дабіць яго.

Седзячы на кукішках пасярод моста, развязваючы рукзакі, выцягваючы дынаміт, Роберт Джордан убачыў, як па шчоках Ансельма, па сівой шчэці цякуць слёзы.

— Yo maté uno también, — сказаў ён Ансельма. — Я таксама забіў аднаго, — і кіўнуў галавой у той бок, дзе за мостам, скурчаны, ляжаў першы вартавы.

— Так, сябра, так, — сказаў Ансельма. — Трэба забіваць, вось мы і забіваем.

Роберт Джордан ужо лез па фермах моста. Сталь была халодная і вільготная ад расы, і ён лез асцярожна, абапіраючыся аб перакрываванні ферм, адчуваючы цёплыя промні сонца на спіне, чуючы бурлівую плынь рэчкі ўнізе, чуючы страляніну, вельмі інтэнсіўную з боку верхняга паста. Ён цяпер абліваўся потам, хоць пад мостам было холадна. На адну руку ў яго быў насунуты віток дроту, з запясця другой звісала на раменьчыку пласкагубцы.

— Давай мне дынаміт, віежо! Толькі не ўвесь адразу, а па адным пачку! — крыкнуў ён Ансельма.

¹ Шчаслівага палявання (*исп.*).

Стары далёка перагнуўся цераз парэнчы, працягваючы яму даўгаватыя брукі, і Роберт Джордан браў іх, закладваў у пазначаныя месцы, засоўваў глыбей, умацоўваў.

— Кліны, viejo! Кліны давай!

Удыхаючы свежы драўляны пах нядаўна выструганых кліноў, ён шчыльна забіваў іх, каб зарад дынаміту трымаўся мацней паміж фермамі.

І вось, робячы сваю справу, закладаючы дынаміт, замацоўваючы яго, забіваючы кліны, шчыльна закручваючы дротам, думаючы толькі пра выбух, працуючы хутка і спрытна, па-майстэрску, як дасведчаны хірург, ён раптам пачуў страляніну з боку ніжняга паста. Потым грывнула граната. Потым яшчэ адна, заглушыўшы гук бурлівай вады. Потым з таго боку ўсё сціхла.

Чорт, падумаў ён. Што там здарылася з імі?

На верхнім пасту ўсё яшчэ стралялі. Ці не замнога гэтай д'ябальскай страляніны, зазначыў ён, прывязваючы дзве гранаты, адну каля другой, над замацаванымі разам брускамі дынаміту, абматваючы іх па рэбрах дротам, каб яны не хісталіся і трымаліся моцна і надзейна, і, падцягваючы, скручваюць дрот пласкагубцамі. Потым ён праверыў, як яно ўсё выйшла, і дзеля большай пэўнасці загнаў пад гранатамі яшчэ клін, які шчыльна прыціснуў увесь зарад да сталёвай фермы.

— Цяпер з таго боку, viejo! — крыкнуў ён Ансельма і палез цераз пераплёты ферм. Быццам Тарзан, што прадзіраецца скрозь сталёвыя джунглі, падумаў ён, і, калі выбраўся зноў з-пад цёмнага скляпення моста, дзе грукат быў асабліва гулкі, ён задраў галаву і ўбачыў твар Ансельма і яго руку, якая працягвала дынаміт. Чорт, які прыгожы твар у старога, падумаў ён. І ўжо не плача. Тым лепей. Адзін бок моста ўжо падрыхтаваны. Цяпер яшчэ гэты бок — і ўсё. Зрэжа, як брытваю. Добра, працуй далей. Не хвалюйся. Рабі сваю справу. Хутка і дакладна, як на тым баку. Не нервайся. Спакойна. Не намагайся зрабіць усё хутчэй, чым трэба. Зараз ужо маху не дасі. Адзін бок табе, ва ўсякім разе, ніхто ўжо не перашкодзіць узарваць. І ўсё ідзе добра, як належыць. Ну і халадэча тут, пад мостам. Ух, божухна, халадэча, як у вінным склепе, затое хоць дзярма няма. Звычайна, калі працуеш пад каменным мостам, бывае поўна дзярма. Гэта казачны мост. Добрыя казачкі! Старому там, наўерсе, горш, чым мне. Не спяшайся, рабі ўсё як след.

— Яшчэ клінняў, viejo!

Не падабаецца мне, што там усё яшчэ страляюць. Нешта там у Пілар здарылася нядобрае. Відаць, нехта з вартавых быў знадворку. На шашы ці за тартаком. Усё яшчэ страляюць. Пэўна, там яшчэ нехта застаўся. І потым тое праклятае пілавінне. Тыя вялізныя кучы пілавіння. Пілавінне, калі яно зляжыцца і ўтрамбуецца, надта добра ахоўвае ад куль. Так, там, напэўна, яшчэ колькі чалавек засталася. А ўнізе, дзе Пабла, ціха. Цікава, што там усё такі было, калі там усчалася другая страляніна? Мабыць, машына альбо матацыкл. Абы толькі не падышлі зараз браневікі ці танкі. Давай, давай. Закладай зарады, як мага хутчэй, і забі кліны, і зацягни дротам мацней. Лыткі дрыжаць, быццам у бабы. Што з табой? Упэўнены, што там, наверху, тая баба не дрыжыць ад страху. Тая баба, Пілар. А магчыма, і яна не вытрымала. Мяркуючы па гэтай страляніне, відаць, ёй зараз гэтаксама нялёгка. Гэтаксама задрыжыць, калі стане не пад сілу. Як і ўсе.

Ён высунуўся на сонца, і калі працягнуў руку па пачак, які яму перадаваў Ансельма, і гук бурлівай вады зрабіўся не такі гулкі, стрэлы на верхнім пасту затрашчалі часцей і зноў пачуліся выбухі гранат. Потым яшчэ выбухі гранат.

— Відаць, яны напалі на тартак.

Добра, што ў мяне дынаміт брускамі, падумаў ён. А не палачкамі. Якога чорта. Проста зручней. Хоць тая торба, поўная той дрэні накшталт халадцу, была б яшчэ зручней. Дзве торбы. Не, хапіла б і адной. І калі б у мяне былі яшчэ дэтанатары і мая добрая падрывная машынка. Гэтая свалата кінула маю машынку ў рэчку. І скрынку, і ўсё астатняе. Вось у гэтую рэчку ён усё і кінуў. Ну і быдла гэты Пабла. Ну, нічога, ён ім зараз там задае дыхту.

— Яшчэ давай, віежо!

Малайчына стары, добра ўпраўляецца. І яму там нялёгка, на мосце. Яму было надта цяжка забіць чалавека. Мне таксама было цяжка, але я проста пра гэта не думаю. І зараз не думаю. Так трэба. Але справа яшчэ і ў тым, што ў Ансельма простая вінтоўка. Я ведаю, як яно бывае. Калі забіваеш чалавека з аўтамата, усё неяк лягчэй. Для таго, хто забівае, я маю на ўвазе. Гэта зусім іншая рэч. Ты толькі націскаеш, а ўсё астатняе аўтамат робіць сам. Аўтамат, а не ты. Добра, запомні гэтую думку, каб абмазгаваць яе лепей іншым разам. Ну і галава ў цябе, Джордан. Разумная галава! Давай, Джордан, давай! Так крычалі табе, бывала, яшчэ ў школе, на футболе, калі мяч трапляў да цябе. Ёрдан, такая мянушка была ў мяне ў школе. А ці ведаеш ты, што той паскудны Ёрдан не намнога шырэйшы

за вось гэтую рачулку, што бурліць унізе? Каля вытоку, звычайна. Усё на свеце пачынаецца з малога. А тут нават утульна, пад мостам. Як дома, хоць ад дома і далёка. Ну, Ёрдан, трымайся. Тут справа сур'ёзная, Ёрдан. Хіба ты не разумееш? справа сур'ёзная. Паглядзі сюды. Para qué? ¹ Цяпер, што б са мной ні здарылася,— моста не будзе. А як яно ўсё пойдзе далей? «Куды пойдзе Мэн, туды пойдзе і ўся краіна». Куды пойдзе Ёрдан, туды пойдучь і чортавы ізраільцяне. Як і мост. Калі не будзе Ёрдана, не будзе і моста, а лепей сказаць — наадварот.

— Яшчэ крыху, Ансельма, сябра,— сказаў ён.

Стары кіўнуў галавой.

— Зараз заканчваю,— сказаў Роберт Джордан.

Стары зноў заківаў.

Замацоўваючы дротам гранаты, ён ужо не чуў страляніны на шашы. Раптам ён заўважыў, што да яго вушэй далае толькі гоман ракі. Ён зірнуў уніз і ўбачыў, як вада закіпае белаю пенай між камянёў, а потым разліваецца празрыстым возерам па гальцы. Пасярод возера, патрапіўшы ў вір, круціцца на адным месцы ўпушчаны ім клін. Раптам побач, палюючы на мошку, плюхнула стронга, і па вадзе пайшлі колы. Моцна закручваючы пласкагубцамі дрот, які замацоўваў абедзве гранаты, ён бачыў паміж металічнымі фермамі моста горны схіл, які зелянеў пад сонцам. Тры дні таму ён быў яшчэ буры, падумаў Роберт Джордан.

З халаднаватай цемрадзі пад мостам ён высунуўся на зыркае сонечнае святло і гукнуў Ансельма, які схіліўся над ім зверху:

— Дай мне вялікі маток дроту!

Толькі б не пацягнуць заўчасна, а то можна вырваць кальцо. Шкада, што нельга прапусціць дрот наскрозь. Але дарма, дроту ў мяне хапае, падумаў Роберт Джордан, намацаўшы загваздки, што трымалі на месцы колцы, якія павінны былі вызваліць дужкі гранат. Ён праверыў, ці хопіць дужкам месца, каб выскачыць, калі загваздки будуць вырваны (дрот, што іх з'ядноўваў, праходзіў пад дужкамі), потым прымацаваў канец дроту да аднаго колца, з'яднаў яго з галоўным дротам, які цягнуўся да колца другой гранаты, адматаў крыху дроту, прапусціў яго вакол касяка фермы і перадаў маток Ансельма.

— Трымай, толькі асцярожна,— сказаў ён.

¹ Навошта? (ісп.)

Ён вылез на мост, узяў у старога маток і, разматваючы дрот, пайшоў назад, да таго месца, дзе пасярод дарогі ляжаў забіты вартавы; ён ішоў, перахіліўшыся цераз парэнчы, і вёў дрот пад мостам, намагаючыся рабіць гэта як мага хутчэй.

— Забяры рукакі,— крыкнуў ён праз плячо старому. Праходзячы міма свайго аўтамата, ён нахіліўся, падабраў яго і зноў закінуў за спіну.

І тады, узяўшы вочы ад дроту, ён убачыў тых, што вярталіся з верхняга паста.

Іх было чацвёра — ён адразу гэта ўбачыў, але мусіў зноў апусціць вочы, каб дрот не заблытаўся і не зачাপіўся за які выступ моста. Эладзіо сярод іх не было.

Роберт Джордан давёў дрот да канца моста, зрабіў пятлю вакол апошняй падпоркі і пабег па дарозе да першага пафарбаванага белым колерам каменнага слупка. Там ён перарэзаў дрот і аддаў канец Ансельма.

— Трымай, viejo,— сказаў ён.— Вось так. Цяпер пойдзем са мной назад, да моста. Змотвай дрот на хаду. Не, давай лепей я сам.

Каля моста ён распусціў зробленую раней пятлю так, каб дрот праходзіў вольна і прама да самога колца гранаты, да якога быў прыкручаны, і перадаў канец Ансельма.

— Ідзі з гэтым назад, да белага слупка,— сказаў ён.— Трымай моцна, але вольна. Не цягни моцна. Калі пацягнеш мацней — мост узарвецца. Comprendes? ¹

— Разумею.

— Калі надыдзе час цягнуць, дык ты і пацягни, але не шморгай.

Кажучы гэта, Роберт Джордан увесь час пазіраў на шашу, па якой рухаліся рэшткі атрада Пілар. Яны былі ўжо зусім блізка, і ён убачыў, што Прымітыва і Рафаэль вядуць Фернанда. Яго, відаць, параніла ў пахвіну, бо ён ішоў і прыціскаў абедзве рукі да гэтага месца, а стары і юнак прытрымлівалі яго з абодвух бакоў. Правую нагу ён валачыў, скрабучы гудрон рантам чаравіка. Пілар з трыма вінтоўкамі ўжо ўскараскалася па схіле наверх. Роберт Джордан не бачыў яе твару, але галаву яна намагалася з усіх сіл трымаць прама.

— Як тут у вас?— крыкнуў Прымітыва.

— Добра. Мы амаль што ўсё скончылі,— азваўся Роберт Джордан.

¹ Разумееш? (ісп.)

Як у іх — не варта і пытацца. Калі ён зноў азірнуўся, усе трое стаялі на шашы і Фернанда круціў галавой, адмаўляючыся ісці ўгору.

— Дайце мне вінтоўку,— пачуў Роберт Джордан яго здаўлены голас.

— Не, *hombre*. Мы павядзём цябе туды, дзе коні.

— Навошта мне конь?— сказаў Фернанда.— Мне і тут добра.

Астатняга Роберт Джордан не пачуў, бо загаварыў з Ансельма.

— Калі падыдуць танкі — падрывавай,— сказаў ён.— Але толькі тады, калі яны ўжо будуць на мосце. Калі браневікі — таксама падрывавай. Калі ўзыходзіць на мост. А рэшту Пабла затрымае.

— Я не буду ўзрываць, пакуль ты там, пад мостам.

— Пра мяне не думай. Калі трэба будзе падрываць — падрывавай. Я прымацую яшчэ адзін дрот і прыйду сюды. Тады мы разам і падарвём.

Ён кінуўся бегчы да сярэдзіны моста.

Ансельма бачыў, як Роберт Джордан узбег на мост — аўтамат за спіной, пласкагубцы на раменьчыку каля запяцця. Вось ён пералез цераз парэнчы і знік пад мостам. Ансельма, трымаючы канец дроту ў руцэ, у правай руцэ, прысеў на кукішкі за камень і глядзеў уніз, на шашу і на мост. На паўдарозе паміж ім і мостам ляжаў вартавы. Сонца цяпер пякло нябожчыку ў спіну — і здавалася, ён зусім панікнуў ад сонечных промняў і распластаўся на гладкім асфальце шашы. Яго вінтоўка ляжала побач, штык яе вастрыём быў скіраваны прама на Ансельма. Стары глядзеў паўз яго, на плазаватасць моста, перакрэсленую ценьмі ад парэнчаў, і далей, туды, дзе дарога ўздоўж цяніны збочвала налева і знікала за выступам стромкай скалы. Ён глядзеў на будку вартавога на тым канцы моста, цяпер асветленую сонцам, потым, не забываючыся на канец дроту, заціснуты у руцэ, павярнуўся ў той бок, дзе Фернанда ўсё яшчэ спрачаўся з Прымітыва і цыганом.

— Пакіньце мяне тут,— сказаў Фернанда.— Мне вельмі балюча, і крывацёк не спыняецца ўсярэдзіне. Я яго там адчуваю, калі варушуся.

— Мы цябе дацягнем да верхняга лесу,— сказаў Прымітыва.— Абдымі мяне за шыю, а мы возьмем твае ногі.

— Не варта,— сказаў Фернанда.— Пасадзіце мяне за тым каменем. Тут з мяне столькі ж карысці, як і наверху.

— А што будзе, калі трэба будзе адыходзіць?— спытаў Прымітыва.

— Пакіньце мяне тут,— сказаў Фернанда.— Пра тое, каб мне ехаць вярхом у такім стане, і думаць не варта. Вось і конь у вас яшчэ адзін будзе. А мне тут вельмі добра. Яны цяпер ужо хутка прыйдуць.

— Мы можам дацягнуць цябе да лесу,— сказаў цыган.— Нам гэта няцяжка.

Ён, вядома, прагнуў як найхутчэй уцячы, таксама як і Прымітыва. Але ўсё-такі яны дацягнулі яго сюды.

— Не,— сказаў Фернанда.— Мне тут добра. Што з Эладзію?

Цыган прыклаў палец да галавы, каб паказаць, куды трапіла куля.

— Сюды,— сказаў ён.— Пасля цябе. Калі мы атакавалі пост.

— Пакіньце мяне, зрабіце ласку,— сказаў Фернанда. Ансельма бачыў, што той дужа пакутуе. Фернанда абедзвюма рукамі заціскаў рану ў пахвіне, галаву адкінуў, ногі выпрастаў. Твар у яго быў вільготны і шэры.

— Пакіньце мяне, зрабіце ласку,— паўтарыў Фернанда. Вочы ў яго былі заплюшчаныя ад болю, куткі губ пацепваліся.— Праўда, мне тут добра.

— Вось табе вінтоўка і патроны,— сказаў Прымітыва.

— Гэта мая?— спытаў Фернанда, не расплюшчваючы вачэй.

— Не, твая ў Пілар,— адказаў Прымітыва.— Гэта вінтоўка Эладзію.

— Мне б лепей маю,— сказаў Фернанда.— Яна мне больш звыклая.

— Я табе яе прынясу,— зманіў цыган.— А пакуль вазьмі гэту.

— Тут у мяне вельмі зручнае месца,— сказаў Фернанда.— І дарогу відаць і мост.— Ён расплюшчыў вочы, павярнуў галаву і паглядзеў на мост, потым зноў заплюшчыў вочы, калі падступіў боль.

Цыган пагладзіў яго па галаве і вялікім пальцам даў знак Прымітыва — маўляў, час ісці.

— Мы потым вернемся па цябе,— сказаў Прымітыва і рушыў наўздагон за цыганом, які ўжо спрытна караскаўся на гару.

Фернанда адкінуў галаву. Перад ім быў адзін з афарбаваных у белы колер слупкоў, што пазначалі край шашы. Галава яго ляжала ў цяньку, але наспех перавязаную рану і рукі, складзеныя над ёй, прыпякала сонца. І ногі былі на сонцы. Вінтоўка ляжала каля яго, побач з вінтоўкай бліш-

чалі на сонцы тры абоймы з патронамі. Па руках поўзали мухі, але ён не адчуваў іх, бо дужа балела рана.

— Фернанда!— паклікаў яго Ансельма з таго месца, дзе ён сядзеў на кукішках, сціскаючы ў руцэ дрот. Ён зрабіў на канцы дроту пятлю, каб зручней было трымаць.— Фернанда!— паклікаў ён яшчэ раз.

Фернанда расплюшчыў вочы і паглядзеў на яго.

— Як тут у вас?— запытаў Фернанда.

— Усё добра,— адказаў Ансельма.— Зараз будзем узрываць.

— Я вельмі рады. Калі я што магу яшчэ зрабіць для вас — ты скажы,— адказаў Фернанда і заплюшчыў вочы, бо ўсярэдзіне ў яго зноў узняўся боль.

Ансельма павярнуў галаву і зноў пачаў глядзець на мост.

Ён чакаў, калі высунецца з-пад моста маток дроту, а за ім з'явіцца галава і загарэлы твар і *Inglés*, падцягваючыся на руках, пачне вылазіць на мост. І адначасова Ансельма прыглядваўся да дарогі за мостам, ці не з'явіцца што-небудзь з-за дальняга павароту. Страху ён не адчуваў — ні цяпер, ні раней. Усё адбываецца так хутка, і гэта так усё проста, думаў ён. Мне цяжка было забіць вартавога, але цяпер ужо ўсё мінула. Як мог *Inglés* сказаць, што застрэліць чалавека — гэта тое самае, што застрэліць зверу. Калі я паляваў, у мяне заўсёды было лёгка на душы, і я не адчуваў ніякай віны. Але як стрэліш у чалавека, у цябе такое пачуццё, быццам бы ты роднага брата ўдарыў. А калі яшчэ і заб'еш з першага разу! Не, не трэба пра гэта думаць. Табе гэта было надта цяжка, і ты бег па мосце і плакаў, як баба.

Гэта ўжо мінула, сказаў ён сабе, і ты пасля можаш паспрабаваць загладзіць гэта, як і ўсё іншае. Але затое ты атрымаў тое, што прасіў учора вечарам, вяртаючыся цераз узгор'е дадому. Ты бярэш удзел у баі, і ты не адчуваеш страху. Цяпер і памерці — калі так яно наканавана сёння — можна спакойна.

Ён паглядзеў на Фернанда, які ўсё яшчэ ляжаў, прыклаўшы далоні да пахвіны, сцяўшы пасіненлыя вусны, закаціўшы вочы, і дыхаў цяжка і перарывіста. І, гледзячы на яго, думаў: калі ўжо я павінен памерці, дык хутчэй бы. Не, я ж паабяцаў, што болей нічога не папрашу, калі збудзецца тое, чаго я прагнуў сёння. Я нічога болей не прашу. Нічога, нічагусенькі. Пашлі мне тое, што я прасіў учора, а далей хай будзе тое, што наканавана.

Ён прыслухаўся да далёкіх гукаў бою ў міжгор'і і сказаў сабе: сёння і на самой справе — вялікі дзень. Мне трэба ўсвядоміць і зразумець, які гэта незвычайны дзень.

Аднак ён не адчуваў ні духоўнага ўздому, ні хвалявання. Толькі тое, што, скурчыўшыся тут, за прыдарожным каменем, з закручаным пятлёй канцом дроту ў руцэ і яшчэ матком дроту ў другой, ён не пачуваў сябе самотным, адарваным ад усяго. Ён быў адно цэлае з тым дротам, што цягнуўся ад яго рукі, і адно цэлае з мостам, і адно цэлае з зарадамі дынаміту, якія заклаў Inglés. Ён быў адно цэлае з Inglés, які ўсё яшчэ корпаўся пад мостам, і ён быў адно цэлае з усёй бітвай і з Рэспублікай.

А хвалявання не было. Наўкол цяпер было ўсё спакойна, сонца паліла яму ў спіну і ў сагнутую шыю, а калі ён узнімаў галаву, дык бачыў высокае бясхмарнае неба і схіл гары на тым беразе, і ён не адчуваў радасці, але і самоты не было, і страху таксама не было.

Наверсе, на схіле, схаваўшыся за дрэвам, ляжала Пілар і назірала за шашой, што вяла да перавалу. Побач з ёй ляжалі тры зараджаныя вінтоўкі, і адну з іх яна аддала Прымітыва, калі ён апусціўся на зямлю побач з ёй.

— Ідзі ляж вунь там,— сказала яна.— Вунь за тым дрэвам. А ты, цыган, вось тут.— І яна паказала на другое дрэва, ніжэй.— Ён памёр?

— Не. Жывы яшчэ,— адказаў Прымітыва.

— Не пашанцавала,— сказала Пілар.— Калі б у нас было яшчэ двое — гэтага б не здарылася. Яму трэба было абмінуць тую кучу пілавіння паўзком. А там яму зручна, дзе вы яго пакінулі?

Прымітыва кіўнуў галавой.

— Калі Inglés падарве мост, абломкі сюды не даляцяць?— спытаў цыган, выглядваючы з-за свайго дрэва.

— Не ведаю,— адказала Пілар.— Агусцін з вялікай та́quina яшчэ бліжэй, чым ты. Калі б гэта было надта блізка, Inglés не пасадзіў бы яго там.

— А я вось памятаю, калі мы ўзрывалі цягнік, ліхтар з паравоза праляцеў у мяне над самай галавой, а шматкі жалеза так і порхалі, нібы ластаўкі.

— Табе б вершыкі складаць,— сказала Пілар.— Нібы ластаўкі! Нібы балеі, так сказаць лепей. Паслухай, цыган, ты сёння ўвесь час трымаўся проста выдатна. Дык хоць бы цяпер не паддаваўся страху.

— Я ж толькі спытаў, ці даляцяць сюды абломкі, каб у такім разе схавацца за гэтым камлём,— сказаў цыган.

— Дзе сядзіш, там і сядзі,— сказала яму Пілар.— Колькі мы забілі?

— Мы — пяцярых. І тут двое. Не бачыш хіба? Вунь на тым канцы моста яшчэ адзін ляжыць. Глядзі туды, на мост! Будку бачыш? Глядзі! Ну, зараз бачыш?— Ён паказаў пальцам.— Ды там, на ніжнім пасту, яшчэ было васьмёра для Пабла. Я туды хадзіў у разведку, мяне *Inglés* пасылаў.

Пілар штосьці прабурчала. Потым яна сказала злосна:

— Што здарылася з *Inglés*? Што ён там, пад мостам, так яго ператак, робіць? *Vaya mandanga!*¹ Падрывае ён яго ці нанав будаваць збіраецца?

Яна падняла галаву і ўбачыла Ансельма, які скурчыўся за прыдарожным каменем.

— Эй, *viejo!*— закрычала яна.— Што там здарылася з тваім *Inglés*, так яго і ператак?

— Крыху цяплення, жанчына,— азваўся Ансельма, лёгка, але моцна трымаючы канец дроту.— Ён заканчвае сваю работу.

— Дык чаму ж так доўга, скажы ты мне дзеля апошняй шлюхі?

— *Es muy concienzudo!*² — крыкнуў Ансельма.— Гэта справа навуковая.

— Так і ператак гэтую навуку,— люта накінулася на старога Пілар.— Хай гэтая такая і ператакая морда хутчэй усё падрывае,— і канец. Марыя!— гаркнула яна сваім магутным голасам, абярнуўшыся да лесу.— Твой *Inglés*...— і тут паліўся цэлы патак непрыстойнай лаянкі на адрас Джордана і наконт таго, чым ён там займаецца, пад мостам.

— Супакойся, жанчына!— крыкнуў Ансельма з шапы.— Ты ж зусім не ведаеш, колькі там у яго спраў. Але ён ужо заканчвае.

— Хай яго чэрці там задзяруць,— бушавала Пілар.— Тут самае галоўнае — каб найхутчэй.

І тут яны пачулі стрэлы за далёнім паваротам дарогі, дзе Пабла ўтрымліваў захоплены ім пост. Пілар перастала лаяцца і прыслухалася.

— Ай-яй,— сказала яна.— Ай, божухна. Вось яно. Пачынаецца!

Роберт Джордан гэтаксама пачуў тое самае, калі ён выкінуў маток дроту на мост і, падцягваючыся, пачаў вы-

¹ Іспанская лаянка.

² Ён вельмі добрасумлены! (*icn.*)

лазіць сам. Калі ён паставіў калена на жалезны край, а рукамі ўжо ўчапіўся за верхнюю перакладзіну, ён пачуў кулямётную чаргу з боку ніжняга паста. Мяркуючы па гук, гэта быў не аўтамат Пабла. Роберт Джордан вылез, выпрастаўся, перахіліўся цераз парэнчы і, хутка разматваючы дрот, пайшоў па мосце ўздоўж парэнчаў.

Ён ішоў і слухаў стрэлы, і кожны раз яму здавалася, што гук аддаецца яму ў жываце, нібы адбіваецца ад дзяфрагмы. Цяпер страляніна нібыта наблізілася, але Роберт Джордан ішоў далей і толькі азіраўся назад праз плячо. Але на дарозе за мостам было пуста, не было відаць ні танкаў, ні машын, ні людзей. На шашы яшчэ нічога не было, калі ён прайшоў палову шляху да будкі вартавога. Шаша была яшчэ пустая, калі ён прайшоў чвэрць дарогі, асцярожна ведучы дрот за парэнчамі, і яна ўсё яшчэ была бязлюдная, калі ён абмінаў будку, далёка адставіўшы руку, каб дрот не зачпіўся за жалезныя завітушкі парэнчаў. Потым ён павярнуўся і хутка пачаў адыходзіць задам па шашы ўздоўж нешырокай канаўкі, ускрай яе, як футбаліст, што рыхтуецца прыняць доўгую перадачу, і ўвесь час пакрысе нацягваў дрот, і калі ён амаль параўняўся з Ансельма, на шашы за мостам яшчэ нікога не было.

Потым ён пачуў ззаду гудзенне машыны і, азірнуўшыся, убачыў вялікі грузавік, які выязджаў на дарогу зверху. Наматаўшы канец дроту на руку, ён крыкнуў Ансельма: «Падрываі!» — і моцна ўпёрся абцасамі ў зямлю, і ўсім цела адкінуўся назад, пераадольваючы супраціўленне дроту, і яшчэ раз абматаў яго вакол рукі, а гудзенне машыны ззаду ўсё набліжалася, а наперадзе была шаша і забіты вартавы на ёй, і доўгі мост, а за мостам зноў шаша — дагэтуль яшчэ свабодная — і раптам нешта трэснула, загрымела, і сярэдзіна моста ўздыбілася, як хваля, што разбіваецца аб бераг, і гарачы паветраны струмень абпаліў яго, калі ён кінуўся ніцма ў канаўку, рукамі моцна абхапіўшы галаву. Ён унурыўся тварам у камяністую зямлю і не бачыў, як мост апусціўся зноў, толькі знаёмы жоўты пах даляцеў да яго, разам з едкім дымам, і пасыпаўся дождж сталёвых абломкаў.

Потым абломкі перасталі сыпацца, і ён быў жывы, і ён узняў галаву і глянуў на мост. Сярэдзіны моста не было. Наўкол былі раскіданы пакручаныя шматкі сталі — метал блішчаў на свежых зломах. Грузавік спыніўся за сотню ярдаў ад моста. Шафёр і двое салдат, якія ехалі з ім, беглі да адтуліны дрэнажнай трубы, што чарнела каля дарогі.

Фернанда ляжаў на тым самым месцы і яшчэ дыхаў. Рукі яго былі прытулены да бакоў, пальцы растапыраны.

Ансельма ляжаў ніцма за белым прыдарожным каменем. Левая рука падгарнулася пад галаву, правая была выцягнута наперад. Драцяная пятля ўсё яшчэ была сціснутая ў яго кулаку. Роберт Джордан падняўся на ногі, перабег дарогу, апусціўся каля старога на калені і пераканаўся, што той мёртвы. Ён не перавярнуў яго на спіну, каб паглядзець, куды трапіў шматок сталі. Стары быў мёртвы, усё астатняе ўжо не мела ніякага значэння.

Мёртвы ён здаецца надта маленькім, падумаў Роберт Джордан. Ён здаваўся маленькім і зусім сівым, і Роберт Джордан падумаў, як жа гэты стары мог цягнуць такія вялізныя рукзакі, калі ён быў такім худзенькім. Потым ён паглядзеў на ногі нябожчыка, на яго лыткі, абцягнутыя вузкімі пастухоўскімі порткамі, на зношаныя вераўчаныя падэшвы яго сандаляў і, падняўшы з зямлі яго карабін і абодва рукзакі, цяпер ужо зусім парожнія, падышоў да Фернанда і ўзяў у яго вінтоўку. Па дарозе ён адкінуў наго шматок сталі з вышчарбленымі краямі. Потым ускінуў абедзве вінтоўкі на плячо, прытрымліваючы іх за ствалы, і пачаў караскацца ўверх па лясістым схіле. Ён не азіраўся назад, не глядзеў і на дарогу за мостам. З-за дальняга павароту ўсё яшчэ чулася страляніна, але цяпер яму было ўсё адно. Ён кашляў ад чаду трынітраталуолу, і ўсярэдзіне быццам бы ўсё знімела.

Ён паклаў адну вінтоўку каля Пілар, пад дрэвам, за якім яна ляжала. Жанчына азірнулася і ўбачыла, што ў яе зноў тры вінтоўкі.

— Вы надта высока забраліся, — сказаў ён. — На дарозе стаіць грузавік, а вам яго адсюль не відаць. Яны там думаюць, што гэта была бомба з самалёта. Лепей спусціцца ніжэй. Я возьму Агусціна і пайду прыкрыю Пабла.

— А стары? — запытала яна, гледзячы яму ў вочы.

— Забіты.

Ён зноў пакутліва закашляў і сплюнуў на зямлю.

— Твой мост знішчаны, *Inglés*. — Пілар глядзела яму ў вочы. — Не забывай гэтага.

— Я нічога не забываю, — адказаў ён. — У цябе гучны голас, — сказаў ён Пілар. — Я чуў, як ты тут крычала. Гукні Марыі, што я жывы.

— Двух мы страцілі на тартаку, — сказала Пілар, намагаючыся, каб ён гэта ўцяміў.

— Я ведаю, — сказаў Роберт Джордан. — Вы зрабілі нейкае глупства?

— Пайшоў бы ты, Inglés, сам ведаеш куды,— сказала Пілар.— Фернанда і Эладзіо былі сапраўдныя мужчыны, як і астатнія.

— Чаму ты не ідзеш угору, да коней?— спытаў Роберт Джордан.— Я тут упраўлюся лепей за цябе.

— Табе трэба пайсці прыкрыць Пабла.

— Каб яго чорт узяў, гэтага Пабла! Няхай прыкрыецца сваім дзярмом.

— Не, Inglés, ён жа вярнуўся. І ён добра біўся там, унізе. Хіба ты не чуў? Ён і цяпер яшчэ б'ецца. Там, відаць, яму дастаецца. Паслухай сам.

— Я пайду да яго. Але так і ператак вас абодвух. І цябе, і твайго Пабла.

— Inglés,— сказала Пілар,— вазьмі сябе ў рукі. Я дапамагала табе ва ўсім, як ніхто іншы. Пабла пакрыўдзіў цябе, але ж ён усё-такі вярнуўся.

— Калі б у мяне быў узрывальнік — стары не загінуў бы. Я б узарваў мост адгэтуль.

— Калі б ды калі б...— сказала Пілар.

Гнеў, злосць, пустэча ў душы — усё тое, што з'явілася ў ім пасля ўзрыву, калі ён падняў галаву і ўбачыў Ансельма забітага на дарозе, яшчэ не адпускала яго. І, апроч усяго гэтага, была распач, якую салдат ператварае ў нянавісць, каб застацца салдатам. Цяпер, калі ўсё было скончана, ён адчуў самоту і тугу і нянавісць да ўсіх, хто быў побач.

— Калі б не пайшоў снег...— гаварыла Пілар. І тут, не адразу, не так, як магла бы прыйсці фізічная разрадка — калі б, напрыклад, Пілар абняла яго, — але паволі, розумам, ён пачаў мірыцца з тым, што адбылося, і нянавісць яго спакваля сціхла. Снег, напэўна, снег. Ён вінаваты ва ўсім. Снег. Ён вінаваты ў тым, што здарылася з іншымі. Калі пабачыш усё вачыма іншых, можна вызваліцца ад сябе самога — на вайне заўсёды даводзіцца вызваляцца ад сябе самога, без гэтага не абыдзешся. На вайне не можа існаваць сваё «я». На вайне трэба адмовіцца ад свайго «я». І тут, пазбыўшыся свайго «я», ён, зрэшты, пачуў голас Пілар, якая казала:— Глухі... Сорда...

— Што?— спытаў ён.

— Сорда... Глухі...

— Так,— сказаў Роберт Джордан. Ён усміхнуўся ёй крывой, нерухомай ад моцнага напружання мускулаў твару ўсмяшкай.— Забудзь усё. Я быў несправядлівы. Прабач мяне, Пілар. Будзем канчаць нашу справу як трэба і ўсе разам. Твая праўда, мост усё-такі знішчаны.

— Так. Трэба прымаць кожную рэч такой, якая яна ёсць.

— Добра, я пайду да Агусціна. Няхай цыган спусціцца ніжэй, каб яму было відаць дарогу. Аддай усе вінтоўкі Прымітыва, а сама вазьмі маю та́quina. Давай пакажу табе, як з яе страляюць.

— Пакінь сваю та́quina сабе,— сказала Пілар.— Мы тут доўга не затрымаемся. Пабла падыдзе, і мы адразу ж пойдзем адгэтуль.

— Рафаэль,— гукнуў Роберт Джордан,— хадзі сюды, да мяне. Сюды. Вось так. Бачыш, вунь там, з адтуліны дрэнажнай трубы, вылазяць людзі? Вунь там, за грузавіком. Ідуць зараз да грузавіка, бачыш? Падстрэль мне аднаго. Сядай. Не спяшайся.

Цыган старанна прыцэліўся і стрэліў, і калі ён перасмыкнуў затвор, выкідваючы парожнюю гільзу, Роберт Джордан сказаў:

— Міма. Ты ўзяў занадта высока і трапіў у скалу над ім. Вунь, бачыш, асколкі пасыпаліся. Цэлься футы на два ніжэй. Ну, увага. Яны зноў пабеглі. Добра!

— Адзін ёсць,— сказаў цыган.

Салдат упаў на паўдарозе ад дрэнажнай трубы да грузавіка. Астатнія не спыніліся, каб падабраць яго. Яны кінуліся назад, да адтуліны трубы, і схаваліся ў ёй.

— У яго болей не страляй,— сказаў Роберт Джордан.— Цэлься цяпер у шыну пярэдняга кола грузавіка. Калі дасі маху, патрапіш у рухавік. Добра.— Ён сачыў у бінокль.— Крыху ніжэй. Добра. Цудоўна страляеш! Mucho! Mucho!¹ Цяпер паспрабуй пацэліць у века радыятара. Нават не ў века, хоць бы ў радыятар. Ты ж сапраўдны чэмпіён! Цяпер глядзі. Што б ні з'явілася на шашы, не падпускай бліжэй вунь таго месца. Бачыш?

— Глядзі! Зараз выб'ю ветравое шкло,— сказаў задаволены цыган.

— Не трэба. Машыне ўжо канец,— сказаў Роберт Джордан.— Паберажы патроны, пакуль яшчэ што-небудзь не з'явіцца на шашы. Адкрывай агонь толькі тады, калі яно зраўняецца з трубою. Калі гэта будзе машына, намагайся папасці ў шафёра. Толькі тады страляйце ўсе разам,— сказаў ён Пілар, якая падышла да іх разам з Прымітыва.— У вас тут выдатная пазіцыя. Бачыш, як гэты выступ скалы ахоўвае ваш фланг?

¹ Вельмі! Вельмі! (ісп.)

— Ішоў бы ты рабіць сваю справу з Агусцінам,— сказала Пілар.— Канчай сваю лекцыю. Я гэтую мясцовасць лепей за цябе ведаю.

— Няхай Прымітыва заляжа вунь там, вышэй,— сказаў Роберт Джордан.— Вунь там. Бачыш, дружа? З таго боку, дзе пачынаецца абрыў.

— Добра,— сказала Пілар.— Ідзі ўжо, Inglés. Пакінь сабе свае разумныя парады. Тут справа ясная.

Акурат у гэты момант яны пачулі гул самалётаў.

Марыя даўно ўжо была тут з конямі, але ёй з імі не было спакою. Гэтаксама як і ім з ёю. Адгэтуль, з лесу, дарогі відаць не было, і моста таксама не было відаць, і калі пачалася страляніна, яна абняла за шыю гнядога жарабца з белай лапінай, якога яна часта песціла і частавала смачнымі кавалкамі, пакуль коні стаялі ў лясным загоне каля лагера. Аднак яе ўсхваляванасць перадалася гнядому, і ён неспакойна закруціў пысаю, раздзімаючы ноздры на страляніну і выбухі гранат. Марыя не магла стаяць на месцы і ўвесь час хадзіла вакол коней, пагладжваючы іх, а тыя палохаліся яшчэ болей.

Прыслухоўваючыся да страляніны, яна намагалася не думаць пра яе як пра нешта страшнае, а проста памятаць, што там, унізе — Пабла з новымі людзьмі, а яшчэ — Пілар са сваімі і што яна не павінна баяцца ці трывожыцца, а павінна непахісна верыць Раберта. Але гэта ёй не ўдавалася, і страляніна ўнізе і далей, за мостам, і глухія гукі бою, што даляталі з міжгор'я, быццам рэха далёкай буры, то гулкім буханнем бомб, то сухім раскацістым трэскам, — усё гэта здавалася чымсьці велізарным і такім жахлівым, што ў яе перахоплівала дыханне.

Потым яна раптам пачула магутны голас Пілар, знізу, з схілу, што крычаў нешта ёй непрыстойнае і брыдкае, чаго яна не магла зразумець, і яна падумала: о божухна, не, не. Не трэба так казаць, калі ён у небяспецы. Не трэба нікога абражаць і рызыкаваць дарэмна. Не трэба дражніць лёс.

Потым яна пачала маліцца за Роберта шпарка і машынальна, як яна звычайна некалі малілася ў школе, мармытала пацеры скарагаворкай і адлічвала іх на пальцах левай рукі, па дзесяць разоў кожную з дзвюх пацераў. Потым прагрымеў аглушальны выбух, і адзін з коней узняўся на дыбкі і так заматляў пысай, што лопнула аброць, і конь кінуўся ў гушчар. Але Марыі ўрэшце ўдалося злавіць яго і прывесці назад, ён трымцеў, спатыкаўся, грудзі ў яго па-

цямнелі ад поту, сядло з'ехала набок, і калі яна вяла каня назад цераз лес, яна зноў пачула страляніну ўнізе і падумала: болей я не вытрываю. Я не магу жыць, не ведаючы, што там. Я не магу дыхаць, і мне ў роце ўсё перасохла. І я баюся, і з мяне няма ніякай карысці, толькі палохаю коней, і гэтага каня мне ўдалося злавіць толькі выпадкам, бо ён збіў набок сядло, наскочыўшы на дрэва, і нага яго заблыталася ў стрэмені, але сядло я зараз падпраўлю і — о божухна, што ж мне рабіць! Я не магу так далей.

Божухна, зрабі так, каб з ім нічога не здарылася, бо ўся мая душа і я сама там, на мосце. Я ведаю: на першым месцы — Рэспубліка, на другім — тое, што мы павінны здабыць перамогу. Аднак, прасвятая, найсалодшая дзева, выратуй яго для мяне, і я заўсёды буду рабіць тое, што ты загадаеш. Я ўжо нежывая. Мяне болей няма. Я толькі ў ім і з ім. Захавай мне яго, тады і я буду жыць і буду ўсё рабіць, каб толькі дагадзіць табе, і ён мне гэтага не забароніць. І гэта не будзе супраць Рэспублікі. О, даруй мне, бо я зусім заблыталася. Але калі ты мне яго зберажэш, я буду рабіць усё як належыць. Я буду рабіць тое, што скажа ён, тое, што скажаш ты. Я раздвоюся і буду рабіць усё. Але аднаго я не магу болей: заставацца тут і нічога не ведаць.

Потым, калі яна зноў прывязала каня, паправіла сядло, разгладзіла гуньку і нахілілася, каб зацягнуць папругу, яна раптам пачула магутны голас Пілар:

— Марыя! Марыя! Твой Inglés цэлы. Чуеш? Цэлы. Sin novedad.

Марыя ўчапілася за сядло абедзвюма рукамі, прыпала да яго стрыжанай га.оўкай і заплакала. Потым яна зноў пачула голас Пілар, і адхілілася ад сядла, і закрычала штосілы:

— Чую! Дзякуй!— Перавяла дух і зноў закрычала:— Дзякуй! Вялікі дзякуй!

Калі пачуўся гул самалётаў, усе паглядзелі ўгору, і там, высока ў небе, ляцелі самалёты, з боку Сеговіі,— яны зіхацелі ў вышыні срэбрам, і іх мерны рокат заглушыў усе іншыя гукі.

— Яны,— сказала Пілар.— Толькі іх нам яшчэ не ставала.

Роберт Джордан паклаў ёй на плячо руку і працягваў глядзець угору.

— Не, жанчына,— сказаў ён.— Яны не праз нас сюды ляцяць. На нас у іх няма часу. Супакойся.

— Ненавіджу я іх.

— І я іх ненавіджу. Але мне ўжо час ісці да Агусціна.

Ён рушыў у абход выступу скалы ў засені соснаў, і ўвесь час быў чуваць мерны, безупынны рокат рухавікоў, а з-за дальняга павароту дарогі, па той бок зруйнаванага моста, то заціхала, то нарасталася стракатанне кулямёта.

Роберт Джордан апусціўся на зямлю побач з Агусцінам, які залёг з кулямётам у маладым сасонніку, а самалётаў у небе ўсё большала і большала.

— Што там адбываецца, на тым баку?— спытаў Агусцін.— Чаму Пабла не ідзе? Хіба ён не ведае, што мост ужо зруйнаваны.

— Мабыць, ён не можа адысці.

— Тады будзем адыходзіць самі. Чорт з ім.

— Ён прыйдзе, як толькі зможа,— сказаў Роберт Джордан.— Мы яго зараз пабачым.

— Нешта не чуваць яго,— сказаў Агусцін.— Ужо даўно. Не. Вось! Слухай! Вось ён! Гэта ён.

Азваўся — так-так-так-так-так — кароткай чаргой кавалерыйскі кулямёт, потым яшчэ раз і яшчэ раз.

— Ён, ён, каб яго чэрці забралі,— сказаў Роберт Джордан.

Ён паглядзеў у высокае бяхсмарнае блакітнае неба, у якім ляцелі ўсё новыя і новыя самалёты, і зірнуў на Агусціна, які таксама задраў галаву ўгору. Потым Роберт Джордан перавёў погляд уніз, на разбураны мост і на шашу за ім, што ўсё яшчэ была пустэльная, закашляўся, сплюнуў і прыслухаўся да строкату станковага кулямёта, што зноў падаў голас за паваротам. Гук ішоў з таго самага месца, як і раней...

— А гэта што?— запытаўся Агусцін.— Што гэта за дзярмо?

— Гэта чуваць яшчэ з таго часу, як я ўзарваў мост,— адказаў Роберт Джордан.

Ён зноў глянуў уніз, на мост і рэчку, якая была відаць скрозь пралом пасярэдзіне, дзе шматок насцілу вісеў, быццам абарваны сталёвы фартух. Было чуваць, як першыя самалёты ўжо бамбяць міжгор'е, а з боку Сеговіі ляцелі яшчэ і яшчэ. Усё неба цяпер грывела ад іх рухавікоў, а ўгледзеўшыся ўважлівей, ён убачыў і знішчальнікаў, што суправаджалі эскадрыллю: маленькія, быццам цацачныя, яны кружылі над ёй у вышыні.

— Мабыць, тры дні таму яны так і не даляцелі да фронту,— сказаў Прымітыва.— Павярнулі, пэўна, на захад і прыляцелі назад. Калі б нашы на тым баку пабачылі іх — не пачалі б наступу.

— Той раз іх столькі не было,— сказаў Роберт Джордан.

У яго было такое пачуццё, нібыта на яго вачах нешта пачыналася зусім натуральнае і звычайнае, а потым яно прывяло да вялікіх, агромністых, гіганцкіх вынікаў. Быццам бы кінуў каменьчык у ваду і каменьчык той крыху ўскаламуціў ваду, а зыб ад каменьчыка раптам зрабіўся бурны і гвалтоўны, як прыліўная хваля. Ці нібыта гукнуў, а рэха вярнула твой гук аглушальнымі моцнымі ўдарамі і грукатам грому, а ў гrome тым была смерць. Ці нібыта ўдарыў ты чалавека і той паваліўся, а наўкол, наколькі бачаць вочы, пачалі паўставаць людзі, вялікае мноства людзей, у брані і ў поўным баявым узбраенні. Дзякуй богу, што ён зараз не з Гольцам, там, у міжгор'і.

Лежачы побач з Агусцінам, глядзячы, як ляцяць самалёты, прыслухоўваючыся, ці не пачалася страляніна ззаду, назіраючы за шашой, дзе, ён ведаў, што-небудзь абавязкова хутка з'явіцца, Роберт Джордан усё яшчэ не мог апамятацца ад здзіўлення, што не загінуў яшчэ тады, падчас выбуху. Ён быў так падрыхтаваны да смерці, што цяпер усё, што адбывалася наўкол, здавалася яму нерэальным. Трэба пазбавіцца гэтага пачуцця, падумаў ён. Трэба адкінуць ад сябе ўсю гэтую непатрэбшчыну. У мяне наперадзе сёння шмат спраў — шмат чаго трэба зрабіць. Але пазбавіцца не ўдавалася, а ўсё наўкол — ён усведамляў гэта — было нібыта ў сне.

Ты занадта наглытаўся дыму — вось у чым справа, сказаў ён сабе. Аднак ён ведаў, што ўсё зусім не ў гэтым. Ён неадольна адчуваў нерэальнасць усяго, што хавалася за, здавалася б, бяспрэчнай рэальнасцю. Ён абводзіў поглядам мост, забітага вартавога на шашы, камень, за якім ляжаў Ансельма, Фернанда, што выпрастаўся пад схілам, і гладкую цёмную стужку дарогі да нерухомага грузавіка, аднак усё па-ранейшаму здавалася нерэальным.

Глупства ўсё гэта, сказаў ён сабе, проста ў цябе крыху закаламуцілася ў галаве, а гэта звычайная рэакцыя на вялікае напружанне. Вазьмі сябе ў рукі.

Тут Агусцін ухапіў яго за плячо і паказаў пальцам на той бок цясніны, і Роберт Джордан глянуў туды і ўбачыў Пабла.

Пабла выбег з-за павароту дарогі, каля крутой скалы, за якой дарога знікала з вачэй, спыніўся, прытуліўся да скалы і выпусціў чаргу ў той бок, адкуль выбег. Роберт Джордан бачыў, як Пабла — невысокі, каржакаваты, проставалосы — стаіць, прыхінуўшыся да скалы, з аўтаматам у руках, і бачыў, як пабліскваюць на сонцы медныя гільзы. Яны бачылі, як Пабла прысеў на кукішкі і выпусціў яшчэ адну чаргу. Потым ён павярнуўся і, не азіраючыся, нахіліўшы галаву, прысадзісты, крываногі, спрытны, пабег напрасткі ад моста.

Роберт Джордан адштурхнуў Агусціна ўбок, прыціснуў ложа кулямёта да пляча і пачаў наводзіць яго на паварот дарогі. Яго аўтамат ляжаў побач: на такой адлегласці з яго цяжка было пацэліць.

Пакуль Пабла бег да моста, Роберт Джордан навёў кулямёт на паварот дарогі, але адтуль нічога не паказалася. Пабла дабег да моста, азірнуўся назад, потым кінуў погляд на мост і, адбегшы колькі крокаў, палез уніз, у цясніну. Роберт Джордан не зводзіў вачэй з павароту, але там нічога не было відаць. Агусцін прыўзняўся на адно калена. Ён глядзеў, як Пабла, быццам горны казёл, скача з каменя на камень. Пасля паяўлення Пабла за паваротам болей не стралялі.

— Ты што-небудзь бачыш там, наверху? На скале? — спытаў Роберт Джордан.

— Не, нічога.

Роберт Джордан сачыў за паваротам дарогі. Ён ведаў, што адразу за паваротам каменная сцяна занадта крутая і ўзлезці на яе немагчыма, але далей былі месцы болей пакатыя, і хто-небудзь мог узлезці на скалу адтуль і абсыці выступ зверху.

Калі дагэтуль усё здавалася яму нерэальным, зараз усё раптам зрабілася аж занадта рэальным. Нібыта раптам аб'ектыў фотаапарата ўдалося навесці на фокус. Тады ён і ўбачыў, як з-за павароту высунулася на залітую сонцам дарогу абсечанае, тупое рыльца і прысадзістая зялёна-шэра-бураватая вежка, з якой тырчаў кулямёт. Роберт Джордан выстраліў і пачуў, як кулі бразнулі аб сталёвую абшыўку. Маленькі танк шмыгнуў назад, за выступ скалы. Працягваючы назіраць, Роберт Джордан убачыў, як з-за рага зноў з'явіўся яго тупы нос і край вежкі, потым вежка павярнулася так, што ствол кулямёта быў цяпер скіраваны ўздоўж дарогі.

— Як мыш з нары, выпаўзае, — сказаў Агусцін. — Глядзі, Inglés.

— Ён не ведае, што рабіць,— сказаў Роберт Джордан.
— Вось ад гэтай казяхі і адстрэльваўся Пабла,— сказаў Агусцін.— Ану, Inglés, сыпані ёй яшчэ.

— Не, брані не праб'еш. І не трэба, каб яны нас заўважылі.

Танк пачаў абстрэльваць дарогу. Кулі білі па асфальце і адскоквалі са свістам, потым пачалі бразгаць аб метал моста. Гэта быў той самы кулямёт, які яны чулі раней.

— Sabrón!— сказаў Агусцін.— Дык вось яны якія, твае славуць танкі, Inglés?

— Гэта яшчэ не танк, а танкетка.

— Sabrón! Калі б у мяне была хоць бы якая бутэлёчка бензіну, я палез бы туды і падпаліў бы яго. Што ён будзе рабіць далей?

— Крыху пачакае, потым зноў выгляне.

— І такой казюлькі людзі баяцца?— сказаў Агусцін.— Глядзі, Inglés. Ён б'е па забітых!

— У яго няма іншай мішэні, вось ён і страляе па вартавых,— сказаў Роберт Джордан.— Даруй ужо яму гэта.

Але ён падумаў: так, вядома, смяяцца лёгка. Але ўяві сабе, што гэта ты рухаешся па шашы на сваёй тэрыторыі і раптам цябе спыняе кулямётны агонь. Потым бачыш наперадзе ўзарваны мост. Хіба ў цябе не ўзнікла б думка, што дарога перад табой замініраваная і што недзе непадалёк засада? Вядома, падумаў бы так. Ён мае рацыю. Ён робіць тое, што трэба. Ён чакае зручнага моманту, выманьвае ворага. А вораг — гэта ўсяго толькі мы. Аднак гэтага ён можа не ведаць. Ах ты, свалата!

Маленькі танк выпаўз з-за рога трохі наперад.

І тут Агусцін убачыў Пабла, які вылез з цясніны, падцягваючыся на руках, пот заліваў яго зарослы шчэццю твар.

— Вось ён, сукін сын!— сказаў Агусцін.

— Хто?

— Пабла.

Роберт Джордан азірнуўся на Пабла, а потым выпусціў чаргу па тым месцы размалёванай вежы танка, дзе, па яго разліку, павінна была знаходзіцца назіральная шчылінка. Маленькі танк з грукатам пасунуўся назад і схаваўся за паваротам, і Роберт Джордан адразу ж падхапіў кулямёт і перакінуў яго разам са складзеным трыножкам за плячо. Ствол быў такі гарачы, што яму апаліла спіну, і Роберт Джордан адвёў яго назад, каб на плячо легла ложа кулямёта.

— Бяры мех з дыскамі і маю маленькую та́quina,—
крыкнуў ён.— І бяжы за мной.

Роберт Джордан пабег схілам угору, прабіраючыся па-
між соснамі. Агусцін насядаў яму на пяты, а ззаду іх да-
ганяў Пабла.

— Пілар! — закрычаў Роберт Джордан.— Сюды, жан-
чына!

Усе трое так шпарка, як толькі маглі, караскаліся кру-
тым схілам — бегчы ўжо не мелі сілы, бо круча зрабілася
надта стромкая, і Пабла, які быў паражняком, калі не
браць пад увагу кавалерыйскі аўтамат, хутка параўняўся
з астатнімі.

— А дзе твае людзі?— спытаў Агусцін, ледзь варушачы
перасохлым языком.

— Усе забітыя,— адказаў Пабла. Ён ніяк не мог пера-
весці дух.

Агусцін павярнуў галаву і паглядзеў на Пабла.

— Цяпер у нас шмат коней, Inglés,— запыхаўшыся,
сказаў Пабла.

— Гэта добра,— адказаў Роберт Джордан. Свалата,
збойца, падумаў ён.— Што ў вас там здарылася?

— Усё, што хочаш,— сказаў Пабла, хапаючы ротам
паветра.— Як справы ў Пілар?

— Яна страціла двух — Фернанда і гэтага, як яго...

— Эладзіо,— падказаў Агусцін.

— А ў цябе?— спытаў Пабла.

— У мяне загінуў Ансельма.

— Коней, значыцца, колькі хочаш,— сказаў Пабла.—
Нават для паклажы хопіць.

Агусцін прыкусіў губу, глянуў на Роберта Джордана
і пахітаў галавой. Яны пачулі, як танк, нябачны за дрэвамі,
зноў пачаў абстрэльваць шашу і мост.

Роберт Джордан кінуў галавой у той бок.

— Што ў цябе выйшла з гэтым танкам?— Яму не ха-
целася ні глядзець на Пабла, ні адчуваць яго смуроду, але
яму хацелася пачуць, што той скажа.

— Я не мог выйсці, пакуль ён там стаяў,— адказаў
Пабла.— Загарадзіў нам выхад з паста. А потым ён ча-
мусьці адышоў, і я пабег.

— У каго ты страляў, калі спыніўся на павароце?—
паставіў пытанне рубам Агусцін.

Пабла паглядзеў на яго, хацеў быў усміхнуцца, але пе-
радумаў і нічога не адказаў.

— Ты іх усіх перастрэляў?— запытаў Агусцін.

Роберт Джордан загадаў сабе: а ты памаўчы. Гэта ўжо не твая справа. Для цябе яны зрабілі ўсё, што трэба было, нават болей. А гэта ўжо іх міжусобныя рахункі. І не судзі іх з пункту гледжання этыкі. Чаго ты яшчэ чакаў ад забойцы? А цяпер памаўчы. Ты дастаткова наслухаўся пра яго раней. Нічога новага тут няма. Але ж і свалата ўсё-такі, падумаў ён. Ох, якая свалата!

Пасля стромкай кручы ў яго так калола ў грудзях, нібыта вось-вось грудная клетка разарвецца, але наперадзе, за дрэвамі, ужо было відаць коней.

— Чаго ж ты маўчыш?— сказаў Агусцін.— Чаму ты не гаворыш, што гэта ты перастраляў іх?

— Адчапіся,— сказаў Пабла.— Я сёння шмат і добра біўся. Спытай вось у Inglés.

— А зараз выведзі нас адгэтуль, давядзі справу да канца,— сказаў Роберт Джордан.— Ты ж, пэўна, ужо маеш нейкі план адыходу?

— У мяне ёсць цудоўны план,— сказаў Пабла.— Калі крыху пашчасціць, усе выберамся адгэтуль цэлыя.

Ён крыху аддыхаўся.

— А ты нікога з нас не задумаў забіць?— спытаў Агусцін.— Лепей ужо я сам зараз заб'ю цябе.

— Адчапіся,— сказаў Пабла.— Я павінен дбаць і пра цябе, і пра ўвесь атрад. Гэта вайна. На вайне не заўсёды робіш тое, што хочаш.

— Саб'ю,— сказаў Агусцін.— Пра сябе ты ўжо, пэўна, не забудзеш.

— Раскажы, што было там, на пасту,— сказаў Роберт Джордан.

— Усё, што хочаш,— зноў сказаў Пабла. Ён дыхаў так, быццам бы яму распірала грудзі, але голас у яго гучаў роўна; пот каціўся па яго шыі і твары, і грудзі і плечы былі мокрыя ад поту. Ён насцярожана зірнуў скоса на Роберта Джордана, не ведаючы, ці можна давяраць яго прыязнаму тону, а потым вышчарыўся на ўвесь рот.— Усё, што хочаш,— паўтарыў ён.— Спачатку мы захапілі пост. Потым прыехаў матацыкл. Потым яшчэ адзін. Потым грузавік. Потым танк. Акурат перад тым, як ты ўзарваў мост.

— Потым...

— Танк нам нічога не мог зрабіць, але выйсці мы не маглі, бо ён трымаў пад абстрэлам дарогу. Потым ён некуды ад'ехаў, і я пабег.

— А твае людзі?— спытаў Агусцін, усё яшчэ выклікаючы яго на сварку.

— Адчапіся!— Пабла крута абярнуўся да Агусціна, і на яго твары быў выраз чалавека, які добра біўся, незалежна ад таго, што здарылася потым.— Яны не з нашага атрада.

Цяпер ужо зусім блізка былі коні, прывязаныя да дрэў, сонца асвятляла іх скрозь галіны сосен, і яны матлялі пысамі і брыкаліся, адганяючы сляпнёў, а потым Роберт Джордан убачыў Марыю, і праз імгненне ён ужо абдымаў яе моцна-моцна, перасунуўшы кулямёт на бок, так што полымягасіцель раструбам урэзаўся яму ў рабро, а Марыя ўсё паўтарала:

— Ох, Раберта! Ох, ты!

— Так, зайчанятка. Маё любаче, мілае зайчанятка. Цяпер мы пойдзем.

— Гэта праўда, што ты тут?

— Праўда. Усё праўда. Ох, ты!

Яму раней нават і ў голаў не прыходзіла, што падчас бою можна думаць пра жанчыну, што хоць бы часцінкай сваёй свядомасці можна памятаць пра яе і марыць пра яе, што можна адчуваць, як яе маленькія круглыя грудзі прыціскаюцца да цябе скрозь кашулю, што яны, гэтыя грудзі, могуць памятаць пра тое, што вы абое ў баі. Але гэта было так. І гэта было, думаў ён, вельмі добра. Вельмі, вельмі добра. Ніколі б я не паверыў у гэта. І ён прыгарнуў яе да сябе яшчэ раз моцна-моцна, але на яе не глядзеў, а потым папляскаў яе там, дзе ніколі дагэтуль не пляскаў, і сказаў:

— Сядай! Сядай! Ускаквай на сядло, гуара.

Коней ужо адвязалі, і Роберт Джордан аддаў ручны кулямёт Агусціну, перакінуў за спіну аўтамат, пераклаў з кішэняў у сядзельныя торбы гранаты, засунуў парожні рукзак у другі і прывязаў ззаду да сядла. Потым падышла Пілар, яна так запыхалася, падымаючыся ўгору, што не магла гаварыць, адно толькі паказвала рукамі.

Пабла засунуў у сядзельныя торбы пугі, якімі раней былі стрыножаны коні, выпрастаўся і сказаў:

— Qué tal, жанчына?

Але яна толькі кіўнула, і потым усе пачалі садзіцца на коней.

Роберту Джордану дастаўся той самы сівы, якога ён упершыню сустрэў на снезе ўчора раніцай, і, сціскаючы яго бакі сцёгнамі, ён адчуваў, што гэта добры конь. Роберт Джордан быў у сандалях на вераўчанай падэшве, і страмёны былі яму караткаватыя, аўтамат тырчаў за спіной, кішэні былі набітыя патронамі, і ён моцна сядзеў у сядле, трымаючы лейцы пад пахаю, перазараджаў магазін і глядзеў, як Пілар узлазіць на імправізаванае сядзенне

паверх вялізнага цюка, прывязанага да сядла буланага каня.

— Кінь ты ўсё гэта, божухна ты мой! — сказаў Прымітыва.— Звалішся яшчэ адтуль, дый каню цяжка гэтулькі цягнуць.

— Заткніся,— сказала Пілар.— Дзякуючы гэтаму мы жыць будзем.

— Уседзіш так, жанчына?— спытаў Пабла. Ён сядзеў у жандарскім сядле на гнядым жарабцы.

— Што я, горшая за вандроўнага гандляра, туды яго ператак. Як паедзем, стары?

— Напрамкі ўніз, цераз дарогу. Потым угору, вунь тым схілам, і далей лесам.

— Цераз дарогу?— запытаў Агусцін, які круціўся каля Пабла, лупцючы сваімі мяккімі парусінавымі чаравікамі тугое і непататлівае пуза каня, аднаго з тых, што Пабла прывёў уначы.

— Так, *hombre*. Іншага шляху тут няма,— сказаў Пабла.

Ён перадаў яму лейцы аднаго з трох уючных коней. Дваіх астатніх павінны былі весці Прымітыва і цыган.

— Ты можаш ехаць апошні, калі хочаш, *Inglés*,— сказаў Пабла.— Мы перасячэм дарогу трохі ніжэй, туды іх *máquina* не дасягае. Але паедзем па адным і з'едземся разам ужо пазней, бліжэй да перавалу.

— Добра,— пагадзіўся Роберт Джордан.

Яны рушылі схілам уніз, паміж дрэў, да краю дарогі. Роберт Джордан ехаў усутыч за Марыяй. Ехаць побач з ёю ён не мог, заміналі дрэвы. Ён адзін раз ласкава сціснуў сіваму бакі, а потым толькі стрымліваў яго на крутым схіле паміж соснамі, сцёгнамі кажучы каню тое, што сказалі б шпоры, калі б ён ехаў раўнінай.

— *Guara*,— сказаў ён Марыі,— калі будзем перасякаць шашу, ты паедзеш другая. Першым ехаць зусім бяспечна, хоць і здаецца, што гэта найстрашней за ўсё. Другім яшчэ лепей. Яны заўсёды чакаюць, што будзе далей.

— А ты...

— Я паеду апошні, калі яны перастануць чакаць. Гэта вельмі проста. Самае небяспечнае — ехаць усім разам.

Наперадзе ён бачыў круглую шчаціністую ўнураную галаву — Пабла і дула аўтамата, што выторквалася з-за яго спіны. Ён бачыў Пілар, праставалосую, яе шырокія плечы, сагнутыя калені, высока ўзнятыя над клункамі, у якія яна ўперлася пятамі. Адзін раз яна азірнулася на яго і паківала галавой.

— Перш чым перасякаць шашу, абгані Пілар,— сказаў Роберт Джордан Марыі.

Потым дрэвы наперадзе зрабіліся радзейшымі, і ён убачыў унізе цёмны асфальт шашы, за ім зеляніну схілу. Мы зараз вышэй дрэнажнай трубы, падумаў ён, і крыху ніжэй таго месца, адкуль дарога паката спускаецца да самага моста. Мы выедзем на шашу прыблізна ярдаў за пяцьсот вышэй моста. Гэта ўсё яшчэ ў радыусе дасягальнасці кулямёта, калі танк паспеў ужо падысці да самага моста.

— Марыя,— сказаў ён,— ты апярэдзь Пілар раней, чым мы выедзем на шашу, а потым напраткі едзь схілам угору.

Яна азірнулася да яго і нічога не сказала. Ён паглядзеў на яе толькі раз, каб пераканацца, што яна зразумела.
— Comprendes?— спытаў ён.

Яна кінула.

— Тады едзь наперад,— сказаў ён.

— Не,— адказала яна і, азірнуўшыся, пакруціла галавой,— я паеду сваёй чаргой.

І якраз тут Пабла даў шпоры гнядому жарабцу, і той наўгалоп пераскочыў апошні, усыпаны сасновай ігліцай, адхон і пераляцеў цераз дарогу, выкрэсваючы іскры з-пад капытоў. Астатнія паскакалі за ім, і Роберт Джордан бачыў, як яны адзін за адным перасяклі шашу і выязджалі на зялёны схіл, і чуў, як каля моста застракатаў кулямёт. Потым ён пачуў новы гук — «сюўшш-грах-бум!». Гэтае «бум» пакацілася па навакольных гарах, і ён убачыў, як на зялёным схіле ўзняўся невялічкі фантан зямлі, а пад ім заклубілася хмарка шэрага дыму. «Сюўшш-грах-бум!»— зноў зашыпела, як ракета, і потым выбухнула, і зноў пырскі зямлі і дым,— гэты раз бліжэй да вяршыні схілу.

Цыган, што ехаў наперадзе яго, спыніўся ў засені апошніх сосен над дарогай. Ён паглядзеў на той бок і потым азірнуўся на Роберта Джордана.

— Скачы, Рафаэль,— сказаў Роберт Джордан.— Наперад!

Цыган трымаў у руках повад уючнага каня, які ішоў за ім, матляючы пысай.

— Кінь ты гэтага каня і скачы!— сказаў Роберт Джордан.

Ён убачыў, як рука цыгана пайшла назад, вышэй, вышэй, і повад напяўся, як струна, а потым апаў, і цыган, ударыўшы пятамі ў бакі свайму каню, ужо ляцеў цераз дарогу, і, калі Роберт Джордан каленам адштурхнуў ад сябе

ўючнага каня, што спалохана адскочыў ад яго, цыган ужо быў на тым баку і галопам імчаў па схіле ўгору — быў чуваць толькі глухі стук капытоў.

«Суішш-ка-рак!» Снарад праляцеў зусім нізка, і Роберт Джордан убачыў, як цыган сігануў убок, быццам зацкаваны звер, а наперадзе яго зноў забіў маленькі чорна-шэры гейзер. Потым ён убачыў, што цыган зноў скача ўгору па доўгім зялёным схіле. Цяпер ужо павольна і роўна, а снарады кладуцца то ззаду, то наперадзе яго, а потым ён зусім знік за пагоркам, там, дзе павінны былі чакаць астатнія.

Не, гэтага чортавага ўючнага каня я не магу захапіць з сабой, падумаў Роберт Джордан. А было б няблага прыкрыцца ім з боку моста. Было б няблага, калі б ён ішоў паміж мной і той саракасяміліметровай гарматай, з якой яны паляць з моста. Чорт яго не возьме, паспрабую яго пацягнуць з сабой.

Ён пад'ехаў да ўючнага каня, падабраў завіслы повад і, ведучы каня за сабой, праехаў ярдаў пяцьдзесят уздоўж дарогі ў другі бок ад моста. Пад'ехаўшы ажно да ўзлесся, ён азірнуўся на шашу, на грузавік і на мост. На мосце мітусіліся людзі, а далей на шашы быў затор, падобны да вулічнай пробкі. Роберт Джордан агледзеўся вакол сябе і нарэшце ўбачыў тое, што яму было патрэбна, падняўся на страмёнах і адламаў з сасны сухую галінку. Ён падвёў ўючнага каня да краю абрыву па-над дарогай, кінуў вяроўку і размашыста сцебануў каня галінкай па крыжы. «Наперад, сукін сын!» — крыкнуў ён, і калі конь перабег дарогу, ён кінуў наўздагон яму галінку. Галінка патрапіла ў каня, і той з рысі перайшоў у галоп.

Роберт Джордан праехаў яшчэ трыццаць ярдаў па-над дарогай, далей схіл рабіўся вельмі стромкі. Гармата страляла цяпер амаль безупынна: нібыта шыпенне ракеты, а потым гулкі ўдар, што падкідваў зямлю. «Ну, фашысцкая тваруга, наперад», — загадаў Роберт Джордан сіваму і пусціў яго імклівым алюрам уніз з гары і, вылецеўшы на адкрытае месца, наўскач праімчаў цераз шашу, адчуваючы, як удары капытоў аб гудрон аддаюцца ва ўсім целе ажно да плеч, патыліцы і сківіц, а потым угору, па схіле, і капыты нацэльваліся, білі, урэзваліся ў мяккую зямлю, адштурхоўваліся, уздымаліся, несліся, і, азірнуўшыся назад, ён убачыў мост у такім ракурсе, у якім ніколі не бачыў яго раней. Ён убачыў мост збоку, не зменшаны ў перспектыве, і пасярэдзіне яго ззяў пралом, а за ім на шашы стаяла танкетка, а за танкеткай — вялікі танк з гарматаю, дула

якой было скіравана прама на Роберта Джордана, і яно раптам бліснула асляпляльна-жоўта, як сонца, адбітае ў люстэрку, і паветра з трэскам раскалолася, быццам над самай шыяй у сівага, і не паспеў конь адварнуць пысу, як наперадзе ўзняўся фантан камянёў і зямлі. Уючны конь бег перад ім, але ён надта збочыў управа і ўжо пачаў адставаць, а Роберт Джордан усё скакаў і скакаў і, глянуўшы ў бок моста, убачыў доўгую чараду грузавікоў, якія спыніліся за паваротам,— цяпер з вышыні ўсё добра было відаць,— і тут ізноў бліснуў жоўты сполах, які прадвяшчаў новыя «суішш» і «бум». І снарад лёг, не даляцеўшы, але ён пачуў, як пасля выбуху пасыпаліся металічныя асколкі разам з зямлёй.

Наперадзе ён убачыў астатніх, яны збіліся ў кучу на ўзлессі і чакалі яго, і ён загадаў: «Age caballo! Наперад, конік!» Ён адчуваў, як цяжка дышае конь, узбіраючыся стромкім схілам угору, і бачыў выцягнутую шыю і шэрыя вушы тарчма, і ён нахіліўся і паляпаў каня па потнай бруднай шыі, і зноў азірнуўся на мост, і ўбачыў яркую ўспышку над цяжкім, прысадзістым, бруднага колеру танкам там, на шашы, але шыпення не пачуў, толькі грывнула аглушальна, гучна, з едкім смуродам, быццам разарвала правы кацёл, і ён апынуўся на зямлі, а конь на ім, і конь біў паветра капытамі, а Роберт Джордан намагаўся выбрацца з-пад каня.

Рухацца ён не мог. Ён мог рухацца толькі ўправа. Але калі ён гэта зрабіў, яго левая нага засталася нерухомай пад канём. У назе нібыта з'явіўся новы сустаў — не тазасцегнавы, а іншы,— на якім сцягну паварочвалася, як на шарніры. Потым ён уцяміў, што здарылася, і акурат у гэтае самае імгненне конь прыўзняўся на калені, і правая нага Роберта Джордана, вызваліўшыся са стрэмя, слізгнула па сядле і легла на зямлю, і ён абедзвюма рукамі ўхапіўся за сцягну левай нагі, што як і раней ляжала нерухома, і яго далоні намацалі востры канец косці, што выпірала пад скурай.

Сівы конь стаяў амаль над ім, і Роберт Джордан бачыў, як у каня ходзяць рэбры. Трава пад ім была зялёная, і ў ёй раслі лугавыя кветкі, і ён паглядзеў уніз, убачыў шашу, міжгор'е, мост і зноў шашу, і ўбачыў танк, і падрыхтаваўся да новага выбуху. Выбух гэты амаль адразу грывнуў, але шыпення Роберт Джордан зноў не пачуў, толькі адразу ж грывнула і запахла ўзрыўчаткай, і, калі рассеялася хмара ўзнятай зямлі і перасталі сыпацца асколкі, ён убачыў, як сівы павольна асеў на заднія ногі побач з ім, быц-

цам дрэсіраваны ў цырку. І адразу ж, гледзячы на каня, ён пачуў яго незвычайны хрып.

Потым Прымітыва і Агусцін, падхапіўшы яго пад пахі, валаклі ўгору, і левая нага, чапляючыся за зямлю, згіналася ў новым суставе. Адзін раз над імі прасвістаў снарад, і яны кінуліся на зямлю, выпусціўшы Роберта Джордана, але іх толькі абсыпала зверху зямлёй, і, калі сціхнуў град асколкаў, яны зноў падхапілі яго і панеслі. Нарэшце яны дацягнулі яго да лагчыны ў лесе, дзе былі коні, і Марыя, Пілар і Пабла схіліліся над ім.

Марыя стаяла каля яго на каленях і казалася:

— Раберта, што з табой?

Ён сказаў, абліваючыся потам:

— Левая нага зламана, Марыя.

— Мы табе яе зараз перавяжам,— сказала Пілар.— Паедзеш вась на гэтым.— Яна паказала на аднаго ўючнага каня.— Скідайце з яго цюкі.

Роберт Джордан заўважыў, як Пабла пакруціў галавой, і кінуў яму.

— Збірайцеся,— сказаў ён. Потым дадаў:— Слухай, Пабла, падыдзі да мяне.

Потны, зарослы шчэццю твар нахіліўся над ім, і ў нос Роберту Джордану тхнула смуродам Пабла.

— Дайце нам пагаварыць,— сказаў ён Пілар і Марыі.— Мне трэба сказаць колькі слоў Пабла.

— Дужа баліць?— спытаў Пабла. Ён нахіліўся зусім блізка да Роберта Джордана.

— Не. Відаць, перарваны нерв. Слухай. Вы збірайцеся. Мая справа ўжо швах, разумееш? Я толькі скажу колькі слоў дзяўчыне. Калі я табе крыкну — забяры яе,— ты яе забярэш. Яна не захоча ісці. Я толькі скажу ёй колькі слоў.

— Зразумела, часу ў нас небагата,— сказаў Пабла.

— Па-мойму, вам лепей ісці на тэрыторыю Рэспублікі,— сказаў Роберт Джордан.

— Не, мы пойдзем у Грэдас.

— Добра падумай.

— Клікні Марыю і гавары з ёй,— сказаў Пабла.— Часу ў нас зусім мала. Мне вельмі шкада, што з табой здарылася такое.

— Але ж яно здарылася,— сказаў Роберт Джордан.— Не будзем болей гаварыць пра гэта. Але ты паварушы мазгамі. У цябе ёсць галава. Падумай добра.

— Я ўжо падумаў,— сказаў Пабла.— Ну, Inglés, размаўляй, толькі хутчэй. Часу ў нас зусім няма.

Пабла адышоў да бліжэйшага дрэва і пачаў глядзець уніз, на міжгор'е і на дарогу па той бок міжгор'я. Потым ён перавёў вочы на сівага, што ляжаў на схіле, і на яго твары з'явіўся выраз шчырага жалю, а Пілар і Марыя вярнуліся да Роберта Джордана, які сядзеў, прыхіліўшыся да камля сасны.

— Разрэж калашыну, калі ласка,— сказаў ён Пілар.

Марыя моўчкі прысела каля яго на кукішкі. Сонца зьяла на яе стрыжаных валасах, а твар у яе скрывіўся, нібы ў дзіцяці, што вось-вось заплача. Але яна не плакала.

Пілар дастала нож і разрэзала левую калашыну ад кішэні да самага нізу. Роберт Джордан рукамі развёў краі і нахіліўся паглядзець. Трохі ніжэй тазасцегнавага сустава барвавела конусападобная пухліна, нібыта маленькі вастраверхі буданчык, і, дакрануўшыся да яе пальцам, Роберт Джордан ясна адчуў канец косці, якая знізу падпірала скуру. Нага ляжала на зямлі, ненатуральна выгнутая. Ён узняў вочы і паглядзеў на Пілар. У яе быў той самы выраз твару, як і ў Марыі.

— Anda,— сказаў ён ёй.— Адыдзі.

Яна адышла, нахіліўшы галаву, нічога не сказаўшы і не азірнуўшыся, і Роберт Джордан убачыў, як затрымцелі ў яе плечы.

— Гуара,— сказаў ён Марыі і ўзяў яе абедзве рукі ў свае,— паслухай мяне. Мы ў Мадрыд не паедзем...

Тады яна заплакала.

— Не трэба, гуара,— сказаў ён.— Выслухай мяне. Мы цяпер у Мадрыд не паедзем, але куды б ты ні паехала, я заўсёды буду з табой. Зразумела?

Яна нічога не адказала, толькі прыціснулася галавой да яго шчакі і абняла мацней.

— Слухай мяне ўважлівей, зайчанятка,— сказаў ён. Роберт Джордан ведаў, што трэба спяшацца, і ўвесь абліваўся потам, але ён павінен быў сказаць гэта і прымусіць яе зразумець.— Зараз ты адсюль пойдзеш, зайчанятка. Але і я пайду з табой. Пакуль адзін з нас жывы, дагэтуль мы жывыя абое. Ты мяне разумеш?

— Не, я хачу з табой.

— Не, зайчанятка. Тое, што мне зараз трэба зрабіць, я зраблю адзін. З табой я не магу зрабіць гэтага як след. А калі ты пойдзеш, дык і я пайду разам з табой. Хіба ты не адчуваеш, што гэта так? Дзе адно з нас — там мы абое.

— Я хачу з табой.

— Не, зайчанятка. Слухай. У такой справе людзі не могуць быць разам. У гэтай справе кожны павінен быць

сам па сабе. Але калі ты пойдзеш, значыць, і я пайду разам з табой. Толькі так я магу пайсці. Я ведаю, ты пойдзеш і не будзеш спрацацца. Ты ж у мяне разумная, і ты добрая. Ты пойдзеш за нас абаіх, і за сябе, і за мяне.

— Але мне было б лягчэй застацца з табой,— сказала яна.— Мне так лепей.

— Я ведаю. Таму і прашу цябе — ідзі. Зрабі гэта для мяне, бо гэта адзінае, што ты можаш зараз зрабіць для мяне.

— Ты не разумееш, Раберта. А я? Мне будзе горш, калі я пайду.

— Я разумею,— сказаў ён.— Табе цяжка. Але ж ты цяпер — гэта і я таксама.

Яна маўчала.

Ён глянуў на яе, увесь спатнелы, і загаварыў зноў, імкнучыся дамагчыся свайго так, як яшчэ ніколі зроду нічога не дамагаўся.

— Ты зараз пойдзеш за нас абаіх,— сказаў ён.— Забудзь пра сябе, зайчанятка. Ты павінна выканаць свой абавязак.

Яна заматала галавой.

— Ты цяпер — гэта я,— сказаў ён.— Хіба ты не адчуваеш гэтага, зайчанятка?

Яна маўчала.

— Паслухай, зайчанятка,— сказаў ён.— Папраўдзе, калі ты пойдзеш — гэта значыць, што і я пайду. Клянуся табе.

Яна маўчала.

— Ну вось, цяпер ты зразумела,— сказаў ён.— Цяпер я бачу, што ты зразумела. Цяпер ты пойдзеш. Вось і добра. Зараз ты ўстанеш і пойдзеш. Вось ты ўжо сказала, што пойдзеш.

Яна нічога не сказала.

— Ну вось і дзякуй. Цяпер ты пойдзеш хутка і спакойна і далёка-далёка, і мы абое пойдзем у табе. Цяпер пакладзі руку сюды. А цяпер нахілі галаву. Ну, ніжэй. Вось і добра. Цяпер я пакладу руку вось сюды. Добра. Ты ж у мяне разумная. І не трэба болей ні пра што думаць. Ты робіш тое, што павінна рабіць. Ты слухаешся. Не мяне, а нас абаіх. Таго мяне, што ў табе. Цяпер ты пойдзеш за нас абаіх. Праўда? Мы абое пойдзем з табой. Я ж табе так абяцаў. Ты разумная, і ты добрая, што ідзеш цяпер.

Ён кінуў Пабла, які глядзеў на яго з-за дрэва, і Пабла накіраваўся да яго. Потым ён пальцам паманіў Пілар.

— Мы яшчэ паедзем у Мадрыд, зайчанятка,— сказаў ён.— Праўда. Ну, а цяпер устань і ідзі. Устань. Чуеш?

— Не,— сказала яна і моцна абхапіла яго за шыю.

Тады ён зноў загаварыў, усё гэтак жа спакойна і пямяркоўна, але вельмі цвёрда.

— Устань,— сказаў ён.— Ты цяпер — гэта я. Ты — усё, што застанецца ад мяне. Устань.

Яна паднялася, павольна, не ўзнімаючы галавы, плачучы.

Потым кінулася зноў на зямлю побач з ім, але адразу ж устала, павольна і пакорліва, калі ён сказаў:

— Устань, зайчанятка!

Пілар трымала яе за локаць, і так яна стаяла перад ім.

— *Vámonos*,— сказала Пілар.— Табе што-небудзь трэба, *Inglés?*

— Не,— адказаў ён і працягваў гаварыць з Марыяй:

— Развітвацца нам не трэба, гуара, мы ж з табой не разлучаемся. Няхай у цябе ўсё будзе добра ў Грэдасе. Ну, ідзі. Будзь разумная. Не,— сказаў ён усё гэтак жа спакойна і разважліва, пакуль Пілар адводзіла дзяўчыну да коной.— Не азірайся. Стаў нагу ў стрэмя. Так, так. Дапамажы ёй,— сказаў ён Пілар.— Падсадзі яе ў сядло. Вось так.

Ён адварнуўся, увесь спатнелы, і глянуў уніз, на дарогу, потым зноў на дзяўчыну, што ўжо сядзела на кані, і Пілар была побач з ёй, а Пабла ззаду.

— Ну, ідзі,— сказаў ён.— Ідзі.— Яна хацела азірнуцца.— Не азірайся,— сказаў Роберт Джордан.— Ідзі.

Пабла сцэбануў каня па крыжы дзягай, і на імгненне здалася, нібы Марыя вось-вось выскачыць з сядла, але Пілар і Пабла ехалі ўсутыч з ёю па баках, і Пілар трымала яе, і ўсе тры кані ўжо ішлі ўгору.

— Раберта!— закрычала Марыя і азірнулася.— Я хачу да цябе! Я хачу да цябе!

— Я з табою,— закрычаў Роберт Джордан.— Я там, з табою. Мы разам. Ідзі!

Потым яны зніклі з вачэй за выступам гары, і ён ляжаў, увесь спатнелы, і ні на што не глядзеў.

Агусцін стаяў перад ім.

— Хочаш, я цябе застрэлю, *Inglés?* — спытаў ён, нахіліўшыся вельмі нізка.— Хочаш? Я магу.

— *No hace falta*¹,— адказаў Роберт Джордан.— Ідзі. Мне тут вельмі добра.

¹ Не трэба (*icn.*).

— Me sago en la leche que me han dado! ¹ — сказаў Агусцін. Ён плакаў і таму не бачыў Роберта Джордана, пазіраючы на яго нібыта скрозь туман.— Salud, Inglés.

— Salud, дружа,— сказаў Роберт Джордан. Ён цяпер глядзеў уніз, на дарогу.— Не пакідай стрыгунка, добра?

— Пра гэта не турбуйся,— сказаў Агусцін.— У цябе ёсць усё, што трэба?

— Гэту máquina я пакіну сабе, тут засталася ўсяго некалькі патронаў,— сказаў Роберт Джордан.— Ты такіх не раздабудзеш. Для вялікай máquina і для той, што ў Пабла, можна раздабыць.

— Я прачысціў дула,— сказаў Агусцін.— Калі ты ўпаў, туды набілася зямлі.

— Дзе ўючны конь?

— Цыган злавіў яго.

Агусцін ужо сядзеў вярхом, але яму не хацелася ад'язджаць. Ён перахіліўся з сядла да дрэва, пад якім ляжаў Роберт Джордан.

— Ідзі, viejo,— сказаў яму Роберт Джордан.— На вайне гэта звычайная справа.

— Qué puta es la guerra,— сказаў Агусцін.— Вайна — гэта паскудства.

— Так, дружа, так. Але табе трэба спяшацца.

— Salud, Inglés,— сказаў Агусцін і ўзняў угору сціснуты кулак.

— Salud,— адказаў Роберт Джордан.— Ну, ідзі.

Агусцін крута павярнуў каня, апусціў кулак такім рухам, нібы вылаяўся пры гэтым, і павольна паехаў наперад. Астатніх даўно ўжо не было відаць. Даехаўшы да павароту, ён азірнуўся і памахаў Роберту Джордану кулаком, і Роберт Джордан махнуў яму ў адказ, і Агусцін знік з вачэй следам за іншымі.

Роберт Джордан паглядзеў уніз, туды, дзе каля падножжа зялёнага схілу было відаць дарогу і мост. Ва ўсякім разе, так будзе няблага. Ляжаць ніцма, відаць, рызыкаўна, надта ўжо тая штукавіна на сцягне блізка да паверхні скуры, ды і назіраць так зручней.

Ён адчуваў стому, і слабасць, і спустошанасць пасля ўсяго, што з ім здарылася, і пасля таго, як яны пайшлі, а ў роце быў смак жоўці. Цяпер ужо сапраўды нарэшце ён пазбавіўся ўсялякіх турбот. І як бы ўсё далей ні складвалася, і што б яго ні чакала наперадзе, ва ўсякім разе, у яго ўжо не было аніякіх турбот.

¹ Испанская лаянка.

Усе паехалі, ён самотны застаўся сядзець тут, пад сасной, прыхіліўшыся да яе камля. Ён паглядзеў уніз, на зялёны схіл, убачыў сівага каня, якога дабіў Агусцін, і далей — дарогу, а за ёй другі схіл і навакольны краявід, які ўвесь быў парослы лесам. Потым ён перавёў погляд на мост і на дарогу за мостам і пачаў назіраць за тым, што адбываецца на мосце і на дарозе. Адгэтуль яму былі добра відаць грузавікі, што скупіліся за паваротам. Іх шэрыя барты віднеліся скрозь дрэвы. Потым ён паглядзеў у другі бок, дзе дарога крута бралася ўгору. Адтуль яны і прыйдуць, падумаў ён, і цяпер ужо чакаць іх засталася нядоўга.

Пілар лепей за каго іншага паклапоціцца пра Марыю. Гэта ты ведаеш. Пабла, пэўна ж, усё разлічыў як след, іначай ён бы не рызыкаваў. Наконт Пабла можна не турбавацца. І не трэба болей думаць пра Марыю. Намагайся паверыць сам у тое, пра што ты ёй казаў. Так будзе лепей. А хто гаворыць, што гэта няпраўда? Толькі не ты. Ты гэтага не скажаш, як і не скажаш, што не было таго, што здарылася. Трымайся таго, у што ты верыш цяпер. Не рабіся цынікам. Часу засталася надта мала, і хіба не ты сам толькі што прымусіў яе пайсці. Кожны робіць што можа. Ты ўжо нічога не можаш зрабіць для сябе, але, магчыма, ты яшчэ здолееш зрабіць нешта для іншых. Што ж. Мы з ёй вычарпалі ўсё сваё шчасце за чатыры дні. Не, не за чатыры. Я прыйшоў сюды надвечоркам, а сёння яшчэ не прайшло і паўдня. Вось і падлічы: тры ночы і тры няпоўныя дні. Трэба быць дакладным, сказаў ён сабе. Абсалютна дакладным.

Мабыць, лепей спаўзці ніжэй, падумаў ён. Лепей уладкавацца недзе там, дзе ад цябе будзе хоць якая-небудзь карысць, а не адпачываць тут, пад дрэвам, нібыта нейкі бесклапотны валацуга. Зрэшты, табе яшчэ пашчасціла. Бывае яшчэ горш. А гэтае кожнага напаткае — раней ці пазней, якая розніца. Ты ж не баішся, калі ўжо ведаеш, што павінен зрабіць гэта. Не, не баюся, — сказаў ён сабе шчыра. І гэта была праўда. Пашанцавала ўсё-такі, што нерв парваўся. Ён памацаў нагу, і яна быццам і не была часцінаю яго цела.

Ён зноў паглядзеў уніз, на схіл, і падумаў: не хочацца пакідаць усё гэтае. Вельмі не хочацца пакідаць і хочацца думаць, што была ўсё-такі ад мяне нейкая карысць на гэтым свеце. Намагаўся, ва ўсякім разе, быць карысным у меру сваіх здольнасцей, якія я меў. Ты хочаш сказаць — маеш. Добра, няхай так — маеш.

Амаль цэлы год я змагаўся са зброяй у руках за тое, у што верыў. Калі мы пераможам тут, мы пераможам паўсюль. Свет — цудоўнае месца, і за яго варта змагацца, і мне дужа не хочацца яго пакідаць. І табе пашчасціла, сказаў ён сабе, бо на тваю долю выпала вельмі цудоўнае жыццё. Такое ж цудоўнае, як і ў дзядулі, хоць і карацейшае. У цябе было жыццё нават лепшае, чым ва ўсіх, бо ў ім былі вось гэтыя апошнія дні. Табе няма чаго наракаць на сваё жыццё. Шкада толькі, што ўжо не давядзецца перадаць каму-небудзь усё тое, чаму я навучыўся. Далібог, маё навучанне ішло хутка пад канец. Добра было б яшчэ пагаварыць з Каркавым. Там, у Мадрыдзе. Вунь за тымі гарамі, і яшчэ калі прайсці вунь тую даліну. Там, далёка ад шэрых скал і сосен, ад верасу і дроку, па той бок жоўтага пласкагор'я стаіць Мадрыд, белы і прыгожы. І прыгажосць яго такая ж сапраўдная, як прыгажосць бабуль Пілар, якія ходзяць да бойні піць свежую кроў. Не існуе толькі нейкай адзінай сапраўднай рэчы. Усе рэчы — сапраўдныя. Самалёты ж аднолькава прыгожыя, незалежна ад таго, чые яны — нашы ці не. Да д'ябла такую прыгажосць, падумаў ён.

Досыць ужо, няма чаго лынды біць, сказаў ён сабе. Перавярніся лепей ніцма, пакуль яшчэ ёсць час. Так, яшчэ вось што. Памятаеш варажбу Пілар па руцэ? Хіба ж ты верыш у гэтае глупства? Не, сказаў ён. Нягледзячы на ўсё, што адбылося? Так, усё адно не веру. Але сёння раніцай яна была вельмі чулая — на світанку, перад тым як мы рушылі. Яна баялася, пэўна, што я паверыў. Але я не веру. А яна верыць. Нешта ж яна ўсё-такі бачыць. Ці духам чуе нешта такое. Надпачуццёвае ўспрыманне — так гэта, здаецца, называецца, сказаў ён. Так і ператак гэта называецца. Яна сумысля не развіталася, бо ведала: калі пачнуцца развітанні, Марыя не пойдзе. Ох, гэтая Пілар. Добра ўжо, Джордан, давай пераварочвайся. Але яму дужа не хацелася рабіць гэтага.

Тут ён нагадаў, што ў задняй кішэні ў яго ёсць біклажка, і падумаў: глыну крыху «пераможцы волатаў», а потым паспрабую перавярнуцца. Але калі ён намацаў кішэню, біклажкі там не было. Тады ён адчуў сябе зусім самотным, бо зразумеў, што нават гэтай драбніцы не будзе. А я, відаць, на гэта крыху меў надзеі, падумаў ён.

Магчыма, яе ўзяў Пабла? Што за глупства. Ты, мабыць, згубіў яе на мосце. Ну, рабіць няма чаго, давай, Джордан, паспрабуем. Раз, два, тры.

Ён адсунуўся ад дрэва і лёг, потым аберуч абхапіў левую нагу і моцна адцягнуў яе ўніз. Потым, лежачы і адцягваючы нагу далей, каб востры канец косці не вылез і не працяў скуры знутры, ён пачаў спакваля паварочвацца на ягадзіцах, пакуль не павярнуўся тварам да схілу. Потым ён упёрся падэшваю правай нагі ў ступню левай і цяжка, абліваючыся потам, перакаціўся на живот, потым, падняўшыся на локцях, дапамагаючы правай нагой, адцягнуў левую нагу як мага далей назад. Ён намацаў сцягну: усё абышлося добра. Косць не працяла скуры, і зламаны край увайшоў у мышцу.

Напэўна, нерв сапраўды перарваўся, калі той пракляты конь прыдушыў нагу, падумаў ён. Болю сапраўды няма ніякага. Хіба толькі калі варушышся. Мабыць, тады косць кранае яшчэ штосьці. Вось бачыш, як табе шанцуе. Нават і без «пераможцы волатаў» абышлося няблага.

Ён пацягнуўся за аўтаматам, дастаў магазін, намацаў запасны ў кішэні, адцягнуў затвор і заглянуў у дула, потым уставіў магазін і павярнуўся тварам да шашы. Мабыць, яшчэ паўгадзіны, падумаў ён. Толькі не трэба хвалявацца.

Ён глядзеў на схіл, і глядзеў на сосны, і намагаўся не думаць ні пра што.

Ён глядзеў на рэчку і нагадваў, якая прахалода была ў цяні пад мостам. Хоць бы ўжо хутчэй прыходзілі, падумаў ён. Абы ў мяне не памутнела ў галаве раней, чым яны прыйдуць.

Як ты лічыш, каму лягчэй? Тым, хто верыць у бога, ці тым, хто ўспрымае ўсё, як яно ёсць? Вера, вядома, суцяшае, але затое мы перакананы, што баяцца няма чаго. Блага толькі, што ўсё адыходзіць. Блага, калі паміраць даводзіцца доўга і калі пры гэтым дужа баліць, бо гэта зневажае цябе. Вось тут табе сапраўды пашанцавала. З табой гэтага не адбудзецца.

Добра, што яны пайшлі. Так значна лепей, без іх. Я ж кажу, што мне шанцуе. Далібог. Было б значна горш, калі б яны ўсе былі тут, раскіданыя па гэтым схіле, дзе ляжыць шэры конь. Ці збіліся б гуртам вакол мяне, чакаючы. Не. Яны пайшлі. Іх тут няма. Цяпер яшчэ каб той наступ аказаўся ўдалым. Бач, чаго табе захацелася. Усяго. Я хачу ўсяго, але згодзен і на тое, што можна. Хай нават гэты наступ будзе няўдалы. Што ж, іншыя будуць больш паспяховыя. Я не звярнуў увагі, ці праляцелі тыя самалёты назад, ці не. *Божухна, якое шчасце, што мне ўдалося прымуціць яе паехаць.*

Добра было б расказаць пра ўсё гэта дзядулі. Яму ўжо, пэўна, не даводзілася ніколі пераходзіць лінію фронту, і шукаць сваіх, і выконваць такое заданне, якое сёння выканаў я. Адкуль табе гэта вядома? Будзь дакладны. Такого ніхто не зробіць пяцьдзсят разоў. Нават і пяць разоў. Можа, нават і адзін раз здзейсніць гэта не так проста. Ды не, чаму ж. Ты не адзіны.

Хоць бы хутчэй ужо яны прыходзілі, сказаў ён. Хоць бы прыйшлі зараз, а то нага пачынае балець. Відаць, распухае.

Усё складвалася так добра, пакуль не ўдарыў той снарад, падумаў ён. Але гэта яшчэ шчасце, што ён не ўдарыў раней, калі я быў пад мостам. Калі што-небудзь робіцца не так, рана ці позна здараецца бяда. Табе яна была наканавана яшчэ тады, калі Гольц аддаваў гэты загад. І ты гэта ведаў, і гэта самае, напэўна, адчувала і Пілар. Пазней у нас усё наладзіцца лепей. Паходныя рацыі — вось што нам трэба. Так, нам шмат чаго яшчэ трэба. Мне, напрыклад, не пашкодзіла б мець запасную нагу.

Ён праз сілу ўсміхнуўся гэтай думцы, бо нага цяпер надта балела ў тым месцы, дзе быў пашкоджаны нерв. Хай бы ўжо ішлі, падумаў ён. Я не хачу рабіць тое, што зрабіў мой бацька. Я зраблю, калі будзе ў гэтым пільная патрэба, але лепей, каб такой патрэбы не ўзнікла. Я супраць гэтага. Не думай лепей пра гэта. Хутчэй бы ўжо яны прыйшлі, свалата тая, падумаў ён. Хоць бы хутчэй. Хоць бы хутчэй.

Нага цяпер дужа разбалелася. Боль прыйшоў раптоўна, калі пачало распухаць сцягну пасля таго, як ён перавярнуўся, і ён сказаў сабе: а можа, мне зараз зрабіць гэта. Здаецца, я не дужа добра пераношу боль. Слухай, калі я гэта зраблю, ты мяне зразумееш? *Да каго гэта ты звяртаешся?* Ні да каго, адказаў ён сам сабе. Мабыць, да дзядулі. Не. Ні да каго. Ох, чорт падзяры, хай бы ўжо яны хутчэй прыходзілі.

Паслухай, а можа, усё-такі зрабіць гэта, бо калі я страчу прытомнасць, тады ўжо я не здолею зрабіць гэтага, і мяне схопяць і будуць задаваць розныя пытанні, усялякія пытанні, і рабіць са мной усялякія рэчы, і гэта будзе вельмі кепска. Лепей не дапусціць гэтага. Дык, можа, сапраўды зрабіць гэта зараз, і ўсё будзе на гэтым скончана? Ах, ты паслухай, так, паслухай, *хай ужо яны хутчэй прыходзяць.*

Не дужа ты здольны для гэтай справы, Джордан, сказаў ён. Не дужа. А хто на гэта здольны? Не ведаю. Дый

ведаць не хачу. Але ты — не. Сам ты — зусім не. Зусім не звольны, зусім. Па-мойму, час. А па-твойму?

Не, яшчэ не час. Бо ты яшчэ можаш нешта зрабіць. Пакуль ты ведаеш, што можаш зрабіць, ты павінен гэта рабіць. Пакуль ты яшчэ памятаеш пра гэта, ты павінен чакаць. *Ідзіце ж! Няхай ідуць! Хай ужо прыходзяць!*

Думай пра тых, хто паехаў, сказаў ён. Думай, як яны прабіраюцца праз лес. Думай, як яны перасякаюць ручай. Думай, як яны едуць верасамі. Думай, як яны падымаюцца схілам. Думай, як сёння надвячоркам ім усім будзе добра. Думай, як яны ідуць цэлую ноч. Думай, як яны заўтра прыйдуць у Грэда. Думай пра іх. К чорту, к д'яблу, думай пра іх. *Далей Грэдаса я ўжо не магу пра іх думаць, сказаў ён.*

Думай пра Мантану. *Не магу.* Думай пра Мадрыд. *Не магу.* Думай пра глыток халоднай вады. Добра. Вось так яно і будзе. Як глыток халоднай вады. Хлусіш. Ніяк яно не будзе. Проста нічога не будзе. Нічога. Тады зрабі гэта. Зрабі. Ну, зрабі. Цяпер ужо можна. Давай, давай. *Не. Трэба пачакаць.* Навошта? Ты ведаеш сам. Вось і чакай.

Я не магу далей чакаць, сказаў ён. Калі я пачакаю яшчэ хвілінку, я страчу прытомнасць. Я ведаю, бо ўжо тройчы я амаль падыходзіў да гэтага, але стрымліваўся. Я стрымліваўся, і яно мінула. Але цяпер я ведаю. Напэўна, там, у назе, унутранае кровазліццё, бо гэтая косць усё вакол разадрала. Асабліва тады, калі я перавярнуўся. Ад таго і пухліна, і слабасць, і пачынаеш страчваць прытомнасць. Цяпер ужо можна зрабіць гэта. Я табе кажу сур'ёзна, ужо можна.

Але калі ты дачакаешся і затрымаеш іх хоць бы ненадоўга ці табе пашчасціць забіць афіцэра, гэта можа шмат што вырашыць... Адна рэч, зробленая своечасова...

Добра, сказаў ён. І ён ляжаў спакойна і намагаўся ўтрымаць сябе ў сабе, адчуваючы, што пачынае выслізгваць з сябе, так часам адчуваеш, як снег пачынае сыходзіць з горнага схілу, і ён сказаў: цяпер трэба спакойна, толькі б мне пратрымацца, пакуль яны прыйдуць.

Шчасце не здрадзіла Роберту Джордану, бо ў гэтую самую хвіліну кавалерыйска атрад выехаў з лесу і перасек дарогу. Ён сачыў, як коннікі падымаюцца па схіле. Ён бачыў, як пярэдні коннік спыніўся каля сівага каня і крыкнуў нешта афіцэру і як афіцэр пад'ехаў да яго. Ён бачыў, як яны абодва схіліліся над забітым канём. Пазналі яго. Гэтага каня і яго гаспадара не далічыліся ў атрадзе з учарашняга ранку.

Роберт Джордан бачыў іх на сярэдзіне схілу, недалёка ад сябе, а ўнізе ён бачыў дарогу, і мост, і доўгую чараду машын за мостам. Ён цяпер цалкам валодаў сабой і доўгім, працяглым поглядам абвёў усё навокал. Потым ён глянуў на неба. У небе плылі вялікія белыя хмары. Ён памацаў далонню сасновыя ігліцы на зямлі і крануў кару дрэва, пад якім ляжаў.

Потым ён уладкаваўся як мага зручней, упёрся локцямі ў кучу хваёвых ігліц, а ствол аўтамата прыціснуў да сасны.

Падымаючыся рыссю па слядах уцекачоў, афіцэр павінен быў праехаць ярдаў за дваццаць ніжэй таго месца, дзе ляжаў Роберт Джордан. На такой адлегласці цяжкасцей асаблівых не было. Афіцэр той быў лейтэнант Берэнда. Ён толькі вярнуўся з Ла-Гранхі, калі прыйшла вестка пра напад на ніжні дарожны пост, і яму было загадана выступіць з атрадам туды. Яны імчалі стрымгалоў, але потым мусілі павярнуць назад, бо мост ужо знішчылі, і яны пераправіліся цераз цясніну вышэй па цячэнні ракі і паехалі лесам. Коні іх былі ў мыле і нават рыссю ішлі цяжка.

Лейтэнант Берэнда ехаў схілам, прыглядаючыся да слядоў; яго хударлявы твар быў засяроджаны і пахмурны, аўтамат ляжаў упоперак сядла. Роберт Джордан прытаіўся за дрэвам, стрымліваючы сябе, вельмі асцярожны, вельмі ўважлівы, каб не задрыжала рука. Ён чакаў, калі афіцэр выедзе на асветленае сонцам месца, дзе першыя сосны лесу выходзілі на зялёны схіл. Ён адчуваў, як сэрца яго б'ецца аб усланую сасновай ігліцаю зямлю.

Раман «Па кім звоніць звон» Эрнэст Хемінгуэй прысвяціў сваёй трэцяй жонцы Марце Гельхарн — амерыканскай журналістцы і пісьменніцы. Эпіграфам да рамана ўзяты радкі англійскага паэта Джона Дона (1572—1631). Напісанне асобных слоў у эпиграфе з вялікай літары і іх вылучэнне падаюцца ў адпаведнасці з арыгіналам. Хоць у вобразе галоўнага героя пісьменнік уклаў шмат чаго аўтабіяграфічнага, тым не менш даследчыкі лічаць, што прататыпам Роберта Джордана быў маёр Роберт Мэрыман, колішні прафесар эканомікі з Каліфорніі, які змагаўся ў Інтэрнацыянальнай брыгадзе падчас нацыянальна-рэвалюцыйнай вайны 1936—1939 гг. у Іспаніі. Дзеянне рамана адбываецца на працягу 64 гадзін — амаль трое сутак — з суботы да аўторка апошняга тыдня мая 1937 г. у гарах Гвадарамы.

РАЗДЗЕЛ ПЕРШЫ

Стр. 20. Гольц — яго прататыпам быў генерал Вальтэр — Свярчэўскі Караль (1897—1947), дзеяч польскага рэвалюцыйнага руху, падчас нацыянальна-рэвалюцыйнай вайны 1936—1939 гг. у Іспаніі камандаваў 14-й, а пазней 35-й Інтэрнацыянальнымі брыгадамі.

Эскарыал — палац-кляштар, заснаваны ў 1563 г. за 58 км на паўночны захад ад Мадрыда.

Стар. 22. Роха Вісэнтэ — адзін з сапраўдных адданных рэспубліцы афіцэраў Генеральнага штаба рэспубліканскай арміі.

Стар. 27. Кеведа-і-Вільегас Франсіска (1580—1645) — іспанскі пісьменнік.

РАЗДЗЕЛ ЧАЦВЁРТЫ

Стар. 66. Знешнія бульвары — вуліцы ў Парыжы, пракладзеныя на месцы колішніх гарадскіх сцен. Ёсць яшчэ ўнутраныя, ці вялікія, бульвары ў цэнтры горада.

Іль дэ ля Сітэ — стары горад, размешчаны на востраве сярод Сены ў Парыжы.

«Гаранці траст кампані» — Парыжскае аддзяленне амерыканскага бюро падарожжаў.

Стар. 67. Серанскі кумпяк — посны кумпяк халоднага вэнджаня.

РАЗДЗЕЛ ВОСЬМЫ

Стар. 96. Кейна дэ Льяна Гансала — адзін з мяцежных генералаў, які ўзняў паўстанне супраць Іспанскай рэспублікі ў ліпені 1936 г. у Севілы.

РАЗДЗЕЛ АДЗІНАЦАТЫ

Стар. 152. Гарба Грэта (1905—1990) — амерыканская кіназорка, савецкім гледачам вядомая па фільме «Дама з камеліямі».

Гарлаў Джын (1911—1937) — вядомая галівудская актрыса.

РАЗДЗЕЛ ТРЫНАЦАТЫ

Стар. 178. Лерус Гарсія Алехандра (1864—1949) — іспанскі дзяржаўны і палітычны дзеяч, які на пачатку XX ст. быў рэспубліканцам, а ў 1933—1935 гг. узначальваў шэраг правых урадаў у Іспаніі.

Прыета Туэра Індалесіо (1883—1962) — іспанскі палітычны дзеяч, сацыяліст, падчас нацыянальна-рэвалюцыйнай вайны 1936—1939 гг. займаў пасты марскога міністра і міністра абароны ў рэспубліканскім урадзе, але не верыў у магчымасць перамогі над фашызмам.

Стар. 179. Перэс Гальдос Беніта (1843—1920) — іспанскі пісьменнік.

Крыжакі ў блакітных кашулях.— Фашысты ў Іспаніі насілі блакітныя кашулі, у Германіі — карычневыя, а ў Італіі — чорныя.

Стар. 180. *...іспанскую візу я атрымаў яшчэ да таго, як былі ўведзены абмежаванні.*— У лютым 1937 г. франкісты забаранілі ўезд у Іспанію добраахвотнікам з іншых краін, у тым жа годзе Дзяржаўны дэпартамент ЗША забараніў сваім грамадзянам выезд у Іспанію.

Стар. 184. *Добрае жыццё не вымяраецца біблейскім перыядам часу.*— Згодна Бібліі век чалавека доўжыцца семдзесят гадоў.

РАЗДЗЕЛ ЧАТЫРНАЦАТЫ

Стар. 199. Марча Хуан — іспанскі мільянер, з беднай сям'і; у 1931 г. быў асуджаны за махлярствы на доўгатэрміновае зняволенне, але ў 1933 г. яму ўдалося вызваліцца з турмы.

РАЗДЗЕЛ ПЯТНАЦАТЫ

Стар. 208. Галісійцы — жыхары Галісіі, правінцыі на паўночным усходзе Іспаніі на ўзбярэжжы Атлантычнага акіяна, галоўны горад Галісіі — Ла Карунья.

Лістэр Энрыке — ваенна-палітычны дзеяч Рэспубліканскай Іспаніі, камандаваў дывізіяй, быў членам ЦК КПІ, па прафесіі рабочы-каменячос, аўтар кнігі «Наша вайна» (1966).

Стар. 215. Бітва пад Азенкурам — бітва часоў Стогадовай вайны пад Азенкурам каля горада Кале ў Францыі, дзе ў 1415 г. англійскі кароль Генры V перамог французаў.

Стар. 216. Кулідж Джон Калвін (1872—1933), прэзідэнт ЗША (1923—1929). Хемінгуэй тут мае на ўвазе яго рысы — абмежаванасць, асцярожнасць, падазронасць і ўпартасць, уласцівыя і Фернанда.

РАЗДЗЕЛ ШАСНАЦАТЫ

Стар. 221. Гомстэд-акт — закон, прыняты ў 1862 г. у ЗША, згодна з якім кожны амерыканскі грамадзянін атрымаў права браць ва ўладанне бясплатна ці на льготных умовах зямельны надзел (гомстэд) для каланізацыі малазаселеных земляў.

РАЗДЗЕЛ ВАСЕМНАЦАТЫ

Стар. 239. Грант Уліс Сімпсан (1822—1895), генерал, галоўнакамандуючы арміяй Поўначы ў Грамадзянскай вайне ў 1861—1865 гг. у ЗША.

Стар. 241. Гран-Віа — галоўная вуліца ў Мадрыдзе.

Каркаў — у гэтым вобразе Хемінгуэй выкарыстаў некаторыя рысы савецкага пісьменніка і журналіста Міхаіла Кальцова (1898—1942), які быў карэспандэнтам «Правды» ў Іспаніі і апісаў падзеі Грамадзянскай вайны ў кнізе «Іспанскі дзённік» (1938).

Стар. 242. Гансалес Валянцін — камандзір дывізіі ў Іспанскай рэспубліканскай арміі.

Стар. 243. Курсы Берліца — сістэма хуткага засваення замежных моў дарослымі навучэнцамі, названая па прозвішчы яе заснавальніка.

Стар. 245. Куонтрыл Уільям Кларк (1837—1865) — камандзір дыверсійных атрадаў Поўдня, які рабіў рэйды па тыле ворага.

Мосбі Джон Сінглан (1833—1916) — камандзір дыверсійнага атрада Поўдня.

Віксбург — горад у штаце Місісіпі, захоплены арміяй Поўначы ў 1863 г.

Шэрман Уільям Тэкамсе (1820—1891) — палкаводзец арміі Поўначы.

Джэксан Томас Джонатан (1834—1863) — палкаводзец арміі Поўдня, па мянушцы «Стоўнуал» («Каменны мур»).

Сцюарт Джэймс Іўэл Браўн (1833—1864) — генерал арміі Поўдня, па мянушцы «Джэб».

Шэрыдан Філіп Генры (1831—1888) — камандуючы кавалерыйскімі часцямі арміі Поўначы.

Мак-Клелан (1826—1885) — генерал арміі Поўначы, палітычны інтрыган, які вылучыў сваю кандыдатуру на пост прэзідэнта ЗША, калі яшчэ быў прэзідэнтам Авраам Лінкальн.

Клебер Эміль — сапр. прозвішча Штэрн, камандзір 11-й Інтэрнацыянальнай брыгады.

Лукач — пад гэтым імем у нацыянальна-рэвалюцыйнай вайне іспанскага народа ўдзельнічаў венгерскі пісьменнік-камуніст Матэ Залка (сапр. Бела Франкль, 1896—1937).

Міаха Хасэ — генерал, які з восені 1936 г. узначальваў Хунту (Раду) абароны Мадрыда.

Валенсія — з лістапада 1936 г. рэзідэнцыя ўрада Рэспублікі.

Стар. 246. *Бітва на плато за Гвадалахарай*. — Маецца на ўвазе разгром рэспубліканскімі войскамі італьянскага экспедыцыйнага корпуса з чатырох дывізій пад Гвадалахарай у сакавіку 1937 г.

Стар. 256. Сатэла Кальва — заснавальнік фашысцкай арганізацыі «Абнаўленне Іспаніі», 13 ліпеня 1936 г. арыштаваны і расстраляны невядомымі людзьмі ў афіцэрскай форме ў адказ на забойства рэспубліканскага лейтэнанта Кастыльё.

Стар. 257. «Мунда абрэра» — літаральна. «Рабочы свет», газета — орган КПІ.

Стар. 258. П О У М — іспанская абрэвіатура: Рабочая партыя марксісцкага аб'яднання — анарха-тракцісцкая арганізацыя ў Каталоніі, 3 мая 1937 г. яна ўзняла путч у Барселоне, які быў падаўлены рэспубліканцамі.

РАЗДЗЕЛ ДВАЦЦАЦЬ ЧАЦВЁРТЫ

Стар. 297. Ружа ёсць ружа ёсць цыбуля. — Хемінгуэй тут парадыруе знакамітую фразу амерыканскай пісьменніцы Гертруды Стайн (1874—1946): «Ружа ёсць ружа ёсць ружа». Далей абыгрываецца прозвішча Стайн (ням. Stein — камень): камень... скала... глыба... галька.

РАЗДЗЕЛ ДВАЦЦАЦЬ ШОСТЫ

Стар. 309. Карліст — член манархісцкай партыі.

РАЗДЗЕЛ ДВАЦЦАЦЬ СЁМЫ

Стар. 315. Пасіянарыя — літаральна: Палымяная, псеўданім Ібаруры Далорэс (1895—1989), дзеяча іспанскага і міжнароднага рабочага руху; пасля перамогі Народнага фронту з 1936 г. дэпутат, з 1937 г. віцэ-прэзідэнт картэсаў, падчас нацыянальна-рэвалюцыйнай вайны 1936—1939 гг. узначальвала аддзел масавай работы ЦК КПІ, была намеснікам генеральнага сакратара ЦК КПІ, з 1942 г. — генеральным сакратаром, а з 1960 — старшынёй КПІ.

Пасіянарыі сын — Ібаруры Рубен Руіс (1920—1942), сын Далорэс Ібаруры, Герой Савецкага Саюза, з 1935 г. жыў у СССР, удзельнік нацыянальна-рэвалюцыйнай вайны ў Іспаніі (1939), быў зняволены ў фашысцкім канцлагеры, адкуль уцёк у СССР, з 1940 г. у Чырвонай Арміі, загінуў у Сталінградскай бітве.

РАЗДЗЕЛ ТРЫЦАТЫ

Стар. 342. Кастэр Джордж Армстронг (1839—1876) — генерал у арміі Поўначы падчас Грамадзянскай вайны ў ЗША, забіты індзейцамі на рацэ Літл-Біг-Хорн.

Стар. 344. Кільпатрык Х'ю Джадсан, па мянушцы «Кілька-на-Кані» (1836—1881) — генерал арміі Поўначы, камандаваў кавалерыяй.

РАЗДЗЕЛ ТРЫЦАЦЬ ПЕРШЫ

Стар. 358. СДН — абрэвіятура: Саюз дзяцей народа — маладзёжная рэспубліканская арганізацыя.

Стар. 360. Картэс Эрнан (1485—1547) — іспанскі канкістадор, заваёўнік Мексікі.

Пісара Франсіска (1470—1541) — іспанскі канкістадор, уздзельнічаў у заваёве Панамы і Перу, разрабаваў і знішчыў дзяржаву інкаў.

Менэндэс дэ Авіла Педра (1519—1574) — губернатар Кубы, заваёўнік, а потым губернатар Фларыды, камандаваў іспанскім флотам, што быў накіраваны ў Індыю, быў адміралам «Непераможнай Армады».

РАЗДЗЕЛ ТРЫЦАЦЬ ПЯТЫ

Стар. 373. Іглесіяс Пабла (1850—1925) — адзін з першых прапагандыстаў марксізму ў Іспаніі, першы і да канца жыцця нязменны старшыня Сацыялістычнай рабочай партыі Іспаніі.

РАЗДЗЕЛ САРАКАВЫ

Стар. 399. «А Б Ц» — газета манархістаў, орган партыі «Аднаўленне Іспаніі».

РАЗДЗЕЛ СОРАК ДРУГІ

Стар. 416. Марці Андрэ — адзін з арганізатараў паўстання французскіх маракоў, якія ў 1918 г. адмовіліся страляць па чырвонаармейцах у Севастопалі, паўстанне пачалося на мінаносцы «Пратэй», дзе А. Марці служыў галоўным механікам; падчас нацыянальна-рэвалюцыйнай вайны 1936—1939 гг. у Іспаніі быў камісарам Інтэрнацыянальных брыгад, членам КПФ, выканкома Камінтэрна, пазней выключаны з КПФ.

Стар. 418. Сальварсан — лякарства супраць сіфілісу і іншых венерычных хвароб.

РАЗДЗЕЛ СОРАК ТРЭЦІ

Стар. 437. *Куды пойдзе Мэн, туды пойдзе і ўся краіна.* — Перафразоўка крылатага выразу, якім шырока карыстаюцца журналісты: «Як прагаласуе штат Мэн, так прагаласуе ўся краіна». Да 1960 г. штат Мэн праводзіў выбары раней за іншыя штаты ЗША.

ЗМЕСТ

Эрнэст Хемінгуэй. *Вадзім Небышынец* 5

ПА КІМ ЗВОНІЦЬ ЗВОН. *Раман* 15

Каментарыі 472

Хемінгуэй Э.

X 37 Па кім звоніць зvon: Раман: 3 англ./Пер.,
прадм. і камент. В. Небышынца.— Мн.: Маст.
літ., 1991.— 477 с., л. іл.— (Скарбы сусвет. літ.).

ISBN 5-340-00741-3 (беларус.).

Хемінгуэй Э. По ком звонит колокол: Роман.

Адзін з буйнейшых майстроў амерыканскай прозы XX ст. Э. Хемінгуэй (1899—1961) у самым лепшым сваім рамане апісвае апошнія 48 гадзін жыцця Роберта Джордана, амерыканца-інтэрбрыгадаўца, пасланага рэспубліканскім камандаваннем у партызанскі атрад з заданнем узарваць мост да наступлення рэспубліканскай арміі.

4703040100—062

X ————— **170—91**

M 302(03)—91

ББК 84.7США

СКАРБЫ СУСВЕТНАЙ
ЛІТАРАТУРЫ

Літаратурна-художественное издание

ХЕМИНГУЭЙ ЭРНЕСТ
По ком звонит колокол
Роман

Минск, издательство
«Мастацкая літаратура»

На белорусском языке

Літаратурна-мастацкае выданне

ХЕМИНГУЭЙ ЭРНЭСТ
Па кім звоніць звон
Раман

Рэдактар В. С. Сёмуха
Мастак А. І. Цароў
Мастацкі рэдактар А. М. Малышава
Тэхнічны рэдактар Л. М. Шлапо
Карэктар І. М. Паланейчык

ІБ № 3534

Здадзена ў набор 01.06.90. Падап. да друку 06.03.91. Фармат $84 \times 108^{1/32}$. Папера друк № 1. Гарнітура тып Таймс. Высокі друк з ФПФ. Ум. друк. арк. 25,20. Ум. фарб.-адб. 25,41. Ул.-выд. арк. 28,79. Тыраж 7000 экз. Зак. 439.

Цана 3 р.

Выдавецтва «Мастацкая літаратура» Дзяржаўнага камітэта БССР па друку. 220600, Мінск, праспект Машэрава, 11.

Мінскі ордэна Працоўнага Чырвонага Сцяга паліграфкамбінат МВПА імя Я. Коласа. 220005, Мінск, Чырвоная, 23.

Фотанабар і вёрстка выкананы з прымяненнем аўтаматызаванай сістэмы перапрацоўкі тэкстай інфармацыі АККОРД, распрацаванай у УНДІПП, г. Львоў.

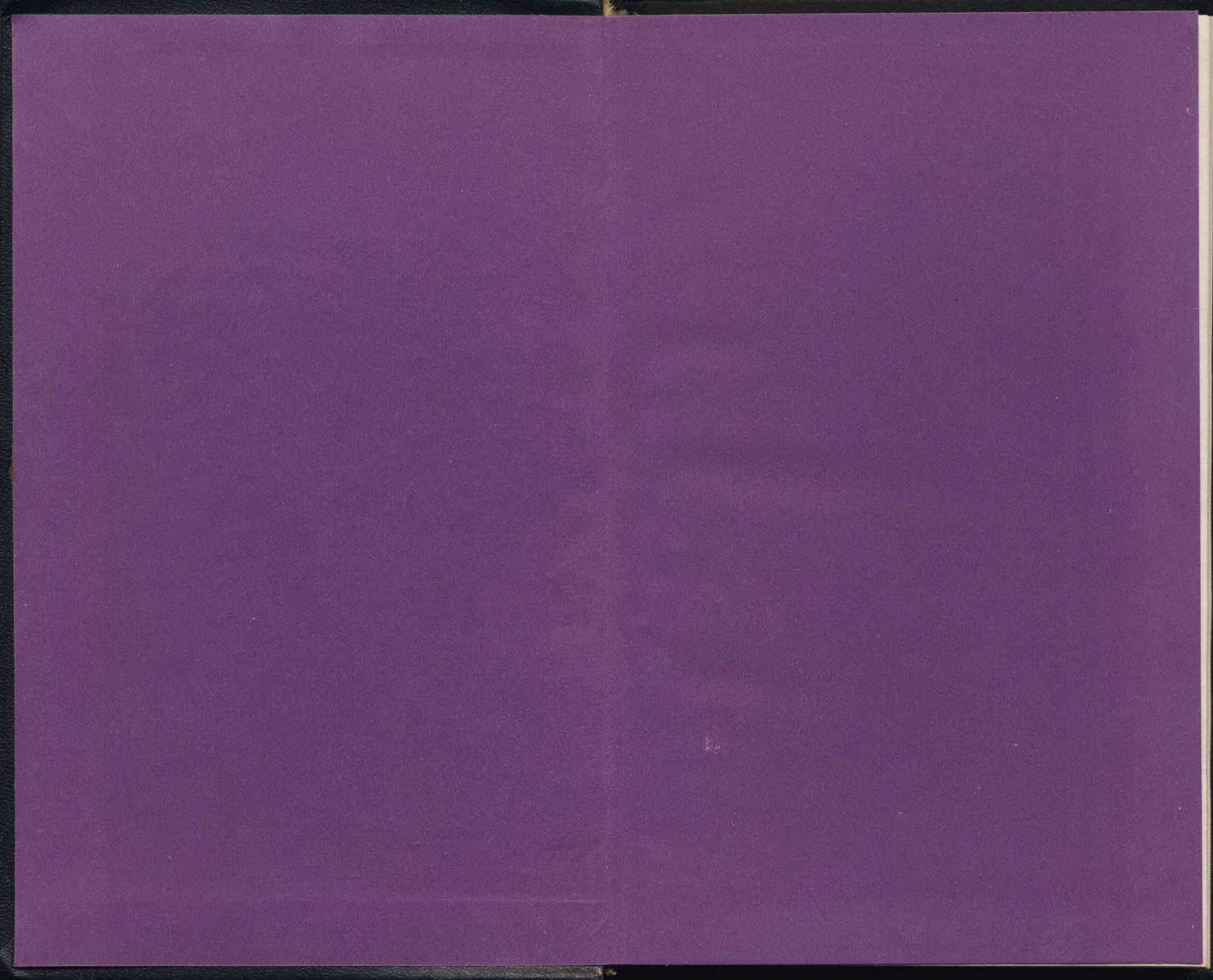
СКАРБЫ СУСВЕТНАЙ ЛІТАРАТУРЫ

У серыі выдаюцца
наилепшыя творы літаратуры
ўсіх краін і народаў,
розных жанраў, якія ўвайшлі
ў залаты фонд
сусветнай культуры.

Серыя выдаецца на
беларускай мове.
У кожным томе змяшчаюцца
ўступны артыкул
і каментарыі.

У бліжэйшыя гады
выйдуць тамы з творамі
П. Мерымэ, Ё. В. Гётэ,
І. Вазава, Шолам-Алейхема.

ЭРНЭСТ ХЕМИТЪЭН
МЕСТИХ

ПЛА КИМ ЗБОИЦЬ ЗБОИИ

